Держава та регіони

Серія: ПРАВО
2019 р., № 4 (66)

Науково-виробничий журнал

виходить щоквартально

Голова редакційної ради: О. В. Покатаєва,
доктор юридичних наук, доктор економічних наук, професор

Головний редактор:
П. С. Покатаєв, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління, профессор, перший проректор, Класичний приватний університет

Редакційна колегія:
О. Ю. Синявська, доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ
А. М. Апаров, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та методики викладання правознавства, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
М. М. Бліхар, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та міжнародного права, Національний університет «Львівська політехніка»
М. Л. Шелухін, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного адміністрування, Маріупольський державний університет
А. В. Хрідочкін, доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет
Г. О. Блінова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
Szabó Andrea (Сабо Андреа), доктор наук, професор, завідувач кафедри митної та фінансової діяльності факультету правоохоронної діяльності, Університет публічної служби (Угорська Республіка)
Л. Г. Удовика, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії і теорії держави та права, Запорізький національний університет
О. П. Гетманець, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6, Харківський національний університет внутрішніх справ
В. В. Шаблистий, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
П. В. Хряпінський, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного права Інституту гуманітарних та соціальних наук, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Відповідальний редактор: С. В. Белькова
Редактори: С. В. Старкова
Технічний редактор: А. С. Лаптєва
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

ISSN 1813-338X

Журнал включено до переліку фахових видань згідно з постановою президії ВАК України від 06.11.2014 р. № 1279

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Засновник:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 14176-3147 ПР від 24.04.2008 р.

Видавництво та друк – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Журнал ухвалено до друку вченою радою Класичного приватного університету
30 жовтня 2019 р., протокол № 2

Усі права захищені. Повний або частковий передрук і переклади дозволено лише за згодою автора і редакції. При передрукуванні обов'язкове посилання на видання: Держава та регіони. Серія: ПРАВО. – 2019. – № 4 (66)

Редакція не обов'язково поділяє думку автора і не відповідає за фактичні помилки, яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефон: (0612) 220-58-42, 8-067-7744481
Телефон/факс: (0612) 63-99-73.

Здано до набору 15.10.2019.
Підписано до друку 04.11.2019.
Формат 60×84/8. Ризографія. Тираж 300 пр.
Замовлення № 41-19Ж.

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ю. Ю. Боброва
ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ…. **4**

Л. І. Калєніченко
СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ…… **10**

А. П. Семенова
ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УРСР 1963 РОКУ…. **17**

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

П. Д. Гуйван
ПРАВО НА ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУДІВНИЦТВА…… **22**

Г. О. Попадинець
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ…… **28**

Н. А. Сергієнко
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ТА ОРГАНИ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ: ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ…… **34**

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Є. М. Клюєва, К. М. Бречко
ГОСПОДАРСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ …… **42**

О. Р. Ковалишин
ПРАВОВІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ ПОЛЬЩІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ…… **47**

А. С. Колос
ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФРАНЧАЙЗИНГУ В УКРАЇНІ…… **52**

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

К. В. Бабіч-Касьянєнко
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ…… **56**

І. М. Сирота, А. О. Гудзь
ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ…… **62**

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Д. І. Йосифович, В. М. Братковський, К. М. Костовська
ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО КАРАНОГО ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОБОРОНУ, МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ…… **67**

Н. В. Коваленко
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПУБЛІЧНОГО МАЙНА…… **74**

О. М. Коротун
ФОРМИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ…… **80**

І. П. Кушнір
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ…… **86**

М. С. Небеська
ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ…… **92**

I. D. Pastukh
CONFLICT OF INTEREST SETTLEMENT IN PUBLIC SERVICE…… **98**

А. П. Пєров
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ…… **104**

М. В. Співак
ЖІНКИ-МУСУЛЬМАНКИ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ: МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ТА ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ІСЛАМУ…… **109**

О. Ю. Терехова
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОКРУЖНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В УКРАЇНІ …. **116**

Р. В. Щупаківський
ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ПРАВА…… **123**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Н. Г. Маслова
СИСТЕМА ТАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОМУ РАДИКАЛІЗМУ……**129**

Г. В. Паламарчук
ОСОБЛИВОСТІ ПРИЧИННОГО КОМПЛЕКСУ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПЕРЕМІЩЕННЯМ ТОВАРІВ/ПРЕДМЕТІВ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ……**136**

Г. М. Собко
ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У ФОРМІ ПРИМУСУ ЯК ОБСТАВИНА,
ЩО ВИКЛЮЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ……**141**

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

В. Л. Кириченко
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ……**146**

Ю. В. Маринич
ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ ОЗНАК ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ
ТА ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ……**152**

Л. В. Полуніна
СПОСІБ ЗЛОЧИНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОСЯГАННЯМ НА ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ
АБО БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ……**158**

Л. О. Сімонцева
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАСОБІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ……**163**

О. П. Фролов
СПЕЦІАЛІСТ ЯК СУБ'ЄКТ ОБШУКУ У ФОРМІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ ……**169**

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

С. Р. Асірян
КОНТРОЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ……**174**

Л. В. Перова
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ООН……**186**

Г. М. Котляревська
ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ……**192**

М. О. Куц
ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ……**198**

О. С. Заяць
ГІДНІСТЬ, СВОБОДА, ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК КАТЕГОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА……**207**

Г. В. Козяр
СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ……**213**

І. С.о. Нуруллаєв
ОСНОВНІ ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛА
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ……**218**

І. М. Бондаренко
ВПЛИВ СИСТЕМНОСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ГАЛУЗІ НА СТРУКТУРУВАННЯ КОДИФІКОВАНИХ АКТІВ……**224**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Я. В. Янушевич
ПОДАТКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ……**230**

О. П. Мельничук
РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА
І УЧАСНИК АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН……**236**

І. М. Леган
ІНТЕРПОЛ ЯК ЦЕНТР МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ
ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ……**242**

Д. А. Шевченко
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ
(НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)……**247**

І. А. Вітюк
ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ
ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ……**252**

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12:396.2:347.962.1
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-1

Ю. Ю. Боброва
кандидат юридичних наук,
суддя, доцент кафедри правового забезпечення
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

У статті аналізується механізм реалізації принципу ґендерної рівності під час здійснення правосуддя. Ґендерна рівність порівняно віднедавна розглядається як структурний елемент всеосяжного принципу рівності громадян і не може бути виключена із загального процесу розвитку суспільства. Дослідження українського «ґендерного законодавства» дозволяє стверджувати, що для ефективної реалізації принципу ґендерної рівності потрібні не лише реформи з боку держави, а й дієва система контролю за дотриманням антидискримаційних норм. Для вирішення проблеми необхідні соціальні трансформації, зміни у свідомості людей та, відповідно, об'єктивний погляд на проблему. Дієву реалізацію принципу ґендерної рівності у правосудді слід розпочати з підвищення рівня демократичності самих ґендерно-правових відносин та побудови їх на засадах саме принципів ґендерного паритету. До вирішення проблеми слід підходити комплексно, поєднуючи досягнення науки у вирішенні ґендерної проблематики, впровадження ґендерного підходу в усі сфери державної політики і сфери управління, судочинства через удосконалення й оцінку процесів прийняття рішень, створення законодавства, вироблення стратегічної політики та програм у всіх сферах і на всіх рівнях. Визначаючи шляхом анкетування рівень ґендерної дискримінації у судах за методикою «Визначення ґендерної дискримінації», адаптованої нами до суддівської діяльності, вдалося встановити, що: жінки не однаковою мірою цінуються, як чоловіки, хоча стереотипні установки щодо них змінюються на краще; відсутні програми рівних можливостей для чоловіків і жінок, не завжди має місце адекватне ставлення до декретної відпустки тощо, а тому задля до досягнення ґендерного паритету потрібно запровадження ряду змін та реформ. Констатовано, що ґендерні проблеми мають обов'язково бути враховані у стратегіях та програмах сталого розвитку, зокрема тих, що стосуються судової гілки влади. Ґендерна тематика повинна знайти відображення в Стратегії розвитку судової системи України в третьому тисячолітті як наскрізна проблема, що пронизує всі сфери життя суспільства та прямо пов'язана зі здійсненням справедливого судочинства.

Ключові слова: *суд, суддя, правосуддя, ґендер, принцип рівності, ґендерний паритет.*

Постановка проблеми. На сьогодні впевнено можна констатувати, що українське суспільство готове до сприйняття принципів демократії, а отже, і забезпечення принципу ґендерної рівності. Останній слід кваліфікувати як принцип права, що має безпосереднє відношення до правового статусу людини і громадянина (рівні права, свободи й обов'язки жінки і чоловіка, врахування особливостей статей у правовому регулюванні, система засобів ґарантування рівності статей у державі), який закріплений на законодавчому рівні. З огляду на викладене актуальності набуває дослідження механізму реалізації принципу ґендерної рівності під час відправлення судочинства, який містить у собі концептуальне розуміння і визначення однаковості та має істотне інформаційно-орієнтаційне значення для правильного розуміння особливостей правозастосування через призму ґендеру.

© Боброва Ю. Ю., 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій свідчить про відсутність комплексного дослідження, розрізненість наукової літератури з аналізованої проблематики. Дослідженням цієї теми займалися вітчизняні та зарубіжні вчені-ґендеристи: С. Айвазова, Н. Аніщук, М. Буроменський, В. Глиняний, О. Дашковська, Л. Завадська, Л. Кормич, Н. Лавріненко, І. Лаврінчук, К. Левченко, Л. Леонтьєва, Т. Марценюк, О. Матвієнко, Т. Мельник, Н. Оніщенко, Л. Петришина, Н. Пушкарьова, С. Поленіна, О. Руднєва, З. Ромовська, Л. Смоляр, Г. Терещенко, М. Томашевська та інші.

Мета статті – дослідити правову проблематику реалізації принципу ґендерної рівності під час здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення прав і свобод особи як специфічна діяльність із надання їм реального, невід'ємного і непорушного характеру передбачає створення умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною і максимально ефективною [1, с. 116].

Реалізація принципу ґендерної рівності включає дотримання:

а) прав людини як універсального стандарту політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав та свобод для жінок і чоловіків, які закріплені в Конституції, міжнародних актах та законодавстві. Стандарти рівності є обов'язковими для держав, що ратифікували міжнародно-правові акти і визнають права людини як основоположний принцип права й політики;

б) прав жінок як особливої групи прав, покликаних забезпечувати права жінки як права людини. Виокремлення зазначених прав пов'язано з порушенням рівності в повсякденному житті;

в) прав, свобод, обов'язків як основних елементів правого статусу особи в суспільстві, які у своїй сукупності є стандартом рівності, закріпленої в Конституції та чинному законодавстві;

г) рівних можливостей як основного елемента ґендерної рівності, що відбиває ступінь реалізації й гарантованості стандарту рівності, який міститься в Конституції й законодавстві [2, с. 17].

Впливовість судової системи у забезпеченні втілення ґендерної рівності й подоланні проявів дискримінації за ознакою статі або ґендерної ідентичності зумовлена також тим, що судді наділені досить широким колом можливостей:

– вони можуть ставити перед судом конституційної юрисдикції питання про неконституційність того чи іншого законодавчого положення як такого, що носить дискримінаційний характер;

– вони не повинні чекати прийняття конкретного нормативного припису для того, щоб забезпечити захист від прояву дискримінаційного ставлення, яке призводить до порушення прав людини;

– судді можуть і мають ухвалювати рішення, спрямовані на подолання усталених дискримінаційних підходів і практик;

– вони можуть використовувати у своїх рішеннях мову міжнародних і регіональних договорів у сфері прав людини (навіть якщо такий договір не було ратифіковано; його може бути використано як переконливе, а не як обов'язкове джерело права), що тільки підвищить легітимність рішення, яке ухвалюється таким судом у конкретній справі;

– судді мають можливість прямого застосування конституційних положень, які гарантують захист від дискримінації, закріплюють рівність, зокрема ґендерну;

– судді можуть звертатися до прецедентної практики міжнародних і регіональних судових інституцій (Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Суд ЄС тощо) для аргументації власної позиції у розглядуваній справі;

– судді можуть констатувати факт дискримінації, навіть якщо особа, яка звертається до суду за захистом, не вказує на дискримінацію як на причину порушення свого права, тощо [3].

Необхідність урахування ґендеру в суддівській діяльності базується на тому, що:

– потреби відрізняються в залежності від статі та віку;

– політику ґендерної ізоляції слід повністю знівелювати;

– ґендерний аспект у суддівській діяльності повинен бути врахований під час реалізації правосуддя та судового менеджменту;

– ґендерна експертиза повинна бути реальною та дієвою.

Механізм реалізації принципу ґендерної рівності суддів включає такі процеси:

1) аналіз – процес систематичного збору інформації для отримання реальної картини ґендерної симетрії;

2) моніторинг – процес отримання зворотного зв'язку про результати (показники) успішного чи такого, що не вдалося, досягнення очікуваних результатів щодо подолання ґендерної нерівності у судовій системі, в ході якого від-

слідковується виконання завдання у порівняні з раніше визначеними показниками; передбачає збір та аналіз інформації про реалізацію стратегії та її результатів;

3) ґендерний аудит – включає перегляд існуючої стратегії ґендерного інтегрування та її результатів; опитування думки членів суддівської спільноти щодо ряду ґендерних питань, аналіз їхніх відповідей; систематизація отриманої інформації та розроблення плану дій по вирішенню проблем, виявлених у ході ґендерного аудиту;

4) заключна оцінка – об'єктивна оцінка отриманих результатів, визначення їх ефективності, цінності.

Реалізація принципу ґендерної рівності у судочинстві не означає формальну рівність у дусі зрівнялівки чи забезпечення вимоги пропорційного представництва жінок не за якісними характеристиками знань і досвіду, а за кількісним співвідношенням чоловіків і жінок у суді. Слід наголосити: рівність не означає мати однакову кількість жінок і чоловіків, це є свобода вільно від стереотипів обирати свій шлях.

Принцип ґендерного паритету реалізовується, на думку Т.І. Фулей:

«По-перше, через впровадження принципу ґендерної рівності як елементу загального принципу рівності перед законом і судом та елементу права на справедливий суд, гарантованого ст. ст. 24, 129 Конституції України, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. ст. 7, 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (в редакції Закону від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд»);

по-друге, через виявлення проблеми ґендерної дискримінації, її масштабів та природи, зокрема, дослідження фактів ґендерної дискримінації за допомогою судової статистики та аналізу судової практики з подальшим з'ясуванням причин та пошуком ефективних засобів правового захисту. Це вимагає розуміння суті, природи, форм і проявів дискримінації за різними ознаками, в тому числі за ознакою статі, та розуміння суті ґендерних проблем у суспільстві, які можуть набувати форми правовідносин та, відповідно, бути предметом судового розгляду, а також наявності інструментів (наприклад, ґендерної статистики) та методів аналізу (наприклад, методик аналізу судових рішень) таких проблем;

по-третє, через застосування під час вирішення спорів законодавства з урахуванням чинних для України міжнародних договорів та практики їх застосування як невід'ємної частини національної системи права. Це у свою чергу вимагає знання цих договорів, розуміння міжнародних механізмів захисту та їх співвідношення з національними правовими механізмами, вміння обрати найбільш ефективний спосіб правового захисту з теоретично та практично можливих, а також використовувати міжнародні стандарти під час вирішення конкретних судових справ;

по-четверте, через розроблення методичних рекомендацій щодо виявлення тих випадків, коли порушення прав та законних інтересів особи є наслідком дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків, а також ґендерних стереотипів, крізь призму яких тлумачиться чи застосовується законодавство. Це вимагає вміння виявляти такі положення, а також обізнаності з найбільш поширеними ґендерними стереотипами та механізмом їх дії» [4].

Загалом, законодавство України характеризується як недискримінаційне. Втім, проблема здебільшого полягає у практиці його правозастосування: ігнорування відповідних положень, наявність лише формальних посилань на них, ґендерно-нейтральний підхід до розгляду справ, пов'язаних із захистом прав жінок, призводять до того, що право на рівний доступ до правосуддя порушується. Роль суддів у забезпеченні належної практики застосування антидискримінаційного законодавства України стає ключовою.

Судді не завжди можуть ідентифікувати ті випадки, коли порушення прав та законних інтересів жінки стає наслідком дії дискримінаційних положень законодавства. Опитування у 2015 році суддів щодо їх обізнаності з міжнародними документами у сфері прав людини показало, що 100% із них знають Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод; 70% знають лише цю Конвенцію і не ознайомлені зі змістом інших міжнародних документів; лише 3% ознайомлені з усіма основними документами у сфері прав людини, в тому числі з ще нератифікованою, але підписаною Конвенцію про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Судді зазначили також, що застосовують у своїй практиці тільки Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки національне законодавство достат-

ньо для вирішення судових справ. Опитування також виявило переконаність переважної більшості суддів у тому, що в Україні не існує дискримінації за жодною ознакою [5].

Крім того, судді вказували, що не можуть у своєму рішенні робити висновок про наявність дискримінації, якщо сам позивач не посилається на це. Вони вважають, що у даному разі діє правило про їх зв'язаність позовними вимогами (вони не можуть вийти за межі вимог позивача, і оскільки сам позивач на дискримінацію не посилається, це означає, що і суд не може розглядати справу в цьому контексті). На нашу думку, яка співпадає з позицією О. Уварової, питання дискримінації не є питанням позовної вимоги. Це питання правильної кваліфікації юридичної ситуації. Навіть якщо жертва дискримінації заявляє про порушення свого права, не посилаючись при цьому на те, що таке порушення стало результатом дискримінації, це не зв'язує суддю в тому, щоб надати правильну юридичну кваліфікацію [5].

Процес оскарження фактів дискримінації за ознакою статі вирізняється з-поміж інших та полягає в труднощах зізнання про факти дискримінації чи насильства, жертвами яких частіше є жінки (сором, боязнь осуду, страх перед помстою), а отже, і відсутності самих звернень до відповідних структур або відмови від показань через почуття страху, що у свою чергу ускладнює або унеможливлює контроль за скоєнням таких фактів та, відповідно, виключає можливість будь-якого реагування на них або складність їх доведення. Специфіка розгляду цих справ пов'язана зі складністю доказування вчинення дій дискримінаційного характеру за статевою ознакою.

Так, позивачка звернулась до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що вона працювала на посаді сільського голови з 9 листопада 2010 року по 2 листопада 2015 року включно, коли й склала повноваження посадової особи. Нею до першої (організаційної) сесії цієї ради були подані письмові заяви про виплату коштів при звільненні у вигляді компенсації за невикористані відпустки та про здійснення виплат на підставі ч. 2 ст. 33 ЗУ «Про статус депутатів місцевих рад», ст. 118 КЗпП, передбачених для працівників після закінчення повноважень за виборною посадою. Сесія сільської ради від 2 листопада 2015 року задовольнила її прохання, про що був складений протокол та прийняті відповідні рішення, однак відповідні грошові суми виплачені не були. Новообраний сільський голова вимагав від неї зробити йому подарунок у вигляді «дорогих алкогольних напоїв та щедрого обіднього столу». Ці вимоги є для неї, позивачки, принизливими, зумовили емоційні переживання, що негативно вплинуло на її здоров'я. Їй довелося вживати сильнодіючих заспокійливих ліків, щоб не спровокувати ускладнення хвороби серця. Позивачка зазнала моральної шкоди насамперед як жінка, яку дискримінували за ознакою статі, що полягає у душевних стражданнях, емоційному стані, психічній пригніченості. Вимоги, які поставили перед нею, посягають на її гідність і честь громадянки України, принижують і дискримінують її за ознакою статі. Тому вона просила суд стягнути з відповідача на її користь моральні збитки, завдані її здоров'ю внаслідок дискримінації за ознакою статі та протиправних дій, у сумі 6360 грн. 00 коп.

Рішенням суду в даній справі від 7 грудня 2015 року в задоволенні позовної вимоги позивачки відмовлено. Апеляційний суд, перевіривши законність та обґрунтованість рішення суду в межах доводів апеляційної скарги і заявлених позовних вимог, не знайшов підстав для задоволення апеляційної скарги та скасування оскаржуваного рішення [6]. Суд послався на п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» в редакції, що діяла на час виникнення спірних правовідносин, згідно з якою дискримінацією є ситуація, за якої особа та/або група осіб за їхніми ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними. Згідно з ч. 1 ст. 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» формами дискримінації є: пряма дискримінація, непряма дискримінація, підбурювання до дискримінації, пособництво у дискримінації, утиск. У силу вимог ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» дискримінацією за

ознакою статі є дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливлюють визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків [7]. Так, ст. 2-1 КЗпП України забороняє будь-яку дискримінацію у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання. Захист порушених немайнових прав фізичної особи, а саме захист честі, гідності та ділової репутації передбачено ст. 277 ЦК України.

Роз'ясненнями, зазначеними в п. 15 Постанови № 1 від 27 лютого 2009 року Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», під час розгляду справ зазначеної категорії суди повинні мати на увазі, що юридичним складом правопорушення, наявність якого може бути підставою для задоволення позову, є сукупність таких обставин: а) поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б одній особі в будь-який спосіб; б) поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи, тобто позивача; в) поширення недостовірної інформації, тобто такої, яка не відповідає дійсності; г) поширення інформації, що порушує особисті немайнові права або завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам, або перешкоджає особі повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право. Допитаний як свідок відповідач апеляційному суду пояснив, що не вимагав у позивачки подарунку у вигляді «дорогих алкогольних напоїв та щедрого обіднього столу», однак визнав, що жартома ним було запропоновано позивачці випити кави з коньяком; викладене стверджується журналом та звукозаписом судового засідання [8].

Виходячи з викладеного, надавши належної оцінки представленим у справі доказам в їх сукупності, місцевий суд дійшов обґрунтованого висновку, що наведені позивачкою дані не дають підстав для висновку, що затримка виплати нарахованої грошової суми та пропозиція новообраного сільського голови позивачці накрити «обідній стіл» з алкогольними напоями носять дискримінаційний характер за статевою ознакою, а вищевказані дії відповідача не є актом вчинення стосовно позивачки дискримінаційних дій за ознакою статі, порушення честі, гідності та спричинення моральної шкоди. Безпідставним є посилання позивачки на заподіяння відповідачем шкоди її здоров'ю, оскільки не встановлено ні факту дискримінаційних дій, ні відповідного причинно-наслідкового зв'язку [9].

Висновки і пропозиції. Досліджувана судова практика свідчить, що, реалізуючи принцип ґендерної рівності, судам не завжди вдається відновити порушене право жінок, ураховуючи декларативний характер норм, що його захищають. За таких обставин досягнення ґендерної симетрії в Україні неможливо без відповідного закріплення положень у нормах чинного законодавства, а становлення правової держави, розвиток громадянського суспільства, перспективи європейської інтеграції зумовлюють необхідність формування ефективної політики рівних прав і можливостей жінок та чоловіків.

Список використаної літератури:

1. Вітковська А. Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 88: у 2 ч. Ч. 1. 294 с.
2. Руднєва О.М. Гендерна рівність у праві : автореф. дис. … канд юрид. наук. Харків, 2002. 22 с.
3. Навчальний посібник для суддів і прокурорів «Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні». Національна школа суддів України. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1515147319Training_Manual_Ukraine.pdf (дата звернення: 15.02.2019).
4. Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Київ, 2016. 180 с.
5. Уварова О. Права жінок і гендерна нерівність в Україні. URL: https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/ (дата звернення: 10.02.2019).

6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54906159 (дата звернення: 10.02.2019).
7. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54906159 (дата звернення: 10.02.2019).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54906159 (дата звернення: 10.02.2019).
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54906159 (дата звернення: 10.02.2019).

Bobrova Yu. Yu. Some aspects of the realizing of the gender equality principle in justice

The article analyzes the mechanism of implementation of the principle of gender equality in the administration of justice. Gender equality has recently been regarded as a structural element of the overarching principle of equality of citizens and cannot be excluded from the overall process of social development. The study of Ukrainian "gender legislation" suggests that effective implementation of the principle of gender equality requires not only reforms by the state, but also an effective system for monitoring compliance with anti-discrimination norms. To solve the problem, social transformations, changes in people's minds and an objective view of the problem are required. The effective implementation of the principle of gender equality in justice should begin with improving the level of democracy of the most gender-legal relations and building them on the basis of the principles of gender parity. The solution to the problem should be approached in a comprehensive way, combining the achievements of science in solving gender issues, the implementation of a gender approach in all spheres of public policy and the sphere of administration, judicial process by improving and evaluating decision-making processes, creating legislation, formulating strategic policies and programs in all spheres and at all levels. Determining by gender the level of gender discrimination in courts by the method of "Determination of Gender Discrimination", which we adapted to judicial activity, we found that: women are equally valued as men, although the stereotypical attitudes towards them change for the better; there are no equal opportunities programs for men and women, there is not always an adequate attitude to maternity leave, etc., and therefore a number of changes and reforms are required to achieve gender parity. It has been stated that gender issues must necessarily be taken into account in sustainable development strategies and programs, in particular concerning the judiciary. Gender issues should be reflected in the Strategy for the Development of the Judicial System of Ukraine in the Third Millennium, as a cross-cutting problem that permeates all spheres of society and is directly related to the administration of fair trial.

Key words: *court, judge, justice, gender, equality principle, gender parity.*

УДК 34.018
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-2

Л. І. Калєніченко
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1,
Харківський національний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

У статті проаналізовано сутність та зміст соціальної відповідальності.

Запропоновано під соціальною відповідальністю розуміти перспективний і ретроспективний взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації соціальних норм, вона припускає схвалення та заохочення, а у випадках ненормативної соціальної поведінки – передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки.

Зроблено висновок про те, що соціальній відповідальності як окремому соціальному явищу притаманні такі ознаки: 1) об'єктивний характер; 2) певні форми реалізації, соціальна відповідальність може бути представлена через сукупність двох підсистем відносин (ретроспективні відносини і відносини, засновані на свідомому виконанні вимог суспільства); 3) соціальна відповідальність є родовим складним системним поняттям; 4) соціальна відповідальність має такі структурні компоненти: а) суб'єкт соціальної відповідальності («суб'єкт ненормативного соціального діяння»); б) об'єкт соціальної відповідальності; в) суб'єкт, що здійснює оцінку, регулювання, контроль поведінки соціальних суб'єктів; 5) соціальна відповідальність може бути представлена як на особистому, так і на суспільному (колективному) рівні; 6) соціальна відповідальність має нормативний характер.

Акцентовано увагу на тому, що основними критеріями поділу соціальної відповідальності на види є: а) суб'єкт; б) сфера суспільного життя; в) часовий вимір; г) вид соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства в цілому; д) вид соціальних норм просторової дії.

Залежно від сфери життєдіяльності запропоновано розрізняти: політичну, економічну, духовно-культурну, екологічну, освітньо-наукову, технологічну відповідальність та відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин.

Залежно від часового виміру запропоновано розрізняти: ретроспективну відповідальність та перспективну відповідальність.

Залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, соціальної групи людей, суспільства в цілому, запропоновано розрізняти: моральну, релігійну, юридичну відповідальність тощо.

За видом соціальних норм просторової дії виокремлено такі види соціальної відповідальності: 1) відповідальність у фізичному просторі (перспективна, ретроспективна); 2) відповідальність у віртуальному (кіберпросторі).

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, суспільна відповідальність, корпоративна відповідальність.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку будь-якого суспільства закономірно відображає загострення всіх основних проблем людства, насамперед інтенсифікацію глобальних процесів у сфері економіки, фінансів, політики, культури тощо.

Масштабні цивілізаційні процеси, характерні для українського суспільства, загалом мають як позитивні, так і негативні прояви. Так, приміром, разом із поступовим формуванням ефективної національної правової системи не зменшується кількість суб'єктів права з низьким рівнем правової свідомості, поряд зі стрімким зростанням виробничих сил у глобальній економіці зростає кількість бідних, а отже, і правопорушників тощо. Такі зміни, з одного боку, сприяють вихованню у членів суспільства почуття відповідальності за долю своєї країни і всього людства; з іншого, – сприяють усвідомленню того, що в сучасних реаліях часто мають місце безкарні ситуації, коли до відповідальності ніхто не притягується, хоча нормативні й фактичні підстави для цього є.

© Калєніченко Л. І., 2019

У зв'язку із зазначеним однією з актуальних проблем сучасного українського суспільства є *проблема соціальної (суспільної та особистої) відповідальності*.

Аналіз останніх досліджень і публікації. Окремі аспекти соціальної відповідальності були предметом наукових досліджень: Л.І. Білецької, В.К. Грищука, Л.І. Грядунової, А.А. Кравченка, Є.М. Мануйлова, А.Ф. Плахотного, Н.А. Ткаченка, Р.Л. Хачатурова, Р.Г. Ягутян та ін.

Однак і на сьогодні в загальнотеоретичній науковій літературі немає єдності у поглядах щодо сутнісних ознак, форм, видів соціальної відповідальності.

Мета статті. У зв'язку з цим у даній науковій статті автор поставив за мету проаналізувати сутність та зміст соціальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Етимологічний аналіз змісту категорії «соціальна відповідальність» дає підстави зазначити, що слово «відповідальність» може вживатися в різних значеннях – як обов'язок, зобов'язання, можливість узяти на себе вину, певний рівень свідомості, усвідомлення значущості та результатів своєї діяльності тощо. При цьому значення слова «відповідальність» визначається відповідним контекстом.

В юридичній науковій літературі немає єдиної точки зору щодо змісту та сутності поняття *«соціальна відповідальність».*

Аналіз поглядів щодо змісту поняття «*соціальна відповідальність»* в юридичній науковій літературі дає підстави виокремити *три основні підходи до розуміння сутності* останньої [1].

З огляду на зміст характеристики того чи іншого підходу до розуміння природи соціальної відповідальності можна зробити висновок, що в цих характеристиках присутні в наявному і не наявному вигляді вказівки на ознаки соціальної відповідальності як соціального явища. Проте, на нашу думку, логіка наукового дослідження припускає необхідність *поступового заглиблення* – в інформаційно-смислове середовище, в категоріально-понятійний матеріал наукової характеристики соціальної відповідальності. Відповідно, після аналізу підходів щодо розуміння соціальної відповідальності, враховуючи відповідні позиції науковців, цілком логічним буде здійснення наукового пошуку власне *ознак соціальної відповідальності*, котрі мають стати основою визначення дефініції цієї категорії.

Однією із суттєвих ознак поняття «соціальна відповідальність», на нашу думку, є *її об'єктивний характер.*

Соціальна відповідальність виникає разом із появою людства і суспільства. Так, приміром, Б.С. Яковлєв зазначає, що саме відповідальність стає чинником, що регулює поведінку особи протягом усієї історії, є одним із чинників управління поведінкою людей [2, с. 103]. Тобто, інакше кажучи, на думку автора, відповідальність є невід'ємною складовою частиною соціального статусу людини незалежно від етапу розвитку суспільства, тому що саме відповідальність зумовлює тип поведінки особи.

На думку В.К. Грищука, соціальну відповідальність у загальному її вимірі можна трактувати як «певне явище, що існує незалежно від жодних суб'єктивних чинників», «є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин у межах відповідності особистої поведінки між суб'єктами соціальної комунікації» [3, с. 41]. Тобто автор наголошує на тому, що соціальна відповідальність є об'єктивно зумовленою потребами суспільства. Вона є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин у соціумі.

Цілком погоджуючись із зазначеною позицією, маємо підстави констатувати, що категорія відповідальності виникає разом із появою людства, з появою системи нормативного регулювання суспільних відносин, появою норм-звичаїв, релігійних норм, норм моралі і права тощо.

З точки зору певних науковців історія розвитку цивілізації свідчить про те, що для людства є характерними основні два види регулювання поведінки – право і мораль. Мораль і право є складовими частинами духовної культури суспільства і органічно пов'язані одне з одним. Держава під час створення права враховує стан суспільної моралі, моральну культуру населення, виходить із того, що моральна основа права є важливим складником загального регулювання суспільних відносин, що закони повинні бути справедливими й гуманними [4].

Наприклад, зазначене вказує, що і право, і мораль й інші нормативні системи є об'єктивними нормативними підставами для виникнення відповідальності. Як відомо, вже у первісному суспільстві поведінка членів роду, племені, союзу племен урегульовувалась за допомогою первісних норм (правил поведінки), так званих «мононорм», котрі за своїм характером були

одночасно і нормами-звичаями, і нормами моралі.

Окрім об'єктивного характеру, *соціальна відповідальність має певні форми реалізації*.

Д.П. Горчаков також визнає дві форми реалізації соціальної відповідальності. На думку автора, соціальна відповідальність може мати перспективний та ретроспективний характер [5, с. 4].

Соціальна відповідальність *є родовим складним системним поняттям.*

Багатоаспектність соціальної відповідальності полягає в тому, що як складова частина об'єктивної реальності вона завжди знаходить свій зовнішній конкретний прояв у вигляді релігійної, моральної, або юридичної відповідальності тощо. Паралельність існування форм конкретного буття соціальної відповідальності та їх вичерпний перелік вказує, що саме по собі поняття «соціальна відповідальність» є родовим поняттям щодо її конкретних видів, є теоретико-узагальнюючою категорією (максимально абстрактною у сфері наукового аналізу цього феномена).

На зазначену особливість природи поняття «соціальна відповідальність» указує, приміром, М.А. Краснов, який пише, що в «чистому» вигляді поняття – це багатоаспектне явище соціальної дійсності, соціальної відповідальності на практиці не існує, вона проявляється лише через складники – моральний, політичний, юридичний та інші [6, с. 74].

Л.І. Грядунова також наголошує на тому, що окремі види соціальної відповідальності (моральна відповідальність, політична відповідальність, юридична відповідальність, релігійна відповідальність тощо) [7] є елементами її системи та її видовими проявами.

Як загальне родове поняття соціальна відповідальність, відносно моральної, релігійної, юридичної та інших видів відповідальності, є цілим. І як видові прояви цілого моральна, релігійна, юридична та інші види відповідальності «несуть у собі» її ознаки [8]. При цьому окремо слід зазначити, що ціле існує в окремому, і його неможливо пізнати без дослідження частин. У свою чергу частини є в тій чи іншій мірі цілим, а отже, частково знаходять свій прояв через ціле.

Соціальна відповідальність завжди передбачає наявність певного носія – *суб'єкта,* інакше кажучи, – *суб'єкта відповідальності*.

Суб'єктами соціальної відповідальності можуть бути певні соціальні суб'єкти [9]. *Одним із видів соціальних суб'єктів є суб'єкти права.*

Так само як існує взаємозв'язок понять «суб'єкти ненормативного соціального діяння» і «суб'єкт соціальної відповідальності», існує і взаємозв'язок понять «суб'єкт юридичної відповідальності» і «суб'єкт протиправного діяння». Суб'єктами протиправних діянь можуть бути відповідні суб'єкти права, а саме: індивідуальні, колективні суб'єкти права (територіальна громада, держава тощо) [10, с. 387].

З огляду на зазначене та враховуючи зв'язок між правовими поняттями «суб'єкти протиправного діяння» (є видом суб'єктів ненормативного соціального діяння) і «суб'єкт права» (є видом суб'єктів соціальної відповідальності), *суб'єктом юридичної відповідальності* як приклад соціальної відповідальності можуть бути *фізичні особи, а також соціальні групи, колективи, народи, держава.*

Викладене вище закономірно зумовлює можливість висновку про те, що категорія соціальної відповідальності може носити колективний та індивідуальний характер. Тобто категорія соціальної відповідальності, з однієї сторони, може застосовуватися до діяння окремих індивідів, а з іншої – бути критерієм характеристики колективної діяльності (бездіяльності) людей, виступати у формі колективної солідарної відповідальності.

Крім «суб'єкта соціальної відповідальності», *соціальна відповідальність завжди має певний об'єкт, тобто завжди існує «об'єкт соціальної відповідальності»*. Об'єктом соціальної відповідальності є те, за що саме «суб'єкт ненормативного соціального діяння», тобто порушник соціальної норми, несе відповідальність.

У зв'язку з тим, що абстрактної і безпредметної діяльності немає, відповідно й *немає абстрактної і безпредметної відповідальності*, про що зазначає А.П. Чірков: «межа відповідальності суб'єкта залежить від суспільної значимості його поведінки, а тому від займаної ним посади, професії чи інших соціальних ролей, крізь призму яких йому доводиться проявлятися в найрізноманітніших видах особистої діяльності» [11, с. 43].

Окрім зазначеного, також необхідно звернути увагу й на те, що оскільки категорії «суб'єкт» і «об'єкт» [12, с. 613] є парними філософськими

категоріями, за логікою речей парними категоріями також є і категорії «суб'єкт відповідальності» і «об'єкт відповідальності», тобто існування однієї категорії припускає існування іншої.

На додаток до зазначеного, слід окремо звернути увагу на те, що поведінка суб'єкта соціальної відповідальності завжди оцінюється, контролюється, регулюється певними суб'єктами соціальної діяльності.

Як *сам суб'єкт відповідальності* (особа, яка відповідальна сама перед собою), так і *окремі особи* (посадові особи, державні службовці, релігійні і партійні діячі тощо), різні *соціальні групи* (колективи), *державні, партійні, господарські, культурні* тощо *організації, народи*, *держави (держава), людство в цілому* виступають *у ролі суб'єкта*, що здійснює оцінку, контроль, регулювання поведінки соціальних суб'єктів.

На підставі викладеного вище доцільно наголосити, що категорія соціальної відповідальності може бути проаналізована через сукупність її структурних компонентів: 1) суб'єкт соціальної відповідальності, 2) об'єкт соціальної відповідальності, 3) суб'єкт, що здійснює оцінку, регулювання, контроль поведінки соціальних суб'єктів.

В юридичній науковій літературі деякі вчені-правознавці звертали увагу на те, що *соціальна відповідальність є діалектичним взаємозв'язком між особою та суспільством* [13, с. 22; 14, с. 12; 15].

На наш погляд, ця позиція є логічно зваженою та цілком обґрунтованою, оскільки соціальна відповідальність може бути представлена як на особистому, так і на суспільному (колективному) рівні.

Наприклад, на особистому рівні соціальна відповідальність має зв'язок з особистими нормами та установками людини, які врегульовують тим чи іншим способом, у тій чи іншій мірі її поведінку. У свою чергу на суспільному рівні соціальна відповідальність має зав'язок із соціальними нормами, всіма соціальними нормативними системами, що врегульовують поведінку особи у соціумі. Також слід підкреслити, що «індивідуальна» і «суспільна соціальна відповідальність» є взаємопов'язаними поняттями, оскільки вони впливають та певним чином зумовлюють зміст і «якість» один одного.

Окрім зазначених особливостей соціальної відповідальності, однією з її ознак *є нормативний характер*.

Норми моралі, норми права, релігійні норми та норми-звичаї є різновидами соціальних норм і є правилами, що містять вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей.

Жодне суспільство неможливо уявити без соціальних норм, завдяки їм встановлюються певні орієнтири для допустимої поведінки в тій чи іншій ситуації, долається безлад і хаос у суспільних відносинах. Не можна уявити й людини поза соціальними нормами. Тому соціальні норми – це ключ до взаємозв'язку між поведінкою людини та інтересами суспільства. Головною метою соціальної норми є врегулювання суспільних відносин та встановлення соціального порядку [16, с. 408–409].

Таким чином, спираючись на виокремлені та проаналізовані суттєві ознаки соціальної відповідальності, маємо підстави сформулювати її визначення. *Соціальна відповідальність – це перспективний і ретроспективний взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації соціальних норм, котра припускає схвалення та заохочення, а у випадках ненормативної соціальної поведінки передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки.*

Соціальна відповідальність є багатоаспектною і різносторонньою категорією. З однієї сторони, вона може виступати одним із критеріїв характеристики суспільних відносин, з іншої – соціальна відповідальність існує на всіх рівнях взаємодії соціальних суб'єктів, у всіх сферах суспільного життя.

За суб'єктом доцільно розрізняти такі *види соціальної відповідальності: 1) індивідуальну відповідальність*; *2) колективну або групову відповідальність* (до цього виду, на нашу думку, слід відносити *відповідальність соціальних груп, колективів, державних і недержавних організацій*); 3) *суспільну відповідальність.*

З іншого боку, *за суб'єктами* класифікація видів соціальної відповідальності може бути, вірогідно, такою: *1) індивідуальна (особистісна); 2) індивідуально-групова; 3) загальносоціальна*.

У цьому контексті звернімо увагу на те, що *індивідуально-групова* відповідальність *є відповідальністю окремих соціальних груп* (великих і малих).

У свою чергу *загальносоціальна відповідальність* (або сукупна) – це відповідальність усього суспільства в цілому, відповідальність усіх і кожного.

Будь-яка людина завжди є членом якоїсь соціальної групи: родини, професійної групи, релігійної спільноти, територіальної громади тощо. Суспільство в конкретному вигляді – це завжди територіально-просторова множина людей, сукупність усіх можливих і фактичних об'єднань індивідів (об'єднань у соціальні групи). Іншими словами, загальносоціальна відповідальність є відповідальністю суспільною.

На нашу думку, окремо слід зазначити, що окрім соціальної відповідальності окремим видом «відповідальності» є загальнолюдська відповідальність. Тобто *відповідальність за територіальним масштабом охоплення людей як суб'єктів відповідальності* поділяється на *загальнолюдську та соціальну відповідальність*.

Загальнолюдська відповідальність – це особливий вид відповідальності людей, загальна відповідальність усього населення земної кулі. Загальнолюдська відповідальність не є видом соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність – це відповідальність виключно у межах суспільства (країни). Показово, що загальнолюдська відповідальність є тільки перспективною відповідальністю (наприклад, екологічна відповідальність).

Залежно від сфери життєдіяльності слід розрізняти: політичну, економічну, духовно-культурну, екологічну, освітньо-наукову, технологічну відповідальність та відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин.

Аналіз ознак, змісту і сутності соціальної відповідальності дає підстави стверджувати, що в її межах слід виокремлювати дві підсистеми відносин.

По-перше, це відносини ретроспективні (відносини, що виникають за вчинені дії).

По-друге, відносини, що виникають на підставі свідомого ставлення суб'єктів права до потреб суспільства, певної соціальної групи, окремих осіб. Тобто відносини, що виникають на підставі дій, які суб'єкти права планують здійснити у майбутньому.

Виходячи із зазначеного, на наш погляд, *залежно від часового виміру* слід розрізняти такі види соціальної відповідальності: *ретроспективну відповідальність та перспективну відповідальність*.

У додаток до зазначених вище критеріїв поділу соціальної відповідальності на види вважаємо за доцільне *залежно від виду соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, соціальної групи людей, суспільства* в цілому *розрізняти:* моральну відповідальність (відповідальність, яка настає за порушення норми моралі); релігійну відповідальність (відповідальність, яка настає за порушення релігійної норми), юридичну відповідальність (відповідальність, яка настає за порушення норми права) тощо.

На додаток до зазначеної класифікації соціальної відповідальності, на наш погляд, *за видом соціальних норм просторової дії* слід виокремити такі її види: 1) *відповідальність у фізичному просторі* (перспективна, ретроспективна); 2) *відповідальність у віртуальному (кіберпросторі).* В Интернет-середовищі є спеціальні суб'єкти віртуального простору, наприклад «модератори», які виконують вимоги «своїх» норм спілкування.

Спираючись на проаналізовані класифікації соціальної відповідальності, вважаємо, слід окремо зазначити, що класифікація є логічною операцією, яка за своєю природою не є сталою та незмінною.

Будь-яка класифікація з часом постійно уточнюється шляхом використання одночасно двох шляхів: дедуктивного (з однієї сторони, класифікація – це розділення) та індуктивного (з іншої – класифікація є групуванням досліджуваного явища) [17, с. 65].

У зв'язку з цим надати вичерпну, незмінну класифікацію соціальної відповідальності в межах одного дослідження практично неможливо.

Висновки і пропозиції. Отже, на підставі викладеного у даній науковій статті слід зробити такі узагальнення.

Соціальній відповідальності як окремому соціальному явищу притаманні такі ознаки: 1) об'єктивний характер; 2) соціальна відповідальність має певні форми реалізації і може бути представлена через сукупність двох підсистем відносин (ретроспективні відносини і відносини, засновані на свідомому виконанні вимог суспільства); 3) соціальна відповідальність є родовим складним системним поняттям; 4) соціальна відповідальність має такі структурні компоненти: а) суб'єкт соціальної відповідальності («суб'єкт ненормативного соціального діяння»), б) об'єкт соціальної відповідальності, в) суб'єкт, що здійснює оцінку, регулювання, контроль поведінки соціальних суб'єктів; 5) соціальна відповідальність може бути представлена як на особистому, так і на суспільному (колективному) рівні;

6) соціальна відповідальність має нормативний характер.

Соціальна відповідальність – це перспективний і ретроспективний взаємозв'язок між особою та суспільством, який знаходить зовнішній прояв у добровільній реалізації соціальних норм, котра припускає схвалення та заохочення, а у випадках ненормативної соціальної поведінки передбачає для її суб'єктів обов'язок зазнати певні несприятливі наслідки.

Основними критеріями поділу соціальної відповідальності на види є: а) суб'єкт; б) сфера суспільного життя; в) часовий вимір; г) вид соціальної норми, що містить вимоги суспільства до поведінки особи, групи людей, суспільства в цілому; д) вид соціальних норм просторової дії.

Список використаної літератури:

1. Калєніченко Л.І. Дискусійні питання класифікації окремих видів соціальної відповідальності. *Право і безпека*. 2015. № 2. С. 28–32.
2. Яковлев Б.С. Ответственность как фактор регуляции поведения личности. Москва, 1978. 245 с.
3. Грищук В.К. Соціальна відповідальність : навч. посібник. Львів, 2012. 152 с.
4. Омельчук О.М. Право та мораль як регулятори поведінки людини. *Право і безпека*. 2012. № 5 (47). С. 25–28.
5. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. *Наукові записки*. 2005. Том 45: Політичні науки. С. 4–8.
6. Краснов М.А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление. *Советское государство и право.* 1984. № 8. С. 73–77.
7. Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. Киев, 1979. 136 с.
8. Вертгеймер М. «Гештальт-теория». URL: http://metaphor.nsu.ru/wertheimer_gest.htm
9. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2007. 17 с.
10. Теорія держави і права : навч. посіб. для студ., які навч. за напр. підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / А.М. Шульга та ін. ; за ред. А.М. Шульги. Харків, 2014. 464 с.
11. Чирков А.П. Ответственность в системе права : учеб. пособие. Калининград, 1996. 77 с.
12. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 1986. 800 с.
13. Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.01. Самара, 2004. 487 с.
14. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня кандидата з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Харків, 2007. 18 с.
15. Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. URL: http://www.vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf
16. Соломчак Х.Б. Соціальні норми як детермінанти позитивної правової відповідальності людини. *Митна справа.* 2013. № 6 (90). Частина 2. Книга 1. С. 408–415.
17. Калєніченко Л.І. Правозастосовні помилки працівників міліції та способи їх усунення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2010. 205 с.

Kalenichenko L. I. Social liability as a legal phenomenon

The essence and content of social liability are analyzed in the article.

It is suggested under social liability to understand the perspective and retrospective relationship between a person and a society that finds outward manifestation in the voluntary implementation of social norms, which implies approval and encouragement, and in cases of abnormal social behavior, implies obligations for its subjects, adverse effects.

It is concluded that the following features are inherent in social liability as a separate social phenomenon: 1) objective nature; 2) certain forms of implementation, social responsibility can be represented through a combination of two subsystems of relations (retrospective relationships and relationships based on the conscious fulfillment of society's requirements); 3) social liability is a generic complex systemic concept; 4) social liability has the following structural components: a) the subject of social liability ("the subject of non-normative social action"), b) the object of social liability, c) the entity that performs assessment, regulation, control of social behavior subjects; 5) social liability can be represented both at personal and social (collective) level; 6) social liability is normative.

The main criteria for the division of social liability into species are: a) the subject; b) the sphere of public life; c) time measurement; d) the type of social norm that contains the requirements

of society for the behavior of the individual, group of people, society as a whole; e) type of social norms of spatial action.

Depending on the sphere of life, it is proposed to distinguish: political, economic, spiritual, cultural, environmental, educational, scientific, technological liability and liability in the sphere of family and household relations.

Depending on the time dimension, it is suggested to distinguish between retrospective liability and prospective liability.

Depending on the type of social norm that contains the requirements of society for the behavior of a person, social group of people, society as a whole it is proposed to distinguish: moral, religious, legal responsibility, etc.

By type of social norms of spatial action the following types of social responsibility are distinguished: 1) responsibility in physical space (perspective, retrospective); 2) responsibility in virtual (cyberspace).

Key words: *responsibility, social responsibility, social liability, corporate responsibility.*

УДК 340.158
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-3

А. П. Семенова
аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УРСР 1963 РОКУ

Статтю присвячено особливостям розгляду справ про встановлення та стягнення аліментів за Цивільним процесуальним кодексом Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року. У статті розглянуті ознаки аліментних правовідносин, які породжують виникнення процесуальних особливостей розгляду цієї категорії справ. Описаний суб'єктний склад аліментних справ. Досліджені теоретичні проблеми визначення позивачів в аліментних справах та порядок залучення третіх осіб до розгляду справи в суді. У статті досліджено порядок визначення підсудності справ про аліменти. На основі дослідження норм матеріального права наведений вичерпний перелік обставин, що слугували підставою для суду звільнити боржника від сплати аліментів. Встановлено, що радянське законодавство передбачало дві форми сплати аліментів – у відсотковому відношенні від доходу та у твердій грошовій формі, а також описано підстави зміни форм оплати. Право на утримання повною мірою реалізується на стадії виконання судового рішення. Тому у статті знайшли відображення порядок здійснення контролю за аліментними боржниками та порядок роботи осіб, відповідальних за перерахунок аліментів отримувачу. Окрему увагу в статті присвячено процесуальним гарантіям стягувачів аліментів, які забезпечували своєчасність реалізації права на утримання. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1963 року, зокрема, передбачав такі гарантії, як встановлення скорочених термінів розгляду справ та виконання рішення, підвищення граничного розміру стягнення із доходів боржника, можливість встановлення тимчасового утримання тощо. Ефективність виконання судових рішень про стягнення аліментів залежала від передбаченої в законодавстві відповідальності. Тому в роботі проаналізовано норми права, які передбачали адміністративну та кримінальну відповідальність за невиконання відповідачем покладених на нього обов'язків щодо сплати аліментів. У статті також описана практика Верховного суду СРСР, яка деталізувала та розширювала застосування норм радянського процесуального законодавства.

Ключові слова: *аліменти, процес, позов, підсудність, забезпечення позову, судове рішення, виконання рішення.*

Постановка проблеми. Винайдення дієвого механізму реалізації права на отримання аліментів є актуальним питанням сучасного процесуального законодавства. Проте вирішення проблеми боротьби з аліментними боржниками та встановлення ефективних гарантій для утримувачів аліментів неможливе без комплексного дослідження історії розвитку процесу розгляду аліментних справ, а також вивчення позитивного та негативного досвіду у сфері стягнення утримання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць та публікацій сучасності свідчить про відсутність системних досліджень історії розвитку процесуального законодавства у сфері стягнення аліментів. Дослідженням цього питання займалися радянські вчені та практикуючі юристи – С.А. Іванова, А.М. Нечаєва, В.П. Шахматов, Б.Л. Хаскельберг, А.І. Пергамент, В.І. Бошко, А.М. Белякова, К.К. Червяков та інші.

Мета статті – дослідити процесуальні особливості судового розгляду аліментних справ, а також порядок виконання судових рішень, регламентований Цивільним процесуальним кодексом УРСР 1963 року.

Виклад основного матеріалу. Виконання покладених на деяких членів сім'ї обов'язків з аліментування інших членів сім'ї не завжди має добровільний характер. Проте вчасне отримання аліментів, особливо на неповнолітніх дітей, має надзвичайно важливе значення.

© Семенова А. П., 2019

Тому є необхідність детальної законодавчої регламентації судового та виконавчого процесів стягнення аліментів.

Властивості аліментних правовідносин передбачають особливий характер судового розгляду аліментних справ. До властивостей аліментних правовідносин належать такі: наявність родинних зв'язків між учасниками процесу; особистий характер, що означає неможливість передання прав та обов'язків іншим суб'єктам; тривалий характер правовідносин; причиною виникнення обов'язків є юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення права в однієї особи вимагати утримання від іншої, а не конкретні дії певного суб'єкта тощо.

Радянське законодавство встановлювало низку процесуальних особливостей розгляду аліментних справ порівняно з іншими цивільними справами. Так, законодавець встановлював процесуальні пільги для стягувачів аліментів із метою полегшення становища дітей, забезпечення швидкої реалізації права на матеріальне утримання.

Згідно із ст.ст. 24, 126 Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 року (далі – ЦПК УРСР) аліментні справи підлягали розгляду в судах загальної юрисдикції. Щодо місця розгляду цієї категорії справ діяло правило альтернативної підсудності, за яким позивач міг пред'явити позов як за своїм місцем проживання, так і за місцем проживання відповідача [1]. Встановлення альтернативної підсудності по аліментних справах значно спростило реалізацію права на аліменти для стягувачів, які мали на утриманні неповнолітніх дітей або за станом здоров'я не могли відвідувати судових процесів в іншій місцевості.

Проте правило альтернативної підсудності поширювалося не на усі аліментні спори. Так, постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 4 грудня 1969 року «Про практику застосування судами Основ законодавства Союзу РСР союзних республік про шлюб та сім'ю» встановлювала, що позови про зменшення розміру аліментів та про звільнення від сплати аліментів розглядалися за місцем проживання стягувача аліментів [4].

Поширеною практикою в судах радянського періоду було об'єднання позовів про стягнення аліментів із позовами про розірвання шлюбу, позбавлення батьківських прав або вирішення спору про передачу дитини на виховання. Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 4 грудня 1969 року закріплювала можливість подання позову про стягнення аліментів разом із позовом про встановлення батьківства. Розглядаючи справи про позбавлення батьківських прав, суд обов'язково з'ясовував питання щодо призначення аліментів незалежно від того, чи пред'являв позивач таку вимогу [4].

Якщо справа про стягнення аліментів переносилася, або розгляд справи затягувався через необхідність розшуку відповідача, або через його свідому неявку на розгляд справи, суд, враховуючи конкретні обставини, міг скористатися правом винести ухвалу про попереднє стягнення аліментів. Така ухвала суду підлягала негайному виконанню. При цьому стягнені за ухвалою суду як тимчасове утримання суми грошей не підлягали поверненню і не могли бути враховані як майбутні платежі, навіть якщо в майбутньому суд відмовляв у задоволенні позову про стягнення аліментів. Проте, якщо в результаті розгляду справи присуджувалися аліменти в більшому розмірі, то оскільки аліменти присуджувалися з моменту пред'явлення позову, недоплачена сума (різниця між присудженим розміром аліментів і фактично виплаченим тимчасовим утриманням) визнавалась заборгованістю відповідача.

Радянське процесуальне законодавство надавало право суду застосовувати заходи забезпечення позову по справах про аліменти шляхом накладення арешту на заробітну плату, пенсію та стипендію, соціальні виплати або майно відповідача.

Чимало уваги в судовій практиці та радянській юридичній науці було присвячено питанню правильного визначення суб'єктного складу аліментних справ. Більшість справ про стягнення аліментів стосувалися стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. Питання про те, чи є батьки, які подають позов до суду про стягнення аліментів, законними представниками своїх дітей чи самостійними позивачами по справі, не знаходило однозначної відповіді в теоретиків та практиків.

Так, А.І. Пергамент і М.А. Вікут стверджували, що у разі пред'явлення позову про стягнення аліментів на неповнолітню дитину пред'явники позову і будуть позивачами. В.А. Рясенцев і Е.М. Ворожейкин дотримувалися точки зору, що позивачем по таких категоріях справ є сама дитина, а батьки, які пред'являють позов, є лише її законними представниками під час судового процесу [7, с. 112; 4, с. 144; 8, с. 206; 5, с. 229].

У справах про стягнення коштів на утримання суд міг визнати явку відповідача обов'яз-

ковою. У разі його неявки в судове засідання без поважних причин суд вправі був накласти штраф, а в разі повторної неявки – притягнути до адміністративної відповідальності та застосувати привід відповідача до зали судового засідання [1].

Як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача, радянські суду залучали до справи матерів, яким відповідачі вже сплачували аліменти на дітей. Основою для вступу в судовий процес таких матерів була їхня юридична зацікавленість, яка полягала в тому, що в результаті рішення суду про задоволення позову може зменшитися розмір аліментів на її дитину. Вирішуючи позов про стягнення аліментів, суд мав перевірити, чи не є позов фіктивним та спробою в обхід закону зменшити розмір аліментів на дітей від попереднього шлюбу.

Ще однією гарантією, яка забезпечувала своєчасне забезпечення сплати аліментів, було встановлення скорочених термінів для розгляду справи в суді першої інстанції. Так, ст. 148 ЦПК УРСР року встановлювала 10-денний термін для розгляду справи про стягнення аліментів із моменту подачі позовної заяви до суду [1].

Характерною особливістю розгляду аліментних справ радянського періоду була неможливість укладення мирової угоди між сторонами процесу. Норми права, які встановлювали права та обов'язки сторін, порядок стягнення аліментів, мали імперативний характер та не надавали сторонам змогу змінювати об'єм прав та обов'язків [7, с. 46].

Радянське процесуальне законодавство передбачало порядок розгляду справ про збільшення та зменшення розміру аліментів, зміну способу сплати аліментів або про звільнення від їх сплати.

Загальноприйнятою для радянського періоду була форма сплати аліментів у дольовому відношенні від заробітної плати відповідача. Встановлення аліментів у твердій грошовій сумі допускалося, якщо платник аліментів мав нерегулярний дохід або частина доходу виплачувалась у натуральній формі. Зміна форми сплати аліментів допускалася лише у разі зміни матеріального становища відповідача.

Ще однією гарантією вчасного отримання аліментів було встановлення негайного виконання судового рішення. Так, ст. 217 ЦПК УРСР встановлювала, що суд зобов'язаний допустити негайне виконання рішення про стягнення аліментів у межах суми платежу за один місяць [1].

Ст. 231 ЦПК УРСР встановлювала, що після набрання судовим рішенням законної сили, яким призначено стягнення періодичних платежів, змінюються обставини, які впливають на визначення розміру або на тривалість їх сплати, кожна сторона вправі шляхом подачі нового позову вимагати зміни розміру або строків сплати платежів [1].

Законодавство чітко встановлювало перелік обставин, через які міг бути зменшений розмір аліментів: наявність у платника аліментів інших неповнолітніх дітей; інвалідність I чи II групи платника аліментів; якщо діти працюють і мають достатній заробіток; якщо діти знаходяться на повному забезпеченні держави або громадської організації [3].

Розглядаючи справи про зменшення розміру аліментів, суд був зобов'язаний порівняти рівень матеріального забезпечення дітей, які знаходяться на утриманні платника аліментів, та дітей, які отримують аліменти. Відповідно до п. 18 Постанови Пленуму ВС СРСР від 4 грудня 1969 року, вирішуючи питання про можливість зменшення розміру аліментів, суд брав до уваги заробіток тільки відповідача і наявність у нього інших непрацездатних членів сім'ї, яких він зобов'язаний утримувати. Інші обставини, як-от матеріальна забезпеченість матері дітей, на яких стягувалися аліменти, матеріальна забезпеченість її чоловіка (вітчима дітей), заробіток інших членів сім'ї, які проживали з дитиною, не бралися до уваги та не впливали на розмір присуджених аліментів [4].

Радянське законодавство визначало чіткий перелік підстав для задоволення позовних вимог про звільнення від сплати аліментів. Так, від обов'язку утримувати дитину звільнялися одинокі матері, діти яких виховувалися в дитячих закладах. Також від сплати аліментів звільнялися батьки, якщо їхні діти розміщувалися в дитячих будинках або інших спеціалізованих закладах, якщо діти туди поміщені у зв'язку із дефектами фізичного або психічного характеру [7, с. 61].

Право на утримання аліментів повною мірою реалізовувалось на стадії виконання судових рішень про їх стягнення. Однією із гарантій вчасного стягнення аліментів у примусовому порядку було встановлення судового контролю за виконанням рішення. У постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 4 грудня 1969 року зазначалося: «Судам необхідно здійснювати контроль за правильним і своєчасним стягненням аліментів бухгалтерами підприємств,

установ та організацій, залучати до цієї роботи народних засідателів. У разі неправильного або несвоєчасного стягнення аліментів, затримки надсилання їх стягувачу, невиконання вимог судового виконавця про повідомлення відомостей про боржника, розмір його заробітку, суди мають притягувати винних посадових осіб до передбаченої законом відповідальності» [4].

Під час проведення аналізу можна виокремити низку гарантій, які передбачалися для стягувачів аліментів:

– вимоги про стягнення аліментів належали до першочергових, а усі інші вимоги задовольнялися після стягнення платежів по аліментах;

– аліменти не підлягали зворотному стягненню, оскільки повернення аліментів могло поставити у вкрай важке матеріальне становище отримувача аліментів;

– направлення виконавчого листа до примусового виконання було обов'язком суду, а не правом позивача;

– розмір стягнення аліментів міг сягати 50% заробітної плати боржника (тоді як стягнення по інших категоріях справ не могли бути більшими 20% заробітної плати);

– термін виплати аліментів стягувачу адміністрацією з місця роботи боржника не міг перевищувати 3 днів із моменту виплати заробітної плати.

Законодавство покладало на боржника низку обов'язків, пов'язаних із виконанням рішень про стягнення аліментів. Так, боржник мав повідомити виконавця про отримання додаткового заробітку, на який може бути звернуто стягнення, про зміну місця роботи або місця проживання. За невиконання цих обов'язків із неповажних причин суд міг накласти на боржника штраф.

Радянське законодавство передбачало кримінальну відповідальність за несплату аліментів. Так, ст. 114 Кримінального кодексу УРСР 1960 року встановлювала, що за злісне ухилення від сплати за рішенням суду коштів на утримання неповнолітніх дітей або на утримання повнолітніх непрацездатних дітей боржник міг бути покараний позбавленням волі на термін до одного року або виправними роботами на той самий термін [2].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 липня 1967 року «Про поліпшення порядку сплати і стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей» було встановлено, що в паспорти осіб, засуджених за злісне ухилення від сплати аліментів або розшукуваних органами міліції у зв'язку з ухиленням від сплати аліментів, органи міліції вносять записи про те, що у зв'язку із рішенням суду ці особи зобов'язані сплачувати аліменти на користь іншої особи. Крім того, до паспорта вносилися відомості про розмір аліментів та адреса особи, на користь якої вони сплачувалися [7, с. 72].

У разі виникнення заборгованості по сплаті аліментів законодавство встановлювало, що аліменти за минулі періоди можуть бути стягнуті не більше як за три роки. Винятком із цього правила було стягнення заборгованості по аліментах з особи, яка перебувала у розшуку. У такому разі борг стягувався за весь період і визначався із фактичного заробітку, отриманого боржником за весь час, протягом якого стягнення не здійснювалося.

Висновки і пропозиції. Отже, цивільне процесуальне законодавство радянського періоду передбачало ефективні механізми, націлені на повноцінне забезпечення утриманням одержувачів аліментів. ЦПК УРСР встановлювало низку гарантій, які забезпечували своєчасну сплату аліментів: встановлення скорочених термінів розгляду аліментних справ, можливість встановлення попереднього утримання, негайне виконання рішення, застосування заходів забезпечення позову та судового контролю за виконанням рішень тощо. Встановлення відповідальності не тільки для боржників, але й для осіб, які були відповідальні за перерахування аліментів, забезпечувало ефективність примусового порядку стягнення аліментів.

Список використаної літератури:

1. Цивільний процесуальний кодекс УРСР. Закон від 18.07.1963 / База даних «*Законодавство України*». ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06 (дата звернення 17.10.2019).
2. Кримінальний кодекс УРСР : Закон від 28.12.1960 / База даних «*Законодавство України*». ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05 (дата звернення 17.10.2019).
3. Кодекс про шлюб та сім'ю : Закон від 20.06.1969 № 2006-VII / База даних «*Законодавство України*». ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07/ed19690620 (дата звернення 17.10.2019).
4. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 4 декабря 1969 г. № 10 «О практике применения судами основ законодательства Союза СССР и Союзных республик о браке и семье / База данных «Обзоры судебной практики Вер-

ховного Суда Российской Федерации. URL: http://xn--b1azaj.xn--p1ai/USSR/postanovlenie-plenuma-vs-sssr/N10-ot-04.12.1969-sssr.html (дата звернення 17.10.2019).
5. Викут М.А. Проблема правового регулирования процессуального положения и деятельности сторон в советском гражданском судопроизводстве : автореферат. Свердловск, 1971. 34 с.
6. Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. Москва : Юридическая литература, 1974. 270 с.
7. Иванова С.А. Процессуальные особенности рассмотрения дел о взыскании алиментов. Учебное пособие. Издательство Московского университета, 1975. 87 с.
8. Пергамент А.И. Алиментные обязательства. Москва : Госюриздат, 1951. 165 с.
9. Рясенцев В.А. Семейное право. Москва : Юридическая литература, 1967. 224 с.
10. Сборник Постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР. Гражданское и семейное право. Издательство Саратовского университета, 1988. 232 с.
11. Червяков К.К. Вопросы алиментирования при рассмотрение дел о возникновении и прекращении родительских прав и обязанностей. Основы законодательства СССР и союзных республик о браке и семье в правоприменительной практике. 1978. С. 108−114.

Semenova A. P. Specifics of alimony collection according to the Civil procedural code of the USSR 1963

The article is devoted to the specifics of the consideration of cases concerning the establishment and collection of alimony according to the Civil procedural code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic 1963. The article describes the features of alimony legal relations that cause particularities of consideration of this category of cases. The subject composition of alimony cases is described. Theoretical problems of determining the plaintiffs in alimony cases and the procedure for involving third parties in the trial of the court are investigated. The article investigates the procedure for determining the jurisdiction of alimony cases. On the basis of the study of substantive law, an exhaustive list of the circumstances that led the court to release the debtor from the payment of alimony is given. It was found that the soviet legislation provided for two forms of alimony payment – as a percentage of income and in hard currency and the reasons for changing payment forms. The right to detention is fully exercised at the stage of enforcement of the judgment. Therefore, the article was reflected the procedure for controlling alimony debtors and the procedure of work of the persons responsible for the transfer of alimony to the recipient. Particular attention in article is paid to the procedural guarantees of alimony claimants, which provided timely exercise of the right of retention. The Civil Procedure Code of the Ukrainian SSR 1963, in particular, provided for guarantees such as the establishment of a shortened timeframe for the examination of cases and the execution of a decision, raising the maximum amount of recovery from the debtor's income,ability to set temporary hold etc. The effectiveness of enforcement of alimony judgments depended on the statutory liability. Therefore, the article analyzes the rules of law, which provided for administrative and criminal liability, for the defendant's failure to fulfill his or her obligations to pay alimony. Therefore, the article analyzes the rules of law, which provided for administrative and criminal liability for the defendant's failure to fulfill his obligations to pay alimony. The article also describes the practice of the Supreme Court of the USSR, which details and broadens the application of the rules of soviet procedural law.

Key words: *alimony, process, claim, jurisdiction, securing a claim, judgment, implementation of the decision.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-4

П. Д. Гуйван
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУДІВНИЦТВА

Ця наукова праця присвячена дослідженню питань інформаційної комунікації в українському суспільстві в частині забезпечення основоположного права особи на вільний доступ до відомостей, які мають публічний інтерес. Указана проблематика є досить актуальною для нашої країни, належний розвиток правового регулювання в цій царині гарантує її демократичний поступ на шляху до інтеграції України до світової і європейської прогресивної спільноти. У даному контексті досить важливим є питання відкритості та прозорості державних процедур, зокрема у сфері реформування національної судової системи. Саме з огляду на закритість, непублічність діяльності владного уповноваженого органу, що здійснює добір суддів до української системи судівництва, проведена нещодавно реформа виявилася вкрай неефективною, під час її проведення встановлені факти корупції та інших зловживань. Це потягло необхідність проведення наразі нових законодавчих заходів щодо нового реформування системи, що повинно надати правосуддю поваги суспільства та авторитету.

У роботі проаналізовано існуючу правозастосовну практику в Україні, згідно з якою Вища кваліфікаційна комісія суддів як орган, що мав би здійснювати прозорий конкурс на посади суддів, фактично не надає суспільству відомостей, що мають публічний інтерес, щодо результатів добору, процедур його проведення, методики оцінювання кандидатів. Комісія не робить обов'язкового за законом оприлюднення визначених нормативно підстав чи мотиви прийняття конкретних рішень. Такий підхід до виконання своїх обов'язків значною мірою зумовлений тим, що національний суд найвищого рівня, будучи у подібний непрозорий спосіб обраний Комісією, не зацікавлений у викритті неправомірних вчинків регулятора. Тож, маємо істотні порушення права особи на справедливий суд та на доступ до інформації.

На прикладі конкретного зіставлення правових приписів українського національного законодавства про публічну інформацію, яке спрямоване на досягнення європейських вимірів справедливості, і нинішніх судових реалій у статті показано факти нехтування державним органом правил щодо виключності підстав для обмеження вільного доступу особи до публічно значимих відомостей. Також відзначено, що Верховний Суд у нинішньому складі часто чомусь не помічає подібних інформаційних правопорушень. Надані конкретні рекомендації для вдосконалення правозастосовної практики у досліджуваній сфері.

Ключові слова: *вільний доступ до інформації, публічний інтерес, судівництво.*

Постановка проблеми. Інформаційні відносини в сучасному суспільстві мають ґрунтуватися на основних засадах здійснення прав людини. Під час їх побудові слід дотримуватися принципу верховенства права, рівності учасників відносин, вільного доступу до джерел інформації. Втім, дані правила мають містити й конкретні обмеження, такі як непоширення ідей, що загрожують національній безпеці, громадському порядку, моральному здоров'ю населення; запобігання неправомірному використанню національних інформаційних ресурсів для ворожої пропаганди та втручання у внутрішні справи інших держав тощо. Тож, для практичної реалізації означені вище принципи необхідно наповнити реальним змістом, який проявлятиметься у повсякденному інформаційному обороті у вигляді узагальнених та усталених правил поведінки.

© Гуйван П. Д., 2019

Це тим більш важливо, що в умовах сучасного стрімкого розвитку комунікації, глобалізації та соціального прогресу відбувається неухильне зростання значущості інформації. Інформаційні відносини пронизують буквально всі сфери економіки, політики, соціального життя, в соціальній свідомості укорінилося розуміння того, що суспільні відносини неухильно переходять до якісно нового стану – інформаційного. І це супроводжується нагальною потребою їх правового опосередкування, насамперед у площині організації дієвого механізму доступу кожної особи до інформації, яка має публічне значення та інтерес. Отже, правове регулювання у сфері інформаційної комунікації володільців та розпорядників подібних даних набуває сьогодні значної актуальності. Причому особлива увага мусить приділятися питанням належного правозастосування існуючого інструментарію, і це потребує активізації відповідних доктринальних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика стосовно правової організації вільного доступу особи до інформації була предметом правового дослідження таких науковців, як М. Поліковський, І. Гнибіденко, К. Бєляков, Б. Кормич, М. Тищенко, С. Горбатюк, В. Коваль, Ю. Тодика, Т. Костецька та ін. У зазначених працях з'ясовані питання низки аспектів вітчизняного законодавства та правозастосовної практики щодо доступу людини до інформації, якою володіє суб'єкт владних повноважень. Водночас практично невивченими є такі актуальні напрямки, як недотримання розпорядниками інформації прав особи вільно і безперешкодно та своєчасно отримувати відомості як про суспільне життя, так і стосовно власних приватноправових прав та обов'язків. Недостатньо приділяється уваги представників правової науки питанням усунення численних зловживань із боку різних владних інституцій нашої держави в питаннях інформування громадян про свою діяльність, надання їм повної та правдивої інформації, яка має суспільне значення.

Тож, **метою статті** є вивчення національного нормативного матеріалу щодо свободи доступу до інформації та правозастосовної практики в частині застосування різноманітних обмежень, зокрема у сфері реформування національної судової системи, аналіз їх доцільності та законності. З урахуванням цього будуть зроблені рекомендації для подальшого розвитку національної правової системи в коментованій сфері.

Виклад основного матеріалу. Дотримання державою Україна міжнародно-правових засад інформаційної свободи, в тому числі стосовно вільного доступу до інформації, є важливим елементом її демократичного поступу, спрямованого на інтеграцію України до світової і європейської прогресивної спільноти. Подібний рух вимагає кардинально відмінних, позитивних підходів до формування інформаційного суспільства в Україні [2, с. 18]. У даному контексті маємо зазначити, що національна правова система ще далека від рівня, що відповідає вказаним вимогам. Практика застосування законодавства про свободу інформації свідчить про посилення тенденції приховування державою від суспільства соціально значимих відомостей. Яскравим прикладом може слугувати дуже ускладнена, невиправдано заформалізована, а отже, абсолютно недієва система доступу громадян до публічної інформації [2].

Органи влади не завжди відповідають на запити про надання інформації, а частина відомостей засекречується без достатніх підстав. Окремі розпорядники публічних даних застосовують законодавство про свободу інформації, виходячи з доцільності або особистого сприйняття посадових осіб. До прикладу, нещодавно в Україні відбувалася так довго очікувана судова реформа. За правилами, визначеними Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та спеціальним нормативно-правовим актом – «Положенням про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення», всі дії щодо добору осіб на посади суддів нового Верховного Суду мали проводиться прозоро з відкритим доступом громадськості до їхніх процедур і результатів. За ідеєю законодавця це повинно сприяти просуванню національного судочинства в бік справедливості, незалежності та чесності під час винесення правозастосовних вердиктів і у такий спосіб надати йому авторитету, як усередині держави, так і зовні.

Необхідність подібного реформування було викликано непересічністю питання. Адже, як відомо, в Україні має місце криза судової влади. Це не суб'єктивна оцінка, а висновок, що ґрунтується на фактичних обставинах. Причиною було визнано неналежне кадрове забезпечення судів: працюючі роками працівники Феміди загрузли в хабарництві, необґрунтованому збагаченні, кумівстві, некомпетентності. Отже, висловлюючи сподівання, побажання та вимоги свого електорату, пропозиції Європейського Союзу, український Парламент небаченою давно більшістю у 335 голосів визнав недоцільним еволюційний

шлях підліковування хронічно хворого правосуддя, обравши реанімаційні процедури.

При цьому за наслідками громадянського опитування часткові та поступові зміни судової системи підтримували лише 8 відсотків опитаних громадян України, тоді як за радикальні заходи, що означали докорінні зміни практично всього механізму сучасного судочинства, висловилися 46% респондентів [3, с. 2]. Інакше, як вважається, вкотре судова реформа завершиться невдачею, що відбувалося вже не раз упродовж багатьох етапів її здійснення, які далебі не завжди були логічними і послідовними, а іноді навіть дуже суперечливими [4, с. 6]. Органом, який у нашій державі покликаний здійснювати відкриту та чесну процедуру добору суддів, є Вища кваліфікаційна комісія суддів України (далі – ВККСУ), яка згідно із законодавством є органом, що виконує делеговані державою повноваження щодо формування всіх ланок судівництва шляхом конкурсного добору осіб на посади суддів, а тому в силу пункту 3 частини першої статті 13 спеціального Закону «Про доступ до публічної інформації» є розпорядником інформації, пов'язаної з виконанням цих повноважень.

Тож, упродовж двох останніх років була проведена масштабна судова реформа, яка значною мірою полягала у заміні кадрового потенціалу. Почалася вона з «оновлення» вищих судових інстанцій країни. І що виявилось? Як не дивно, а серед переможців виявилися практично всі ті ж самі персонажі, які займали ці посади раніше. Але головне, що рівень суспільної довіри до нового-старого Верховного Суду значно зменшився, попри шалені потуги бувшої влади, передусім ВККСУ, всіляко приховувати свою діяльність. Не дивно, що даний стан речей викликає значний публічний інтерес до самого процесу добору нових суддів та результату їх оцінки уповноваженим державою представниками.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який регулює проведення добору, вказує, що Кваліфікаційне оцінювання проводиться прозоро та публічно, у присутності судді (кандидата на посаду судді), який оцінюється, та будь-яких заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 84). Але чи дотримано принципи відкритості та прозорості під час проведення конкурсу? У більшості українців з даного приводу є серйозні сумніви. І хоча представники ВККСУ на усіх усюдах заявляють про «нечувану прозорість» процедури добору, таємність даних, неможливість отримання бодай якоїсь інформації про обґрунтованість оцінок та й про самі оцінки приводить до думки, що очільники обиралися за відверто корупційними та кумівськими схемами. Адже попри пряму вказівку закону, що результати конкурсу мають бути оприлюднені публічно, при цьому Комісія обов'язково мусить указати визначені законом підстави чи мотиви прийняття конкретних рішень, усі ці правила нехтуються повноважним органом, а результати є закритими та навіть на перший погляд несправедливими та підробленими.

На жаль, у силу адміністративно-репресивної моделі національного управління небагато з тих, хто хоче знати про рівень справедливості проведеного оновлення судової системи, ризикує судитися з Вищою кваліфікаційною комісією суддів із приводу ненадання нею доступу до публічної інформації. По-перше, більшість з учасників конкурсу все ж працюють на посаді суддів, отже, сваритися з регулятором буде собі дорожче. А по-друге, в нашій державі вже давно склалася порочна система, коли судові органи, яких на посади обирає ВККСУ, навіть не розглядаючи детально справи за участі цього органу, завжди виносять рішення на його користь. Причому такі вердикти рясніють правовими неузгодженостями, безграмотними висновками, дискримінаційними перлами. А чого заморочуватися, але ж своя сорочка ближча до тіла.

Наведемо приклади судових справ про невиконання ВККСУ приписів закону про доступ до публічної інформації, адже цей орган до недавнього часу мав таку самовпевненість, що на будь-які інформаційні запити належної інформації не надавав, тож справа завжди має судову перспективу. У справі № 800/333/17 [5] позивач, який був учасником конкурсу до Верховного Суду, що у 2017 році проводився Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, звернувся до останньої з інформаційним запитом про отримання такої інформації, яка перебуває в розпорядженні владного суб'єкта: 1) сканованої копії виконаного конкурсантом практичного завдання; 2) зауважень, висловлених чотирма членами колегії ВККСУ, які перевіряли його роботу; 3) інформації про оцінки (бали), виставлені членами колегії; 4) деперсоніфікованого тексту практичного завдання, виконаного одним із чотирьох перших за рейтингом кандидатів до Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду, які виконали практичне завдання за аналогічним варіантом. Як бачимо, у запиті йшлося про інформацію, яка стосується безпосередньо певної особи. Але дана інформація потрібна їй для реалізації суспільного інтересу стосовно справедливості оцінок публічного конкурсу. Адже вона дозволить оцінити та порів-

няти підходи відповідача до оцінювання подібних результатів і виявити можливі протиправність та вибірковість оцінювання або спростувати такі підозри. Запит цієї інформації був здійснений відповідно до нормативно встановлених правил. Згідно з ч. 2 ст. 19 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» запитувач має право звернутися до розпорядника інформації із запитом на інформацію незалежно від того, стосується ця інформація його особисто чи ні, без пояснення причини подання запиту.

Відповідно до закону публічна інформація є відкритою, крім випадків, установлених законом. Запитана інформація не є обмеженою ні за законом, ні за будь-якими підзаконними актами. У свою чергу обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону із дотриманням сукупності таких вимог: виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні (ст. 1, 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації»).

Оскільки за традицією ВККСУ не надала відповіді на запит про інформацію, розгляд питання перейшов у площину судового спору. Але ж згідно з новітнім процесуальним законодавством усі скарги на неправомірність діянь Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в спеціальному порядку розглядаються відразу Верховним Судом, тобто тією інституцією, яку щойно обрала ВККСУ, причому, як слідує зі змісту позову та підтверджується висновками фахівців, далеко не у прозорий та чесний спосіб. Тож, відразу виникає питання: чи може орган, який обраний відповідачем у справі, справедливо розглянути спір, якщо такий розгляд поставить під обґрунтований сумнів легітимність обрання на посади багатьох його членів? Питання, звісно, риторичне. То підтвердив і розгляд справи № 800/333/17.

Суд проявив чудові здібності «толерантності» щодо свого контролюючого органу. Так, ВККСУ, як вказувалося, ніяк не аргументувала свою відмову в наданні запитуваної позивачем публічної інформації. Розуміючи, що судова відмова на кшталт «тому, що так треба» не буде вважатися обґрунтованим та законним рішенням, суд проявив винахідливість і кмітливість, конструюючи завідомо замовний вердикт. Зокрема, в ньому було сказано про відсутність в органу влади обов'язку надавати запитувану інформацію, тому що вона становить загрозу авторитету і неупередженості правосуддя. Ось так, ні більше, ні менше. Інакше кажучи, знання особи про те, як відбувалося її кваліфікаційне оцінювання, які помилки вона здійснила за результатами практичного завдання, підірве авторитет національної правозастосовної системи. І це при тому, що закон «Про судоустрій і статус суддів» неодноразово вказує на прозорість процедури добору суддів, участь кандидатів у процесі оцінювання тощо.

Насправді ж, авторитету правосуддя може зашкодити публічна інформація, яка оприлюднює негативні моменти в його діяльності, різноманітні зловживання. Якщо ВККСУ чесно, справедливо та об'єктивно проводила свою діяльність з оцінювання кандидатів на посади суддів Верховного Суду, інформація про це аж ніяк не може в принципі зашкодити авторитету судової системи, і навпаки. Отже, комісії є, що приховувати, це скоріш за все серйозні зловживання в процесі добору, які, на переконання багатьох дослідників питання, межують зі злочинними проявами. Саме така негативна інформація про грубі порушення членами ВККСУ під час проведення конкурсу до Верховного Суду, звісно, може зашкодити авторитетові правосуддя. Але такий крок, як оприлюднення інформації про зловживання, слід зробити з метою очищення влади та усунення подібних недоліків у подальшому. Приховування ж подібної інформації із задіянням для цього судових органів держави є злочином проти правосуддя. І падіння авторитету правосуддя за таких обставин неминуче, що наочно показує нинішній стан довіри (краще сказати – недовіри) до національної системи судівництва, що наразі виявляється у проведенні новою українською владою чергової судової реформи.

А втім, закон унормовує вказані відносини зовсім по-іншому. Річ у тому, що право на доступ до інформації має гарантуватися насамперед наявністю відповідного ефективного національного законодавства. Це буде правовою підставою забезпечення здійснення конституційного права людини на свободу доступу до інформації, її поширення та обміну. Як вже вказувалося, питання організації доступу особи до публічної інформації в нашій державі передовсім регулюються спеціальним законом. При цьому наявність даного законодавства світовою демократичною спільнотою розцінюється як вельми позитивний

факт. За позицією «Global Right to Information Rating», Україна входить до найбільш успішних країн світу за показником досконалості законодавства у сфері доступу до інформації (108 балів із 150 можливих) та посідає 18 позицію, а за ступенем відкритості і прозорості владних структур – 19 місце у світі [6].

Але, окрім факту існування самого правового інструментарію, який покликаний гарантувати доступ до інформації, визначальне значення має приділятися практичним механізмам його застосування. Ось у цьому плані українська правова система страждає значним волюнтаризмом, нечіткістю та вибірковістю підходів, які часто межують зі зловживаннями та корупційними проявами, а часом і переходять цю межу. Найбільш показово прірва між нормативними приписами європейського штибу, що містяться в українських нормативних актах, і реаліями правозастосовного буття проявляється саме під час дослідження фактичних даних щодо обмеження доступу особи до публічної інформації з боку суб'єктів владних повноважень.

Як уже вказувалося, обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону лише за наявності сукупності певних обставин. Але навіть якщо публічна інформація підпадає під одну із вказаних законом категорій, вона може бути віднесена до службової (тобто обмеженої в доступі) інформації тільки після застосування трискладового тесту, визначеного в статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації». А саме в кожному конкретному випадку під час вирішення питання щодо віднесення публічної інформації до службової має бути обґрунтовано: 1) якому саме з інтересів загрожує надання (розголошення) інформації (наприклад, інтересам національної безпеки, територіальної цілісності); 2) у чому саме буде полягати шкода в разі розголошення цієї інформації; 3) чому шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Повертаючись до справи № 800/333/17, маємо відзначити, що Верховний Суд під час розгляду справи взагалі «не помітив», що закон указує на обов'язкову наявність **сукупності** вказаних у ст. 6 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» ознак як умову можливої відмови у наданні особі публічної інформації. Один із таких чинників, який обов'язково має бути присутнім, аби інформація визнавалася обмеженою в доступі, є вчинення обмеження в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку. Іншим обов'язковим чинником має бути факт того, що шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. За приписом ст. 77 КАСУ презумпція доказування в адміністративному процесі покладається на відповідача – суб'єкта владних повноважень. Між тим Вища кваліфікаційна комісія суддів України абсолютно не обтяжувала себе будь-якими доказами наявності загрози від надання інформації запитувачу національній безпеці, територіальній цілісності або громадському порядку та ніяким чином не аргументувала факт перевищення шкоди від оприлюднення такої інформації над суспільним інтересом в її отриманні. Відповідач узагалі в процесі і досудовій переписці ніколи не ставив такі складні оціночні питання на розгляд, а словосполучення «трискладовий тест» він жодного разу не використовував, не коментував чи якось аргументував. Усю роботу щодо обґрунтування неаргументованих заперечень проти позову замість відповідача зробив суд. У такий спосіб судовий орган порушив низку принципів справедливого судочинства, таких як безсторонність, рівність сторін, побудова вердикту виключно на підставі доказів тощо.

Висновки і пропозиції. З викладеного можемо дійти певних висновків. Серед проблем, які гальмують розвиток європейських демократичних принципів щодо доступу суспільства і окремого громадянина до інформації в нашій державі, слід відзначити нерозробленість необхідних підзаконних актів, які б ретельно та детально регулювали відповідні відносини в кожній галузі взаємодії. Така ситуація, коли в країні діє тільки один правовий акт загального виду, дозволяє суб'єктам владних повноважень зловживати механізмами обмеження доступу до інформації. Проблематика загострюється недостатністю уваги з боку публічної влади до вказаних питань. Не здійснюється системне навчання представників органів державних органів стосовно дотримання вимог законодавства у сфері доступу до публічної інформації. Як наслідок, має місце незнання чиновниками законодавства, що регулює питання доступу до інформації про діяльність органів влади. Немає усталеного розуміння публічної важливості відкритої інформації, не напрацьована практика застосування трискладового тесту [7]. А це у свою чергу призводить до відсутності досвіду балансування між правом на доступ і захистом приватності, зокрема персональних даних про особу.

Наразі нова влада в Україні знову намагається провести реформу судової системи. Нещодавно в першому читанні Верховна Рада затвердила законопроект № 1008, в якому передбачається

переатестація і серйозні зміни у складі Верховного Суду, а головне – запровадження нових, більш демократичних і прозорих механізмів створення та діяльності державного органу, що здійснює формування національного судівництва, в тому числі серйозні кадрові зміни ВККСУ та принципів організації її діяльності. То все вагомі ознаки суспільної недовіри до закритого та непрозорого способу роботи даної інституції і перспективи поліпшення її, в тому числі в царині доступу зацікавлених осіб до публічної інформації. Сподіваємось, що то дасть належний ефект, національна система судочинства відновить свій авторитет та повагу як на міжнародному рівні, так і, що основне, на внутрішньодержавному. Головне, щоб результат реформи побачили всі люди, а не лише обрані, і щоб цей результат був позитивним для суспільства, а не таким, як завжди.

Список використаної літератури:

1. Білоусов О.С. Доступ до публічної інформації як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Актуальні проблеми політики.* 2013. Вип. 50. С. 18–25.
2. Ганжа Л. Як (не) відповідати на інформаційні запити: 5 шкідливих порад. Українська правда. 8 травня 2016 року. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/8/7107539/
3. Судова реформа: точки напруги. Аналітичний звіт. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерів» спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. Київ, 2014. 30 с.
4. Хотинська-Нор О. До питання тлумачення поняття «судова система». *Судова апеляція.* 2014. № 3. С. 6–11.
5. Справа № 800/333/17. Архів Касаційного адміністративного суду Верховного Суду за 2017 рік.
6. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Право на доступ до публічної інформації. URL: https://helsinki.org.ua/pravo-na-dostup-do-publichnoji-informatsiji/
7. Бем М.В. Представник Уповноваженого ВРУ з прав людини, к.ю.н. URL: http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat6.pdf

Guyvan P. D. The right of access to public information in the field of organization of the Ukrainian judicial system

This research paper is devoted to the study of information communication issues in Ukrainian society in terms of ensuring the fundamental right of a person to free access to information of public interest. These issues are very relevant for our country, and the proper development of legal regulation in this area guarantees its democratic progress on the path of integration of Ukraine into the world and European progressive community. In this context, the issue of openness and transparency of state procedures, in particular in the area of reforming the national judicial system, is quite important. Recognizing recently the reform has proved to be extremely ineffective, in the light of the secrecy, not publicity of the activity of a competent authority that selects judges in the Ukrainian judiciary system, while the facts of corruption and other abuses have been established. This has necessitated the need for new legislative measures to reform the system, which should give justice and respect to society and authority.

The paper analyzes the existing law enforcement practice in Ukraine, according to which the High Qualifications Commission of Judges, as a body that should conduct a transparent competition for judges, does not actually provide the public with information of public interest regarding the results of selection, its procedures, evaluation methods candidates. The Commission does not make the statutory reasons or motives for making specific decisions legally binding. This approach to the performance of their duties is largely due to the fact that the highest-level national court, chosen in a similarly non-transparent manner by the Commission, is not interested in exposing the regulator's unlawful acts. Therefore, we have material violations of a person's right to a fair trial and to access to information.

An example of concrete juxtaposition of legal provisions of Ukrainian national legislation on public information aimed at achieving European dimensions of justice and current judicial realities in the article shows the facts of neglect by the state body of rules on the exclusivity of grounds for restricting a person's free access to publicly relevant information. It is also noted that the Supreme Court in its current composition often for some reason does not notice such information offenses. Specific recommendations have been provided to improve law enforcement practice in the research area.

Key words: *free access to information, public interest, judiciary.*

УДК 342.8
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-5

Г. О. Попадинець
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

У статті на основі чинного законодавства України аналізуються проблемні питання конституційно-правової відповідальності органів місцевого самоврядування. Наголошується на тому, що становлення інституту конституційно-правової відповідальності в Україні відбувалося здебільшого на доктринальному рівні за відсутності належного правового регулювання його в Основному Законі та поточному законодавстві. Зазначено, що існування юридичної конституційно-правової відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування є свого роду противагою правам, які надані місцевому самоврядуванню, запорукою недопущення зловживання владою на місцевому рівні, гарантом дотримання законності та реалізації прав і свобод людини й громадянина.

Доведено, що наявність конституційного і законодавчого регулювання, а також практики реалізації інституту референдуму на місцевому рівні є ознакою будь-якої демократичної держави і розвиненого громадянського суспільства, що дає змогу громаді шляхом голосування безпосередньо реалізовувати свою суверенну владу. З огляду на це першочерговим завданням для законодавця є прийняття Закону України «Про місцеві референдуми», який дасть змогу первинному суб'єкту місцевого самоврядування реалізувати своє конституційне право на безпосереднє вирішення питань місцевого значення.

Доведено необхідність удосконалення процедури відкликання сільських, селищних, міських голів, голови районної в місті, районної, обласної ради, депутатів місцевих рад, що є складним і громіздким правовим інститутом та унеможливлює її виконання. Окремого теоретичного дослідження потребує проблема відкликання депутата місцевої ради, що нині взагалі не може бути реалізована, процедура зупинення рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду, яке стало декларативним і фактично позбавлене механізму реалізації.

Ключові слова: *конституційно-правова відповідальність, органи місцевого самоврядування, територіальні громади, місцевий референдум, депутати місцевих рад, санкції.*

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування в Україні визнається і гарантується Конституцією України. Відповідно до Основного Закону – це форма здійснення народовладдя та фундаментальне право людини і громадянина на самостійне вирішення питань місцевого значення, один з основних елементів конституційного ладу. Важливою гарантією місцевого самоврядування є інститут конституційно-правової відповідальності в місцевому самоврядуванні, без якого ідея демократії на місцях неможлива.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання конституційно-правової відповідальності органів місцевого самоврядування порушували у своїх працях такі вітчизняні науковці, як О.В. Батанов, Ю.П. Битяк, М.П. Воронов, І.А. Грицяк, А.І. Доценко, І.В. Дробуш, В.М. Кампо, В.П. Колісник, В.В. Кравченко, М.П. Орзіх, Ю.М. Тодика, О.Н. Ярмиш та ін.

Водночас вагомі наукові дослідження проблемних питань відповідальності органів місцевої публічної влади поки що не забезпечили їх чітке законодавче закріплення. Свобода місцевої публічної влади неможлива без належного ставлення її органів і посадових осіб до власних обов'язків та відповідальності за соціальні наслідки своїх дій.

Метою статті є аналіз проблем конституційно-правової відповідальності органів місцевого самоврядування та накреслення шляхів їх вирішення.

© Попадинець Г. О., 2019

Виклад основного матеріалу. В основу сучасного розуміння поняття конституційно-правової відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування покладено, насамперед, обов'язок зазначених суб'єктів муніципальної влади зазнати певних негативних наслідків у разі неналежного, неякісного, неефективного виконання своїх компетенційних повноважень. На підтвердження Р.Я. Демків визначає відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування як настання негативних наслідків у разі невиконання або неналежного виконання покладених на них законом або договором обов'язків [1, с. 11].

Метою такої відповідальності, передусім, є спонукання органів та посадових осіб місцевого самоврядування до належного виконання покладених на них функцій і повноважень, прийняття законних рішень, а також забезпечення функціонування місцевого самоврядування в інтересах громади та суспільства загалом.

Ст. 146 Конституції України визначає, що питання конституційно-правової відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом [2]. Принципи юридичної відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування та механізм їх реалізації в загальному вигляді закріплені в законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус депутатів місцевих рад».

Так, ст. 74 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 165-VIII [3] визначає коло суб'єктів, перед якими несуть відповідальність органи місцевого самоврядування та їх посадові особи. До таких суб'єктів законодавець, зокрема, зараховує територіальну громаду, державу, юридичних і фізичних осіб.

Передусім, органи місцевого самоврядування несуть відповідальність перед первинним суб'єктом місцевого самоврядування, яким вони формуються та від імені та в інтересах якого вони діють. Встановлення відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою – це один із найважливіших аспектів складного механізму взаємодії різних суб'єктів цієї системи [4, с. 113].

Лише територіальна громада, як головний суб'єкт муніципальної влади, може здійснювати в повному обсязі контроль за діяльністю органів та посадових осіб, яких вона уповноважила вирішувати питання місцевого значення. Відповідно до ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Територіальна громада в будь-який час може достроково припинити повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень.

Підстави відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед державою визначає ст. 76 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», відповідно до якої можна стверджувати, що є дві основні загальні її підстави: а) порушення органами та посадовими особами місцевого самоврядування Конституції або законів України; б) неналежне виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади [3].

Разом із тим, наділяючи місцеві ради відповідними повноваженнями, держава одночасно здійснює контроль та нагляд за їх діяльністю. Тому для характеристики конституційно-правової відповідальності органів і посадових осіб місцевої публічної влади значення має не лише склад правопорушення, а й санкції, що застосовують до суб'єкта. Наприклад, за неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх функцій законодавство більшості країн передбачає застосування конкретних санкцій: дострокове припинення повноважень, відсторонення від посади на певний період відповідних посадових осіб, накладення на них стягнень, передання тих чи інших повноважень органів місцевого самоврядування місцевим органам держави.

Притягнення до правової відповідальності органів і посадових осіб місцевої публічної влади охоплюють:

а) нормативну підставу (наявність норми права, що безпосередньо передбачає склад правопорушення);

б) фактичну підставу (наявність складу правового делікту в діяннях деліктоздатного суб'єкта місцевої публічної влади);

в) процесуальну підставу – закріплену нормами конституційного та муніципального права процедуру притягнення до правової відповідальності органів і посадових осіб місцевої публічної влади (сукупність послідовних стадій) [5, с. 8].

Безперечно, вищою формою конституційно-правової відповідальності органів і посадо-

вих осіб місцевого самоврядування є дострокове припинення їх повноважень у встановленому законом порядку. Це найбільш радикальний захід із зазначених вище конституційно-правових санкцій. Підстави застосування такої санкції конкретизовано в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст.ст. 78−80) [3]. Повноваження місцевої ради можуть бути достроково припинені:

1) якщо рада прийняла рішення із порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян;

2) якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у встановлені законом строки; рада не вирішує питань, які належать до її компетенції [3].

Рішення щодо дострокового припинення повноважень ради приймається на місцевому референдумі за умови порушення цього питання сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу. Що стосується дострокового припинення повноважень сільського, селищного чи міського голови, таке рішення приймається також на місцевому референдумі або відповідною радою. Підстави для його прийняття визначено ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3].

Отже, згідно з положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради чи її голови визначається законом про місцеві референдуми, якого нині не прийнято. Таким чином, територіальна громада позбавлена змоги здійснювати дієвий контроль за діяльністю місцевої влади та застосовувати передбачені законодавством заходи впливу у разі неналежного та неефективного виконання нею взятих на себе зобов'язань. З огляду на це першочерговим завданням для законодавця є прийняття Закону України «Про місцеві референдуми», який дасть змогу первинному суб'єкту місцевого самоврядування не лише реалізувати своє конституційне право на безпосереднє вирішення питань місцевого значення, а й усунути наявні правові перешкоди щодо притягнення органів (посадових осіб) місцевого самоврядування до конституційно-правової відповідальності шляхом застосування такої її санкції, як дострокове припинення повноважень.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування з питань здійснення ними делегованих повноважень органів виконавчої влади є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

До основних санкцій конституційно-правової відповідальності в місцевому самоврядуванні, про які найчастіше згадується в юридичній літературі, належать:

– дострокове припинення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

– визнання неконституційними, незаконними прийнятих ними актів або їх окремих положень, їх скасування або призупинення;

– відкликання депутата місцевої ради виборцями;

– дострокове припинення повноважень депутата за рішенням представницького органу.

Перелічені несприятливі наслідки, які настають або можуть настати для суб'єктів місцевого самоврядування у разі неналежної реалізації ними своїх повноважень, деякі вчені доповнюють визнанням недійсним юридично значущого результату, а також дисциплінарними, майновими та процесуальними санкціями [6, с. 159].

Законодавством визначено процедуру відкликання депутатів місцевих рад, яка є складною і громіздкою, оскільки складається з кількох послідовних стадій. Саме ця передбачена законодавством форма відповідальності депутатів місцевих рад перед громадою (виборцями) на практиці в Україні за багато років застосувалась в одиничних випадках. Варто зазначити також, що фактично процедуру відкликання депутата виборцями можна застосовувати виключно щодо депутатів, обраних за мажоритарною системою, а такими є депутати сільських та селищних рад і лише половина кількості депутатів (від загального складу) обласних, районних, міських, районних у містах рад. Відкликання депутата місцевої ради, обраного за пропорційною системою (від місцевих організацій політичних партій), є практично неможливим. Крім того, з огляду на останні зміни у виборчому законодавстві нашої держави нині норма відкликання депутата місцевої ради взагалі не може бути реалізована.

Відповідальність місцевих рад, сільського, селищного, міського голови та голів місцевих державних адміністрацій можлива не лише у формі дострокового припинення повнова-

жень, а й через скасування виданих ними нормативно-правових актів, накладення на них вето. Зокрема, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 59), місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні й інші акти у формі рішень. Такі рішення місцеві ради ухвалюють на пленарних засіданнях після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради, крім випадків, передбачених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (наприклад, рішення відповідної місцевої ради щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови за наявності підстав можуть бути прийняті шляхом таємного голосування за умови, якщо за нього проголосує не менше як дві третини депутатів від загального складу ради) [5, с. 8].

Рішення сільської, селищної, міської ради в п'ятиденний строк із моменту його прийняття може бути зупинене сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути це рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови й підтвердила попереднє рішення двома третинами голосів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Водночас сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII [7] позбавив права прокурора виносити протест і в п. 1 розділу XIII «Перехідні положення» визначив, що прокуратура виконує функцію нагляду за додержанням прав і свобод людини та громадянина, дотриманням законів із цих питань органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами виключно у формі представництва інтересів громадянина або держави в суді. Через це положення ч. 2 ст. 144 Конституції України [2], згідно з яким рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняють у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду, стало декларативним і фактично позбавлене механізму реалізації, оскільки в Україні немає жодних органів публічної (державної та муніципальної) влади, які мали би право призупиняти рішення, наприклад, місцевих рад, з одночасним зверненням до суду [8, с. 21].

Інститут відповідальності органів і посадових осіб місцевої публічної влади є комплексним утворенням. Тому правові підстави притягнення зазначених суб'єктів до конституційно-правової та муніципально-правової відповідальності встановлені джерелами не тільки конституційного та муніципального права, а й інших галузей національного права. Так, Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [9] в ч. 1 ст. 3 серед суб'єктів, на яких він поширюється, визначив депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, а також державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. Саме тому набрання законної сили рішенням суду, відповідно до якого зазначеного вище суб'єкта притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, і застосовано покарання або накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати посади або займатися діяльністю, що пов'язана з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, є підставою для відповідальності депутата місцевої ради чи сільського, селищного, міського голови у формі дострокового припинення повноважень [10, с. 6].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ч. 1 ст. 79) [3], Закон України «Про запобігання корупції» [9] та Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X [11] встановлюють випадки, коли порушення вимог щодо несумісності діяльності сільського, селищного, міського голови обов'язково матиме наслідком дострокове припинення його повноважень. Зокрема, з огляду на зміст ч. 3 ст. 1724 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності», є підстава стверджувати, що дії щодо порушення вимог несумісності діяльності, вчинені сільським, селищним, міським головою, якого протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі самі порушення, тягнуть за собою накладення штрафу з конфіскацією отриманого доходу чи винагороди та з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік [11].

Відповідно до ч. 1 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3], набрання законної сили рішенням суду про притягнення сільського, селищного, міського голови до відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією, яким накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати посади або займатися діяльністю, що пов'язана з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, однозначно передбачають дострокове припинення повноважень цієї посадової особи з дня, наступного за днем одержання радою або її виконавчим комітетом копії відповідного рішення суду без прийняття рішення місцевою радою. Не лише притягнення сільського, селищного, міського голови до адміністративної відповідальності в окремих випадках автоматично передбачає правову відповідальність [12, с. 8].

Варто зазначити, що Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. в ст. 8 визначає порядок здійснення адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Згідно з її положеннями, адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування можна здійснювати у формах і випадках, передбачених конституцією і законом, для забезпечення дотримання законності, зокрема контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих їм повноважень. Причому ступінь втручання контролюючого органу має відповідати значущості інтересів, які це втручання захищає [10, с. 9].

Висновки і пропозиції. Отже, конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевої публічної влади передбачає три основних аспекти: відповідальність перед особою; відповідальність перед територіальною громадою; відповідальність державних органів й органів місцевого самоврядування один перед одним у порядку підзвітності чи підконтрольності. Проте необхідно удосконалити чинне законодавство України щодо конституційно-правової відповідальності органів місцевого самоврядування.

Список використаної літератури:

1. Демків Р.Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (в редакції від 21.02.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 165 VIII (в редакції від 01.05.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97
4. Ваньчук І.Д. Правове регулювання суспільних відносин крізь призму теорії систем. *Актуальні проблеми теорії держави і права* : збірник міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 бер. 2018 р. 2018. С. 113–115.
5. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2000. 19 с.
6. Рижук І.В. Парламентарії як суб'єкти конституційно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2013. Випуск 21. С. 159–161.
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII (в редакції від 25.09.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18
8. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
9. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII (в редакції від 18.10.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18
10. Червяцова А.О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2004. 20 с.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. №80731-X, (дата звернення: 01.06.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10
12. Кравченко В.В. Конституційне право України. Київ : Атіка, 2000. 510 с.

Popadynets H. O. Constitutional legal responsibility of logal self-government authorities: problems issues and ways of solution

The article, based on the current legislation of Ukraine, analyzes the problematic issues of constitutional and legal responsibility of local self-government bodies. It is emphasized that the establishment of the Institute of Constitutional Legal Responsibility in Ukraine occurred mostly at the doctrinal level, in the absence of proper legal regulation of it in the Basic Law and current legislation. It is stated that the existence of legal constitutional and legal responsibility of bodies and officials of local self-government is a kind of counterbalance to the rights granted to local self-

government, a guarantee of preventing abuse of power at the local level, a guarantor of respect for the rule of law and the exercise of human and citizen's rights and freedoms.

It is proved that the existence of constitutional and legislative regulation, as well as the practice of implementing the referendum institution at the local level, is a sign of any democratic state and developed civil society, which enables the community to exercise its sovereign power directly through voting. In view of this, the priority for the legislator is to adopt the Law of Ukraine "On Local Referenda", which will allow the primary subject of local self-government to exercise its constitutional right to directly address issues of local importance.

The necessity to improve the procedure of recalling rural, settlement, city mayors, the mayor of a district in a city, a district, a regional council, deputies of local councils has been proved, which is a complicated and cumbersome legal institute and makes it impossible to implement. A separate theoretical study requires the problem of recall of a deputy of the local council, which cannot be implemented at present, the procedure of suspension of the decision of local self-government bodies on the grounds of their non-compliance with the Constitution or laws of Ukraine, with simultaneous appeal to the court, which became declarative and in fact deprived of the mechanism of implementation.

Key words: *constitutional responsibility, local self-government bodies, territorial communities, local referendum, deputies of local councils, sanctions.*

УДК 342.591
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-6

Н. А. Сергієнко
кандидат юридичних наук, адвокат,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Київського університету імені Бориса Грінченка

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ТА ОРГАНИ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ: ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Стаття присвячена проблематиці правового статусу Міністерства юстиції України та органів примусового виконання рішень. Для адекватного та ефективного розкриття теми дослідження автор статті ставить питання щодо підстав для розмежування законодавцем 2-х елементів у системі органів примусового виконання рішень: окремо Мін'юст України, окремо органи ДВС, (хоча всі органи ДВС входять систему Мін'юсту України). У науковій статті автором аналізується правовий статус Міністерства юстиції України, Департаменту державної виконавчої служби Мін'юсту України, управлінь державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних відділів державної виконавчої служби відповідних територіальних управлінь юстиції. У статті узагальнюється, що здійснення Мін'юстом організації примусового виконання рішень та контролю за ним напряму пов'язано з його статусом як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань організації примусового виконання рішень, його роллю як елемента апарату держави в забезпеченні та реалізації прав і свобод людини. Права, свободи особи, їх гарантії мають знаходити ефективне відновлення через сферу організованої Мін'юстом системи примусового виконання рішень. У науковій статті обґрунтовано висновок, що положення ст. 6 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» сформульовані некоректно – з урахуванням нині чинних нормативно-правових актів, які регулюють статус органів примусового виконання рішень, немає підстав виокремлювати 2 елементи в системі органів примусового виконання рішень: окремо Мін'юст України, окремо органи державної виконавчої служби. Автором статті пропонується внесення змін до законодавства з метою вдосконалення системи організації та здійснення примусового виконання рішень.

Ключові слова: *виконавче провадження, виконання рішень, організація примусового виконання рішень, державна виконавча служба, державний виконавець, приватний виконавець.*

Постановка проблеми. Реформування вітчизняного законодавства, як видається, покликано не лише забезпечити якісне правове регулювання тих чи інших сфер правовідносин, а насамперед забезпечити ефективний захист прав осіб та ефективне їх відновлення в разі порушення. Однак, на превеликий жаль, Україна – одна з лідерів по кількості поданих проти неї звернень до Європейського Суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), значна кількість таких звернень стосується порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що, крім іншого, передбачає, ще й аспект виконання рішень судів. У контексті останнього варто загадати рішення ЄСПЛ від 12.10.2017 р. у справі «Бурмич та інші проти України», в якому звернута увага на системну проблему невиконання державою Україною судових рішень. Отже, держава Україна повинна була здійснити ефективне виконання рішень судів, однак цього зроблено не було. Якщо звернутися до актів вітчизняного законодавства, то констатуємо що саме Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (див. Положення про Міністер-

© Сергієнко Н. А., 2019

ство юстиції України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228). Тому актуальним є дослідження правового статусу і ролі Міністерства юстиції України та органів примусового виконання рішень у сфері примусового виконання рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика примусового виконання рішень розглянута в наукових розробках С.Я. Фурси, О.С. Снідевича, М.М. Мальського, А.М. Авторгова та інших учених-юристів. А втім, сфера органів примусового виконання рішень крізь аспект їх організації отримала відносно невелику увагу серед спільноти юристів-науковців, що й зумовлює актуальність та нагальність теми даної статті.

Мета статті – дослідити правовий статус Міністерства юстиції України в контексті забезпечення та організації примусового виконання рішень, з'ясувати, чи є підстави для розмежування законодавцем 2-х елементів у системі органів примусового виконання рішень: окремо Мін'юст України, окремо органи державної виконавчої служби (хоча всі органи ДВС входять у систему Мін'юсту України).

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», систему органів примусового виконання рішень становлять: 1) Міністерство юстиції України; 2) органи державної виконавчої служби (далі – ДВС), утворені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку. Щодо органів ДВС, про які йдеться в п.п. 2 ч. 1 ст. 6 наведеного Закону України, то вони вичерпно визначені в п. 3 розділу І Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 29.09.2016 р. № 2832/5): а) Департамент ДВС Мін'юсту України, до якого входить відділ примусового виконання рішень; б) управління ДВС головних територіальних управлінь юстиції Мін'юсту України в АРК, областях, містах Києві та Севастополі, до складу яких входять відділи примусового виконання рішень; в) районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні відділи ДВС відповідних територіальних управлінь юстиції [1].

У контексті наведеного виникає логічне питання: чи є підстави для розмежування законодавцем 2-х елементів у системі органів примусового виконання рішень: окремо Мін'юст України, окремо органи ДВС, хоча всі органи ДВС входять систему Мін'юсту України?

Щоб знайти відповідь на вказане питання, проаналізуймо нормативно-правові акти, які регулюють діяльність відповідних органів. Згідно з Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228, Міністерство юстиції України (Мін'юст) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України [2]. Мін'юст входить до системи центральних органів виконавчої влади, є юридичною особою публічного права (ст. ст. 1, 4 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [3]). Мін'юст є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), організовує та контролює роботу державних виконавців, уживає заходів щодо її поліпшення, здійснює керівництво та проводить перевірку діяльності структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень (п. 1, п.п. 2-3 п. 3, п.п. 3-2 п. 5 вказаного вище Положення). Як видається, ключовими тут є елементи «організація», «контроль». Т.М. Кравцова та Г.В. Калініченко організацію та контроль визначають одними з видів функцій державного управління, які у свою чергу являються окремими стадіями здійснення державного управління [4, с. 523]. Г.В. Монастирський зазначає, що в найзагальнішому вигляді під організацією слід розуміти як упорядкований стан елементів цілого, так і процес їхнього впорядкування в доцільну єдність [5, с. 46]. Як видається, в даному визначенні організації досить точно підмічено двоякість поняття організації, адже, з одного боку, вона являє собою результат певної діяльності, а з іншого – процес такого впорядкування, і неодмінно підкреслено, що як такий процес, так і відповідний результат мають підпорядковуватись меті формування не просто єдності, а доцільної єдності. Організація пов'язана зі створенням ефективної організаційної системи у вигляді органів управління, основною метою яких є виконання функцій та завдань, покладених на них. Змістом організаційної функції є побудова системи органів управління, які в найкоротший час та з найефективнішими

затратами зусиль здатні виконувати покладені на них завдання. Це проявляється у створенні, ліквідації та реорганізації органів управління, підприємств, установ та організацій, а також у розроблені положень щодо зазначених структур та встановленні зав'язків між ними [4, с. 524]. Тобто в даному випадку окреслено формування інституційного складника для виконання державно-управлінської діяльності. У даному контексті варто звернути увагу на таке.

Н.А. Железняк вказує, що існують різні класифікації правових форм діяльності щодо реалізації правової політики. Найбільш поширений поділ цих форм на правоустановчі (правотворчість), правовиконавчі та правоохоронні. Перші передбачають діяльність суб'єктів державної влади зі створення правових норм, їх зміни та скасування; другі – щодо реалізації правових приписів; треті – з охорони правових норм від порушень [6]. Як видається, такий висновок був би справедливий і щодо видів правових форм діяльності стосовно реалізації державної політики у сфері примусового виконання рішень.

Положеннями ч. 1 ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» передбачено видання міністерствами у межах своїх повноважень наказів, які підписує міністр [3]. Мін'юстом створюється нормативна база для створення та діяльності його підрозділів, завданнями яких, крім іншого, є примусове виконання рішень – наказом Мін'юсту від 20.04.2016 р. № 1183/5 затверджено Типове положення про управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, Типове положення про відділ державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі [7]; наказом Мін'юсту від 06.12.2018 р. № 3825/5 затверджено Тимчасове положення про управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції в Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Сумській областях та місті Києві [8].

Міністр юстиції, який є керівником Мін'юсту, утворює, ліквідує, реорганізовує, за погодженням з Кабінетом Міністрів України, територіальні органи Мін'юсту як структурні підрозділи його апарату, що не мають статусу юридичної особи, вносить до Кабінету Міністрів України подання про утворення в межах граничної чисельності державних службовців та працівників апарату Мін'юсту і коштів, передбачених на утримання Мін'юсту, ліквідацію, реорганізацію його територіальних органів як юридичних осіб публічного права, затверджує положення про них (п. п. 9, п. п. 7 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», п. п. 12-3, п. п. 12-1 п. 12 Положення про Міністерство юстиції України).

Як видається, в наведеному проявляється важливий аспект здійснення Мін'юстом своєї організаційної функції – даний суб'єкт не просто впроваджує в життя правові приписи, генеровані іншими суб'єктами владних повноважень (аспект правовиконання), а здійснює правотворчість – створює (а також змінює, скасовує) правові норми – основу створення та організації роботи інших інституцій, функціонування яких необхідно для забезпечення примусового виконання рішень.

Крім створення нормативної основи для інституційного забезпечення примусового виконання рішень, Мін'юстом розвинуто процедуру примусового виконання рішень. Основні аспекти процедури примусового виконання рішень визначені Законом України «Про виконавче провадження» [9]). А втім, деталізація процедур примусового виконання рішень знайшла своє відображення в Інструкції з організації примусового виконання рішень, яка затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5 [1].

Що стосується контролю як одного з видів функцій державного управління, то Т.М. Кравцова та Г.В. Калініченко досить узагальнено зазначають, що основною ціллю контролю є виявлення недоліків та їх своєчасне виправлення шляхом корегування дій органів державного управління [4, с. 524]. У цьому аспекті в керівника Мін'юсту – Міністра юстиції України – наявні повноваження скасування повністю чи в окремій частині актів територіальних органів Мін'юсту, що суперечать Конституції України, іншим актам законодавства та актам Мін'юсту (п. п. 30 п. 12 Положення про Мін'юст). У контексті контролю також варто звернути увагу, що Міністерство юстиції України здійснює перевірки діяльності органів державної виконавчої служби, приватних виконавців щодо стану додержання Конституції України, вимог законів України, указів Президента України та постанов Верховної Ради України, ухвалених відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів Мініс-

терства юстиції України, доручень Міністра юстиції України та організації роботи щодо їх виконання, дотримання державними і приватними виконавцями порядку та строків вчинення виконавчих дій, виконання правил діловодства (див. Порядок проведення перевірок діяльності органів державної виконавчої служби, приватних виконавців, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 22 жовтня 2018 року № 3284/5 [10]).

Структурним підрозділом Мін'юсту є Департамент ДВС Мін'юсту України, який у свою чергу має у своїй структурі управління та відділи, одним з яких є відділ примусового виконання рішень. Відповідно до п. 3 Інструкції з організації примусового виконання рішень, Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України (далі – Департамент ДВС), до якого входить відділ примусового виконання рішень, визначений як один з органів ДВС. Відповідно до Положення про Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 01.03.2019 р. № 616/к, основними завданнями Департаменту ДВС є: забезпечення реалізації державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб); забезпечення своєчасного, повного і неупередженого виконання рішень у порядку, встановленому законодавством. Функції Департаменту ДВС полягають тому, що він: 1) організовує, забезпечує та контролює примусове виконання рішень у випадках, передбачених законом; 2) організовує доступ державних виконавців до баз даних і реєстрів, зокрема електронних, що містять інформацію про боржників, їхнє майно та кошти; 3) організовує інформаційне забезпечення виконавчого провадження, зокрема електронного документообігу, забезпечує ведення автоматизованої системи виконавчого провадження та здійснює контроль за внесенням державними виконавцями відомостей про вчинені виконавчі дії; 4) здійснює державний нагляд та контроль за додержанням законодавства про виконавче провадження, правильністю, своєчасністю та повнотою вчинення виконавчих дій державними виконавцями; 5) аналізує результати діяльності структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері примусового виконання рішень, розробляє заходи щодо підвищення ефективності функціонування таких органів; 6) забезпечує контроль за реалізацією арештованого державними та приватними виконавцями майна; 7) організовує ведення обліково-статистичної звітності та узагальнення практики державних і приватних виконавців щодо виконання рішень; 8) надає державним виконавцям роз'яснення та рекомендації з питань примусового виконання рішень; 9) забезпечує контроль за роботою структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері примусового виконання рішень; 10) бере участь у міжнародному співробітництві у сфері примусового виконання рішень, налагоджує і підтримує зв'язки з міжнародними організаціями; 11) організовує та контролює роботу державних виконавців, уживає заходів щодо її поліпшення, здійснює керівництво та проводить перевірку діяльності структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень, проводить перевірки діяльності приватних виконавців; 12) забезпечує стажування осіб, які виявили намір здійснювати діяльність приватного виконавця; 13) видає особі, яка виявила намір здійснювати діяльність приватного виконавця та пройшла стажування, свідоцтва про проходження стажування; 14) забезпечує видачу посвідчення приватного виконавця та посвідчення помічника приватного виконавця; 15) організовує та проводить перевірку офісу приватного виконавця; 16) забезпечує внесення відомостей до Єдиного реєстру приватних виконавців України; 17) забезпечує проведення перевірки скарг на діяльність приватних виконавців, які надійшли до Дисциплінарної комісії приватних виконавців; 18) забезпечує представництво інтересів відділу примусового виконання рішень Департаменту в судових та інших органах, а також організовує забезпечення представництва інтересів Департаменту в судових органах через структурні підрозділи територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень; 19) організовує розгляд звернень та запитів (у тому числі на отримання публічної інформації) народних депутатів, громадських організацій, фізичних та юридичних осіб з питань, пов'язаних із діяльністю Департаменту, структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень; 20) організовує освітньо-роз'яснювальну роботу, в тому числі в засобах масової інформа-

ції, з питань, що стосуються виконання завдань Департаменту; 21) вносить заступнику Міністра юстиції України згідно з розподілом функціональних обов'язків пропозиції щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень; 22) готує пропозиції щодо внесення змін до законодавства та бере участь у розробці проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань примусового виконання рішень; 23) за результатами здійснення повноважень, передбачених пунктами 3.4., 3.5., 3.7, 3.11, 3.18 Положення про Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 01.03.2019 р. № 616/к, узагальнює практику застосування законодавства з питань примусового виконання судових рішень і рішень інших органів органами ДВС та приватними виконавцями, розробляє пропозиції щодо його удосконалення та раз на півроку звітує перед відповідальним структурним підрозділом з питань здійснення моніторингу впровадження та аналізу ефективності імплементації в Україні прийнятих законодавчих актів у сфері виконання судових рішень та інших органів (посадових осіб) шляхом надання ґрунтовного аналізу та статистичних даних у порівнянні з попереднім звітним періодом; 24) бере участь у міжвідомчих робочих групах, які утворюються Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, з метою розроблення проектів нормативно-правових актів; 25) забезпечує підготовку роз'яснень з питань, що належать до компетенції Департаменту; 26) організовує та контролює в межах своєї компетенції виконання доручень керівництва Мін'юсту, узагальнює матеріали про їх виконання; 27) забезпечує діяльність Кваліфікаційної комісії приватних виконавців та Дисциплінарної комісії приватних виконавців; 28) здійснює інші функції в межах повноважень Департаменту [11]. Як зазначив Мін'юст у відповідь на запит автора статті на отримання публічної інформації, інформація щодо завдань та функцій Департаменту ДВС розміщена на сайті Мін'юсту (https://minjust.gov.ua/m/departament-derjavnoi-vikonavchoi-slujbi) [12]. Тим часом варто зауважити, що на вищенаведеному сайті Мін'юсту (https://minjust.gov.ua/m/departament-derjavnoi-vikonavchoi-slujbi) [13] дані про функції Департаменту ДВС подані значно вужче, ніж у Положенні про Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 01.03.2019 р. № 616/к, копію якого Мін'юст надав автору на все той же її запит.

Наведені завдання та функції Департаменту ДВС корелюється з завданнями та функціями Мін'юсту, про які зазначалося вище, і є логічним, що орган державної влади реалізує свої завдання та функції через роботу своїх структурних підрозділів.

Приписами п. 3 Інструкції з організації примусового виконання рішень одними з органів ДВС визначені управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (далі – управління ДВС ГТУЮ), до складу яких входять відділи примусового виконання рішень. Правовий статус управлінь ДВС ГТУЮ визначений у Типовому положенні про управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України від 20.04.2016 р. № 1183/5 [14]. Відповідно до вказаного Типового положення про управління ДВС ГТУЮ, управління ДВС ГТУЮ є органом державної виконавчої служби, який входить до системи органів Міністерства юстиції України, підпорядковується Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України та є структурним підрозділом головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі. Серед основних завдань управління ДВС ГТУЮ: реалізація державної політики у сфері організації примусового виконання рішень; підготовка пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання рішень; організація, контроль та здійснення примусового виконання рішень у випадках, передбачених законом. Очевидною є кореляція із завданнями та функціями Мін'юсту, що зрозуміло, враховуючи те, що управління ДВС ГТУЮ входить до системи органів Мін'юсту.

Приписами п. 3 Інструкції з організації примусового виконання рішень, одними з органів ДВС визначені районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні відділи державної виконавчої служби

відповідних територіальних управлінь юстиції. А втім, якщо раніше формулювання «районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні відділи державної виконавчої служби», кореспондувалось із приписами відповідного Положення про такі відділи, затвердженого відповідним наказом Мін'юсту (Наказ Мін'юсту від 10 квітня 2012 року № 549/5 «Про затвердження Положення про управління державної виконавчої служби головних управлінь юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, Положення про районний, районний у місті, міський (міста обласного значення), міськрайонний, міжрайонний відділ державної виконавчої служби»), то на даний час (ще з 2016 року) чинним є Типове положення про відділ державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі (Наказ Міністерства юстиції України від 20.04.2016 р. № 1183/5 Про затвердження Типового положення про відділ державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі). Відповідно, йдеться про відділи державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі (далі – відділи ДВС ГТУЮ) як органи ДВС. З огляду на наведене доцільним було би приведення приписів п. 3 Інструкції з організації примусового виконання рішень із приписами вказаного вище Типового положення.

Відділ ДВС ГТУЮ є органом державної виконавчої служби, який входить до системи органів Міністерства юстиції України, є структурним підрозділом та підпорядковується головним територіальним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі через відповідні управління державної виконавчої служби Головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі. Завданнями відділу ДВС ГТУЮ є: реалізація державної політики у сфері примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) (далі – виконання рішень); підготовка пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання рішень; забезпечення своєчасного, повного і неупередженого виконання рішень у порядку, встановленому законодавством. Важливим аспектом правового статусу відділу ДВС ГТУЮ є той факт, що це єдиний орган ДВС, який є юридичною особою (ні управління ДВС ГТУЮ, ні Департамент ДВС не мають статусу юридичної особи), і одночасно, маючи самостійність юридичної особи, є структурним територіальним підрозділом ГТУЮ. З наведеного випливає кореспонденція із завданнями та функціями Мін'юсту, управлінь ДВС ГТУЮ, що пов'язано із системною та структурною єдністю елементів системи Мін'юсту.

Висновки і пропозиції. З наведеного вище слідує, що положення ст. 6 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» сформульовані некоректно – з урахуванням нині чинних нормативно-правових актів, які регулюють статус органів примусового виконання рішень, немає підстав виокремлювати 2 елементи в системі органів примусового виконання рішень: окремо Мін'юст України, окремо органи ДВС, що пов'язано з тим, що: 1) всі органи ДВС входять у систему Мін'юсту України; 2) Мін'юст реалізує свої завдання та функції у сфері примусового виконання рішень через Департамент ДВС, що є його структурним підрозділом, та має, крім інших, ще й організаційні та контрольні повноваження щодо діяльності структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень.

За таких умов у статті 6 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» має йтися або про те, що систему органів примусового виконання рішень становлять відповідні підрозділи, органи Мін'юсту, або систему органів примусового виконання рішень становлять органи державної виконавчої служби, утворені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку. Крім того, свої завдання та функції у сфері примусового виконання рішень Мін'юст реалізує через свої територіальні структурні підрозділи – управління ДВС (до складу яких входять відділи примусового виконання рішень), відділи ДВС, які входять до складу територіальних органів Мін'юсту – головних територіальних управлінь юстиції в областях, містах Києві, Севастополі, АРК. Наведене дозволяє резюмувати,

що здійснення Мін'юстом організації примусового виконання рішень та контролю за ним напряму пов'язано з його статусом як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань організації примусового виконання рішень, його роллю як елемента апарату держави в забезпеченні та реалізації прав і свобод людини. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Як видається, права, свободи осіб, їх гарантії мають знаходити ефективне відновлення через сферу організованої Мін'юстом системи примусового виконання рішень. Саме через функціонування цієї системи держава і реалізує свій обов'язок з утвердження і забезпечення прав і свобод осіб, адже з повним, неупередженим та своєчасним виконанням рішення відповідного юрисдикційного органу чи посадової особи реалізується не лише право особи на виконання такого рішення, а й фактично відновлюються її права, формальний захист яких був здійснений державою (через винесення відповідного рішення її органами/ посадовими особами (наприклад, рішення суду) або приватним суб'єктом (наприклад, постанова комісії по трудових спорах). З метою вдосконалення законодавства, яке регулює сферу організації та здійснення виконавчого провадження, пропонується у п. 3 Інструкції з організації примусового виконання рішень формулювання «районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних територіальних управлінь юстиції (далі – відділи державної виконавчої служби)» замінити на формулювання «відділ державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі»).

Список використаної літератури:

1. Інструкція з організації примусового виконання рішень : Наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 29.09.2016 р. № 2832/5) / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12 (дата звернення: 13.10.2019).
2. Положення про Міністерство юстиції України : постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п (дата звернення: 13.10.2019).
3. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17 (дата звернення: 13.10.2019).
4. Кравцова Т.М., Калініченко Г.В. Дослідження видів функцій державного управління та їх значення у процесі державно-управлінської діяльності. *Форум права*. 2011. № 1. С. 522–527.
5. Монастирський Г.Л. Теорія організації : підручник. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 288 с.
6. Железняк Н.А. Правові та організаційні форми діяльності Міністерства юстиції України у здійснення державної правової політики (теоретичні та практичні питання). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10699/Zheleznyak_Pravovi_ta_orhanizatsiyni_formy.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 01.07.2019).
7. Наказ Міністерства юстиції України від 20.04.2016 р. № 1183/5 / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0617-16 (дата звернення: 21.06.2019).
8. Тимчасове положення про управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції у Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Сумській областях та місті Києві : Наказ Міністерства юстиції України від 06.12.2018 р. № 3825/5 / *Верховна Рада України*. Офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1394-18 (дата звернення: 01.07.2019).
9. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140419?find=1&text=%E5%EA%F1%EF%E5%F0%F2#w117 (дата звернення: 13.10.2019).
10. Порядок проведення перевірок діяльності органів державної виконавчої служби, приватних виконавців : Наказ Міністерства юстиції України від 22 жовтня 2018 року № 3284/5 / *Верховна Рада України*. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1195-18 (дата звернення: 13.10.2019).
11. Положення про Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції

України від 01.03.2019 р. № 616/к : копія вказаного положення – додаток до Відповіді Міністерства юстиції України, датована 03.07.2019 р. на запит Сергієнко Н.А. від 26.06.2019 на отримання публічної інформації.
12. Відповідь Міністерства юстиції України, датована 03.07.2019 р. на запит Сергієнко Н.А. від 26.06.2019 р. на отримання публічної інформації.
13. Міністерство юстиції України : офіційний веб-сайт. Департамент державної виконавчої служби. URL: https://minjust.gov.ua/m/departament-derjavnoi-vikonavchoi-slujbi (дата звернення: 25.06.2019).
14. Типове положення про управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі : Наказ Міністерства юстиції України від 20.04.2016 р. № 1183/5 / *Верховна Рада України*. *Офіційний веб-сайт.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0617-16 (дата звернення: 01.07.2019).

Serhiienko N. A. The Ministry of Justice of Ukraine and the bodies of compulsory execution: on the question of legal status

The article is devoted to problems of the legal status of The Ministry of Justice of Ukraine and the bodies of compulsory execution. For the adequate and effective consideration of the theme of the research the author put the question on the grounds for the dividing from the side of legislator 2 elements in the system of compulsory execution bodies: separately The Ministry of Justice of Ukraine, separately the bodies of government executive service (however, all bodies of government executive service are inside in the system of The Ministry of Justice of Ukraine). In the scientific article the author analyse the legal status of The Ministry of Justice of Ukraine, the Department of government executive service of The Ministry of Justice of Ukraine, the territorial administrations of government executive service of the territorial administrations of justice of The Ministry of Justice of Ukraine in Autonomous Republic of Crimea, provinces, Kyiv and Sevastopol, reginal, regional in cities, city (city as the centres of regions), city-regional, inter-regional departments of government executive service of corresponding administrations of justice. There is generalized in the article that The Ministry of Justice of Ukraine organize compulsory execution and control it, it is connected with its status as the basic body in the system of central bodies of executive authority, that provide formulation and realization of government policy in the sphere of organization of compulsory execution of decisions, its role as the element of government apparat for the provision and realization of human rights and liberties. Rights and liberties, there guaranties have to find effective renovation due to sphere of compulsory execution, organized by The Ministry of Justice of Ukraine. There is the consequent in the scientific article, that the proscriptions of art. 6 of The Law of Ukraine "On bodies and subjects that provide compulsory execution of judicial decisions and decisions of other bodies" are formed incorrect – taking into account the proscriptions of valid legal norms that regulate the status of the bodies of compulsory execution of decisions, there is no ground to divide 2 elements in the system of compulsory execution of decisions: separately The Ministry of Justice of Ukraine, separately the bodies of government executive service. The author offers amendments to legislative acts for the aim of improving the system of organization and provision of compulsory execution of decisions.

Key words: *execution process, execution of decisions, organization of compulsory execution of decisions, government execution service, government executor, private executor.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.3
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-7

Є. М. Клюєва
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри господарського та транспортного права
юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій

К. М. Бречко
студентка ІІ курсу магістратури
юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій

ГОСПОДАРСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ

У статті авторами розглядаються господарські правовідносини у сфері електронної комерції. Треба зазначити, що актуальність даної статті полягає в тому, що стрімкий розвиток сучасних інформаційних технологій та Всесвітньої мережі Інтернет відіграють важливу роль у різноманітних сферах життєдіяльності, суттєво сприяють активізації цивільного і господарського обороту та сприяють руху підприємництва в напрямку світової глобалізації. У зв'язку з невпинним розвитком інформаційних мереж з'явився новий суспільний інститут, такий як «електронна комерція» – це відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, унаслідок чого в учасників таких відносин виникають права і обов'язки майнового характеру.

Автори дослідили та проаналізували наявні праці науковців, які розглядали питання господарських правовідносин у сфері електронної комерції; визначення поняття правовідносин у сфері електронної комерції, їх специфічні ознаки, об'єкт та суб'єкт. Авторами статті були використані праці вітчизняних і закордонних дослідників, які писали за даною тематикою.

Викладені в статті фактичний матеріал, статистичні дані, висновки та пропозиції відповідають дійсності та розкривають у цілому визначені мету і завдання дослідження. З точки зору форми подання матеріалу й колу окреслених і проаналізованих питань ця стаття видається певним новим кроком господарських правовідносин у сфері електронної комерції.

У статті автори вказують, що проведені дослідження не вичерпують усі аспекти проблеми розвитку та становлення електронної комерції. У подальшому авторами планується продовження розроблення даної теми, результати якої можуть бути використані в науковій та практичній діяльності державних органів, що в межах своїх повноважень забезпечують розроблення правових норм з упровадження системи використання електронної мережі з метою здійснення комерційної діяльності.

Ключові слова: *комерція, електронна комерція, Інтернет, електронний документообіг, господарські правовідносини.*

Постановка проблеми. На даний момент питання електронної комерційної діяльності набуває значної актуальності. З розвитком телекомунікацій поширюються можливості для розвитку суб'єкта господарських відносин, пов'язані з підвищенням швидкості комунікації

© Клюєва Є. М., Бречко К. М., 2019

між контрагентами, можливості досягнення консенсусу в господарських відносинах без персональної зустрічі, можливості обміну електронними документами тощо. Все це призводить до стрімкого розвитку порівняно молодої галузі господарського права – електронної комерції. Новизна такої галузі спричиняє відсутність її детального дослідження, а зокрема і недостатній розгляд такого її аспекту, як господарські правовідносини, що виникають у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання відносин, що виникають між суб'єктами електронної комерції, розглядаються у роботах таких учених, як: Г.Н. Хубаєв, І.О. Трубін, О.В. Мельник, Н.А. Дмитрик, К.В. Єфремов та ін. Проте водночас питання особливостей та ознак специфічних правовідносин, що виникають у сфері електронної комерції, не отримало належного наукового висвітлення.

Мета статті. Метою цього наукового дослідження є: дослідити та проаналізувати законодавство, аналітичний матеріал та праці науковців, що розглядали питання господарських правовідносин у сфері електронної комерції; визначити поняття правовідносин у сфері електронної комерції, їх специфічні ознаки, об'єкт та суб'єкт.

Виклад основного матеріалу. Для розгляду питання господарських правовідносин, що є темою цього дослідження, необхідно перш за все розглянути сферу, в якій такі правовідносини виникають, змінюються та припиняються, а саме сферу електронної комерції. Так, Закон України «Про електронну комерцію» визначає це поняття як спрямовані на отримання доходу правовідносини, що виникають під час вчинення юридично значимих дій з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем [1]. У доктрині ж права погляди щодо електронної комерції різняться. Так, наприклад, Г.М. Хубаєв вказує, що електронна комерція – це така форма постачання кінцевому споживачу або контрагенту продукції, за якої вибір і замовлення товарів учиняється через інформаційно-телекомунікаційні системи, мережі, а розрахунки між сторонами здійснюються з використанням електронних документів і засобів платежу [2, с. 14]. І.О. Трубін під електронною комерцією розуміє вид суспільних відносин з реалізації товарів та послуг, що передбачає взаємодію контрагентів на основі електронних мереж без прямого фізичного контакту [3, с. 17]. Також В.О. Мельник зазначає, що традиційно електронну комерцію розглядають у широкому та вузькому розумінні. Якщо розглядати це поняття в його вузькому розумінні, то зазвичай під цим поняттям мають на увазі власне здійснення продажу різноманітних товарів через Інтернет-мережу. У широкому ж розумінні це поняття включає у себе також електронний обмін інформацією, рух капіталу, банкінг тощо, тобто всі фінансові аспекти бізнесу, які проводяться з використанням мережі Інтернет [4]. Таким чином, із вищевикладеного можна зробити висновок, що електронна комерція за своєю суттю є господарською діяльністю, яка здійснюється з метою отримання певного доходу, тобто підприємницькою діяльністю.

Повертаючись власне до правовідносин у цій сфері, можна зазначити, що це питання є не досить дослідженим у доктрині. Існують різноманітні погляди на це питання. У зв'язку з достатньою новизною самого поняття «електронна комерція» дослідження, що наявні з цього приводу, зі зрозумілих причин звернені в цілому на вивчення власне цього поняття та ознак відповідної діяльності. Питання ж щодо відносин, які відбуваються в цій сфері, не є розглянутим у достатній мірі. Варто зазначити і думку Н.А. Дмитрика, який вказує, що загалом такі правочини не варто виділяти в певну окрему категорію, оскільки як правочини, так і їх різновид – договори залишаються незмінними за своєю суттю незалежно від способу та форми їх учинення, з використанням Інтернет-мережі чи ні, на папері чи у вигляді електронного документа [5, с. 10].

Проте на підставі вивчених матеріалів можна зробити висновок, що науковці загалом визнають такі правовідносини як особливий вид, хоча і здебільшого обмежуються зазначенням деяких окремих ознак таких правовідносин, не даючи їм загальну характеристику.

Так, наприклад, К.В. Єфремова вказує, що, відповідно до визначення електронної комерції, наданого в однойменному законі, можна визначити такі основні ознаки господарських правовідносин у цій сфері, як спрямованість на набуття певного доходу, дистанційний спосіб здійснення їх та майновий характер. Окремо дослідниця відзначає також договірний характер таких правовідносин [6].

Також К.Ю. Іванова зазначає, що здебільшого такі відносини є дво- та багатосторонніми, хоча існує дискусія щодо визнання односторонніми правочинами в мережі Інтернет, наприклад, відкриті ліцензії. Таким чином, загалом у сфері електронної комерції використовується такий вид правочину, як договір [7].

Отже, можна зробити висновок, що науковці взагалі виділяють лише найбільш базові ознаки електронних правочинів, до яких можна віднести майновий характер, одно- або багатосторонність, дистанційне їх здійснення тощо. Можна також додати до переліку цих ознак комерційний характер таких правовідносин, оскільки Закон України «Про електронну комерцію» визначає правовідносини у сфері електронної комерції лише як такі, що опосередковують підприємницьку діяльність. Також особливістю цих правовідносин є те, що до них не можуть бути віднесені договори, що потребують нотаріального засвідчення або ж державної реєстрації, адже поки що вчиняти таке посвідчення або реєстрацію за допомогою мережі Інтернет не видається можливим.

Елементом будь-яких правовідносин є їхній суб'єкт, і варто зазначити, що законодавство певною мірою звужує їх коло. Насамперед варто звернути увагу на вимоги Закону України «Про електронну комерцію», який зазначає, що суб'єктами правовідносин у цій сфері не можуть бути фізичні особи, які здійснюють реалізацію певних товарів без статусу підприємця, державні органи, які здійснюють свої повноваження, чи договір вчиняється відповідно до законодавства про публічні закупівлі, договори у сфері сімейних правовідносин, та якщо виконання зобов'язання забезпечується особою, яка уклала договір поруки або іншої форми майнового забезпечення, за умови, що вона діє в цілях, які виходять за межі її господарської чи незалежної професійної діяльності. Таким чином, можна зробити висновок, що суб'єктом таких правовідносин може бути лише фізична особа-підприємець, яка діє з метою отримання прибутку, та в деяких випадках – державні органи [1].

Окрім прямо визначених законом, можна визначити також факультативні ознаки, які в законодавстві не передбачені, але випливають із сутності власне підприємницьких відносин у мережі Інтернет. Так, наприклад, достовірна ідентифікація суб'єкта таких правовідносин у мережі Інтернет загальноприйнятими способами, які застосовуються в діловому обороті, в невіртуальному середовищі навряд чи є можливою. Таким чином, для ідентифікації зазвичай застосовується електронний цифровий підпис. У ст. 1 Закону України «Про електронний цифровий підпис» указано, що такий підпис є видом електронного підпису, який є результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, котрий дає змогу ідентифікувати підписувача [8]. Цей закон серед суб'єктів відносин, що ним регулюються, визначає користувача, тобто власника електронного цифрового підпису. Таким чином, однією з важливих ознак суб'єктів господарських правовідносин у зазначеній сфері є наявність електронного цифрового підпису. Щоправда, використання такого підпису пов'язане з певними законодавчими особливостями. Так, за ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» використання такого підпису може здійснюватися лише на договірних засадах, тому на практиці для їх використання необхідна письмова згода контрагентів [9].

Під час розгляду особливостей таких суб'єктів науковці також зазначають інші особливості їх функціонування. Так, у своїй праці, В.С. Мілаш зазначає, що суб'єктам цієї сфери часто притаманне використання специфічних видів веб-сайтів – торговельних концентраторів [10]. Зазначається також дискусійна думка про існування специфічних видів суб'єктів таких відносин, діяльність яких призначена для забезпечення подібного виду відносин – банків як емітентів електронних грошей, провайдерів тощо, хоча ця тема на даний момент не є достатньо дослідженою. Проте найбільш основними особливими ознаками суб'єктів таких відносин можна назвати ті, що наведені відповідно до існуючого законодавства.

Якщо говорити про об'єкт таких правовідносин, то законодавство передбачає певні обмеження і щодо нього. Так, наприклад, Закон України «Про електронну комерцію» зазначає, що у цій сфері не можуть укладатися договори, які стосуються грального бізнесу, окрім благодійних не грошових лотерей, а також не можуть укладатися договори, предметом яких є об'єкти, вилучені або обмежені в цивільному обороті [1].

Загалом, у доктрині на даний момент існують також дискусії щодо особливостей договорів у цій сфері. Так, наприклад, науковець С.В. Петровський запропонував таку класифікацію цих договорів: договори про надання послуг через електронні мережі та договори на передання інформації через електронні мережі [12]. Значно ширшим є поділ таких договорів у дослідника І.В. Невзорова, який поділяє їх на договори про надання: доступу до мережі Інтернет; послуг хостингу та реєстрації доменних імен; послуг з адміністрування та технічного супроводу публічного домену, делегування

доменних імен у відповідному публічному домені; послуг електронної пошти рекламних послуг; а також договори, пов'язані з організацією документообігу з використанням електронного цифрового підпису [13].

Законодавством передбачені певні умови укладання таких договорів. Так, за Законом України «Про електрону комерцію», електронний договір, крім визначених законодавством істотних умов для відповідного договору, може також містити інформацію про: порядок укладання такого договору; порядок використання електронних підписів сторонам договору; чи є можливим та в якому порядку здійснюється внесення змін до умов договору; спосіб і порядок акцепту такого договору; спосіб обміну інформацією під час виконання такого договору; способи ідентифікації сторони; порядок внесення змін акцепту; посилання на умови, що включаються до договору, шляхом перенаправлення (відсилання) до іншого електронного документа й порядок доступу до такого документа; спосіб зберігання і подання інформації в електронній формі та умови доступу до неї, спосіб виготовлення та отримання паперових копій електронних документів; можливість вибору мови, що використовується під час укладання та виконання договору; інші відомості [1]. Щоправда, варто зазначити, що умови, які впливають з даної норми, не є обов'язковими.

Деякі науковці розглядають такий специфічний об'єкт правовідносин, як електронний цифровий контент. Це питання є досить новим у правовому полі, адже навіть визначення такого контенту в законодавстві відсутнє. Так, наприклад, на даний момент популярними суб'єктами господарювання стають електронні видавництва, які здійснюють продаж своєї продукції в електронному форматі. Актуальними на даний момент також стають послуги копірайтерів, діяльністю яких є наповнення рекламним та іншим текстом веб-сайтів. Так, наприклад, В.С. Мілаш розглядає проблему заповнення таким текстом певних веб-сайтів у контексті законодавства України про рекламу, адже відповідно до Закону України «Про рекламу», рекламна інформація повинна бути чітко відділена від інших матеріалів, для того щоб споживач міг її відрізнити, чого нечасто дотримуються власники таких сайтів. Це питання є досить цікавим для розгляду, але, на жаль, недостатньо дослідженим на даний момент та дуже невеликою мірою законодавчо врегульованим.

Висновки та пропозиції. Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що господарські правовідносини у сфері електронної комерції – це специфічні, врегульовані правом договірні відносини між суб'єктами господарювання та в окремих випадках державою, спрямовані на набуття, зміну та припинення господарських прав та обов'язків з метою отримання прибутку з обов'язковим використанням інформаційно-телекомунікаційних систем.

З дослідженої на даний момент інформації щодо таких правовідносин можна зробити висновок, що ці правовідносини на даний момент не є в достатній мірі законодавчо врегульованими з причини їх відносної новизни.

Список використаної літератури:

1. Закон України «Про електронну комерцію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19
2. Хубаев Г.Н. Маргетинг информационных продуктов и услуг. Ростов-на-Дону : РГЭУ «РИНХ», 2005. 224 с.
3. Трубін І.О. Правові засади функціонування електронних грошей у сфері електронної комерції : монографія. Київ : Алерта, 2013. 136 с.
4. Мельник О.В. Електронна комерція як складова частина електронного бізнесу: XI Міжнародна наукова інтернет-конференція «Сучасна наука XXI століття». URL: http://intkonf.org/melnik-ov-elektronnakomertsiya
5. Дмитрик Н.А. Осуществление субъективных гражданских прав с использованием сети Интернет. Москва : Волтере Клувер, 2006. С. 81.
6. Єфремова К.В. Правові аспекти виникнення та реалізації договірних відносин у мережі Інтернет. *Правове регулювання відносин у мережі Інтернет* : кол. монографія ; кол. авторів А.П. Гетьман та ін. ; за ред. С.В. Глібко, К.В. Єфремова. Харків, 2016. С. 134–155.
7. Іванова К.Ю. Електронна комерція в Україні. *Правове регулювання відносин у мережі Інтернет* : кол. монографія ; кол. авторів А.П. Гетьман та ін. ; за ред. С.В. Глібко, К.В. Єфремова. Харків, 2016. С. 134–155.
8. Закон України «Про електронний цифровий підпис». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/852-15
9. Закон України «Про електронні документа та електронний документообіг». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/852-15
10. Мілаш В.С. Правові аспекти виникнення та реалізації договірних відносин у мережі Інтер-

нет. *Правове регулювання відносин у мережі Інтернет* : кол. монографія ; кол. авторів А.П. Гетьман та ін. ; за ред. С.В. Глібко, К.В. Єфремова. Харків, 2016. С. 52–91.
11. Юдін О.М., Макарова М.В., Лавренюк Р.М. Системи електронної комерції: створення, просунення і розвиток : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. 201 с.
12. Петровский С.В. Правовое регулирование оказания Интернет-услуг : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2002. С. 45–60.
13. Невзоров И.В. Проблемы регулирования предпринимательской деятельности, осуществляемой с использованием Интернета : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 2009. С. 95–96.

Kliuieva Ye. M., Brechko K. M. Economic legal relations in the field of the e-commerce

The article deals with economic relationships in the field of e-commerce. It should be noted that the relevance of this article is that the rapid development of modern information technologies and the World Wide Web play an important role in various spheres of life, significantly contribute to the activation of civil and economic turnover and promote entrepreneurship in the direction of global globalization. With the continued development of information networks, a new public institute has emerged, such as e-commerce, which is a profit-seeking relationship arising from the acquisition, modification or termination of civil rights and obligations, implemented remotely with the use of information and telecommunication systems, resulting in the participants of such relations arise rights and obligations of property character.

The authors examined and analyzed the existing works of scholars who considered the issues of e-commerce business relationships; defining the concept of e-commerce relationships, their specific characteristics, object and subject. The authors of the article used the works of domestic and foreign researchers who wrote on the subject.

The material, statistics, conclusions, and suggestions presented in the article are true and reveal the overall purpose and objectives of the study. In terms of the form of submission of material and the range of issues outlined and analyzed, this article seems to be a new step in e-commerce business relationships.

In the article, the authors indicate that the research conducted does not exhaust all aspects of the problem of development and development of e-commerce. In the future, the authors plan to continue the development of this topic, the results of which can be used in the scientific and practical activities of government bodies, within the scope of their authority to ensure the development of legal rules for the implementation of the system of use of electronic network for commercial purposes.

Key words: *commerce, e-commerce, Internet, electronic document management, business relationships.*

УДК 346.1
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-8

О. Р. Ковалишин
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПРАВОВІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ ПОЛЬЩІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Запозичення правових норм та правових інститутів від однієї країни до іншої використовується як спосіб вдосконалення правової системи. Такі правові запозичення відомі в західній правовій літературі як «правові трансплантати». Проблема полягає в тому, що запозичення правових норм чи правових інститутів не відбувається у правовому культурному вакуумі. Труднощі з переміщенням правових норм очевидні, коли запозичення проходять у формі оптового поглинання, і навіть вибіркове запозичення супроводжується низкою перешкод.

У статті автор намагається проаналізувати походження сучасного права господарських товариств у Польщі та визначити фактичні рушійні сили регуляторних змін за останнє століття. Проаналізовано загальну культурну, економічну та інституційну ситуацію в державі. Здійснено посилання на статистичні дані з метою зображення динаміки стану польських господарських товариств.

Автор встановлює, що причинами, через які в Польщі відмовились від прийняття оновленого Комерційного кодексу, зводились до такого: 1) відсутність чіткої розмежувальної лінії між цивільним правом та комерційним правом; 2) результати останніх спроб держав Західної Європи кодифікувати комерційне право продемонстрували нежиттєздатність кодифікації «права для суб'єктів господарювання»; 3) очевидна перевага покрокового реформування комерційного та корпоративного права порівняно з ідеєю прийняття нового кодифікованого акта, яка вимагає значно більше часу.

Автор підкреслює еклектичність процесу становлення корпоративного права Польщі, у зв'язку із насиченням правових запозичень із різних правових систем. При цьому, незважаючи на наявність значної кількості запозичень (а можливо, саме завдяки саме цій наявності), динаміка кількості зареєстрованих юридичних осіб Польщі свідчить про стабільне зростання їх кількості. Усі без виключень організаційно-правові форми товариств зазначаються незначним, але стабільним приростом їх кількості.

У підсумку автор зазначається, що становлення комерційного права та корпоративного права Польщі зокрема відбувалося на основі правової моделі Німеччини. Незважаючи на процес гармонізації до acquis communautaire ЄС, сучасний Кодекс торговельних товариств Польщі характеризується значним впливом правових запозичень з англо-американської правової системи.

Ключові слова: *конвергенція, корпоративне право, Кодекс торговельних товариств Польщі, Комерційний кодекс Польщі, правові запозичення.*

Постановка проблеми. Запозичення у сфері господарського та корпоративного права не є феноменом, який притаманний виключно праву України. Це тенденція абсолютної більшості держав із ринковою економікою, уряди яких усвідомлюють, що розвинена економіка власної держави неможлива без наявності системи корпоративного та господарського (комерційного) права, яка задовольнятиме як національних так і іноземних інвесторів. Оцінивши успішність або неуспішність застосування деяких запозичень у країнах зі схожим рівнем соціально-економічного розвитку, отримаємо змогу спрогнозувати перспективу запровадження аналогічних правових запозичень (трансплантатів) в Україні.

Аналіз цієї проблематики, зокрема в праві Польщі, важливий ще й тим, що з цією країною-сусідом існують не тільки тісні економічні зв'язки, але спільність в історичному плані

© Ковалишин О. Р., 2019

(спільна історія в рамках Російської імперії та Австро-Угорської імперії), спільні історичні корені походження правової системи (рецепція римського приватного права, положень Кодексу Наполеона, положень права Німеччини в аспекті регулювання господарських товариств).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові запозичення в корпоративному праві Польщі досліджувались такими вченими, як Беата Гессель-Калиновська, Єва Ляйн, Яцек Колач, Кшиштоф Оплуштіл, Аркадіуш Радван, Станіслав Солтисіньський, Станіслав Франковські та інші. Одночасно видається важливим є погляд на цю проблематику з точки зору іноземного правника, який сприймає право Польщі не як своє національне, а іноземне право.

Мета статті полягає в з'ясуванні впливу правових запозичень на розвиток корпоративного та комерційного права Польщі.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як безпосередньо зосередитись на запозиченнях у корпоративному праві, варто приділити увагу генезису корпоративного права Польщі протягом XX ст. Після здобуття незалежності уряд країни сконцентрував значні зусилля над формуванням власного законодавства, внаслідок чого на початку 1930-х рр. було прийнято низку кодифікованих актів: Кодекс зобов'язань (1933 р.), Закон про банкрутство (1934 р.) [1, с. 230], Комерційний кодекс (1934 р.), який у 2000 р. був замінений Кодексом торговельних товариств (далі – КТТ Польщі).

Варто зауважити, що старий Комерційний кодекс (далі − КК Польщі) у багатьох аспектах нагадував Комерційний кодекс Німеччини. Це вбачається як у запозиченні структури кодексу, системи понять (нім. *Handler,* пол. *kupiec* тощо), так і в регулюванні системи зобов'язань суб'єктів господарювання, наявності так званого «Ввідного закону до комерційного кодексу»[1]. За висловлюванням А. Шуманського, попередній Комерційний кодекс (1934 р.) значно більше нагадував слов'янську інтерпретацію *HGB (Handelgesetzbuch)* Німеччини, ніж чинний КТТ Польщі 2000 р. [1, с. 90]. Товариства осіб за аналогією з німецьким правом не володіли правосуб'єктністю юридичної особи (так звана "*ułomna osoba prawna*"), але підлягали реєстрації в Комерційному реєстрі. А система корпоративного управління фактично була «дублікатом» німецької двочленної структури управління товариством [3, с. 422].

Суб'єкт господарювання визначався за аналогією з німецькою правовою конструкцією *Kaufmann* через поняття «торговець» (ст. 2 КК Польщі), за межами якого залишались лише фермерські господарства та суб'єкти господарювання із так званих «вільних професій» (адвокати, лікарі, архітектори тощо) [3, с. 422]. Система господарських товариств Польщі складалася з АТ, ТОВ, КТ та ПТ. Також існувало поняття негласного товариства (*stille Gesellschaft)*. Варто зазначити, що останнє було виключено з КК Польщі одночасно з прийняттям нового ЦК Польщі у 1964 р., оскільки концепція «прихованого» учасника не відповідала соціалістичній концепції народного господарства.

Після зміни статусу «країни соціалістичного табору» комерційне право Польщі потребувало реформування. Останнє не містило положень, які б регулювали питання злиття та поглинання та деякі інші правові конструкції, які розвинулись у другій половині XX ст. та стали неодмінним елементом глобалізованої економіки. Недосконалість КК Польщі стала особливо відчутною після прийняття Закону про обіг цінних паперів та інвестиційні фонди 1991 р. [4], з прийняттям якого автоматично запозичувалось чимало сучасних правових процедур та інститутів права США та Франції. Йдеться *inter alia* про запровадження «дематеріалізації» акцій, обов'язкову пропозицію викупу (*take-over bids)* в акціонерних товариствах, якщо акціонер придбав понад 33% акцій тощо.

Тому одночасно з утворенням комісії щодо кодифікації цивільного права утворено підкомісію щодо реформування корпоративного права (у складі професорів С. Солтисінського (*S. Sołtysiński*), А. Шайковського (*A.Szajkowski*) та Й. Шваї (*J. Szwaja*). Правову допомогу робочій групі надавали такі іноземні професори, як проф. Байєр (*prof. Bayer*), проф. Майнке *(prof. Meincke*), проф. Пельцер (*prof. Pelzer*) [5, с. 23]. Аргументи розробників, через які відмовились від прийняття оновленого Комерційного кодексу Польщі, зводились до такого: 1) відсутність чіткої розмежувальної лінії між цивільним правом та комерційним правом; 2) результати останніх спроб держав Західної Європи кодифікувати комерційне право продемонстрували нежиттєз-

[1] Ввідний закон був типовим для законодавчих актів Німеччини кінця XIX ст. − поч. XX ст. Зокрема, Ввідний закон і нині діє щодо Комерційного кодексу Німеччини, Закону про акціонерні товариства.

датність кодифікації «права для суб'єктів господарювання»; 3) очевидна перевага покрокового реформування комерційного та корпоративного права порівняно з ідеєю прийняття нового кодифікованого акта, яка вимагає значно більше часу [3, с. 425].

На етапі розробки проекту КТТ Польщі мала місце дискусія щодо запровадження альтернативи: двочленної та одночленної структури управління товариством. Але, зважаючи на зростаючі вимоги в Європейському економічному співтоваристві до принципу кодетермінації (участі в управлінні працівників), дійшли висновку, що «розмивання» функції нагляду ускладнить доступ працівників до участі в управлінні підприємством. Тому ідею запозичення англо-американської моделі відкинули. Це факт важливий, на нашу думку, в контексті змін в управлінні товариством в Україні. Можливість запровадження на підприємстві як класичної двочленної, так і одночленної структури управління (запозиченої із США) також може суперечити вищезгаданим вимогам ЄС щодо участі працівників в управлінні товариством, а також призведе до посилення ролі мажоритарних акціонерів, що перешкоджатиме пожвавленню фондового ринку та залучення громадян України в ролі дрібних інвесторів.

У зв'язку з постійною дискусією щодо відмежування обсягу правосуб'єктності юридичної особи від квазіюридичної особи, пропонувалось, щоб всі без винятку види господарських товариств були наділені статусом повноцінної юридичної особи (на противагу попередньому КК Польщі), але при цьому з метою збереження інвестиційної привабливості особових товариств останні не потраплятимуть під дію податку на прибуток підприємств [3, с. 430]. У кінцевій версії КТТ ця концепція не реалізувалась. Проектом КТТ Польщі пропонувалось також запозичення правових конструкцій інвестиційних компаній – на основі датського права, а також імплементації положень щодо протидії зловживанням корпоративною формою на основі американської моделі зняття корпоративної вуалі та німецької *Durchgriffshaftung* [5, с. 26]. Однак в остаточній редакції Кодексу ці інститути також відсутні.

Під час роботи над проектом сучасного КТТ Польщі, за висловом Аркадіуша Радвана, попри відновлення історичних довоєнних інститутів, правові норми та інститути «запозичувались оптом», головним чином із Німеччини, але також із права Нідерландів, Бельгії, Франції, Угорщини та Словенії [6, с. 467]. Частково, на думку інших вчених, запозичувались правові вирішення датського, австрійського та швейцарського права. Зрештою, в новому КТТ знайшлось місце для чотирьох класичних типів товариств німецького права (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство), а також з'явилися дві нові організаційно-правові форми: партнерське товариство (*spółka partnerska,* ст.ст. 86−89 КТТ Польщі) [7] та командитно-акціонерне товариство [8, с. 48−49].

Інститут партнерського товариства[2] був запозичений з англо-американської моделі *limited liability partnership*, а його метою було відповідати підприємницьким ініціативам професійних груп (адвокати, аудитори тощо). С. Солтисінський зазначає, що питання відповідальності партнерів товариства запозичено з §8 Закону про партнерські товариства штату Техас: «Партнер партнерського товариства не несе особисту відповідальність за борги та зобов'язання партнерства, що виникли внаслідок помилки, недбалості, некомпетентності чи зловживання іншого партнера чи представника партнерства, який діяв без погодження з головним партнером» [9, с. 175−176].

Таким чином, якщо порівняти з попереднім Комерційним кодексом 1934 р., то корпоративне право Польщі за новим КТТ містить чимало запозичень з англо-американської системи права. При чому ці тенденції простежуються і далі, зокрема в 2009 р. було прийнято Закон «Про провадження за груповими позовами» [10].

Однією із найбільш деталізованих праць у сфері запозичень іноземного права у КТТ Польщі є дослідження Яцека Ковача

[2] *Партнерське товариство* – це правова конструкція, яка не притаманна класичному поділу в континентальному праві товариств осіб на повні та командитні товариства, як це має місце, до прикладу, в Чехії, Словаччині, Угорщині. Основна *відмінність і перевага* партнерського товариства полягає у особливому режимі відповідальності партнерів, яка спрямована на обмеження ризиків, пов'язаних із наслідками помилок у процесі здійснення діяльності іншими партнерами. Якщо договір не передбачає іншого, то партнер не несе відповідальність за зобов'язаннями товариства, які виникли у зв'язку з зобов'язаннями іншого партнера та за зобов'язаннями осіб, що працюють у товаристві (на підставі трудового договору тощо) і підконтрольні цьому партнеру.

[5, с. 25−27], який зазначає, що найбільш значними правовими інститутами іноземного походження, запропонованими в Кодексі, є:

1) вимога про внесення доповнення до установчого договору партнерства обов'язкової згоди всіх учасників, якщо тільки установчий договір не передбачає іншого, – базується на основі німецького *Handelsgesetzbuch*;

2) положення про компанію в процесі заснування (*company in organization*) − на основі моделі німецького *Vorgesellschaft* та права Нідерландів;

3) положення про солідарну відповідальність товариства та засновників, що діють в її інтересах за зобов'язаннями «товариства в організації», − на основі ст. 1843 ЦК Франції та ст. L210-6 Комерційного кодексу Франції;

4) положення про відповідальність учасника за «дефектний» внесок у натуральній формі (*defective non-cash contribution*) − на німецькій ідеї *Differenzhaftung*;

5) конструкція товариства осіб як квазіюридичної особи – на основі німецького та швейцарського досвіду (відповідні положення були внесені ще до ст. 33-1 Комерційного кодексу Польщі від 25.09.2003 р.);

6) положення про фірмове найменування товариств – на основі §4 німецького *GmbH-Gesetz* і §279 *Aktien-Gesetz* (частина цих положень була імплементована 25.09.2003 р. в Комерційному кодексі);

7) заборона найменування особового товариства чи товариства капіталу, яке може вводити в оману третю особу, – на основі § 18 *Handelsgesetzbuch (*ст. 43-3 § 2 КК Польщі);

8) положення про командитне товариство з юридичною особою як загальним учасником − на основі німецької конструкції *GmbH & Co. KG;*

9) положення про можливість заснування ТОВ як із комерційною, так і некомерційною метою – на основі §1 *GmbH-Gesetz*;

10) положення про заснування товариства з дуже сильною позицією голови ради директорів (ст. 208 §8, ст. 371 §2 КТТ) − на основі ст. L223-18 Комерційного кодексу Франції, а також англо-американської моделі;

11) правове регулювання наглядового органу формувалось під впливом німецького *Aufsichtsrat*, а також американської та англійської моделі нагляду;

12) обмеження, що право голосу виникає з моменту, коли акція повністю оплачена, якщо тільки статутом не передбачено інше, – на основі §136 Aktiengesetz;

13) правова конструкція обов'язкового викупу (*squeeze out*) – на основі ст. 513 *Code des Societes* Бельгії та права Данії;

14) правове регулювання статутного капіталу – на основі §202 *Aktiengesetz* Німеччини.

15) реорганізація, злиття та поглинання – на основі *Codice Civile* Італії, Закону Угорщини про товариства (1988 р.), Закону про товариства Хорватії (1993р.) та *Umwandlungsgesetz* Німеччини 1994 року [5, с. 25−27].

Варто зазначити, що правове регулювання реорганізації, злиття та поглинання в Польщі відрізняється від аналогічного інституту Німеччини. Зокрема, згідно з КТТ Польщі товариство осіб не може бути учасником злиття чи поглинання так само, як і новоствореною товариством, що утворилося внаслідок реорганізації інших товариств. На нашу думку, в цьому саме проявляється вплив національної культури на правовий інститут, що запозичується. Рівень підприємницької культури постсоціалістичної країни відрізняється від підприємницької культури Німеччини (в тому числі стосовно рівня добросовісності учасників товариства). Тому створення правових умов для відповідного виду реорганізації особового товариства могло б становити ризик для його кредиторів в майбутньому.

Висновки. Вищенаведене дослідження яскраво зображує, наскільки еклектичним буває процес становлення права у зв'язку із насиченням правових запозичень з різних правових систем. При цьому, незважаючи на наявність значної кількості запозичень (а можливо, саме завдяки саме цій наявності), динаміка кількості зареєстрованих юридичних осіб Польщі свідчить про стабільне зростання їх кількості [5, с. 14−15]. Усі без виключень організаційно-правові форми товариств визначаються незначним, але стабільним приростом їх кількості.

Загалом варто зазначити, що становлення комерційного права та, зокрема, корпоративного права Польщі відбувалося на основі правової моделі Німеччини. Незважаючи на процес гармонізації до *acquis communautaire* ЄС, сучасний Кодекс торговельних товариств Польщі характеризується значним впливом правових запозичень з англо-американської правової системи.

Список використаної літератури:

1. Frankowski S. Introduction to Polish Law, Kluwer Law International. 2005. 421 p.
2. Stanisław Sołtysiński, Andrzej Szumański, Shareholder and Creditor Protection in Company Groups under Polish Law. P. 89−105. *Klaus J. Hopt, Christa Jessel-Holst, Katharina Pistor, Unternehmensgruppen in mittel- und ost- europäischen Ländern,* Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht. Vol. 76, 315 p.
3. Stanisław Sołtysiński, Reform of Polish Commercial Law, (p. 419−433). *Festschrift für Wolfgang Fikentscher zum 70. Geburtstag* / hrsg. von Bernhard Großfeld … Tübingen : Mohr Siebeck, 1998, 1114 p.
4. Ustawa «Prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi i funduszach powierniczych» / Dziennik Ustaw No 35, item 155, 1991.
5. Kołacz J. Polish company law: a few remarks on legal history and foreign inspirations. Kraków, 2009. P. 1−36. URL: http://ssrn.com/abstract=2020231
6. Krzysztof Oplustil, Arkadiusz Radwan, Company Law in Poland: Between Autonomous Development and Legal Transplants. *Private Law in Eastern Europe*. Materialen zum ausländischen und internationalen Privatrecht, 2010. Vol. 50. P. 445−495.
7. Kodeks społek handlowych Polscy z dnia 15 września 2000 r. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/
8. isap.nsf/download.xsp/WDU20000941037/U/D20001037Lj.pdf
9. Корпоративне право Польщі та України : монографія / Васильєва В.А., Ковалишин О.Р., Гербет А.; за ред. проф. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
10. Texas Statute on Limited Liability Partnership. *Keating R., Donn R., Colman S., Hester E. Limited Liability Partnerships: The Next Step in the Evaluation of the Unincorporated Business Lawyer.* 1995, No. 1. P. 175−176.
11. Ustawa z dnia 17 grudnia 2009 r. o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20100070044

Kovalyshyn O. R. Legal Borrowings in the Commercial Law of Poland: experience for Ukraine

Borrowing of laws and legal institutions from one country to another is used as a way to improve a legal system. These borrowings are called "legal transplants". The problem is that transplanting foreign laws or legal institutions does not take place in a legal cultural vacuum. Transplanting difficulties are obvious when borrowing takes place in the form of wholesale absorption, but even selective borrowing has its own obstacles. This is the matter in transitional states of Eastern Europe, particularly in Poland.

Polish law is an example of a mixture, which firstly derives from the unique historical creation of the body of the legal system after 1920-s, which, in essence, survived until today. Further mixtures, being more typical to all European jurisdictions, were introduced through more or less massive legal transplants that related to the harmonization demands of the EU. The mixture was effected through the bottom-up process of Anglo-Americanization of company law.

The article attempts to analyze the origin of contemporary company law in Poland and to identify the actual driving forces of regulatory change over the last century. The essay describes the overall cultural, economic and institutional setting in which the company law of Poland must be seen. The bigger part consists of study of foreign inspirations and legal transplants found in Polish company law, including case-studies of successful and unsuccessful legal borrowing. As a consequence the author tries to outline the foreign influences in Polish company law and to analyze the Polish corporate governance system.

Some statistical data has also been provided to make the overall picture of the Polish companies' condition more complete.

The author concludes that the formation of commercial law, and in particular corporate company law of Poland, was based on the legal model of Germany. Despite the process of harmonization with the EU acquis communautaire, the current Polish Code of business companies is characterized by a significant impact of legal borrowing (legal transplants) from the Anglo-American legal system. The paper clearly illustrates how eclectic the process of legal borrowings is in fact and how efficient it could be.

Key words: *legal transplant, convergence, commercial law, Commercial Code of Poland, Code of business companies.*

УДК 347.44
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-9

А. С. Колос
асистент кафедри права
Вінницького національного аграрного університету

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФРАНЧАЙЗИНГУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена розгляду актуальних проблем господарсько-правового регулювання франчайзингу в Україні. Незважаючи на те, що франчайзинг є надзвичайно важливою складовою частиною розвитку малого та середнього бізнесу, в українському законодавстві відсутні чітко регламентовані правові норми організації та здійснення господарської діяльності у сфері франчайзингових відносин. Отже, проблема вдосконалення правового регулювання господарських відносин у сфері франчайзингу є досить актуальною та потребує негайного вирішення.

Автором здійснено аналіз законодавства, що регулює господарські відносини у сфері франчайзингу, зокрема норм Господарського кодексу України, які регулюють застосування договору комерційної концесії та проекту закону «Про франчайзинг».

Розглянувши законодавчі недоліки господарсько-правового регулювання такого виду підприємницької діяльності, як франчайзинг, автор обґрунтовує необхідність якнайшвидшого узгодження законодавства з реаліями шляхом прийняття спеціального закону про франчайзинг та внесення відповідних змін до Господарського кодексу України. Якщо Закон «Про франчайзинг» буде прийнято, то законодавцеві необхідно передбачити відповідні зміни до Господарського та Цивільного кодексів. Крім того, важливо визначити критерії співвідношення договору франчайзингу з договором комерційної концесії та їх місце в загальній структурі договорів у господарському праві.

На думку автора, у проекті Закону «Про франчайзинг» обмеження строку дії договору франчайзингу та зобов'язання укладати договір на новий строк для довгострокових відносин порушує принцип свободи правочину, а пропонована двоступенева реєстрація ускладнює процедуру укладення договору.

Автором запропоновано уніфікувати понятійно-категоріальний апарат, що регулює франчайзингову діяльність, прийняти положення про порядок реєстрації договорів франчайзингу, передбачити механізм захисту франчайзі від обмежувальних умов контракту та визначити порядок вирішення спорів між сторонами договору франчайзингу. Крім того, автор висловлює думку, що положення нормативно-правових актів не мають обмежувати принцип свободи договору, але маємо встановити межі здійснення такого виду господарської діяльності, як франчайзинг.

Ключові слова: *франчайзинг, комерційна концесія, договір комерційної концесії, франчайзі, франчайзер.*

Постановка проблеми. Одна з головних проблем українського франчайзингу, що гальмує його розвиток, − це відсутність чітко регламентованих правових норм організації та здійснення господарської діяльності у сфері франчайзингових відносин.

Варто зазначити, що термін «франчайзинг» в українському законодавстві не використовується. У господарському праві, як і в цивільному, його ідентифікують із поняттям комерційної концесії. Для українського законодавства комерційна концесія – порівняно новий правовий інститут, що регулюється нормами Цивільного та Господарського кодексу України. На жаль, проект Закону України «Про франчайзинг», який було розроблено та внесено на розгляд Верховної Ради ще у 2001 р., так і не прийнято.

Зважаючи на те, що така форма підприємницької діяльності як франчайзинг, є надзвичайно важливим складником розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, проблема удосконалення правового регулювання господарських відносин у сфері франчайзингу є досить актуальною та потребує негайного вирішення.

На практиці недостатнє правове регулювання господарської діяльності у сфері фран-

© Колос А. С., 2019

чайзингу створює чимало перешкод як для франчайзі, так і для франчайзера. Складність договорів комерційної концесії, відсутність чітких механізмів захисту прав інших суб'єктів підприємницької діяльності не сприяє розвитку такої форми підприємницької діяльності, як франчайзинг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання франчайзингових відносин висвітлено у працях таких науковців, як Ю.Є. Атаманова, А.Г. Бобкова, О.В. Гладка, О.М. Давидюк, Д.В. Задихайло, І.І. Килимник, В.К. Мамутов, В.С. Мілаш, В.М. Паніна, О.П. Подцерковний, В.А. Устименко, Г.В. Цират, О.В. Шаповалова, В.С. Щербина, Г.В. Цират та ін. Однак необхідність удосконалення господарсько-правового регулювання у сфері франчайзингу потребує подальших наукових досліджень.

Мета статті − здійснити аналіз законодавчого регулювання франчайзингу як виду господарської діяльності в Україні та обґрунтувати пропозиції щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Однією з кращих моделей ведення малого і середнього бізнесу у світі вважається франчайзинг, який впродовж останніх років досить активно розвивається в Україні. Нині в нашій державі успішно працює вже понад 23 000 франчайзингових точок. Для розвитку економіки України франчайзинг має важливе значення. Франчайзинг дає змогу залучати інвестиції, впроваджувати новітні технології та інноваційні методи ведення бізнесу, створювати нові робочі місця та є вдалою формою господарювання.

Українське законодавство не послуговується терміном «франчайзинг», а відносини франчайзингу регулюються Господарським та Цивільним кодексами України та нормативно-правовими актами у сфері захисту прав інтелектуальної власності.

За Господарським кодексом України, франчайзингові відносини регулюються договором комерційної концесії [3]. Термін «франчайзинг» у вітчизняному законодавстві не вживається, а ідентифікується з терміном «комерційна концесія».

В «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю.С. Шемученка франчайзинг визначено як різновид договору, за яким одна сторона (франчайзер) надає іншій стороні (франчайзі) за винагороду на певний строк або без визначення строку право на використання у підприємницькій діяльності з продажу власних чи вироблених франчайзером товарів або послуг свого ноу-хау, організації роботи, технології, найменування, товарної марки, емблеми, стилю зовнішнього оформлення приміщення тощо [7, с. 691].

Відповідно до п. 3.ч. (б) ст. 1. Регламенту Комісії (ЄС) від 30 листопада 1988 р. № 4087/88 «Про застосування статті 85 (3) Римського договору до категорії франчайзингових договорів»: договір франчайзингу – це договір, згідно з яким одне підприємство (франчайзер) в обмін на пряму або непряму фінансову винагороду надає іншому підприємству (франчайзі) право використовувати франшизу для просування на ринку певних товарів і послуг. Франшиза в такому розумінні виступає як «пакет прав промислової та інтелектуальної власності, що стосуються торговельних марок, торговельних найменувань, торгових символів, корисних моделей, зразків, авторських прав, ноу-хау або патентів, які підлягають використанню при перепродажу товарів або надання послуг кінцевим споживачам». Саме це поняття договору франчайзингу було першим і офіційним визначенням в Європейському Союзі і забезпечило єдине тлумачення франчайзингу [1].

У господарському праві договір комерційної концесії, відповідно до ст. 366 Господарського кодексу, − це договір, за яким одна сторона (правовласник) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) на строк або без визначення строку право використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав, належних правовласникові, а користувач зобов'язується дотримуватися умов використання наданих йому прав та сплатити правовласникові зумовлену договором винагороду [3].

Оскільки нині у вітчизняному законодавстві немає такого поняття, як «договір франчайзингу», досить часто на практиці підприємці використовують кілька видів договорів для регулювання франчайзингової діяльності, наприклад, договір комерційної концесії, договір про спільну діяльність, ліцензійний договір, про передачу прав на використання об'єкта інтелектуальної власності. Ситуація ускладнюється тим, що судова практика у сфері франчайзингу розвинена недостатньо.

На думку І. Зайцева, договір комерційної концесії, визначений главою 36 Господарського кодексу України, є своєрідним збірником різних контрактів, у кожному з яких мають бути відображені всі істотні умови: предмет договору, сторони, терміни дії, строки й розмір оплати. Якщо хоча б в одному документі істотні умови не

будуть визначені в повному обсязі, ця частина договору франчайзингу або ж весь документ можуть бути визнані недійсними в судовому порядку [4, с. 14].

Аналізуючи правову природу договору комерційної концесії, можна зробити висновок, що вказаний договір є певною мірою стандартизованим, концептуальним, довгостроковим. Договір комерційної концесії (франчайзингу, франшизи), що відрізняють його від інших договорів, у тому числі концесійних, ліцензійних, має такі особливості: спеціальний суб'єктний склад – сторонами договору можуть бути лише суб'єкти підприємницької діяльності; необхідним елементом предмета договору є надання правовласником користувачеві комплексу виключних прав, ділової репутації та комерційного досвіду правовласника; за договором комерційної концесії користувачеві надається лише право використовувати відповідні виключні права, що належать правовласникові, без їх передання контрагенту; метою є надання користувачеві комплексу виключних прав, що належать правовласникові, для їх використання у підприємницькій діяльності користувача; специфіка прав та обов'язків сторін договору, зумовлена його метою; користувач зберігає свою юридичну самостійність та діє у сфері майнового обігу від свого імені за умови інформування споживачів (покупців, замовників) про використання ним виключних прав правовласника; з метою захисту інтересів правовласника і, відповідно, виключення посилення конкуренції на ринку товару, для виробництва якого користувачеві передається комплекс виключних прав, у договір включаються різні обмежувальні умови щодо діяльності користувача [2, с. 276].

Варто зазначити, що на розгляді профільного комітету все ще перебуває законопроект «Про франчайзинг» (далі – законопроект). Нормативно-правовим документом передбачається введення терміна «франчайзинговий договір». Крім того, вводиться нормативне регулювання строків франчайзингового договору, дворівнева реєстрація, передбачається обов'язковість контролю франчайзі франчайзером тощо [6].

Безумовно, ведення загальноприйнятого на міжнародному рівні терміна «договір франчайзингу» є прогресивним рішенням. Адже це допоможе виробити єдиний підхід до розуміння таких відносин усіма його учасниками незалежно від країни основного виду їхньої діяльності. Порівняно з договором комерційної концесії, договір франчайзингу додатково передбачає надання права на використання, в тому числі, фірмового найменування, яке є одним з основних ідентифікаторів будь-якої торгової марки.

Однак, на нашу думку, законопроект містить низку недоліків. Авторами законопроекту не передбачено співвідношення договору франчайзингу з договором комерційної концесії та не визначено їх місця в загальній структурі договорів, що укладаються у сфері інтелектуальної власності.

Щодо строковості договору, то в законопроекті строк дії договору обмежується трьома роками, що порушує принцип свободи правочину. А для більш довгострокових відносин між сторонами зобов'язують укладати договір франчайзингу на новий строк.

Крім того, законопроектом передбачена двоступенева реєстрація договору франчайзингу. Таке нововведення має на меті обмежити можливість підписання тіньових договорів та усунути проблему з неоплатою винагороди за договором. Але до лютого 2015 р. законодавство України вже містило положення щодо обов'язкової реєстрації договорів комерційної концесії. Однак на практиці виходило, що будь-яка третя особа могла звернутися з позовом проти франчайзера чи франчайзі, наприклад про виплату компенсації за неякісно надану послугу в його мережі, тільки за наявності зареєстрованого договору. Якщо одна зі сторін бажала визнати договір неукладеним через відсутність такої реєстрації, суди відмовляли в задоволенні заявлених вимог, оскільки в такому разі реєстрація не була обов'язковою. Крім того, не було порядку реєстрації договорів комерційної концесії, через що більшість державних реєстраторів відмовляли в проведенні таких дій. Якщо передбачається державна реєстрація договорів франчайзингу, то необхідно розробити та прийняти порядок їх реєстрації.

Відсутність порядку реєстрації договорів франчайзингу негативно позначиться на розвитку франчайзингу, гальмуватиме прихід іноземних інвесторів та розширення українських франчайзингових мереж.

Обов'язковий контроль користувача щодо відповідної якості його товарів (робіт, послуг), а також обов'язок контролювати саму якість таких товарів (робіт, послуг) викликає багато запитань. Адже не завжди є змога провести контроль якості послуг. Так, ця норма досить неоднозначна, оскільки залежно від конкретної ситуації може застосовуватися по-різному.

Висновки і пропозиції. Розглянувши законодавчі недоліки господарсько-правового регулювання такого виду підприємницької діяльності, як франчайзинг, варто наголосити на необхідності якнайшвидшого узгодження законодавства з реаліями шляхом прийняття Закону «Про франчайзинг» та внесення відповідних змін до Господарського та Цивільного кодексів України. Зокрема, необхідно уніфікувати понятійно-категоріальний апарат, що регулює франчайзингову діяльність, прийняти положення про порядок реєстрації договорів франчайзингу, передбачити механізм захисту франчайзі від обмежувальних умов контракту та визначити порядок вирішення спорів між сторонами договору франчайзингу. Крім того, положення нормативно-правових актів не мають обмежувати принцип свободи договору, але мають встановити межі здійснення такого виду господарської діяльності, як франчайзинг.

Список використаної літератури:

1. Глосарій франчайзингу. URL: http://fdf.org.ua/about-franchise/glossary (дата звернення: 25.09.2019).
2. Господарське право : підручник / В.С. Щербина. 4-те вид. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 457 с.
3. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=%EA%EE%EC%E5%F0%F6%B3%E9%ED%EE%BF+%EA%EE%ED%F6%E5%F1%B3%BF#w21 (дата звернення: 25.09.2019).
4. Зайцев И. Договор, которого нет. URL: http://www.top-franchising.com.ua/docs/articles/analytics/detail.php?ID=1119 (дата звернення: 25.09.2019).
5. Проект Закону України «Про франчайзинг». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7430&skl=9 (дата звернення: 25.09.2019).
6. Рибчинський О.М. Загальна характеристика договору комерційної концесії та його державна реєстрація. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки.* 2014. Вип. 9. С. 238−240.
7. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 6. Київ : Українська енциклопедія, 2004. 768 с.

Kolos A. S. Economic and legal regulation of franchising in Ukraine

The article is devoted to consideration of topical problems of the economic and legal regulation of franchising in Ukraine. Even though franchising is an extremely important part of the development of small and medium businesses, the Ukrainian legislation does not contain well-regulated legal norms of the organization and implementation of economic activity in the field under franchise relations. Therefore, the problem of improving the legal regulation of economic relations in the franchising sector is quite relevant and requires an immediate solution.

The author analyzed the legislation regulating commercial relations in the field of franchising, particularly, the norms of the Commercial Code of Ukraine governing the application of the commercial concession agreement and the draft law "On Franchising". Having analyzed legislative shortcomings of the economic and legal regulation of such kind of entrepreneurial activity as franchising, the author substantiates the necessity of bringing the legislation in accordance with the realities in the shortest terms by adopting a special law on franchising and introducing of corresponding amendments to the Commercial Code of Ukraine. If the law "On Franchising" is passed, the legislator needs to provide appropriate changes to the Commercial and Civil Codes. In addition, it is important to define the criteria of franchising agreement correlation with the commercial concession agreement and their place in the general structure of contracts in commercial law.

Author argues that the limitation of the term of the franchise agreement and the obligation to conclude the contract for a new term for long-term relations included in the draft law "On Franchising" violates the principle of freedom of transaction; and the proposed two-stage registration complicates procedure for concluding a contract. The author proposed to unify the conceptual-categorical apparatus regulating franchising activities, adopt a regulation on the procedure for registration of franchising agreements, provide for a mechanism to protect the franchises from restrictive conditions of contract and determine the procedure for resolving disputes between the parties to the franchising contract. Further, the author states that the provisions of normative legal acts should not restrict the principle of freedom of contract, but shall establish limits for the implementation of such economic activities as franchising.

Key words: *franchising, commercial concession, commercial concession agreement, franchise, franchisor.*

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-10

К. В. Бабіч-Касьянєнко
аспірант кафедри правознавства
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

У статті досліджено ключові питання реалізації внутрішньо переміщеними особами з інвалідністю права на соціальний захист. Акцентовано увагу на те, що військові конфлікти найбільшою мірою зачіпають осіб з інвалідністю з причини відсутності догляду або відмови від допомоги в ситуаціях ризику. Висвітлено думку, що оскільки для України проблема забезпечення соціального захисту зазначеної категорії осіб досить нова, то держава фактично з нуля створювала засоби зебезпечення прав таких осіб. У статті автором також виділено основні проблеми та ризики осіб з інвалідністю після їх внутрішнього переміщення, зокрема: відсутність інформації щодо наявності місць, придатних для тимчасового розташування громадян з інвалідністю; відсутність державної фінансової, матеріально-технічної підтримки закладів, які здійснюють поселення переселенців, організація їх харчування; бар'єрність фізичного оточення, де проживають тимчасово переміщенні особи з інвалідністю (відсутність доступу до санітарних кімнат, місць для харчування і проживання осіб, які пересуваються на візках); ненадання своєчасної медичної та психологічної допомоги, незадовільне забезпечення медикаментами, технічними та іншими засобами реабілітації, засобами гігієни; відсутність міжвідомчої координації з питань працевлаштування осіб з інвалідністю, відсутність вакансій у місцях тимчасового перебування; відновлення статусу інвалідності. Згідно з наявними статистичними даними автором виділено осередки найбільшої кількості внутрішньо переміщених осіб по регіонах України. Зауважено, що наявне законодавство про внутрішньо переміщених осіб не містить окремої статті щодо додаткового захисту осіб з інвалідністю. Отже, сформовано висновок, що внутрішньо переміщені особи з інвалідністю мають лише ті права, які існують у всіх осіб з інвалідністю в Україні. Крім того, автором проаналізовано такі фактори, як брак коштів, відсутність санаторно-курортного лікування, реабілітації, підтвердження статусу інвалідності, медичних послуг тощо. Автором проаналізовано національне законодавство та запропоновано можливі шляхи вирішення окремих проблем.

Ключові слова: *внутрішньо переміщена особа, інвалідність, соціальний захист, військовий конфлікт, вимушені переселенці, внутрішні мігранти.*

Постановка проблеми. Міжнародні документи у сфері прав людини гарантують, що кожна людина, в тому числі особа з інвалідністю, має право на забезпечення своїх прав під час військових конфліктів та надзвичайних ситуацій. Права людини є основоположними принципами захисту для всіх осіб на всі часи і в різних контекстах. Світова практика показує, що надзвичайні ситуації та військові конфлікти найбільшою мірою зачіпають людей з інвалідністю, оскільки ймовірність загибелі таких осіб у чотири рази вище. У багатьох випадках люди з інвалідністю частіше стикаються зі зловживаннями, відсутністю догляду і відмовою від допомоги в ситуаціях ризику, під час збройних конфліктів і надзвичайних гуманітарних ситуацій. Жорстоке

© Бабіч-Касьянєнко К. В., 2019

поводження з військовополоненими або цивільним населенням, незаконні військові дії призводять до збільшення кількості каліцтв, функціональних порушень, а у зв'язку з цим – до постійної інвалідності. У резолюції 1894 (2009) Рада Безпеки ООН підкреслила, що військові конфлікти в особливій мірі зачіпають людей з інвалідністю [1]. У резолюції 2015 року було висловлено стурбованість становищем осіб з інвалідністю, в тому числі у зв'язку з тим, що їх залишають члени сімей, вони стикаються з насильством і позбавлені доступу до елементарних послуг [2]. Варто наголосити, що сторони збройного конфлікту несуть головну відповідальність за прийняття всіх заходів для забезпечення захисту цивільних осіб і задоволення їхніх основних потреб, включаючи особливі потреби осіб з інвалідністю [3, с. 5]. За інформацією Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців від конфлікту на Донбасі постраждало 5,2 млн українських громадян. За підрахунками ЮНІСЕФ 1,7 млн постраждалих (або 34% від усієї кількості) – це діти. За даними Офісу Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України майже 320 тис. осіб з інвалідністю (з них близько 20 тис. дітей з інвалідністю), котрі проживали на території Донецької та Луганської областей, опинилися безпосередньо в зоні військового конфлікту [3, с. 6–8]. Механізми захисту осіб з інвалідністю в ситуаціях збройного конфлікту закріплені в міжнародних нормах і стандартах, об'єднаних у міжнародну правову базу, та в національному законодавстві. Внутрішньо переміщені особи – відносно нове поняття не тільки для України, але й у світовій практиці. У міжнародному праві внутрішньо переміщених осіб визначають як осіб, які вимушені раптово втікати зі своїх домівок у великій кількості в результаті озброєного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійного лиха та знаходяться на території власної країни [4, с. 314–315]. Україна зіткнулася з проблемою забезпечення захисту прав внутрішньо переміщених осіб лише у 2014 році: спочатку, після анексії Автономної Республіки Крим – 16 березня 2014 року, а пізніше – у зв'язку з проведенням антитерористичної операції, згодом Операції Об'єднаних Сил у Луганській та Донецькій областях. Однак на сьогодні залишаються невирішеними багато питань, які потребують законодавчого регулювання [5, с. 20].

Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволяє константувати, що Україна фактично з нуля створювала засоби забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб. Деякі питання прав внутрішньо переміщених осіб висвітлювались у працях С. Булеци, О. Виноградової, Є. Герасименко, Б. Захарова, Є. Микитенко, П. Пушкаря, О. Рогач, О. Фесенко, Г. Христової.

Мета статті – дослідження основних проблем реалізації внутрішньо переміщеними особами з інвалідністю права на соціальний захист.

Виклад основного матеріалу. Україна посідає дев'яте місце за кількістю внутрішньо переміщених осіб після Колумбії, Сирії, Демократичної Республіки Конго, Іраку, Нігерії, Південного Судану і Ємену [6, с. 2]. У вітчизняній науковій літературі, засобах масової інформації дану категорію осіб визначають як «внутрішні мігранти», «вимушені переселенці», в офіційних документах – «внутрішньо переміщені особи» (далі – ВПО), що найточніше відповідає англомовному терміну «internally displaced persons». Саме таке визначення закріплене також у «Керівних принципах з питань про переміщених осіб усередині країни» Організації Об'єднаних Націй [7]. Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [8].

За даними Міністерства соціальної політики станом на кінець лютого 2016 року в Україні нараховувалося 1 735 000 внутрішньо переміщених осіб. Станом на 25 березня 2019 року за даними Єдиної інформаційної бази внутрішньо переміщених осіб узято на облік 1 363 754 особи з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області, АР Крим [9]. З них, за приблизними оцінками, 22 000 з Криму та понад 1 700 000 – зі Сходу України. Близько 60% ВПО – це непрацездатні особи, 23,1% – працездатні особи, 12,8% – діти. Частка зареєстрованих ВПО становить 4% від загальної кількості населення країни [10, с. 2]. Ще більше тих, хто не зміг виїхати, і доля яких невідома. Найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб зосереджена у Донецькій (727 993 особи), Луганській (273 632 особи),

Харківській (190 324 особи) областях, місті Києві (137 431 особа), Запорізькій (113 929 осіб) та Дніпропетровській (73 411 осіб) областях. Слід зазначити, що у складі внутрішньо переміщених осіб 72%, або 1 283 730 осіб становлять маломобільні групи населення (пенсіонери – 976 032 особи, діти – 235 342 особи та люди з інвалідністю – 72 356 осіб). У загальній структурі ВПО 54,88% становлять пенсіонери, 13,23% – діти та 4,07% – особи з інвалідністю. Найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю у Донецькій (28 590 осіб), Харківській (9077 осіб), Луганській (7496 осіб), Запорізькій (6658 осіб) областях, місті Києві (4537 осіб) та Дніпропетровській (3229 осіб) області [11, с. 27]. При цьому зауважимо, що статистика щодо чисельності внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю у розрізі груп та підгруп інвалідності станом натепер взагалі відсутня.

Варто відмітити, що експертна місія Управління Верховного комісара ООН у справах біженців з питань інвалідності відвідувала Київ, Одесу та Схід України, внаслідок чого її представники провели низку обговорень у спеціальних робочих групах із внутрішньо переміщеними особами, біженцями та шукачами притулку з інвалідністю. Люди з інвалідністю окреслили цілу низку існуючих проблем із житлом, медичною допомогою, працевлаштуванням та іншими джерелами забезпечення життєдіяльності. Кожна із цих проблем і досі потребує нагального втручання і вирішення. Складнощі, з якими постійно стикаються люди з інвалідністю, пов'язані не тільки з переїздом із місць, де проходять бойові дії, а й з іншими чисельними проблемами вже на безпечній, підконтрольній українській владі, території України. Зокрема, це організація та пошук архітектурно доступних місць проживання, доступного транспорту для перевезення, повноцінного харчування, лікування, побутового облаштування, а також отримання соціальної, юридичної, правової, психологічної та іншої допомоги [12]. Отриманою інформацією встановлено, що основні проблеми і ризики, на які постійно наражались люди з інвалідністю в процесі розміщення, облаштування і створення необхідних для забезпечення життєдіяльності умов, такі: 1) відсутність інформації щодо наявності місць, придатних для тимчасового розташування громадян з інвалідністю; 2) відсутність державної фінансової, матеріально-технічної підтримки закладів, які здійснюють поселення переселенців, організація їх харчування; 3) бар'єрність фізичного оточення, де проживають тимчасово переміщенні особи з інвалідністю (відсутність доступу до санітарних кімнат, місць для харчування і проживання осіб, які пересуваються на візках); 4) ненадання своєчасної медичної та психологічної допомоги, незадовільне забезпечення медикаментами, технічними та іншими засобами реабілітації, засобами гігієни; 5) відсутність міжвідомчої координації з питань працевлаштування осіб з інвалідністю, відсутність вакансій у місцях тимчасового перебування. Проблема тимчасово переміщених осіб з інвалідністю, котрих необхідно забезпечити не тільки доступним житлом, а й усіма послугами, які отримувалися за місцем проживання, залишається відкритою. Більш того, акцентовано увагу, що до цього часу на державному рівні не було розроблено механізмів надання кваліфікованої безоплатної адресної допомоги переміщеним із зони АТО (ООС) особам з інвалідністю та членам їхніх сімей шляхом налагодження співробітництва з державними структурами та громадськими організаціями. Отже, незважаючи на зусилля волонтерів та наявне законодавче регулювання, особи з інвалідністю потребують посилення правового захисту під час свого вимушеного переміщення. Адже їм потрібно підтверджувати статус інвалідності в надзвичайних умовах, механізми якого досі не розроблені, крім того, залишаються проблеми реабілітації, брак достатньої кількості ліків та житлового фонду. Таким чином, особи з інвалідністю вимушені захищати своє гарантоване Конституцією України право на життя. Варто наголосити, що з початку конфлікту законодавець не ухвалив окремого законодавства щодо внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю. Наявне законодавство про ВПО не містить окремої статті, яка б надавала додатковий захист таким особам, а отже, внутрішньо переміщені особи з інвалідністю мають лише ті права, які існують у всіх людей з інвалідністю в Україні. Єдиний виняток становить лише більша, порівняно з іншими внутрішньо переміщеними особами, матеріальна допомога.

Окрім відсутності відповідного законодавства щодо забезпечення потреб ВПО з інвалідністю, існує проблема браку бюджетних коштів, відсутності санаторно-курортного лікування та реабілітації, труднощі у підтвердженні статусу інвалідності. Не менш актуальним питанням для внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю є питання правової допомоги, з яким пов'язані надання та продовження статусу інвалідності, а відповідно, і отримання матеріаль-

ної допомоги, відновлення документів, у тому числі паспортів і, що не менш важливо, реалізації права на соціальні послуги для людей з інвалідністю [13, с. 48]. Відновлення статусу інвалідності є однією з ключових проблем для переселенців, оскільки особи з інвалідністю, які пройшли медико-соціальну експертну комісію (МСЕК) на непідконтрольній території після листопада 2014 року, повинні підтвердити статус, пройшовши комісію повторно на підконтрольній території України. Проте наразі не створено єдиного центру для проходження медико-соціальних комісій, а окремі люди не можуть отримати направлення на проходження комісії, оскільки проживають на окупованій території чи у прифронтовій зоні й найчастіше просто не в змозі виїхати з місця проживання, внаслідок чого не мають доступу до матеріальних компенсацій, передбачених постановами уряду.

Вкрай гострою є проблема забезпечення медикаментами та медичними послугами. Національна асамблея інвалідів України реєструє велику кількість звернень щодо неможливості отримання ліків, медичних послуг. Не отримують належної допомоги найбільш вразливі категорії людей: інсулінозалежні, люди, які живуть із ВІЛ/СНІДом, та ті, які потребують гемодіалізу (очищення крові в разі гострої і хронічної ниркової недостатності). В особливо складному становищі перебувають особи з інвалідністю, що залежать від лікарських засобів чи процедур, зокрема хворі на гемофілію [14, с. 6]. Крім того, варто зауважити, що наразі також відсутня система обліку ВПО з інвалідністю та ліків, які їм необхідні, належним чином не розроблена система реабілітації. Залишається невирішеним питання лікарських карток, які досі перебувають на окупованій території. Про наявність зазначених проблем також свідчать статистичні дані, згідно з якими третина опитаних була змушена звертатися по екстрену медичну допомогу (найчастіше – непрацюючі, у 44,1% випадків). Дуже незначна частина опитаних вказала на відмову в наданні такої допомоги – таких виявилося лише 17 осіб з 525, до того ж порівняно частіше це траплялося в сільській місцевості. Серед причин відмови найчастіше згадувана – брак фінансування закладу та ліків, якими держава забезпечує безоплатно (23,5%). Найбільша частина опитаних зверталася по амбулаторну допомогу (58,7%), і тільки 3,8% повідомили про факт відмови у ній. Практично кожен другий також мав потребу в медичному огляді для отримання довідки (2,6% сказали про відмову). 13,8% респондентів зверталися по планову госпіталізацію (у 4,7% випадках – відмова), тим часом як на позапланову – трохи більша частка – 15,5% (6,3% стикалися з відмовами). Половина потребувала проведення досліджень чи обстежень, 5,6% опитаних отримали відмову. Про звернення по реабілітаційні послуги повідомили лише 6,3% опитаних, і тільки 19-ти з них відмовили (найчастіше через брак коштів у закладі). 18,1% мали потребу у зверненні для вакцинації, з них 13,3% отримали відмову, найчастіше через відсутність необхідних імунопрепаратів. 23 особи, або 1,5% опитаних зверталися до державних/муніципальних закладів охорони здоров'я для забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації. Проте шестеро (26,1%) з них отримали відмову [15, с. 30].

Для забезпечення створення відповідної дієвої системи, в якій ліки перерозподілятимуться в залежності від фактичного місця проживання людини, в Україні доцільно створити систему, в якій гроші на медикаменти та медичне обслуговування будуть прив'язані до потреб кожної окремої людини, що забезпечить осіб з інвалідністю можливістю користування медичними послугами незалежно від її зареєстрованого місця перебування. Проблематичніше вирішення ситуацій, коли відмову в наданні медичних послуг пов'язують із вимогою надати історію хвороби для підтвердження необхідності надання послуг/ліків, адже відновлення відповідних даних доволі часто не видається можливим, а отже, потребує напрацювання специфічних процедур. У регіональному розрізі цікаво те, що за винятком вакцинації не було практично зафіксовано випадків відмов у наданні медичних послуг, ліків і терапії відповідно до державних і місцевих програм на Заході, Сході та Донбасі. Великою мірою ці проблеми корелюють із процесом децентралізації та необхідністю належного планування місцевих бюджетів з урахуванням внутрішньо переміщених осіб, які фактично проживають у відповідній територіальній громаді. Відповідаючи на запитання щодо труднощів, які виникали в них у процесі звернення до медичних закладів, респонденти вказували здебільшого на великі черги (28,0%), вимогу попереднього запису на прийом (14,6%), оплату медичних послуг (16,1%), а також вимогу благодійних внесків (13,9%). Ураховуючи аналіз матеріального становища, в якому перебуває більшість внутрішньо переміщених осіб, зокрема те, що пенсія та щомісячна адресна допомога внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання є одними з основних дже-

рел доходу домогосподарств внутрішньо переміщених осіб, вимога щодо сплати благодійних внесків може ставати серйозною перепоною для отримання медичної допомоги. Водночас більшу кількість відмов і проблем зафіксовано в м. Київ, і головним чином такі відмови зумовлені відсутністю ліків, якими держава може забезпечувати безоплатно, та обмеженістю фінансування закладів [15, с. 31].

Окремо варто зауважити, що 15 листопада 2017 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року [16], яка за своєю суттю є комплексною державною програмою інтеграції, соціальної адаптації та захисту і реінтеграції внутрішньо переміщених осіб. Однак, на нашу думку, зазначена Стратегія, хоча і є позитивним кроком із боку держави, проте не містить у собі дієвого правового регулювання щодо вирішення наявних проблем, які були виявлені нами під час дослідження. Досі невирішеними залишаються, зокрема: організація процесу виїзду на контрольовану українською владою територію, отримання медичної, психологічної, правової допомоги, пошук житла, переведення чи призначення пенсій та соціальних виплат, продовження навчання, пошук роботи, соціальна адаптація переселенців у нових для них регіонах. Системно питання зазначеної категорії осіб мала б вирішити вищевказана Стратегія, однак вона потребує більш детальної уваги щодо механізму захисту соціальних прав, зокрема осіб з інвалідністю.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи все вищевикладене, можна констатувати, що зволікання з активними діями щодо внутрішньо переміщених осіб, у тому числі щодо внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю, може призвести до погіршення ситуації в суспільстві, виникнення напруги у стосунках між внутрішньо переміщеними особами та місцевим населенням зони переселення, а також до використання зростаючого невдоволення для подальшої дестабілізації ситуації в країні. Міжнародний досвід свідчить, що проблему внутріщньо переміщених осіб не можна розглядати як скороминущу, а слід передбачати заходи з локальної інтеграції переміщених осіб у нових місцях проживання. До того ж важливим етапом посилення правового захисту осіб з інвалідністю в умовах вимушеного переміщення є гостра необхідність розроблення на законодавчому рівні комплексної державної програми інтеграції, соціальної адаптації та захисту і реінтеграції внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю, а також внесення змін в існуюче законодавство стосовно цих осіб.

Список використаної літератури:

1. Резолюція 1894, ухвалена Радою Безпеки на її 6216-му засіданні, 11 листопада 2009 року. *Резолюція, Міжнародний документ, Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_i45
2. Резолюція 2225, ухвалена Радою Безпеки на її 7466-му засіданні, 18 червня 2015 року. *Резолюція, Міжнародний документ, Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://undocs.org/ru/S/RES/2225(2015)
3. Доповідь про ситуацію щодо прав людини в Україні за період 16 листопада 2018 – 15 лютого 2019 р.. *Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини*. 42 с. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16Nov2018-15Feb2019_RU.pdf
4. Гудвин-Гилл Г.С. Статус беженца в международном праве ; пер. с англ. под ред. М.И. Левиной. Москва : Изд. об-ние «ЮНИТИ» ; Будапешт : COLPI, 1997. 647 с. С. 314–315.
5. Смаль В. Поздняк О. Дослідження «Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах». Київ, 2016. 93 с. URL: https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-91693812
6. Lauren van Metre, Steven E. Steiner, Melinda Haring. Ukraine's Internally Displaced Persons Hold a Key to Peace. Issue brief. Atlantic Council. DINU PATRICIU EURASIA CENTER, October 2017. 13 p. URL: https://www.atlanticcouncil.org/images/Ukraines_Internally_Displaced_Persons_Hold_a_Key_to_Peace_web_1003.pdf (accessed: 01 June 2019).
7. Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. *Тематичний звіт Спеціальної Моніторингової місії в Україні Організації з Безпеки та співробітництва в Європі*. Липень 2016. URL: https://www.osce.org/uk/ukraine-smm/261206?download=true
8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон, *Верховна Рада України*, 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1706-18
9. Міністерство соціальної політики. *Офіційний веб-портал.* URL: https://www.msp.gov.ua/news/16882.html
10. Солодько А., Дронюк Т. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Аналітичний центр CEDOS за підтримки між-*

народного фонду «Відродження». 16 с. URL: http://www.irf.ua/content/files/dp-2015-7.pdf
11. Права людей з інвалідністю в умовах збройного конфлікту на сході України. Аналітичний звіт Української Гельсінської спілки з прав людини / Лариса Байда та ін. ; за загальною редакцією Аркадія Бущенка. *Українська Гельсінська спілка з прав людини.* Київ : Румес, 2016. 126 с. з іл. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/People-with-disabiity-and-army-conflict-in-Eastern-Ukraine.pdf
12. Доповідь про ситуацію щодо прав людини в Україні за період 16 травні – 15 серпня 2016 р. *Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини*. 52 с. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine15thReport_ukr.pdf
13. Внутрішньо переміщені особи: безоплатна правова допомога та стратегічні справи : практичний посібник / Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». Одеса, 2016. 98 с. URL: https://izbirkom.org.ua/news/obshchestvo-19/2016/komitet-izbiratelei-ukrainy-podgotovil-posobie-po-predostavleniiu-pravovoi-pomoshchi-po-voprosam-pereselentsev-5663/
14. Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. 2017. 17 с. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf
15. Збираючи пазл: вплив внутрішнього переміщення на права людини та доступ до адміністративних послуг в Україні. Звіт за результатами дослідження. Київ, 2018. 48 с. URL: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/IDPs-human-rights-observance.html
16. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року : Розпорядження, стратегія, Кабінет Міністрів України, 15.11.2017 р. № 909-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80

Babich-Kasianienko K. V. The implementation's problems of internal displaced persons with disability of the right to social protection

The article explores the key issues of realization of the right to social protection by internally displaced persons with disabilities. Emphasis is placed on the fact that military conflicts most affect people with disabilities due to lack of care or refusal to help in situations of risk. It is illuminated that since for Ukraine the problem of providing social protection of the specified category of persons is rather new, the state actually created from scratch means of securing the rights of such persons. The article also highlights the main problems and risks of persons with disabilities after their internal displacement, in particular: lack of information on the availability of places suitable for temporary placement of citizens with disabilities; lack of state financial, logistical support to institutions providing settlements to displaced persons, organization of their food; the barrier of the physical environment in which persons with disabilities reside temporarily (lack of access to sanitary rooms, places for eating and lodging of people travelling on wheelchairs); failure to provide timely medical and psychological assistance, unsatisfactory provision of medicines, technical and other means of rehabilitation, means of hygiene; lack of interagency coordination on employment of persons with disabilities, absence of vacancies in places of temporary residence; disability status restoration. According to the available statistics, the author identifies the centres of the largest number of internally displaced persons by regions of Ukraine. It is noted that the existing legislation on internally displaced persons does not contain a separate article on the additional protection of persons with disabilities. Therefore, it is concluded that internally displaced persons with disabilities have only those rights that all persons with disabilities in Ukraine have. In addition, the author analyzed such factors as lack of funds, lack of spa treatment, rehabilitation, confirmation of disability status, medical services and more. The author analyzes national legislation and suggests possible solutions to particular problems.

Key words: *internally displaced person, disability, social protection, military conflict, internally displaced persons, internal migrants.*

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-11

І. М. Сирота
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

А. О. Гудзь
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Процеси, притаманні праву соціального забезпечення на сучасному етапі його розвитку, зумовлюють змогу розглянути класичні категорії, твердження та позиції під новим кутом, що, зокрема, стосується принципів цієї галузі права. Так, стаття присвячена дослідженню поняття, особливостей принципів соціального забезпечення в нинішніх українських реаліях.

Автори пропонують під досліджуваним поняттям розуміти основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в правових актах, що регулюють соціальне забезпечення. Вони визначають сутність і напрям розвитку правових норм у конкретній сфері суспільних відносин. Так, принцип може визнаватися правовим, тобто принципом правового регулювання, якщо він прямо закріплений у нормах права або безпосередньо випливає з їх змісту. Що важливо, у змісті поняття принципів правового регулювання має бути реальна дійсність, а не перспектива розвитку правового регулювання тих або інших суспільних відносин.

Усі принципи права соціального забезпечення умовно можна поділити на три групи: 1) єдині принципи права соціального забезпечення; 2) змістовні; 3) формальні.

Особлива увага в статті присвячена принципам пенсійного права як одного із найбільш значимих та поширених напрямів підтримки населення.

Крім цього, вказується на те, що останнім часом формулювання принципів права стало одним із напрямів законотворчої діяльності, проте чіткого переліку їх досі не визначено, принципи розпорошені по різних нормативно-правових актах.

Також демонструються основні тенденції, характерні для системи соціального захисту в Україні, а отже, нові керівні ідеї, визначні засади існування досліджуваної сфери, які дають змогу стверджувати про необхідність переглянути сформовані раніше підходи до визначення галузевих принципів права соціального забезпечення.

Ключові слова: *принципи, право соціального забезпечення, галузеві принципи, недержавне соціальне забезпечення.*

Постановка проблеми. Перетворення, які відбуваються в системі соціального захисту України на сучасному етапі її розвитку (поява нових суб'єктів, на які покладаються функції з підтримки осіб, що перебувають у складних життєвих ситуаціях; потреба пошуку альтернативних державному джерел фінансування здійснення заходів підтримки через не завжди наявність у державного сектору усіх необхідних для цього ресурсів (фінансових, організаційних), неспроможність покривати витрати на соціальну сферу; активний розквіт участі окремих громадян у наданні соціального забезпечення через їх альтруїстичні переконання щодо необхідності допомогти тим, хто цього потребує, а отже, розвиток порівняно нових організаційно-правових форм соціального захисту населення, яким, наприклад, є недержавне соціальне забезпечення, представлене, зокрема, благодійністю) зумовлює актуальність перегляду фундаментальних категорій, тих класичних розумінь та тверджень, які під впливом перерахованих трансформацій здобувають нового змісту, характеризуються сучасними особливостями. Такою категорією, приміром, є принципи права соціального забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи права соціального забезпечення

© Сирота І. М., Гудзь А. О., 2019

були предметом дослідження багатьох вчених: Н.Б. Болотіної, А.М. Лушнікова, М.В. Лушнікової, Б.І. Сташківа та інших. Проте це не позбавляє можливості для них бути представленими по-новому, з огляду на ті процеси, які відбуваються всередині системи соціального захисту на сучасному етапі, адже навіть класичні твердження з плином часу можуть здобувати нового забарвлення, що, на наше переконання, притаманне сучасним принципам права соціального забезпечення.

Метою статті є дослідження сучасних принципів права соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження теми принципів завжди викликало науковий інтерес через свою фундаментальність, що спричинило існування неабиякої кількості тлумачень терміна, різних за змістом класифікацій, активної дискусії щодо окремих аспектів цього питання. Посилює таку цікавість і відсутність дефініції на законодавчому рівні, досі невизначеність чіткого переліку принципів, а отже, можливість авторам здійснити свій внесок, вкладаючи у питання власне суб'єктивне розуміння.

У перекладі з латинської мови «принцип» означає основу будь-чого. Тлумачний словник В. Даля під принципами пропонує визначати «наукову або моральну засаду, підставу, правило, основу, від якої не відступають» [1, с. 431]. В інших подібних джерелах «принцип» визначається як: основна засада, на якій побудовано що-небудь; переконання, точка зору, правило поведінки [2, с. 827]; основне вихідне положення якої-небудь теорії, навчання, науки тощо, переконання, погляд на речі тощо [3, с. 528].

Перші спроби розкрити зміст та надати юридичне визначення загальним принципам права здійснювались ще за радянської доби. На думку Л.С. Явича, принципами слугували вихідні ідеї, відправні теоретичні положення певного виду людської діяльності, які були значимими організуючими та спрямовуючими засадами, за допомогою яких досягаються певні цілі [4].

Дещо згодом ця категорія досліджується вітчизняними вченими на ранньому етапі незалежності України – із моменту, коли українська наука права соціального забезпечення починає своє активне становлення.

Сучасні представники права соціального забезпечення надають загальноправову характеристику принципів цієї галузі. Крім того, в колі українських вчених досі не досягнуто єдності щодо їх розуміння.

Так, Б.І. Сташків під принципами права соціального забезпечення пропонує розуміти зумовлені природними правами людини основні положення, які виступають орієнтирами у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення фізичних осіб та визначають суть, зміст і механізм функціонування цієї галузі права [5, с. 120].

Усі принципи права соціального забезпечення умовно можна поділити на три групи: 1) єдині принципи права соціального забезпечення – такі, які характеризують усю галузь загалом (принцип соціального страхування, принцип допомоги, принцип соціального забезпечення, принцип соціальної солідарності тощо); 2) змістовні – тобто такі, за допомогою яких розкривається зміст права людини на соціальний захист у разі настання тих чи інших соціальних ризиків (принцип всезагальності соціального захисту; економічної та наукової обґрунтованості соціальних стандартів; заборона дискримінації та створення рівних прав та можливостей; універсальності (всебічності) соціального захисту; диференціація умов та рівня соціального захисту; незменшуваності обсягів та змісту соціальних виплат на послуг за прийняття нових законодавчих актів; гарантування державою встановлених прав); 3) формальні – ті, що характеризують якість юридичного механізму реалізації та забезпечення згаданого права (принцип реальності проголошених прав; юридичної ясності; захисту законних сподівань; збереження прав у сфері соціального захисту; судового захисту) [8, с. 56].

Останнім часом формулювання принципів права стало одним із напрямів законотворчої діяльності. Проте така тенденція у творенні соціально-забезпечувального законодавства не означає відсутність спорів щодо доцільності їх закріплення на рівні певного нормативно-правового акта.

У процесі дискусії навколо описаного питання теоретики права соціального забезпечення умовно розділилися на дві групи. Одні акцентують на тому, що принципи мають бути обов'язково вираженими в тексті законодавства. На противагу їм, інші ж переконані, що принципи, слугуючи відправними ідеями, основними характерними ознаками процесів, явищ, напрямів діяльності тощо, можуть існувати абсолютно самостійно, відокремлено від тексту закону, адже власне висвітлення припущення про їх існування вже достатньо для того, щоб вони виконували свою функцію.

Яскравим прихильником такої позиції є Б.І. Сташків, який наполягає на тому, що закріплення в нормах законодавства принципи не потребують, вони, будучи керівними засадами, ідеями юридичної науки, нормами загальносоціального права, можуть повноцінно існувати поза правом, поза його системою, за певних причин, не переходячи у вираження в нормах права юридичного [5, с. 118].

Досліджуючи принципи права соціального забезпечення, розвиває описану думку П.Д. Пилипенко, зазначаючи, що норми загальносоціального права, виступаючи основою формування права юридичного, відіграють роль тих керівних ідей-принципів, на яких базується система юридичних норм [6, с. 53].

Протилежної думки дотримуються інші сучасні теоретики права соціального забезпечення. Так, В.Я. Буряк, С.М. Синчук наполягають на тому, що принципи права соціального забезпечення, по суті, є принципами правового регулювання, а тому принципи можуть визнаватись правовими лише тоді, коли вони напряму відображаються в нормах права або, принаймні, чітко випливають із його змісту [7, с. 15].

Загальновідомим є поділ усіх юридичних принципів залежно від сфери охоплення на загальноправові, міжгалузеві, галузеві та внутрішньогалузеві. Отже, наряду із загальними принципами права, які, звичайно, є притаманними, у тому числі, праву соціального забезпечення, є галузеві правові принципи, що виступають характерними ознаками усіх тих процесів, трансформацій, перетворень, які відбуваються на цьому етапі історичного розвитку всередині конкретної галузі права. Так, галузеві принципи права властиві не всьому праву, а окремим його галузям або лише одній галузі.

Незважаючи на те, що, як зазначалося раніше, не всі вчені погоджуються із необхідністю закріплювати принципи права соціального забезпечення на рівні законодавства, крім того, є роботи, в яких увага вчених зосереджена на основних принципах соціального забезпечення як певній системі заходів держави, а не на його правовому регулюванні, вважаємо за доцільне та найбільш раціональне під принципами права соціального забезпечення розуміти основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в правових актах, що регулюють соціальне забезпечення. Вони визначають сутність і напрям розвитку правових норм у конкретній сфері суспільних відносин. Так, принцип може визнаватися правовим, тобто принципом правового регулювання, лише якщо він прямо закріплений у нормах права або безпосередньо випливає з їх змісту. Що важливо, у змісті поняття принципів правового регулювання має бути реальна дійсність, а не перспектива розвитку правового регулювання тих або інших суспільних відносин.

Традиційно серед галузевих принципів права соціального забезпечення своє місце займають принципи: здійснення соціального забезпечення на умовах обов'язкового державного пенсійного страхування всіх працюючих громадян; різноманіття підстав, форм і видів соціального забезпечення застрахованих працівників (в усіх страхових випадках); диференціація (різниця) умов і норм соціального забезпечення залежно від характеру й продовження трудової діяльності, рівня заробітної плати й розмірів страхових внесків працівників; забезпечення пенсіями і допомогами на рівні прожиткового мінімуму; фінансування соціального забезпечення коштом страхових внесків і державного бюджету; державне управління соціальним забезпеченням; охорона й захист права на соціальне забезпечення і законних інтересів громадян. Усі зі сформульованих принципів права соціального забезпечення так чи інакше закріплені в нормативних актах і є чинними.

Одним з основних принципів правового регулювання соціального забезпечення є принцип соціального забезпечення на умовах обов'язкового державного пенсійного страхування всіх працюючих громадян. Цей принцип означає загальність забезпечення й забезпечення на страховій основі, визначає коло осіб, що мають право на соціальний захист. Він закріплений у ст. 46 Конституції України й законах про соціальне страхування та пенсійне забезпечення. Законодавство не передбачає обмежень у праві на одержання тих або інших видів соціального забезпечення за ознаками раси, кольору, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Воно гарантує реальне здійснення права на соціальне забезпечення всім категоріям громадян.

В одній системі із зазначеним принципом діють такі принципи, як солідарність і субсидування, паритетність і обов'язковість участі роботодавців і працівників у накопичуванні страхових коштів, призначених для соціального забезпечення.

Перетворення, яких у майбутньому зазнає система пенсійного забезпечення, і ті, які вже відбуваються нині (участь у забезпеченні недержав-

них пенсійних фондів), передбачають поступове впровадження в чинну пенсійну систему накопичувальних механізмів, подальший перехід від принципу солідарності у процесі фінансування трудових пенсій до накопичувальних фондів.

Отже, ототожнювати соціальне забезпечення здебільшого виключно із пенсійним страхуванням, яке здійснюється коштом Пенсійного фонду України, є абсолютно невиправданим у нинішніх реаліях, незважаючи на те, що, без сумніву, пенсійне право становить одну із головних частин права соціального забезпечення.

Крім цього, наряду із загальнообов'зковим державним соціальним страхуванням в Україні підтримка населення здійснюється і за рахунок інших організаційно-правових форм: державної соціальної допомоги, спеціального, додаткового соціального захисту, недержавного соціального забезпечення, принципи, якого, до речі, нині достатнього висвітлення в спеціальній літературі не здобули.

Для здійснення цієї порівняно нової форми соціального захисту населення притаманними є полярно відмінні принципи, такі, які помітно вирізняють її з-поміж згаданих вище. Таким принципом, наприклад, є добровільність. Так, брати участь, наприклад, у недержавному пенсійному забезпеченні особи можуть на добровільній основі, якщо виявлять бажання забезпечити собі додаткове джерело до існування у старості та інших випадках. На відміну від загальнообов'язкового державного соціального страхування різних видів, цей формат підтримки абсолютно виділяється. Тобто якщо намагатись описати принципи, властиві для права соціального забезпечення загалом, доцільно було б зазначити про поєднання нині добровільності та обов'язковості участі в соціальному забезпеченні. Усі форми соціального захисту населення умовно логічно було б диференціювати як базові та ті, що мають додатковий характер (додатковий соціальний захист, недержавне соціальне забезпечення). Отже, серед принципів можна виділити змогу отримувати підтримку коштом держави та інших не заборонених законом джерел фінансування. Про це, до речі, йдеться навіть у Конституції України, де у ст. 46 вказується на те, що право на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням коштом страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Цікавим є факт, що, на нашу думку, виділення чіткого, обмеженого переліку принципів чинного права соціального забезпечення загалом буде дещо поверхневим, адже не дасть змогу всесторонньо та із врахуванням всіх наявних тенденцій і процесів описати те, що йому притаманне в сучасних реаліях. Проте встановлений порядок реалізації права на соціальне забезпечення через закріплення принципів його правового регулювання та здійснення не тільки сприятиме фактичній реалізації, але й забезпечуватиме охорону та відновлення права у разі його порушення чи обмеження.

Крім того, одностайне виділення принципів права соціального забезпечення дасть змогу єдино формулювати норми в процесі нормотворчості, враховуючи те, що вони виступають своєрідним орієнтиром для розробки законодавства, висвітлюють вектори його майбутнього вдосконалення. Крім цього, принципи дозволять однаково впливати правовим нормам на суспільні відносини, адже містять у собі керівні ідеї правового регулювання тієї чи іншої сфери.

Звичайно, більшість описаних принципів є і буде притаманна досліджуваній сфері в майбутньому. Проте навіть поодинокі згадані у статті приклади дають підстави безапеляційно стверджувати, що класичні із них, основні, що діють у процесі подальшого реформування соціально-забезпечувального законодавства, зазнаватимуть перетворень, адже поступово одержуватимуть якісно новий зміст і динаміку.

Список використаних джерел:

1. Даль В. Толковый словарь русского языка. Москва, 1980. Т. 3. 2716 с.
2. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. Москва, 1939. Т. 3. 1090 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва,1984. 797 с.
4. Явич Л.С. О принципе научности в работе советского государственного аппарата. *Правоведение.* 1967. № 2. С. 64.
5. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 405 с.
6. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права. Лівів, 1999. 358 с.
7. Синчук С.М. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. / С.М. Синчук, В.Я. Бурак; за ред. С.М. Синчук, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. 318 с.
8. Сухицька Н.В. Принципи соціального забезпечення населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Т. 1. Вип. 6-2. С. 55−57.

Syrota I. M., Hudz A. O. principles of social security law in modern conditions

The processes inherent in the social security law at the present stage of its development make it possible to consider classical categories, statements and positions from a new angle, in particular as regards the principles of the field of law. Thus, the article is devoted to the study of the concept, features of the principles of social security in modern Ukrainian realities.

The authors propose to understand the concept of the basic ideas, starting points, which are enshrined in the legal acts governing social security. They determine the nature and direction of the development of legal rules in a particular field of social relations. Yes, a principle can be recognized as legal, that is, a principle of legal regulation, only if it is directly enshrined in the rules of law or derives directly from their content. Importantly, the concept of the principles of legal regulation must be real reality, not the prospect of developing legal regulation of certain social relations.

All principles of social security law can be divided into three groups: 1) uniform principles of social security law; 2) meaningful; 3) formal.

Particular attention in the article is devoted to the principles of pension law, as one of the most significant and widespread areas of support for the population.

In addition, it is pointed out that the formulation of the principles of law has recently become one of the areas of lawmaking activity, however, today, a clear list of which has not been defined yet, the principles are scattered across various legal acts.

It also demonstrates the main trends that characterize the social protection system in Ukraine and, consequently, new guiding ideas, prominent principles of the existence of the studied area, which make it possible to state the need to review previously established approaches to defining the sectoral principles of social security law.

Key words: *principles, social security law, sectoral principles, non-state social security.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 355.272(477)
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-12

Д. І. Йосифович
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

В. М. Братковський
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративного
процесу Львівського державного університету внутрішніх справ

К. М. Костовська
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО КАРАНОГО ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОБОРОНУ, МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ

У статті здійснено дослідження поняття та видів об'єктів адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Доведено, що об'єкт складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» Кодексу України про адміністративні правопорушення має свої різновиди: загальний, родовий, видовий та безпосередній. Аргументовано, що загальним об'єктом складу адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є вся сукупність суспільних відносин, що охороняється адміністративно-деліктними нормами у сфері економічної і політичної основи держави, національної безпеки тощо. Родовим об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують установлений порядок управління. Видовим об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини: у сфері проходження військовозобов'язаними військової служби в особливий період у процесі мобілізації: виконання військового обов'язку; у сфері забезпечення в особливий період у процесі мобілізації посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування: призову на військову службу; мобілізаційної підготовки громадян; мобілізації військовозобов'язаних. Безпосереднім об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини у сфері оборони, мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Зроблено висновок, що поняття оборони держави є значно ширшим за поняття мобілізаційної підготовки чи мобілізації населення. Фактично оборона держави зводиться до того, що за необхідності органи державної влади, юридичні особи, населення повинні провести підготовчі роботи щодо, наприклад, швидкого проведення мобілізації в майбутньому. Проведення мобілізації є лише частиною заходів, які включає в себе оборона держави в разі збройної агресії ворога.

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, мобілізація, адміністративна відповідальність, адміністративне стягнення, військовий обов'язок, особливий період, об'єкт адміністративного правопорушення.*

© Йосифович Д. І., Братковський В. М., Костовська К. М., 2019

Постановка проблеми. Норми права є основним засобом правової охорони суспільних відносин, що розвиваються в державі. Переходячи в площину адміністративно-деліктного законодавства, суспільні відносини, що функціонують у країні, набувають ознак адміністративно-правових, тобто виникають у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності. Однією зі сторін адміністративно-правових відносин є суб'єкти, що наділені владними повноваженнями та у встановлених законодавством випадках накладають на винних осіб, що порушили приписи законодавчих актів, адміністративні стягнення, види яких передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Вчинення громадянами адміністративних проступків є одним із найбільш розповсюджених видів суспільно протиправних діянь. Для вирішення питання щодо об'єктивності притягнення порушника до адміністративної відповідальності посадовій особі органу державної влади (військовому комісаріату) чи суду необхідно чітко визначити юридичний склад адміністративного проступку та надати йому правову кваліфікацію згідно з нормами КУпАП. Одним з елементів юридичного складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію», є його об'єкт, який потребує свого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на широкий інтерес науковців до правової категорії «об'єкт адміністративного правопорушення», яку неодноразово досліджували такі учені, як О. Бєлікова, Ю. Битяк, О. Володавська, В. Гаращук, С. Гончарук, А. Гуржій, В. Зуй, М. Іншин, Р. Калюжний, Є. Кириленко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, К. Костовська, Ю. Назар, Є. Нестеренко, Н. Романів, В. Середа, В. Сидоренко, О. Стрельченко, О. Стукаленко, Н. Федорук, К. Чишко, Л. Шестак, І. Шопіна та інші, окремих комплексних досліджень об'єктів адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію практично не проводилося.

Мета статті полягає в дослідженні кожного з видів об'єктів адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію та здійснення їх характеристики.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зауважити, що під юридичним складом адміністративного правопорушення розуміється передбачена нормами права сукупність ознак (елементів), за наявності яких те чи інше протиправне діяння можна оцінювати як адміністративне правопорушення [1, с. 44–45].

Теорія права передбачає чотири елементи складу правопорушення: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона [2, с. 22].

Необхідно зазначити, що жоден елемент складу адміністративного правопорушення не є сам собою достатньою підставою для притягнення особи до відповідальності. Лише одночасна наявність усіх об'єктивних і суб'єктивних ознак створює склад правопорушення та є підставою для застосування передбачених законодавством адміністративних санкцій. Разом із тим така взаємна залежність об'єктивних і суб'єктивних ознак не вказує на їх несамостійність, а навпаки, лише доведення наявності кожного елемента створює основу адміністративної відповідальності [3, с. 11].

На основі викладеного пропонуємо здійснити правове дослідження першого з чотирьох елементів складу адміністративного правопорушення – об'єкта складу адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Як зазначає А.В. Гуржій, об'єкт адміністративного правопорушення є конструктивною ознакою складу адміністративного проступку, неодмінною запорукою правильної та безпомилкової кваліфікації, а також важливим системотворчим чинником вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства. По-перше, саме об'єкт посягання визначає його суспільну небезпеку, характеризує його спрямованість. Жодний вчинок не може бути визнано деліктом, якщо він не був спрямований на певний суспільно-значущий об'єкт. По-друге, саме на підставі об'єкта розмежовуються різні види правопорушень (адміністративні проступки, цивільні делікти та злочини), оскільки деякі об'єкти охороняються тільки кримінальним правом, деякі – тільки адміністративним, а деякі – лише цивільним [4, с. 14].

Схожа ситуація відбувається під час проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації, оскільки правове регулювання суспільних відносин під час оголошеної мобілізації здійснюється Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», іншими загальними нормативно-правовими актами (Закон України «Про оборону України», Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» та ін.),

а їх охорона здійснюється за допомогою адміністративно-деліктних та кримінально-правових норм. Для вирішення питання чи суспільно-шкідливого діяння, що вчинене військовозобов'язаним чи посадовою особою органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації під час проведення мобілізації та є адміністративним деліктом, спочатку необхідно чітко встановити об'єкт посягання, який передбачений відповідною статтею КУпАП.

Натепер охорона правового регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні за допомогою адміністративно-деліктних норм здійснюється ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП [5].

На нашу думку, досить дискусійним є питання щодо визначення поняття об'єкта складу адміністративного правопорушення, що передбачене ст. 210-1 КУпАП. На думку Н.І. Романів, К.М. Костовської, Ю.С. Назара, об'єктом адміністративного правопорушення є спільні відносини, що регулюються нормами права різних галузей та охороняються заходами адміністративної відповідальності [6, с. 81].

Наприклад, Ю.П. Битяк та В.В. Зуй вважають, що об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, що регулюються нормами різних галузей права і охороняються заходами адміністративної відповідальності [7, с. 28].

Протилежною є думка В. Колпакова, який об'єктом адміністративного делікту називає суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного законодавства, охоронювані адміністративними санкціями з метою забезпечення нормального функціонування порядку управління, захисту власності, прав і свобод громадян [8, с. 14]. Тобто В. Колпаков в основі визначення об'єкта адміністративного правопорушення бачить суспільні відносини, які охороняються адміністративними санкціями, а не просто врегульовані нормами права [9, с. 829].

На нашу думку, позиція В. Колпакова є досить вдалою, оскільки в більшій мірі відображає правову природу об'єкта адміністративного проступку, в тому числі за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію. На основі викладеного вважаємо, що об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини, що регулюються спеціальним Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» і загальними нормативно-правовими актами (Закон України «Про оборону України», Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» та ін.), та яким унаслідок протиправних дій військовозобов'язаних громадян та посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій шляхом учинення адміністративного проступку наноситься шкода, відповідальність за яку передбачена нормами КУпАП.

Варто зауважити, шо у правовій літературі об'єкт складу адміністративного проступку, що передбачений ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП, досліджений досить загально. Так, наприклад, Р.А. Калюжний, М.І. Іншин, І.М. Шопіна, С.В. Пєтков, С.М. Морозов зазначають, що об'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 210-1 КУпАП, є суспільні відносини у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації [10, с. 688; 11, с. 511].

На нашу думку, таке досить загальне розуміння об'єкта адміністративного проступку, що передбачений ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП, є не зовсім виправданим, оскільки на практиці це може призвести до виникнення проблеми щодо правильної кваліфікації вчиненого адміністративного правопорушення та вирішення питання щодо можливості притягнення винного до адміністративної відповідальності за ст. 210-1 КУпАП.

Отже, для більш повного дослідження поняття об'єкта адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію необхідно визначити його різновиди та охарактеризувати їх.

У науці адміністративного права більшість сучасних науковців (Ю.П. Битяк, В.В. Зуй, В.М. Гаращук, Д.Є. Андрєєва, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, В.В. Середа, Ю.С. Назар, К.М. Костовська, Н.І. Романів, Н.С. Федорук, М.М. Бурбика, А.В. Солонар, К.Д. Янішевська та ін.) виділяють загальний, родовий та безпосередній об'єкти адміністративного проступків [12, с. 62; 13, с. 63; 14, с. 258; 15, с. 174; 16, с. 219; 17, с. 93].

Проте серед іншої групи науковців (Д.І. Голосніченко, О.В. Кузьменко, Є.С. Кириленко, І.Д. Пастух, О.Г. Стрельченко та ін.) має місце позиція, що залежно від ступеня уза-

гальнення суспільних відносин розрізняють загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти адміністративних проступків [18, с. 354; 19, с. 219].

На нашу думку, для повноцінного дослідження об'єкта адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію необхідно виділяти такі його різновиди: загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти адміністративних проступків. Пропонуємо розглянути ці види об'єктів більш детально.

На думку Н.С. Федорук, загальним об'єктом адміністративного проступку є сукупність усіх суспільних відносин, що охороняються заходами адміністративної відповідальності [16, с. 219].

Натомість О.Г. Стрельченко зазначає, що загальний об'єкт адміністративного проступку становить сукупність суспільних відносин, що регулюються різними галузями права та охороняються адміністративними санкціями. Такий об'єкт є спільним для всіх видів адміністративних правопорушень [20, с. 139].

На нашу думку, загальним об'єктом складу адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є вся сукупність суспільних відносин, що охороняється адміністративно-деліктними нормами.

На думку К.О. Чишко, для розуміння родового об'єкта адміністративного проступку значення мають певні групи правопорушень та ті критерії, за якими вони об'єднуються, ті громадські чи соціальні цінності, на які здійснюється посягання. Найчастіше групи родових об'єктів співпадають із назвою розділів КУпАП [21, с. 136].

Досить вдалим є твердження Т.О. Коломоєць та В.К. Колпакова, які вказують, що родовий об'єкт є тим елементом, від чіткого та повного визначення якого залежить точне встановлення ознак конкретного правопорушення, обумовлення його місця в особливій частині КУпАП. На їх думку, родовий об'єкт становить собою групи тотожних, однорідних суспільних відносин, які в сукупності становлять загальний об'єкт, охороняються комплексом адміністративно-правових норм і містяться в Особливій частині КУпАП [14, с. 258].

Варто відзначити, що ст. 210-1 КУпАП, яка встановлює адміністративну відповідальність за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, розташована законодавцем у Главі 15 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління». Тобто можна зробити висновок, що законодавець самостійно визначив родовий об'єкт адміністративного правопорушення, що вчиняється у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. Ним є суспільні відносини, що забезпечують установлений порядок управління.

Встановлений порядок управління – правове поняття, що відображає такі управлінські відносини, які об'єктивно передбачають необхідність узгодження, упорядкування в регулюванні процесів, що відбуваються [22, с. 71].

Дійсно, в процесі оголошеної мобілізації завжди виникають відносини управлінського характеру між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, керівниками підприємств, установ та організацій, військовозобов'язаними, що призиваються на мобілізацію. Для дотримання законних прав мобілізованих громадян та можливості виконання обов'язків посадових осіб у сфері мобілізації відносини, що виникають, повинні бути впорядковані на законодавчому рівні. Тому, на нашу думку, позиція законодавця щодо віднесення ст. 210-1 «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» КУпАП до Глави 15 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління», є повністю виправданою.

На думку В.К. Колпакова, І.Д. Пастуха, О.Г. Стрельченко, видовий об'єкт – самостійний складовий різновид родового об'єкта, відокремлена група суспільних відносин, загальних для ряду проступків. Вони виступають відокремленою і досить самостійною частиною родового об'єкта. Видовий об'єкт широко використовується законодавцем, який спеціальними актами встановив адміністративну відповідальність, наприклад, за порушення правил військового обліку, мобілізаційної підготовки та мобілізації [18, с. 355; 20, с. 139].

Наприклад, О.С. Володавська вважає, що в Главі 15 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління» міститься перелік правопорушень, що дозволяє виокремити видовий об'єкт адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізацію та мобілізаційну підготовку, а саме суспільні відносини у сфері забезпечення призову, мобілізації та мобілізаційної підготовки [23, с. 69].

На нашу думку, видовий об'єкт адміністративно караного порушення законодавства про

оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію необхідно розглядати в більш ширшому правовому аспекті. Видається, що для того щоб об'єкт адміністративно караного порушення мав видовий характер, потрібно, щоб він був частиною родового об'єкта та включав не менше двох самостійних безпосередніх об'єктів.

Ми вважаємо, що видовим об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини:

1. У сфері проходження військовозобов'язаними військової служби в особливий період у процесі мобілізації:

– виконання військового обов'язку.

2. У сфері забезпечення в особливий період у процесі мобілізації посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування:

– призову на військову службу;
– мобілізаційної підготовки громадян;
– мобілізації військовозобов'язаних.

Безпосередній об'єкт адміністративного проступку – це суспільні відносини, на які посягає конкретний проступок, та яким завдається шкода, чи які перебувають в умовах реальної безпеки. Цей об'єкт – обов'язкова ознака складу проступку. Без його точного встановлення значно ускладнюється чи цілком виключається здійснення правильної кваліфікації протиправного діяння [24, с. 30].

На думку В.В. Середи, Ю.С. Назара, К.М. Костовської, безпосередній об'єкт характеризує конкретні суспільні відносини, що охороняються законом, яким заподіюють шкоду правопорушення, що підпадають під ознаки конкретного складу проступку [15, с. 174].

На нашу думку, безпосереднім об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини у сфері оборони, мобілізаційної підготовки та мобілізації. Розглянемо їх детальніше.

Згідно з положеннями ст. ст. 1, 2 Закону України «Про оборону України», оборона України – це система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [25].

Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, всіх складників сектору безпеки й оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, за необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони [25].

На основі викладеного можна зробити висновок, що поняття оборони держави є значно ширшим за поняття мобілізаційної підготовки чи мобілізації населення. Фактично оборона держави зводиться до того, що за необхідності органи державної влади, юридичні особи, населення повинні провести підготовчі роботи щодо, наприклад, швидкого проведення мобілізації в майбутньому. Проведення мобілізації є лише частиною заходів, які включає в себе оборона держави в разі збройної агресії ворога.

Висновки і пропозиції. Таким чином, об'єкт складу адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію має свої різновиди (загальний, родовий, видовий та безпосередній).

Загальним об'єктом складу адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є вся сукупність суспільних відносин, що охороняється адміністративно-деліктними нормами у сфері економічної і політичної основи держави, національної безпеки тощо.

Родовим об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують установлений порядок управління.

Видовим об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини:

1. У сфері проходження військовозобов'язаними військової служби в особливий період у процесі мобілізації:

– виконання військового обов'язку.

2. У сфері забезпечення в особливий період у процесі мобілізації посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування:

– призову на військову службу;
– мобілізаційної підготовки громадян;
– мобілізації військовозобов'язаних.

Безпосереднім об'єктом адміністративно караного порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію є суспільні відносини у сфері оборони, мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Список використаної літератури:

1. Гончарук С.Т. Навчально-методичний посібник зі спецкурсу Адміністративна відповідальність. Київ : Національний авіаційний університет, 2005. 116 с.
2. Бєлікова О.В. Юридичний склад адміністративного правопорушення. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 3. С. 22–28.
3. Шестак Л. Склад адміністративного правопорушення та його значення для призначення покарання. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 12. С. 9–11.
4. Гуржій А.В. Об'єкт правопорушення як критерій структуризації адміністративно-деліктного законодавства. *Юридична наука*. 2015. № 4. С. 14–19.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10
6. Романів Н.І., Костовська К.М., Назар Ю.С. Адміністративне право. Загальна частина (у схемах, таблицях та коментарях) : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 128 с.
7. Битяк Ю.П., Зуй В.В. Адміністративне право України: конспект лекцій. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1996. 158 с.
8. Колпаков В. Адміністративне правопорушення і проступок: сучасний вимір історичної парадигми. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 13–16.
9. Сидоренко В.В. Об'єкти адміністративних проступків у сфері економічної діяльності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 828–833.
10. Калюжний Р.А., Іншин М.І., Шопіна І.М. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення. Київ : Алерта, 2013. 976 с.
11. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / за заг. ред. С.В. Пєткова, С.М. Морозова. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 736 с.
12. Адміністративне право. Альбом схем: навчальний посібник / Ю.П. Битяк та ін. Харків : Національний університет Юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2012. 160 с.
13. Адміністративне право. Альбом схем : навчальний посібник / Ю.П. Битяк та ін. 2-ге видання, змінено та доповнено. Харків : Право, 2014. 152 с.
14. Адміністративне право України: словник термінів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за загальною редакцією Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова ; Державний вищий навчальний заклад Запорізький національний університет. Київ : Ін Юре, 2014. 519 с.
15. Середа В.В., Назар Ю.С., Костовська К.М. Адміністративне право України (у схемах та коментарях) : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 300 с.
16. Федорук Н.С. Адміністративне право України (загальна частина) : навчальний посібник. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. 296 с.
17. Бурбика М.М., Солонар А.В., Янішевська К.Д. Адміністративне право : навчальний посібник ; Міністерство освіти і науки України, Сумський державний університет. Суми : Мрія, 2015. 358 с.
18. Колпаков В.К. Курс адміністративного права України : підручник ; Національна академія внутрішніх справ. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 869 с.
19. Кириленко Є.С. Поняття та склад адміністративних правопорушень: запрошення до дискусії. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 1–3. С. 219–221.
20. Стрельченко О.Г. Специфіка проступку як складової частини адміністративного делікту. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 137–143.
21. Чишко К.О. Класифікація об'єктів адміністративних правопорушень у сфері забезпечення громадського порядку та громадської безпеки. *Право і суспільство*. 2016. № 2 (3). С. 135–142.
22. Нестеренко Є.В. Характеристика адміністративних правопорушень, що посягають на встановлений порядок управління. *Наше право*. 2013. № 12. С. 71–76.
23. Володавська О.С. Відмежування ухилення від призову за мобілізацією (стаття 336 Кримінального кодексу України) від порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (стаття 210-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 67–78.
24. Стукаленко О.В. Адміністративна відповідальність за порушення норм земельного законодавства (матеріальний і процесуальний аспект) : дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2008. 210 с.
25. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII (зі змінами та доповненнями). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-12

Yosyfovych D. I., Bratkovskyi V. M., Kostovska K. M. The object of administrative misconduct in the area of violation of the law on defense, mobilization training and mobilization process

The article deals with the concept and types of objects of administratively punished violation of the legislation on defense, mobilization training and mobilization. It is proved that the object of the administrative offense provided for in Article 210-1 "Violation of the Law on Defense, Mobilization Training and Mobilization" of the Code of Administrative Offenses has its varieties: general, generic, specific and direct.

It is argued that the whole object of the composition of administratively punished violation of the legislation on defense, mobilization training and mobilization is the whole set of social relations protected by administrative and tort norms in the sphere of economic and political basis of the state, national security, etc. The generic object is the public relations that provide the established order of management. A specific object of administratively punished violation of the legislation on defense, mobilization training and mobilization are public relations: in the field of military service in the special period in the process of mobilization: fulfillment of military duty; in the field of security during a special period in the process of mobilization by public officials and local self-government officials: conscription; mobilization training of citizens; mobilization of the military.

Public relations in the field of defense, mobilization training and mobilization are the direct object of the administratively punished violation of the legislation on defense, mobilization training and mobilization.

It is concluded that the concept of state defense is much broader than the concept of mobilization training or mobilization of the population. In essence, the defense of the state is that, if necessary, public authorities, legal entities and the population must carry out preparatory work on, for example, rapid mobilization in the future. Mobilization is only part of the measures that include the defense of the state in the armed aggression of the enemy.

Key words: *administrative offense, mobilization, administrative responsibility, administrative penalty, military duty, special period, object administrative offense.*

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-13

Н. В. Коваленко
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри поліцейського права
Національної академії внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПУБЛІЧНОГО МАЙНА

Розглянуто поняття власності в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. З'ясовано поняття «майно», яке закріплене як у міжнародних документах, так і у вітчизняному законодавстві. Встановлені підстави виникнення майнових прав і зобов'язань суб'єктів господарської діяльності. Досліджено особливості адміністративно-правового режиму майна комунальних унітарних підприємств; окрему увагу звернуто на особливі риси правових режимів комунального комерційного й комунального некомерційного підприємств як окремих різновидів комунальних унітарних підприємств. Наголошено на недостатності комплексного правового аналізу об'єднання категорій засобу й методу юридичного регулювання правовідносин, що виникають щодо володіння, користування й розпоряджання відповідними благами. Визначено, що власність в об'єктивному та суб'єктивному значеннях становить матеріальну основу громадянського суспільства, визначає ступінь свободи особи в державі. Саме економічна свобода людини є фундаментом для свободи особи в межах інших сфер, тобто вона постає гарантом свободи економічного характеру. Визначено, що право власності є суспільним відношенням, що складається у зв'язку з переробкою предметів навколишньою середовища людини й одержанням певних сприятливих результатів, які є власністю суб'єкта, що здійснив таке перетворення, незалежно від того, чи визнається таке відношення державою як правове. Зроблено висновок, що в умовах демократизації державного управління і розвитку ринкових відносин адміністративно-правові режими можуть охоплювати окремі управлінські процедури, пов'язані з отриманням дозволів на заняття певними видами діяльності, такими як процедури ліцензування, атестації, акредитації, сертифікації та їм подібні. При цьому зазначені процедури можуть передбачати необхідність дотримання об'єктами державного управління, що їм підлягають, інших адміністративно-правових режимів. Так, мають місце ситуації, коли вимоги одного адміністративно-правового режиму включають у себе вимоги іншого, а це призводить до складних взаємозв'язків між різними адміністративно-правовими режимами, причому незалежно від конкретних суб'єктів і об'єктів публічного управління.

Ключові слова: *адміністративно-правовий режим, власність, правові режими об'єктів, публічне майно.*

Постановка проблеми. Наукові дослідження, пов'язані з власністю, завжди були й будуть актуальними. Так, Л. Щенникова зазначає: «Дивною властивістю володіє ця категорія – «власність». Стара як світ, вивчена й описана, водночас завжди зненацька нова й непередбачувана, вона бажана й плідна для все нових і нових досліджень» [1, с. 20]. Незважаючи на те, що власність являє собою одну з найбільш досліджених категорій юридичної науки, цей підпункт зумовлений теоретичною та практичною значущістю широкого кола питань, які стосуються формування й функціонування дієвої системи гарантування права власності.

Необхідно зазначити майже повну відсутність досліджень правового режиму врегулювання правовідносин щодо власності. Бракує комплексного правового аналізу об'єднання категорії засобу й методу юридичного регулювання правовідносин, що виникають щодо володіння, користування та розпоряджання відповідними благами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику особливих режимів розглядали у свої працях такі вчені, як В.Б. Авер'янов, С.В. Алексєєв, Г.В. Атаманчук, Д.В. Васильовська, Ю.А. Дмітрієв, Р.А. Калюжний, Є.В. Курінний, П.С. Лютіков, О.В. Малько, В.Ф. Опришко, М. М. Тищенко, Ю.С. Шемшученко та ін.

© Коваленко Н. В., 2019

Метою статті є дослідження правового режиму врегулювання правовідносин щодо власності.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження власності як об'єкта правового регулювання варто мати на увазі положення, згідно з якими інститут власності становить матеріальну базу, що визначає особливості всіх юридично значущих взаємних дій у рамках системи права [2, с. 26]. Досить доречною вважаємо думку Є. Суханова, який зазначає, що право з'являється через необхідність охороняти правовідносини з приводу власності. Цей процес охорони являє собою загальний зміст урегулювання економіко-правових відносин, а право власності є серцевиною всієї системи права [3, с. 13]. При цьому категорія «право власності» розкривається у двох значеннях, зумовлених дуалістичною природою права як соціального феномена, тобто в об'єктивному та суб'єктивному значеннях.

В об'єктивному значенні право власності є суспільним відношенням, що складається у зв'язку з переробкою предметів навколишньою середовища людини й одержанням певних сприятливих результатів, які є власністю суб'єкта, що здійснив таке перетворення, незалежно від того, чи визнається таке відношення державою як правове. Право власності в об'єктивному розумінні передбачає наявність можливостей суб'єкта щодо певного присвоєного ним блага та відповідної цим можливостям належної суб'єктивної поведінки. Отже, юридична формалізація цих взаємодій передбачає наявність суб'єктивних прав та обов'язків, пов'язаних із присвоєнням і відчуженням певних благ.

У суб'єктивному значенні право власності є сукупністю закріплених нормами позитивного права ймовірностей, які з'являються в суб'єкта через його вступ до відносин, де особа володіє, користується, розпоряджається предметами матеріального й нематеріального характеру, що застосовуються та використовуються в межах майнового обігу.

Власність в об'єктивному та суб'єктивному значеннях становить матеріальну основу громадянського суспільства, визначає ступінь свободи особи в державі. «Якщо існує приватна власність <...> існує й економічна свобода людини. Саме економічна свобода людини є фундаментом для свободи особи в межах інших сфер, тобто вона є гарантом свободи економічного характеру. За браком приватної власності не може бути й економічної свободи осіб. Лише вона робить особу насправді незалежною. Незалежна особа являє собою основу громадянського суспільства, поза яким об'єктивно неможлива побудова правової держави. Так, приватна власність являє собою один із найважливіших основоположних елементів формування демократії. Лише економічно вільні індивіди здатні об'єднатися у вільне суспільство» [4, с. 56–57]. Отже, в умовах побудови правової держави та розвитку громадянського суспільства істотної уваги потребують питання регулювання правовідносин із приводу власності. Зокрема, актуальності набирають проблеми реалізації й захисту права приватної власності.

Правове регулювання відносин приватної власності є цілеспрямованим впливом на поведінку учасників цих відносин за допомогою правових засобів і методів. Як основні правові засоби регулювання відносин приватної власності доцільно розглядати правовідносини, правозастосовні акти, правосвідомість і правову культуру. При цьому основним структурним елементом системи регулювання правовідносин із приводу власності є правові норми, які регламентують процедуру присвоєння матеріальних благ.

Можливості юридичного врегулювання, які гарантуються загальними правовими методами різних галузей соціального життя, неоднакові. Країна має право здійснювати різний регулятивний вплив щодо певних видів відносин суспільства. У такому процесі найважливіша роль відведена засобу юридичного регулювання, під яким правова наука розуміє «зумовлений предметом регулювання спосіб впливу права на суспільні відносини» [5, с. 168]. З огляду на те, що право є системою людських правил поведінки, воно впливає, передусім, на дії людей, чим впливає й на відносини суспільства загалом. Отже, засобом юридичного регулювання є шлях впливу права на дії фізичної особи – суб'єкта відносин суспільства.

Юридичному регулюванню правовідносин щодо власності притаманне специфічне соціальне значення, особливо за обставин економічної кризи, як і під час державних перетворень економічної структури. Дещо однобічним є підхід, за яким правове регулювання відносин власності передбачає лише безпосередню участь держави, що зумовлена, насамперед, імперативним методом правовою регулювання. В умовах ринкової економіки важливим є звернення до приватноправових засад у процесі правового регулювання.

Аналіз засобів і методів юридичного регулювання правовідносин щодо власності дає достатні підстави для підтримки наявного в теорії права погляду, за яким інститут власності має міжгалузевий, комплексний характер.

Відносини власності мають дуже різноманітний характер, їх вияви регулюються великою кількістю галузей права.

Право є регулятором суспільних відносин, без якого не зможуть існувати сучасне суспільство та держава. Отже, правове регулювання в сучасному суспільстві є важливою передумовою створення правового порядку, охорони та захисту від порушень прав, свобод і законних інтересів осіб.

Одним з особливих засобів юридичного регулювання є створення правових режимів. Дефініцію терміна «правовий режим» часто застосовують в юридичній літературі [6]. Легальна дефініція поняття «правовий режим» фактично відсутня. Сутність цієї категорії досі залишається досконально не визначеною. Як зазначалося в першому розділі наукової роботи, науковці все ще ведуть дискусії щодо формулювання дефініції терміна «правовий режим».

Ю. Пацурківський запропонував таке поняття правового режиму: правовий режим – особлива система юридичного регулювання, яка складається з поєднання правових способів (дозволу, заборони, позитивного припису тощо), що утворює й гарантує визначений ступінь сприятливості або несприятливості, щоб задовольнити інтереси суб'єкта права [7, с. 7].

Науковці зауважують, що існують правові режими об'єктів:

– режим нерухомості;
– режим майна установ;
– режим майна комунальних унітарних підприємств;
– режим майна суб'єктів господарської діяльності;
– режим майна подружжя;
– режим військового майна в Україні тощо.

До об'єкта наукового дослідження ввійдуть деякі із цих режимів юридичного регулювання відносин із приводу власності.

Так, пропонується розпочати з адміністративно-правового режиму майна суб'єктів господарювання.

Передусім з'ясуємо поняття «майно», що являє собою одне з основних інститутів науки цивільного права. Цей термін закріплюється в міжнародних документах. Так, пунктом d) ст. 2 Конвенції ООН «Проти транснаціональної організованої злочинності» 2000 р. встановлено, що майно – це активи матеріального чи нематеріального характеру, рухомі або нерухомі, ті, що виражаються в речах чи правах, а також юридичних документах тощо [8].

Що ж до українського законодавства, то таке визначення знаходимо в нормах ст. 190 Цивільного кодексу України, яка визначає майно як предмети матеріального світу, що знаходяться у власності суб'єкта права, у тому числі певну річ, сукупність речей, майнові права й обов'язки, гроші та цінні папери, а також майнові права на них [9].

Базу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій засновується їх власна підприємницька діяльність, становлять право власності й інші речові права:

– право господарського ведення;
– право оперативного управління;
– право оперативного використання майна.

Не виключене здійснення господарської діяльності й на основі інших речових прав (наприклад, права володіння, користування), що передбачаються Цивільним кодексом України.

Що стосується майнових прав і зобов'язань суб'єктів господарської діяльності, то вони виникають:

– у зв'язку з укладанням передбачених і непередбачених законом угод, проте їх норми не можуть суперечити чинному законодавству України, адже тоді договір визначається недійсним, як і всі правовідносини, що були побудовані на його основі;

– внаслідок прийняття підзаконних нормативно-правових актів органів як державної влади, так і місцевого самоврядування, їхніх уповноважених осіб у чітко передбачених законом випадках;

– у процесі утворення (побудови, винайдення тощо) чи придбання (купівлі) майна з дотриманням умов, що не було заборонені чинним на той момент законодавством України;

– внаслідок заподіяння шкоди будь-якій іншій особі;

– внаслідок придбання чи зберігання майна коштом іншої особи за браком достатніх підстав;

– внаслідок вчинення делікту (порушення правових положень законодавства) під час здійснення господарської (підприємницької) діяльності;

– з інших обставин, із наявністю яких законодавець пов'язує зародження майнових прав

і зобов'язань суб'єктів господарської діяльності [10, с. 99–101].

Згідно з правовими положеннями ч. 1 ст. 145 Господарського кодексу України, майновий стан суб'єкта господарювання визначається сукупністю майнових прав, що належать йому, і майнових зобов'язань, які відображуються в бухгалтерському обліку його господарської діяльності відповідно до вимог закону.

Ч. 2 вищезазначеної статті закріплює правове положення, згідно з яким зміна правового режиму майна суб'єкта господарювання здійснюється за рішенням власника (власників) майна способом, передбаченим цим Кодексом, і прийнятими відповідно до нього іншими законами, окрім випадків, коли така зміна забороняється законом.

Зміна правового режиму майна суб'єкта господарювання – це зміна вимог, які висуваються під час його придбання, використання в процесі господарської діяльності, вибуття, встановлення спеціальних правил майнового обліку тощо. Зміна правового режиму здійснюється власником майна за допомогою надання власного майна іншим учасникам правовідносин, щоб ті використовували його на праві власності, праві господарського ведення, праві оперативного управління, праві оперативного використання або ж на підставі решти форм правового режиму майна.

Ще одним адміністративно-правовим режимом майна, що буде розглянуто в межах наукового дослідження, є правовий режим військового майна України.

Цей режим упроваджено сукупністю нормативно-правових актів, серед яких особливе значення має саме адміністративне законодавство. З огляду на це, стає зрозумілим безпосередній вплив адміністративно-правового регулювання режиму військового майна на результативність і дієвість матеріально-технічного оснащення Збройних сил України, що відображує стан їх бойової готовності і реальність протистояння різноманітній небезпеці національному суверенітету нашої країни.

Законодавчу базу правового режиму військового майна в Україні становлять такі закони:

1) «Про Збройні сили України»;

2) «Про оборону України»;

3) «Про правовий режим майна у Збройних силах України»;

4) «Про організацію оборонного планування»;

5) «Про державне оборонне замовлення»;

6) «Про державну підтримку підприємств науково-дослідних інститутів і організацій, які розробляють та виготовляють боєприпаси, їх елементи та вироби спецхімії» тощо.

Детальніше регламентування певних елементів структури режиму військового майна здійснюється підзаконними нормативно-правовими актами, передусім указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України й наказами Міністерства оборони України.

Цікавим у розрізі теми щодо адміністративно-правових режимів майна можна назвати затверджені у 2015–2016 рр. наказами Міністерства оборони України Порядок списання військового майна у Збройних силах України [11] та Інструкцію з організації охорони та захисту військового майна, яке знаходиться на території державних підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України, силами Військової служби правопорядку у Збройних силах України [12].

Отже, чинне адміністративне законодавство, яке врегульовує правовий режим військового майна, представлене великою кількістю як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів, якими вельми чітко визначено всі загальні питання щодо обігу військового майна, оборонного планування й замовлення військової техніки, а також іншого майна. Також необхідно зазначити певне оновлення деяких підзаконних нормативно-правових актів, які було прийнято через необхідність урахування реалій сьогодення й ситуації, яка виникла у східній частині нашої держави [13, с. 112].

Варто звернути увагу також і на адміністративно-правовий режим майна комунальних унітарних підприємств.

Щоб здійснити правомочності власника й виконувати функції, зазначені Основним Законом України, територіальні громади села, селища, міста формують комунальні підприємства й інші господарські організації.

На окрему увагу заслуговують особливі риси правових режимів комунального комерційного й комунального некомерційного підприємств як окремих різновидів комунальних унітарних підприємств.

Передусім варто зазначити закріплення майна комунального комерційного підприємства за ним на праві господарського відання, а за комунальними комерційним підприємством – на праві оперативного управління (ч. 3 ст. 78 Господарського кодексу України) [14].

Згідно з правовими положеннями ч. 10 ст. 78 Господарського кодексу України, характерні риси господарської діяльності комунальних унітарних підприємств необхідно визначати, виходячи з вимог, що встановлюються господарським законодавством до функціонування державних комерційних чи казенних підприємств [15, с. 78].

Зазначимо, що В.Д. Жук вважає, що правовий режим майна має на меті юридичне регулювання становища перебування (знаходження) майна в соціальному середовищі [16, с. 128].

Режим правового регулювання відносин власності відокремлюється на підставі предмета правового регулювання. При цьому дефініцію «режим юридичного регулювання правовідносин із приводу власності» розуміємо як відповідне об'єднання категорії засобу й методу юридичного врегулювання відносин, що складаються, коли особа володіє, користується та розпоряджається матеріальними благами.

Серцевину (базу) ринкової економіки становить законодавчо запроваджене право осіб на володіння, користування та розпорядження матеріальними благами. Об'єднання таких категорій, як спосіб, метод юридичного регулювання правовідносин, що виникають із приводу присвоєння суб'єктами певного майна, можна назвати правовим режимом власності.

Такий режим передбачає необхідність урахування аспектів, що зумовлені специфічним характером юридичного регулювання. Суб'єкту права власності має бути надана змога здійснювати правомочність володіння, користування та розпоряджання об'єктом власності, тобто він повинен мати шанс на реалізацію належного йому суб'єктивного права. Згадана можливість не буде реальною, якщо не буде захищеною з боку держави як гаранта прав і законних інтересів особи.

Висновки і пропозиції. У процесі дослідження адміністративно-правового режиму публічного майна наголошено на недостатності комплексного правового аналізу об'єднання категорій засобу й методу юридичного регулювання правовідносин, що виникають щодо володіння, користування й розпоряджання відповідними благами. Визначено, що власність в об'єктивному та суб'єктивному значеннях становить матеріальну основу громадянського суспільства, визначає ступінь свободи особи в державі. Саме економічна свобода людини є фундаментом для свободи особи в межах інших сфер, тобто вона постає гарантом свободи економічного характеру.

Аргументовано, що в умовах демократизації державного управління і розвитку ринкових відносин адміністративно-правові режими можуть охоплювати окремі управлінські процедури, пов'язані з отриманням дозволів на заняття певними видами діяльності. Це, наприклад, процедури ліцензування, атестації, акредитації, сертифікації та їм подібні. При цьому зазначені процедури можуть передбачати необхідність дотримання об'єктами державного управління, що їм підлягають, інших адміністративно-правових режимів. Таким чином, мають місце ситуації, коли вимоги одного адміністративно-правового режиму включають в себе вимоги іншого. Це призводить до складних взаємозв'язків між різними адміністративно-правовими режимами, причому незалежно від конкретних суб'єктів і об'єктів публічного управління.

Список використаної літератури:

1. Щербина В.С. Поняття та зміст правового режиму майна суб'єктів господарювання. *Юридична Україна*. 2007. № 1. С. 69–74.
2. Старков О.В. Криминопенология. Москва, 2004. 480 с.
3. Тараненко С.М. Адміністративне право України (у структурно-логічних схемах) : навч.-метод. посібник. Донецьк : ДонУЕП, 2003. 153 с.
4. Иванов В.А., Колесников В.В., Мищенко А.А. Свобода и независимость личности в демократическом обществе. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургская высшая школа МВД России. 1992. С. 56–57.
5. Административное право Украины : учебник / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцкий, В.Н. Гаращук и др. / под ред. Ю.П. Битяка. 2-е изд., перераб. и доп. Харків : Право, 2003. 576 с.
6. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2006. 16 с.
7. Пацурківський Ю.П. Правовий режим майна суб'єктів підприємницької діяльності : монографія. Чернівці : Рута. 2001. 246 с.
8. Проценко Т.О. Правове регулювання адміністрування податків і митних платежів : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2008. 386 с.
9. Черных А.П. Трактат Бартоло ди Сассоферато «О знаках и гербах». Средние века. Москва : Наука, 1989. Вып. 52. С. 242–249.
10. Бєліков О. Правовий режим майна суб'єктів господарювання. *Юридичний журнал*: *аналі-*

тичні матеріали. Коментарі. Судова практика. 2011. № 7–8. С. 99–101.
11. Про захист рослин : Закон України від 14.10.1998 р. № 180-XIV. *Відомості Верховної Ради*. 1998. № 50–51. Ст. 310.
12. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту : Постанова від 09.01.2014 р. № 11 / Кабінет Міністрів України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF (дата звернення: 04.02.2017)
13. Лазур Я.В. Рецензія на монографію Коваленко Н.В. «Адміністративно-правові режими». *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 187–191.
14. Гончарук С.Т. Основи адміністративного права України : навч. посібник. Київ, 2004. 200 с.
15. Апанасенко К. Особливості правового режиму майна комунальних унітарних підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 78–81.
16. Жук В.Д. До питання визначення категорії «цивільно-правовий режим майна». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2015. Вип. 30 (1). С. 126–129.

Kovalenko N. V. Administrative-legal regime of public property

The concept of ownership in objective and subjective meanings is considered. The concept of "property" has been clarified, which is enshrined in both international documents and domestic law. Established grounds for the emergence of property rights and obligations of business entities. The peculiarities of the administrative and legal regime of property of communal unitary enterprises are investigated; special attention is paid to the specific features of the legal regimes of communal commercial and communal non-profit enterprises as separate varieties of communal unitary enterprises. Emphasis is placed on the lack of a comprehensive legal analysis of the combination of categories of means and method of legal regulation of legal relations arising from the possession, use and disposal of relevant goods. It is determined that property in the objective and subjective values is the material basis of civil society, determines the degree of freedom of the individual in the state. It is human economic freedom that is the foundation for individual freedom within other spheres, that is, it is a guarantor of economic freedom. It is determined that the right of ownership is a public relation, which is formed in connection with the processing of objects of the environment of the person and obtaining certain favorable results, which are the property of the subject who made such transformation, irrespective of whether or not such relation is recognized by the state as rights. It is concluded that in conditions of democratization of public administration and development of market relations, administrative and legal regimes may cover certain administrative procedures related to obtaining permits to engage in certain activities, such as licensing, certification, accreditation, certification, and the like. At the same time, these procedures may provide for the need to comply with the objects of public administration to which they are subject to other administrative and legal regimes. Yes, there are situations where the requirements of one administrative regime include the requirements of another, which leads to complex interrelationships between different administrative regimes, regardless of the specific subjects and objects of public administration.

Key words: *administrative-legal regime, property, legal modes of objects, public property.*

УДК 342.951:347.77
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-14

О. М. Коротун
кандидат юридичних наук, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

ФОРМИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Широкий аспект питань, пов'язаних із правовою охороною інтелектуальної власності спонукає автора звернутися до різних теоретичних джерел, при цьому фундаментом юридичного спрямування цієї статті є концепції, поняття та доктринальні підходи представників науки адміністративного права до вирішення поставленого завдання. Для розкриття специфіки діяльності публічної адміністрації у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності проаналізовано обов'язковий атрибут їх діяльності – форми державного управління. Акцентується на тому, що процес реалізації і функцій державного управління знаходить свій прояв у відповідних формах, які визначаються характером відносин у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності. З цією метою проаналізована виконавча та розпорядча діяльність суб'єктів публічної адміністрації у сфері інтелектуальної власності, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності».

На підставі здійсненого аналізу форм управлінської діяльності, доведено, що забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності здійснюється за допомогою форм державного управління, шляхом зовнішніх виявів конкретних дій, які здійснюються публічною адміністрацію для реалізації поставлених перед ними завдань. Форми управлінської діяльності публічної адміністрації у сфері інтелектуальної власності виявляються у визначеному нормативно-правовому порядку, визначаються універсальністю, складаються у процесі здійснення виконавчої та розпорядчої діяльності, що викликає різні наслідки – юридичні наслідки або їх відсутність.

Під адміністративно-правовою формою забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності автор розуміє визначену нормативно-правовими актами діяльність органів публічної адміністрації, що проявляється в конкретних діях і взаємозв'язках, із метою вирішення поставлених перед ними завдань.

Ключові слова: *форми, управлінська діяльність, охорона, суб'єкти, інтелектуальна власність.*

Постановка проблеми. Нагальною науковою і практичною проблемою є розкриття особливостей адміністративно-правового забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, яке під впливом правотворчих дій із прикладних аспектів характеризується низкою проблем у правозастосуванні, не останнє місце серед яких займає питання впливу норм адміністративного права на регулювання суспільних відносин у сфері охорони та захисту права інтелектуальної власності.

Щодо забезпечувального блоку реалізації адміністративно-правових та організаційних форм і методів у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності важливе значення мають характерні особливості специфічної діяльності публічної адміністрації, їх посадових осіб, які через реалізацію функційних повноважень здійснюють визначеними нормативно-правовими актами форми і методи управлінської діяльності. Забезпечення досягнення бажаного – охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, інших учасників правовідносин у цій сфері (громадян, юридичних осіб, держави) − здійснюється виключно в рамках закону і передбачає вжиття юридичних заходів впливу (в тому числі примусових).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням форм державного управління займалися такі вчені, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Т.О. Гарбуз, Т.О. Коломоєць, Ю.І. Крегул, О.П. Світличний, С.Г. Стеценко

© Коротун О. М., 2019

та ін. Водночас низка питань, пов'язаних з особливостями форм управлінської діяльності у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, потребує ретельного роз'яснення.

Мета статті полягає в дослідженні форм управлінської діяльності та розкритті шляхів здійснення їх цілеспрямованого впливу у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Державний вплив впорядкування суспільних відносин у досліджуваній сфері здійснюється відповідно до встановлених нормами права прав і обов'язків, проте сучасні тенденції правового регулювання не завжди враховують об'єктивну закономірність щодо забезпечення належної охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, права яких мають відношення до окремих правових режимів об'єктів інтелектуальної власності; законодавець не завжди враховує практичну складову частину, яка виступає гарантом забезпечення охорони прав інтелектуальної власності.

Діяльність суб'єктів публічної адміністрації у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності виявляється в конкретних взаємозв'язках, завдяки яким управлінська діяльність набуває певних форм і методів. З метою розкриття специфіки діяльності публічної адміністрації необхідно проаналізувати обов'язковий атрибут їх діяльності – форми державного управління. Загалом же варто наголосити на тому, що специфіка форм діяльності публічної адміністрації щодо забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності зумовлюється, насамперед, кількістю суб'єктів інтелектуальної власності, інших учасників правовідносин, значною кількістю об'єктів права інтелектуальної власності, що зумовлює специфічні адміністративно-правові форми діяльності.

Треба звернути увагу на те, що метод і форма управління є взаємопов'язаними сторонами процесу управління. Саме у відповідній формі метод управління реально виконує роль способу (засобу) управлінського впливу. Форма ж управління дає життя методам, а через них – і функціям управління [1, с. 159−160]. За відсутності в юридичній науці загальновизнаної класифікації форм управлінської діяльності С.Г. Стеценко звертає увагу на те, що в загальному вигляді форми управлінської діяльності варто класифікувати за значенням наслідків, які виникають внаслідок використання тієї чи іншої форми, як правові та неправові (організаційні) [2, с. 167].

Отже, з огляду на те, що сучасне адміністративне право України, що спрямоване на модернізацію чинних та запровадження нових інститутів адміністративного права, на наш погляд, наведені вище форми управлінської діяльності мають бути наповнені й іншими формами.

Форми діяльності публічної адміністрації прямо чи опосередковано зумовлені юридичними приписами, що закріплюються в нормативно-правових актах. Зокрема, С.С. Алєксєєв пропонував розуміти правовий акт одночасно як:

а) дію (поведінку), як правило, правомірну, тобто юридичний факт, який є підставою для певних правових наслідків; б) результат правомірної дії, тобто юридично значущий, змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис, акт «автономного» регулювання), який увійшов до правової матерії внаслідок правотворчої, владної індивідуально-правової чи автономної діяльності суб'єктів; в) юридичний документ, тобто зовнішній словеснодокументальний оформлений вираз волі, який закріплює правомірну поведінку та її результат [3, с. 192].

За суб'єктами права видання актів їх класифікують на акти, які видають Президент України, Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади. Зокрема, Конституції України, згідно зі ст. 117 якої Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання [4]. Згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи кількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики [5].

У цьому аспекті доречно звернутися до нормативно-правових актів, зокрема «Положення про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України» [6]. На цей центральний орган виконавчої влади покладено функційні повноваження щодо забезпечення охорони права інтелектуальної власності.

Основними актами управління міністерств є накази, на це вказує ч. 2 ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [5].

Наказом Мінекономрозвитку № 263 від 19.02.2019 р. затверджено «Положення про Апеляційну палату Міністерства економічного розвитку і торгівлі України» [7]. Цей норматив-

ний акт зобов'язує забезпечити охорону прав і законних інтересів майбутніх суб'єктів інтелектуальної власності, поширюється на не підпорядковані міністерству підприємства, установи і організації, а також на громадян, тоді як Наказ «Про внесення змін до Апеляційної палати Міністерство економічного розвитку і торгівлі України» № 1248 від 04.09.2018 р. [8] є обов'язковим для підпорядкованих суб'єктів правовідносин у сфері інтелектуальної власності.

Суб'єктами видання актів управління у сфері інтелектуальної власності є й інші суб'єкти публічної адміністрації. Зокрема, ДП «Український інститут промислової власності» в межах визначених повноважень із метою забезпечення фізичних та юридичних осіб послугами, пов'язаними з набуттям, здійсненням та захистом прав на об'єкти промислової власності, надає відповідні послуги у цій сфері [9]. Керуючись у своїй діяльності відповідними нормативно-правовими актами, що визначають їх завдання, суб'єкти публічної адміністрації в межах визначених повноважень обирають ті форми, які видаються найбільш ефективними і доцільними для виконання поставлених завдань.

Під час виконання практичних завдань Мінекономрозвитку діє у правовій формі і видає нормативно-правові акти публічного управління. На це вказує п. 9 ст. 4 «Положення про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України», відповідно до якого Мінекономрозвитку в межах повноважень, передбачених законом, на основі і на виконання Конституції та законів України, постанов Верховної Ради України та актів Президента України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, організовує та контролює їх виконання. Накази Мінекономрозвитку, видані в межах повноважень, передбачених законом, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими державними адміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності та громадянами [4].

Таким нормативним актом у сфері інтелектуальної власності є наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 217 від 13.02. 2019 р., яким затверджено Інструкцію з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення [10]. Цей нормативний акт тягне певні юридичні наслідки, веде до змін адміністративних правовідносин, що є правовими формами управлінської діяльності.

Суттєву роль в охороні права інтелектуальної власності відіграють суспільні акти суб'єктів публічної адміністрації. Прикладом цього виду актів є спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України і Національної академії правових наук України «Про утворення робочої групи з питань інтелектуальної власності та доступу до лікарських засобів» № 165/1 від 28.09.2012 р. [11].

Особливу категорію нормативних актів публічної адміністрації становлять індивідуальні адміністративні акти. Конкретним прикладом є наказ Мінекономрозвитку «Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності» № 730 від 18.05.2017 р., який дає право підпису охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності заступнику Міністра економічного розвитку і торгівлі України [12]. Цей індивідуальний адміністративний акт адресований персоніфікованим підлеглим особам, стосується конкретних осіб, їх прав і обов'язків у сфері охорони інтелектуальної власності.

Крім правових форм, діяльність публічної адміністрації пов'язана і з неправовими формами, які безпосередньо юридичного значення не мають. Значна частина діяльності Мінекономрозвитку є організаційною, не породжує, не змінює,не припиняє адміністративних правовідносин і не викликає юридичних наслідків. Наприклад, Департамент доступу до ринків та взаємодії із СОТ оприлюднив на офіційному вебсайті Мінекономрозвитку повідомлення, що у штаб-квартирі Світової організації торгівлі в Женеві проходитиме черговий щорічний Громадський форум СОТ. До участі у Форумі запрошуються представники громадянського суспільства, наукових кіл, бізнесу, засобів масової інформації, урядових, парламентських і міжурядових організацій [13].

На відміну від цього акта, який не покладає на сторони права і обов'язки, строки виконання тощо, інший нормативний акт − «Угода між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Міжнародним бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання ДП «Український інститут інтелектуальної власності» функцій Міжнародного пошукового органу та Органу міжнародної попередньої експертизи відповідно до Договору про патентну кооперацію» – є таким [14].

Отже, нормативно-правові акти публічної адміністрації приймаються в межах компетенції, у певній формі, мають юридичну природу і є обов'язковими для адресатів.

Однією із форм державного управління є надання адміністративних послуг. Згідно з п. 3 ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги» суб'єктом надання адміністративної послуги може бути орган виконавчої влади, інший державний орган, їх посадові особи, а також суб'єкти вповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги [15]. Одним із завдань Мінекономрозвитку є надання адміністративних послуг у сфері інтелектуальної власності. Уповноваженим надавати адміністративні послуги суб'єктом також є Укрпатент, офіційний вебсайт якого перелічує види платних послуг, що надає цей суб'єкт публічної адміністрації.

У цьому контексті є доречною думка науковців, які зазначають, що адміністративний договір базується переважно на адміністративно-правових нормах, але багато адміністративних договорів мають комплексний характер і регулюються нормами кількох галузей права: цивільного, фінансового, екологічного, трудового. Адміністративний договір є різновидом публічно-правового договору. В системі правових зв'язків він посідає проміжне місце між адміністративним актом (одностороннє волевиявлення державного органу влади) й договором приватноправового характеру [1, с. 154].

До цього треба додати думки О.П. Світличного та Т.О. Гарбуз, які звертають увагу на те, що об'єкти права інтелектуальної власності мають свою специфічність, а це може позначатися на умовах договору, на що й звертається увага в лист Державної митної служби України № 12/2-12.1/4994-ЕП від 17.12.2012 р. Суть цього листа полягає в тому, що відповідно до ч.ч. 3, 4 ст. 18 Закону України «Про адміністративні послуги» обов'язковою умовою договору про створення об'єкта права інтелектуальної власності на замовлення суб'єкта надання адміністративної послуги є повне набуття цим суб'єктом майнових прав інтелектуальної власності на створений на його замовлення об'єкт; суб'єкт надання адміністративної послуги не може укладати договори про створення об'єкта права інтелектуальної власності на замовлення, якщо умовами такого договору не передбачається повне передання майнових прав інтелектуальної власності на такий об'єкт суб'єкту надання адміністративної послуги [16, с. 109−110].

Вказана обставина випливає зі специфіки права інтелектуальної власності на об'єкт, який створений за замовленням і має певні правові відмінності. Так, згідно зі ст. 430 ЦК особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором [17].

Головними складниками Закону «Про адміністративні послуги», на відміну від норм цивільного права, виступає імператив, тобто норми адміністративного права зобов'язують суб'єкта надання адміністративної послуги діяти на заздалегідь визначених законом умовах.

Із наведеного випливає, що суттєвий вплив у визначенні переліку правових форм управлінської діяльності публічної адміністрації має визначений нормативно-правовими актами зміст компетенції та характер покладених на суб'єкта управління завдань.

Поряд із правовими формами, треба звернути увагу і на неправові форми. До них належать форми, які безпосередньо юридичного значення не мають, тобто не спричиняють виникнення конкретного юридичного результату. Найчастіше неправовими формами визначаються різноманітні організаційні дії службовців органів виконавчої влади на різних етапах підготовки і виконання управлінських рішень. Це такі дії, як організація та проведення нарад, обговорень, перевірок, розробка проектів планів, прогнозів, програм, методичних рекомендацій, здійснення заходів щодо підвищення якості та ефективності управлінської праці та ін. Ці форми можуть як безпосередньо «супроводжувати» правові форми, так і мати певне самостійне значення [18, с. 274].

Висновки і пропозиції. Викладене дає змогу дійти висновку, що забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності здійснюється за допомогою форм державного управління шляхом зовнішніх вияв конкретних дій, які чинить публічна адміністрація для реалізації поставлених перед ними завдань.

Різновиди наведених актів щодо забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності дають підстави розрізняти такі основні правові форми управлінської діяльності

публічної адміністрації: видання адміністративних актів управління; видання індивідуальних адміністративних актів управління; видання спільних адміністративних актів управління; укладання адміністративних договорів (надання послуг); здійснення інших юридично значущих дій, спрямованих на охорону прав суб'єктів інтелектуальної власності та інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності.

За суб'єктами видання виділяють акти міністерств, акти державних служб (агентств), акти державних адміністрацій, акти державних підприємств.

За правовою формою вираження такими актами є накази, розпорядження, меморандуми.

За сферою правового регулювання розрізняють відомчі та міжвідомчі акти.

За територіальною сферою застосування виділяють внутрішні і зовнішні (міжнародні) акти.

За суб'єктивним складом прийняття актів розрізняють одноособові акти; спільні акти (прийняті кількома органами публічної адміністрації).

Форми управлінської діяльності публічної адміністрації у сфері інтелектуальної власності виявляються у визначеному нормативно-правовому порядку, визначаються універсальністю, складаються в процесі здійснення виконавчої та розпорядчої діяльності, що викликає різні наслідки – юридичні наслідки або їх відсутність.

Отже, під адміністративно-правовою формою забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності варто розуміти визначену нормативно-правовими актами діяльність органів публічної адміністрації, що проявляється в конкретних діях і взаємозв'язках із метою вирішення поставлених перед ними завдань.

Список використаної літератури:

1. Битяк Ю.П., Богуцький В.В.; Гаращук В.М. Адміністративне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. освіти. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2000. 520 с.
2. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : навч. посібник. Київ : Атіка, 2007. 624 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х т. Т. 2. Москва : Юрид. лит. 1982. 360 с.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. 254к/ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
6. Положення про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : Постанова Кабінету Міністрів України № 459 від 20.08.2014 р. (в редакції постанови № 323 від 25.04.2018 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п
7. Положення про Апеляційну палату Міністерства економічного розвитку і торгівлі України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 263 від 19.02.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0284-19.
8. Про внесення змін до Апеляційної палати Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1248 від 04.09.2018 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME180931.html
9. Про затвердження Порядку надання платних послуг ДП «Український інститут промислової власності» : Наказ Державного підприємства «Український інститут промислової власності» № 85 від 27.12.2006 р. (в редакції наказу № 152 від 30.07.2015). URL: https://mukrpatent.org/uk/articles/services
10. Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 217 від 13.02.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0251-19
11. Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 217 від 13.02.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0251-19
12. Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 730 від 18.05.2017 р. (редакція наказу № 773 від 03.05.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0730731-17
13. Громадський форум СОТ-2019. URL: http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b2dae447-078f-4ad9-a1a0a64686ced11d&title=GromadskiiForumSot2019 (дата звернення 22.07.2019).
14. Угода між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Міжнародним бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання Державним підприємством «Український інститут інтелектуальної власно-

сті» функцій Міжнародного пошукового органу та Органу міжнародної попередньої експертизи відповідно до Договору про патентну кооперацію від 06.10.2017 р. URL: https://ukrpatent.org/uk/articles/mpo
15. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
16. Гарбуз Т.О., Світличний О.П. Організаційно-правові засади охорони об'єктів промислової власності: проблеми теорії та правозастосування : монографія. Київ : ЦП «КОМПРИНТ» 2017. 196 с.
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
18. Адміністративне право України: Академічний курс: підручник у двох томах: Т. 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична література», 2007. 592 с.

Korotun O. M. Forms of management in the field of protection of subjects' rights and intellectual property

The broad aspect of issues related to the legal protection of intellectual property prompts the author to turn to various theoretical sources, with the basis of the legal direction of this article are the concepts, concepts and doctrinal approaches of representatives of administrative law to solve the problem. In order to reveal the specifics of the public administration's activities in the field of protection of the rights of intellectual property subjects, a mandatory attribute of their activity – a form of public administration – has been analyzed. Attention is drawn to the fact that the process of implementation and functions of public administration manifests itself in appropriate forms, which are determined by the nature of relations in the field of protection of intellectual property rights. To this end, the executive and managerial activities of public administration entities in the field of intellectual property, the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine and the State Enterprise "Ukrainian Institute of Intellectual Property" have been analyzed.

Based on the analysis of forms of management activity, it is proved that the protection of intellectual property rights is carried out through forms of public administration, through external manifestations of concrete actions that are taken by the public administration to fulfill their tasks. Forms of management activities of public administration in the field of intellectual property are revealed in a certain regulatory legal order, are marked by universality, are drawn up in the process of implementation of executive and administrative activities, which have different consequences − legal consequences, or their absence.

Under the administrative-legal form of ensuring the protection of the rights of intellectual property, the author understands the activity of public administration bodies, defined by regulatory legal acts, which is manifested in specific actions and interrelations in order to solve their tasks.

Key words: *forms, management, protection, entities, intellectual property.*

УДК 007:356.13 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-15

І. П. Кушнір
кандидат юридичних наук,
докторант докторантури Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовується необхідність наукового розроблення окремого напряму – інформаційних відносин у діяльності Державної прикордонної служби України. Це пояснюється крізь призму розвитку сучасного інформаційного суспільства, в якому прогресивно зростає роль інформаційних відносин у зв'язку з розширенням прав громадян на отримання інформації шляхом подання звернення (запиту), збільшенням можливостей громадянського суспільства в контролі за органами публічної адміністрації, вдосконаленні сучасних електронних засобів в управлінні інформацією, посиленні захисту інформації, яка є важливою для окремих фізичних (юридичних) осіб, колективів, органів влади та держави. Крім таких загальних установок, актуальність дослідження зумовлена особливостями процесів, що відбуваються у сфері охорони державних кордонів, а саме: впровадженням нової системи охорони державного кордону на основі європейських практик, виникненням нових інформаційних загроз у прикордонній сфері.

Саме тому та через відсутність комплексного дослідження теоретичних засад цих відносин є необхідність отримання нових знань про об'єкт дослідження, виявлення протиріч та формулювання шляхів розвитку (вдосконалення) інформаційних відносин у діяльності ДПСУ.

У статті зазначено про значне зростання наукових досліджень як з інформаційних, так і прикордонних відносин, які дають змогу генерувати попередньо отримані знання (у вже наявних дослідженнях) на якісно нові закономірності розвитку інформаційних відносин у межах реалізації форм оперативно-службової діяльності ДПСУ.

Проаналізовані наукові дослідження з інформаційної та прикордонної тематики дали змогу дійти висновку, що теоретична основа інформаційних відносин у діяльності ДПСУ зумовлена міжгалузевим характером широкого теоретичного масиву дослідження цих відносин у найкращих здобутках теорії інформаційного, адміністративного права та сукупності наукових досліджень, в яких розкриваються характерні особливості регулювання прикордонних відносин (правових, військових, технічних тощо). Що стосується об'єкта нашого дослідження, наукові розвідки мають стихійний і фрагментарний характер у цій сфері.

Ключові слова: *наукові дослідження, інформація, охорона державного кордону, інформаційні загрози, інформаційне суспільство, право на інформацію.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасного інформаційного суспільства відбувається у прогресуючому зростанні ролі інформаційних відносин, розширенні прав громадян на отримання інформації шляхом подання звернення (запиту), збільшення можливостей громадянського суспільства в контролі за органами публічної адміністрації, у вдосконаленні сучасних електронних засобів в управлінні інформацією, посиленні захисту інформації, яка є важливою для окремих фізичних (юридичних) осіб, колективів, органів влади та держави. Законодавче визнання (збільшення) прав в одних суб'єктів взаємозумовлює виникнення в інших суб'єктів відповідних обов'язків щодо їх забезпечення. Такі тенденції відображають інтенсивність удосконалення інформаційних відносин як у всьому суспільстві, так і в окремих сферах діяльності держави, що потребують окремих наукових розробок.

У зв'язку із цим виникла необхідність розв'язання наукової проблеми в межах окремого напряму – інформаційних відносин у діяльності Державної прикордонної служби України

© Кушнір І. П., 2019

(далі – ДПСУ), що зумовлено впровадженням нової системи охорони державного кордону на основі європейських практик, виникненням нових інформаційних загроз у прикордонній сфері. Зміст проблеми спричинений фактичною відсутністю комплексного дослідження теоретичних засад цих відносин, що породжує необхідність отримання нових знань про об'єкт дослідження, виявлення протиріч і формулювання шляхів розвитку (удосконалення) інформаційних відносин у діяльності ДПСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичні засади інформаційних відносин досліджували у працях відомі українські і зарубіжні вчені-правознавці, спеціалісти у сфері дослідження інформації та інформаційних відносин: А.Б. Агапова, С.С. Алексєєв, О.Ф. Андрійко, І.В. Арістова, Ю.М. Батурін, В.Ю. Баскаков, І.Л. Бачило, К.І. Бєляков, С.М. Братусь, В.М. Брижка, Ю.П. Бурило, А.Б. Венгеров, В.Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, М.І. Дімчогло, В.А. Залізняк, Р.А. Калюжний, В.О. Кір'ян, О.В. Копан, В.О. Копилов, Б.А. Кормич, О.В. Кохановська, Н.С. Кузнєцова, М.Ю. Кузнецова, В.А. Ліпкан, О.Г. Марценюк, А.І. Марущак, В.Н. Протасов, Г.Г. Почепцов, О.М. Селезньова, І.М. Сопілко, О.О. Тихомирова, М.М. Рассолова, К.П. Череповський, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швець, Т.А. Шевцова, О.В. Шепета, О.І. Яременко та ін. Окремо питання інформаційного забезпечення та інформаційної безпеки в межах реалізації завдань оперативно-службової діяльності ДПСУ знайшли своє відображення у працях В.О. Білецького, В.Л. Зьолки, В.А. Кириленка, А.І. Коротушака, М.М. Литвина, Р.М. Ляшука, Д.А. Мула, Р.В. Рачка, М.А. Стрельбіцького, О.Є. Цевельова, О.М. Шинкарука та багатьох інших. Разом із тим дослідження проблематики інформаційних відносин у межах діяльності ДПСУ не були відображені в комплексній науковій розробці, а згадані праці зумовили основний вектор в обраному напрямі наукового пошуку.

Мета статті. Значний розвиток наукових досліджень як з інформаційних, так і прикордонних відносин нині потребує генерування попередньо отриманих знань (у вже наявних дослідженнях) на якісно нові закономірності розвитку інформаційних відносин у межах реалізації форм оперативно-службової діяльності ДПСУ. Тому за мету визначено аналіз наукових праць, які утворюють методологічну основу дослідження інформаційних відносин у діяльності ДПСУ.

Виклад основного матеріалу. Формування теоретико-правових основ інформаційних відносин у сучасному ракурсі здійснено колективом авторів: В.Д. Гавловським, В.В. Гриценко, В.С. Цимбалюком та ін. Результатом спільної роботи став перший навчальний посібник «Інформаційне право», в якому розглядаються проблеми визначення змісту, сутності та особливостей інформаційного права з урахуванням його об'єкта – суспільних інформаційних відносин. У роботі розроблені такі визначення, основні поняття та категорії: інформаційне суспільство; система правового регулювання соціальних інформаційних відносин; сутність теорії інформаційної безпеки та її напрями; інформаційна культура. Крім того, досліджена роль інформації в суспільних відносинах та органів публічної влади у формуванні державної інформаційної політики, висвітлені базові принципи правового регулювання суспільних відносин в умовах формування інформаційного суспільства [1].

Не менш важливе значення в розвитку теорії інформаційних відносин мають напрацювання у роботі А.І. Марущака «Інформаційне право: доступ до інформації», в якій акцентується на теоретичних основах та практичних засадах реалізації права громадян на доступ до інформації, досліджено гарантії реалізації права громадян на доступ до інформації, процедури отримання громадянами інформації (доступу до інформації про діяльність органів державної влади, приватної інформації про фізичну особу) тощо [2].

Особливим, на думку автора, є навчальний посібник «Теорія держави і права» (О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.), в якому поряд із традиційними темами розглянуті ті, які відображають наявні та перспективні зміни в теорії держави і права, спричинені розвитком інформаційного суспільства та потребами забезпечення інформаційної безпеки. Зокрема, акцентовано на таких питаннях, як «електронне урядування» в механізмі держави, право в інформаційному суспільстві, інформаційне право і законодавство в Україні, особливості інформаційних правовідносин, особливості інформаційних правопорушень, інформаційні права людини, правові засади інформаційної діяльності органів влади в Україні [3].

Багатоаспектне дослідження проблеми формування і здійснення державної інформаційної політики та якісне забезпечення державного управління інформаційною сферою

в умовах становлення та розвитку інформаційного суспільства здійснене І.В. Арістовою в дисертації «Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади». Сутність інформаційних відносин обґрунтовано як систему виробництво – поширення – споживання. Запроваджена ідея поступового перетворення управлінських відносин на інформаційні сприяла доктринальному розширенню інформаційних відносин [4, с. 8]. І.В. Арістова інформаційні відносини розглядає як інформаційні зв'язки між суб'єктами політичної системи суспільства, держави, що виникають під час одержання, використання, зберігання та споживання інформації [5, с. 172].

Загальні тенденції концептуальних і системних теоретико-правових засад формування та реалізації державної інформаційної політики в умовах глобальної інформатизації та розвитку інформаційного суспільства, запровадження концепції е-врядування з обґрунтуванням теоретико-методологічних засад і напрямів підвищення ефективності її правового регулювання досліджені І.М. Сопілко в докторській дисертації «Правові засади державної інформаційної політики України» [6] та розвинуті в монографії «Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні» [7].

Інформаційні відносини в діяльності ДПСУ є невід'ємною частиною державної інформаційної політики (є її продовженням, втіленням засадничих вимог держави у конкретних відносинах), функціонування інформаційного суспільства, що ґрунтується на вимогах нормативно-правових актів та посідає відповідну нішу в реалізації інформаційних інтересів, потреб усіх суб'єктів відповідних відносин прикордонної сфери.

Інститут інформаційних відносин в інформаційному праві досліджено в монографії О.М. Селезньової «Теоретико-методологічні основи інформаційного права України» [8] та відображено в докторській дисертації «Теоретико-методологічні основи інформаційного права України як інтегрованої категорії» [9]. Науковець дослідила сутність інформаційних відносин та запропонувала під їх змістом розуміти «визначену сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що належать суб'єкту інформаційних відносин». При цьому автор підкреслює, що органам влади притаманна більша кількість обов'язків, а фізичним особам – більшість прав [8, с. 256]. Також О.М. Селезньова розкрила ознаки, властиві таким відносинам, проаналізувала наявні підходи до класифікації та сформулювала власні її критерії диференціації інформаційних відносин, розглянула елементи структури інформаційних відносин [8, с. 235]. Висновки та пропозиції науковця є ціннісними орієнтирами в дослідженні інформаційних відносин у діяльності ДПСУ.

Не менш важливим для розкриття теми нашого дослідження є дисертаційне дослідження Н.А. Литвин «Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України», окремим питанням в якому розглянуто інформаційні відносини в діяльності Державної фіскальної служби України (далі – ДФСУ). Науковець підтримує позицію, що в більшості робіт, як і в законодавстві, відображений технічний, механістичний підхід до визначення суспільних відносин в інформаційній сфері. Вони визначаються як зберігання, отримання, надання та інші дії з інформацією [10, с. 128]. Тому він пропонує під категорією «інформаційні правовідносини в діяльності органів ДФСУ» розуміти суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення покладених на органи ДФСУ завдань та функцій, а також під час реалізації права на податкову та митну інформацію платниками податків, органами публічного адміністрування та правоохоронними органами [10, с. 148].

І.М. Сопілко в монографії «Інформаційні правовідносини за участю органів державної влади України» ставить під сумнів свободу вибору у здійсненні прав на інформацію для органів державної влади як суб'єктів інформаційних відносин, справедливо роз'яснюючи це тим, що отримання інформації не є свободою вибору при здійсненні права на інформацію, а діє лише імператива норма щодо можливості чи неможливості брати участь в інформаційних відносинах [11, с. 67].

Можливість обирати процесуальні засоби отримання інформації представниками органів державної влади, зокрема під час адміністративно-процесуальної діяльності, оперативно-розшукової діяльності, досудового слідства тощо, не можна вважати свободою вибору того чи іншого виду поведінки щодо отримання інформації. У таких випадках органи державної влади обмежені законом у частині передбаченості підстав для вибору конкретного процесуального засобу отримання інформації [11, с. 68].

Також науковець досліджує питання щодо видів інформації, яка є предметом інформацій-

них правовідносин за участю органів державної влади України, правові підстави інформаційних правовідносин за участю органів державної влади. Він визначає, що особливим видом інформації є інформаційні адміністративні послуги, які задовольняють реалізацію суб'єктивних прав, запитів зацікавлених суб'єктів та доведення публічної інформації про органи влади [11, с. 111]. Право на звернення також може бути зарахувати до інформаційної адміністративної послуги.

Комплексний теоретичний аналіз правового статусу податкової міліції як суб'єкта інформаційних правовідносин здійснив Д.О. Мороз у своєму дисертаційному дослідженні «Адміністративно-правові засади діяльності податкової міліції як суб'єкта інформаційних відносин в Україні» [12, с. 3]. До суб'єктів інформаційних відносин науковець зараховує усіх суб'єктів правовідносин, які є користувачами будь-якої інформації [12, с. 7], та визначає, що інформація є обов'язковим елементом у системі інформаційних правовідносин. Встановлена взаємозалежність ефективності функціонування органів податкової міліції від інформації загалом і правової зокрема [12, с. 16].

Нині теоретичні засади інформаційних відносини в їх різних аспектах досліджені у значно більшій кількості наукових праць (Ю.П. Бурило, Ю.А. Іванова, Р.А. Калюжний, О.В. Копан, Б.А. Кормич, О.В. Кохановська, М.Ю. Кузнецова, О.Г. Марценюк, А.І. Марущак, М.М. Мікуліна, Д.О. Перов, О.В. Сосіна, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швець та ін.), які неможливо охопити в межах однієї наукової статті. Розроблення усієї сукупності зазначених праць та їх важливі висновки і пропозиції дадуть змогу поглибити пізнання у доволі новій інформаційній тематиці в діяльності ДПСУ.

У контексті специфіки діяльності ДПСУ інформаційні відносини досліджені фрагментарно у монографічному дослідженні «Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)» В.Л. Зьолкою, він розглядає інформаційне забезпечення управлінської діяльності органів ДПСУ. Науковець пропонує під інформаційним забезпеченням управління у ДПСУ розглядати цілеспрямовану діяльність органів і посадових осіб ДПСУ, яка здійснюється з додержанням вимог законодавства щодо забезпечення інформаційної безпеки та полягає в здійсненні процедур щодо пошуку, збирання, обробки, аналізу, зберігання і своєчасної передачі певним суб'єктам управління даних, необхідних для формування і реалізації управлінського впливу, спрямованого на забезпечення ефективної організації охорони та захисту державного кордону, адекватного й оперативного реагування на загрози національній безпеці у прикордонній сфері та ускладнення обстановки на державному кордоні, попередження і розкриття правопорушень законодавства в прикордонній сфері, а також забезпечення ефективної організації діяльності системи ДПСУ та її елементів [13, с. 203]. Отже, в такому розумінні інформаційне забезпечення спрямоване на підтримання інформаційної безпеки у прикордонній сфері завдяки ефективному управлінню, заснованому на оперативній інформаційній діяльності.

Доволі обґрунтованими є пропозиції дослідника щодо вдосконалення окремих питань інформаційних відносин у прикордонному відомстві: визначити, що в діяльності ДПСУ надаються інформаційні послуги [13, с. 194]; розробити за закріпити критерії оцінки та доцільності належності інформації до категорії службової [13, с. 199]; створити в усіх ланках управління центри правової інформації; розробити та затвердити програму підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційно-аналітичної діяльності, до якої включити питання з інформаційного права; ефективніше використовувати в цьому плані можливості наявних інформаційно-телекомунікаційних систем ДПСУ [13, с. 201].

Р.М. Ляшук у своїй монографії «Діяльність відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України» зосередився на інформаційно-аналітичному забезпеченні як одній із форм діяльності відділів прикордонної служби. На думку автора, інформація є засобом обґрунтування рішень, що приймається начальником відділу прикордонної служби та необхідна для успішного виконання завдань з охорони державного кордону [14, с. 118]. Інформація у цьому контексті, як пише Р.М. Ляшук, виступає і як предмет, і як об'єкт, і як результат, а оперативність її отримання, повнота та достовірність безпосередньо впливають на можливості прикордонників орієнтуватись у складній ситуації, оцінювати її, прогнозувати зміни, чітко планувати свої подальші дії, змогу підрозділів загалом успішно виконувати свої функції [14, с. 119].

Висновки і пропозиції. Підсумовуюче викладене, варто зауважити, що теоретична основа інформаційних відносини в діяльності ДПСУ зумовлена міжгалузевим характером широкого

теоретичного масиву дослідження цих відносин у найкращих здобутках теорії інформаційного, адміністративного права та сукупності наукових досліджень, в яких розкриваються характерні особливості регулювання прикордонних відносин (правових, військових, технічних тощо). Що стосується об'єкта нашого дослідження, наукові розвідки мають стихійний та фрагментарний характер у цій сфері.

Загалом проаналізовані вітчизняні роботи дають змогу дійти висновку про відсутність однозначного розуміння не лише інформаційних відносин, але і його змісту, структурних елементів, інформації, інформаційної діяльності, інформаційної безпеки. У межах цього дослідження автор акцентувала на фундаментальних і концептуальних роботах у зв'язку з неможливістю охопити усю літературу за темою роботи в межах цього обсягу та масштабності сучасних інформаційних відносин.

Список використаної літератури:

1. Основи інформаційного права України : навч. посібник / В.С. Цимбалюк ін. ; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. Київ : Знання, 2004. 274 с.
2. Марущак А.І. Інформаційне право: доступ до інформації : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2007. 532 с.
3. Теорія держави і права : навч. посібник для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О.О. Тихомиров та ін. ; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
4. Арістова І.В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : автореф. дис... д-ра юрид. наук : Харків, 2002. 39 с.
5. Арістова І.В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 475 с.
6. Сопілко І.М. Правові засади державної інформаційної політики України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2014. 38 с.
7. Ліпкан В.А., Сопілко І.М., Кір'ян В.О. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : монографія / за заг. ред. В.А. Ліпкана. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2015. 664 с.
8. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні основи інформаційного права України : монографія. Чернівці : Місто, 2014. 408 с.
9. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні основи інформаційного права України як інтегрована категорія : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. С. 408.
10. Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України : дис. … д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 517 с.
11. Сопілко І.М. Інформаційні правовідносини за участю органів державної влади України. Київ : МП «Леся», 2013. 220 с.
12. Мороз Д.О. Адміністративно-правові засади діяльності податкової міліції як суб'єкта інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. … канд.. юрид. наук. Ірпінь, 2016. 20 с.
13. Зьолка В.Л. Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект) : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. 672 с.
14. Ляшук Р.М. Діяльність відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України (адміністративно-правовий аспект) : монографія / за заг. ред. В.Л. Грохольського. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. 386 с.

Kushnir I. P. Theoretical foundations for research of information relations in activities of the State Border Guard Service of Ukraine

The article substantiates the necessity for scientific development of a separate direction – information relations in the activity of the State Border Guard Service of Ukraine. This is explained through the prism of the development of modern information society, in which the role of information relations is progressively increasing due to expansion of citizens' rights to receive information by filing a request (inquiry), increase of civil society's ability to control public administration bodies, improvement of modern electronic means in management of information, step up of protection of information which is important for individuals (legal entities), collectives, authorities and the state. In addition to such general guidelines, the topicality of the research is due to the peculiarities in the processes taking place in the field of state border protection, namely the introduction of a new system of state border protection based on European practices, the emergence of new information threats in the sphere of border guarding.

Due to these reasons and no comprehensive study available concerning the theoretical foundations of these relations, there is a need to gain new knowledge about the object of study, identify contradictions and formulate ways to develop (improve) information relations in activities of the SBGS of Ukraine.

The article highlights the considerable increase of scientific researches both on information, and border relations which allow to generate previously obtained knowledge (in already existing researches) on qualitatively new regularities of development of information relations within the realization framework of forms of operational and service activities of SBGS.

The scientific studies on information and border issues were analyzed, and the conclusion was made that the theoretical basis of information relations in the activities of the SBGS was predetermined by the cross-sectoral nature of a broad theoretical array of studies of these relations in the best achievements of the theory of information, administrative law and the set of scientific researches revealing the characteristic features for regulation of border relations (legal, military, technical, etc.). With respect to the object of our research, the scientific studies in this sphere are spontaneous and fragmentary.

Key words: *scientific research, information, State Border Protection, information threats, information society, the right to information.*

УДК 351.741:343.1
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-16

М. С. Небеська
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Реформа вітчизняних правоохоронних органів зумовлюється станом розвитку української державності, соціально-економічними і політичними перетвореннями, нарощуванням зусиль щодо протидії злочинним проявам. На перше місце виходять пріоритети зміни системи дійсних орієнтацій та ставлення фахівців правоохоронних структур до своєї службової діяльності. Підвищуються вимоги до професійної та особистісної підготовки, вихованості, насамперед, працівників поліції. Виникає нагальна потреба в реорганізації та вдосконаленні управління органами і підрозділами поліції. З огляду на сучасні зміни у суспільному розвитку, актуальності набувають проблеми професійної діяльності керівників та працівників поліції, а також вивчення теоретико-прикладних проблем управління правоохоронними організаціями.

Створення Національної поліції України зумовлює необхідність формування нової ефективної системи оцінки її діяльності. Окремі положення щодо оцінювання ефективності діяльності поліції прямо встановлені Законом України «Про Національну поліцію», що визначає рівень довіри населення до поліції, є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції.

Визначення механізму оцінки діяльності є необхідною передумовою ефективного управління поліцією, як на державному, так і на місцевому рівнях. Усе це зумовлює необхідність докорінного перегляду системи оцінки діяльності Національної поліції.

Дослідження практик, що застосовуються у світі для оцінки діяльності поліції, свідчить про їх надзвичайну різноманітність. У деяких державах (найбільше ця тенденція проявляється у Великобританії) оцінка діяльності поліції здійснюється у двох вимірах: з одного боку, порівняння поліцейських підрозділів із точки зору відповідності прийнятим на рівні держави стандартам діяльності, з іншого – виконання місцевими підрозділами певних планових документів, прийнятих на місцевому рівні, з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку, криміногенної ситуації тощо. Такий підхід видається цілком доцільним для реалізації в Україні. З одного боку, він забезпечує уніфікацію діяльності територіальних органів Національної поліції, порівнюваність результатів їх діяльності та відповідність певним загальнодержавним стандартам. З іншого – він забезпечує взятий Україною курс на децентралізацію публічної влади та пристосування діяльності поліції до конкретних місцевих умов.

Ключові слова: *працівники правоохоронних органів, система оцінки, індикатор, феномен довіри.*

Постановка проблеми. За останні десятиліття підхід до оцінки роботи поліції в розвинених країнах кардинально змінився. Цьому сприяло поширення практики community policing – необхідність оцінки ставлення населення до поліції, поширення концепції нового публічного менеджменту, що наголошує на запозиченні до управління державних органів (у тому числі поліцією) практик корпоративного менеджменту тощо. Тому моделі оцінки поліції стали більш складними та багатогранними.

Варто наголосити, що немає «ідеальної» моделі оцінки. Навіть у розвинених державах тривають дискусії щодо доцільності тих чи інших підходів, що застосовуються у процесі визначення ефективності роботи правоохоронців.

У зв'язку з цим стають необхідними дослідження закордонного досвіду у сфері оцінки діяльності поліції та визначення практик, які є доцільними для використання в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ефективності професійної діяльності юриста-правоохоронця залишається доволі актуальною в умовах сьогодення, що відображається в працях науковців і практиків: О.І. Антонюка,

© Небеська М. С., 2019

О.М. Бандурки, К.Л. Бугайчука, Б.Я. Гаврілова, В.І. Галагана, В.А. Гузя, Д.П. Калаянова, Н.В. Камінської, М.В. Костицького, В.Л. Костюка, І.В. Кукіна, М.В. Лошицького, Є.Д. Лук'янчикова, І.М. Осики, М.А. Погорецького, А.М. Сердюка, С.М. Смокова, В.М. Тертишника, О.Г. Яновської та ін.

Мета статті – визначення пріоритетних шляхів удосконалення системи оцінювання ефективності діяльності Національної поліції з урахуванням зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Показники ефективності сучасної юридичної практики правоохоронця не мають бути декларативними або надуманими, а мають об'єктивно відображати наявний стан, що дає змогу оперативно реагувати на її зміни. Таким чином, варто звернути увагу на питання щодо параметрів професійної діяльності працівника поліції, які розкриваються через призму об'єктивних та суб'єктивних чинників (положення нормативно-правової бази, специфіка поведінкових проявів самого фахівця тощо). Отже, тут варто говорити й про відповідні рекомендації, які пропагують комплексний підхід до оцінювання ефективності службової діяльності поліцейських, спрямованої на забезпечення виконання нормативних приписів держави.

Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 «Про затвердження Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» передбачено здійснення реформування правоохоронної системи за вектором національної безпеки України. Тобто реформування правоохоронного сектору має здійснюватися у системі забезпечення національної безпеки України, яку відповідно до п. 1. ст. 106 Конституції України забезпечує Президент України [1].

Метою розвитку Міністерства внутрішніх справ України на сучасному етапі є його становлення як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики, у тому числі, у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності тощо. На цьому наголошують вимоги Указу Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 р. «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». Йдеться також і про розробку політики оцінки якості надання правоохоронних послуг (п. 3.3.) [3].

Водночас на органи Національної поліції (як структурної одиниці МВС) покладаються завдання з надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги (п. 3.5.) [3]. Аналогічні норми простежуються й у положеннях Закону України «Про Національну поліцію» [2]. З огляду на зазначені позиції варто вести мову про визначення стандартів надання правоохоронних послуг та впровадження критеріїв оцінки ефективності (якісних показників (параметрів) діяльності органів і підрозділів поліції України.

Як справедливо зазначають окремі експерти-аналітики [4, с. 236], поліція має використовувати процедури та механізми, які унеможливлюють здійснення маніпуляцій із показниками діяльності її працівників та органів загалом. Тому слушною, на наше переконання, є позиція нормотворця Грузії, за якою законодавчо заборонено оцінювати результати правоохоронної діяльності за кількісними показниками [4, с. 156]. Навіть таке пряме передбачення, на думку І. Охріменко, є далеким від досконалості, але все ж таки здатне протидіяти консервативним проявам так званої «палочної» системи оцінки результативності роботи працівників правоохоронних органів, яка чітко проглядається в Україні ще з радянських часів (навіть попри анонсовані позиції щодо проведення певних реформ у цій сфері). Превалювання кількісних критеріїв роботи подекуди заважає реалізації саме якісного складника протидії злочинним проявам [5, с. 140].

Головним результатом роботи, на думку деяких дослідників [3, с. 237], має бути впевненість більшості населення в тому, що персонал правоохоронних органів (а отже, й підрозділів поліції):

– кваліфіковано здійснює правоохоронну діяльність щодо попередження злочинності, розкриття вчинених злочинів та охорони громадського порядку;

– чесно виконує свої обов'язки та дотримується законів;

– допомагає пересічним людям; ставиться до всіх людей із повагою [4, с. 238].

Очевидно, з аналогічних міркувань норми ч. 3 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» передбачають те, що рівень довіри населення до поліції є основним критерієм

оцінки ефективності діяльності її органів і підрозділів [2].

Нині часто в науковій літературі та засобах масової інформації феномен довіри суспільства до правоохоронних органів зводиться до розуміння цієї категорії переважно з погляду формування іміджу працівників поліції. В юридичній діяльності відносини суб'єктів характеризуються особливими властивостями, оформленими правом, тому феномен довіри у правоохоронній діяльності може набувати самостійного значення, отримуючи визнання як цінність водночас із цінністю права, довіра у такому розумінні може не збігатися за своїм обсягом із довірою як суспільним явищем (як і ідея досконалої правової системи або правопорядку не може повністю збігатись із соціальним ідеалом). Очевидно, що для громадян довіра до органів поліції не може ґрунтуватися на абстрактній ідеї справедливості, не може обмежуватися тільки визнанням цінності їхньої діяльності, а супроводжується переживанням почуття подяки, симпатії і дружньої підтримки. У такий спосіб ірраціональна сутність довіри наповнюється сенсом, життєвим змістом, стає предметною лише в конкретних вчинках поліцейських. Ця обставина вказує на залежність феномена довіри від характеру системи громадських зв'язків та історичних умов розвитку країни.

У країнах Європи і США вже склались основні моделі правоохоронної діяльності, а отже, і моделі довіри суспільства до органів поліції. Так, європейська модель довіри функціонує в умовах соціальної терпимості, американська – звернена до принципів і цінностей соціальної ідентичності особистості. Існує і східна модель довіри до органів поліції, в якій простежується система релігійних обмежень і табу. В Україні нині відбувається процес реформування правоохоронної системи. Ще не склалась остаточно модель відносин поліції та громадянського суспільства, немає єдиної моделі довіри. По суті, в умовах сьогодення в контексті посткласичної парадигми юридичної науки не сформований остаточно запит на інтегративну категорію «довіра» [6, с. 111].

Проте, на думку І. Охріменко, оцінка ефективності правоохоронної діяльності не має обмежуватися показником рівня довіри населення до поліції, що згідно з вимогами законодавства вираховується незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (ч. 4 ст. 11). Адже до уваги має братися комплекс факторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних), що загалом і визначає ефективність діяльності органів поліції в усіх її проявах [5, с. 140].

Проблема оцінки діяльності поліції не є новою. Перші спроби визначення критеріїв оцінювання поліції робилися з моменту формування перших поліцейських підрозділів у XIX ст. Природно, що і методика, і цілі оцінки змінювалися разом із соціально-економічним розвитком та розумінням місця поліції у державі та суспільстві.

Так, М. Леблан у своєму дослідженні виділяє кілька груп моделей оцінки діяльності поліції:

Першу групу становлять моделі, які оцінюють власне діяльність поліції.

1. Юстиційні моделі, які є найбільш ранньою формою оцінки діяльності поліції та спрямовані, передусім, на виявлення та усунення правопорушень та інших зловживань серед працівників поліції.

2. Бюрократичні моделі, які об'єднуються в три основних групи:

– нормативні моделі полягають у визначенні певних нормативів для поліцейських підрозділів (наприклад, кількість поліцейських на 1000 осіб населення, організаційна структура, функції, стандарти набору, несення служби тощо), після чого підрозділи перевіряються на відповідність цим нормативам;

– шкальні моделі полягають у формуванні переліку показників діяльності поліції, кожен з яких оцінюється за встановленою шкалою балів (наприклад, від 0 до 2);

– управлінські моделі призначені для аналізу використання сил і засобів поліцейських підрозділів.

3. Психологічні моделі призначені для оцінки персоналу поліції, які включають:

– психологічні тести;

– оцінки персоналу керівництвом.

4. Економічні моделі оцінюють економічну вартість діяльності поліції та поділяються на:

– еволюційні моделі, які зосереджуються на зміні вартості поліцейської діяльності в часі;

– програмні моделі зосереджені на розподілі економічних ресурсів між різними напрямами діяльності поліції [7, с. 21].

Другу групу утворюють моделі, що вивчають результати роботи поліції:

1) моделі, що базуються на вивченні громадської думки;

2) моделі, що базуються на вивченні контролю дорожнього руху;

3) моделі, що базуються на вивченні контролю за злочинністю [8, с. 146].

Досить складним при оцінці діяльності поліції є питання, що саме вважати ефективною роботою правоохоронців. У процесі розвитку професійних поліцейських служб та систем оцінки їх роботи змінювалося розуміння їхнього місця в суспільстві та державі. Нині значна частина дослідників наполягає на тому, що виразити ефективність роботи поліції лише одним напрямом її роботи (наприклад, досить часто таким напрямом є зниження рівня злочинності) неможливо. Зокрема, противники використання лише рівнів злочинності як основного показника діяльності роботи поліції вказують на те, що на Заході діяльність із протидії злочинності становить лише 20% поліцейської роботи. Натомість нині серед дослідників впливовим є підхід до оцінки, за якого в діяльності поліції виділяються ключові напрями діяльності, оцінювання яких у сукупності дозволяє визначити ефективність її роботи [9, с. 288].

Прикладом такого підходу є пропонована американським дослідником Р. Девісом узагальнена система оцінки [7, с. 23]. Сфери оцінки поділяються на три групи: політика підрозділу, поведінка працівників та результати діяльності.

Такі концепції демонструють відхід від традиційного розуміння розкриття та розслідування зло-

Таблиця 1

Для оцінки політики підрозділу пропонуються індикатори

Індикатор	Визначення	Джерела інформації
Правила підрозділу	Чи відповідають правила підрозділу щодо застосування сили та зупинки транспорту кращим практикам, прийнятим на національному рівні?	Аналіз документів, що встановлюють практики підрозділу у цій сфері
Програми підготовки	Час підготовки працівників у закладах підготовки та на робочому місці щодо застосування сили, зупинки транспорту та міжетнічних відносин	Аналіз програми підготовки
Система раннього попередження	Бази даних щодо заяв громадян, застосування сили, зупинок транспортних засобів тощо	Аналіз специфікацій системи раннього попередження
Прозорість	Публікація даних щодо заяв про злочини, арештів, зупинок транспортних засобів, застосування сили, скарги громадян тощо	Аналіз звітів підрозділу, офіційного вебсайту
Взаємодія з громадою	Створення громадських дорадчих органів, відвідання громадськістю зустрічей із керівництвом, участь громадян у протидії злочинності	Аналіз документообігу підрозділу, протоколів зустрічей

Таблиця 2

Індикатори для оцінки поведінки поліцейських

Індикатор	Визначення	Джерела інформації
Поведінка в умовах повсякденних інцидентів	Професіоналізм поліцейських під час спілкування з особами, які звернулися за допомогою або були зупинені поліцією	Короткі опитування, спрямовані на оцінку задоволення «споживачів» поліцейськими послугами
Скарги громадян	Кількість скарг громадян, швидкість проведення службових розслідувань, відсоток покараних поліцейських	Аналіз річного звіту
Мораль та етика поліцейських	Задоволення роботою та «клімат чесності»	Опитування поліцейських

Таблиця 3

Індикатори для оцінки результатів роботи

Індикатор	Визначення	Джерела інформації
Думка громади	Громадська думка щодо ефективності поліції та порушення, яких припускаються поліцейські	Дослідження громадської думки
Рівень злочинності	Кількість повідомлень про злочини та рівень кримінальної віктимізації із поправкою на демографічні особливості громади	Аналіз даних підрозділу та дослідження громадської думки
Взаємодія громадян із поліцією	Готовність громадян повідомляти поліцію про злочини та проблеми, не пов'язані зі злочинністю	Дослідження громадської думки
Час реагування	Час, потрібний для реагування на екстрені та звичайні виклики	Аналіз даних підрозділу
Рівень розкриття	Відсоток повідомлень про злочини, які призвели до арешту підозрюваного	Аналіз даних підрозділу

чинів як основної функції поліції (так звана реактивна поліцейська діяльність) та його зміщення в бік більш проактивної та сервісної діяльності.

Проведений аналіз показує, що рівень довіри залежить не тільки від об'єктивних характеристик безпеки і взаємодії з поліцією, але й від широкого соціально-політичного і ціннісного контексту, в якому ця взаємодія відбувається. Без довіри і співпраці з боку громадян поліція здебільшого виявляється безсилою і безпорадною у вирішенні поставлених перед нею завдань.

Одним із вирішальних факторів рівня довіри є якість державних інститутів. У корумпованій країні, де не поважають закон, де органи державної влади забюрократизовані, рівень довіри населення до правоохоронних органів не може бути високим.

Профілактика злочинів і правопорушень та підтримання безпечного соціального середовища мають стати одним з основних пріоритетів у роботі поліції. Саме такий підхід буде відповідати зростанню довіри населення до правоохоронних органів у сучасних умовах.

Висновки і пропозиції. Ефективна система оцінки діяльності поліції має бути багатовимірною, враховуючи безпосередні та кінцеві результати діяльності поліції, різні виміри її діяльності (запобігання злочинності, розкриття та розслідування злочинів, забезпечення порядку та безпеки, ефективність надання поліцейських послуг населенню, суспільна оцінка діяльності поліції).

Здебільшого оцінка діяльності поліції здійснюється не самими органами поліції, а зовнішніми, незалежними службами (як створеними державою, так і органами місцевого самоврядування). В українських умовах на загальнодержавному рівні такі служби можуть бути створені або у складі МВС України, або організаційно підпорядковані йому. Натомість на місцевому рівні функції оцінки діяльності підрозділів Національної поліції можуть виконувати органи місцевого самоврядування або поліцейські комісії, діяльність яких передбачена Законом України «Про Національну поліцію».

Система оцінки має спиратись на дані з різних джерел. З одного боку, це мають бути дані поліцейської статистики, однак для більш повної картини необхідні й результати вивчення суспільної думки, а також цільових опитувань окремих груп респондентів (працівників поліції, потерпілих від злочинів тощо). На цьому наголошує і Закон України «Про Національну поліцію», встановлюючи рівень довіри населення до поліції як основний критерій оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції.

Проведений аналіз показує, що рівень довіри залежить не тільки від об'єктивних характеристик безпеки і взаємодії з поліцією, але й від широкого соціально-політичного і ціннісного контексту, в якому ця взаємодія відбувається. Без довіри і співпраці з боку громадян поліція здебільшого виявляється безсилою і безпорадною у вирішенні поставлених перед нею завдань.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141
2. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 р. «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» : Указ Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2016?nreg=92%2F2016&find=1&text=%EF%EE%F1%EB%F3%E&x=7&y=6#w11.
4. Молчанов Р.Ю. Досвід оцінки ефективності оперативно-службової діяльності поліції іноземних держав та його впровадження в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2014. № 4. С. 235–243.
5. Охріменко І. Оцінка ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України: погляд на проблему. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 139–144.
6. Сердюк А.М. Щодо критеріїв ефективності діяльності поліції закордонних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2015. Вип. 3, Т. 2. С. 155–159.
7. Закордонний досвід оцінки ефективності поліцейської діяльності та перспективи його використання в Україні : наук.-метод. рек. / К.Л. Бугайчук, І.О. Святокум, В.В. Чумак. Харків : Харк. нац. ун-т. внутр. справ, 2016. 52 с.
8. Федіна Н. Професіоналізм як чинник регулювання ефективної діяльності поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 145–149.
9. Бондаренко В.В. Професійна підготовленість як основа ефективної діяльності працівників підрозділів патрульної служби національної поліції України. *Вісник* Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. 2016. Вип. 139 (2). С. 287–290.

Nebeska M. S. Evaluation of the effectiveness of the activity of the national police of Ukraine

The reform of domestic law enforcement agencies is predetermined by the state of development of Ukrainian statehood, socio-economic and political transformations, increasing efforts to counteract criminal manifestations. In the first place there are priorities of change of system of the valid orientations and the relation of experts of law enforcement agencies to the office activity. Requirements to professional and personal training, good manners, first of all, of police officers are increased. There is an urgent need to reorganize and improve the management of police bodies and units. Taking into account modern changes in social development, the problems of professional activity of managers and police officers, as well as the study of theoretical and applied problems of management of law enforcement organizations, become topical.

The creation of the National police of Ukraine necessitates the formation of a new, effective system of evaluation of its activities. In particular, certain provisions on the evaluation of the effectiveness of the police are directly established by the Law of Ukraine "On the National police", which determines-the level of public confidence in the police is the main criterion for assessing the effectiveness of police bodies and units. The definition of a performance evaluation mechanism is a prerequisite for effective police management, both at the state and local levels. All of this necessitates a fundamental review of the system of evaluation of the National police.

Studies of the practices used in the world to assess the performance of the police show their extreme diversity. In some States (most of this trend is manifested in the UK), the assessment of police activities is carried out in two dimensions: on the one hand, the comparison of police units in terms of compliance with state – level standards of activity, on the other-the implementation of local units of certain planning documents adopted at the local level, taking into account the socio-economic development of the crime situation and the like. Such an approach seems quite appropriate for implementation in Ukraine. On the one hand, it ensures the unification of the activities of the territorial bodies of the National police, the comparability of the results of their activities and compliance with certain national standards. On the other hand, it ensures Ukraine's policy of decentralizing public power and adapting police activities to specific local conditions.

Key words: *law enforcement officers, evaluation system, indicator, trust phenomenon.*

UDC 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-17

I. D. Pastukh
PhD in Law, Associate Professor, Head of the Department of Public Management and Administration of the National Academy of Internal Affairs

CONFLICT OF INTEREST SETTLEMENT IN PUBLIC SERVICE

The scientific publication on the basis of the current legislation, the achievements of legal science reveals the actual problems of the settlement of conflicts of interest in public-legal relations. It is stated that the current anti-corruption legislation does not fully define the forms and procedures of such conflicts settlement, which depends directly on their specificity, duration, content of the conflict situation, etc. All this leads to difficulties in the settlement of conflicts by authorized entities.

The legislator's approaches to ways of conflicts of interest settlement in public administration activities are disclosed. The procedure and reasons for the use of measures of non-dependent and external conflict of interest settlement are explained. It is noted that the choice of a specific measure for the settlement of an external conflict of interests must be carried out objectively, taking into account the interests of the person who has a conflict, the specificity of their official powers, in order to prevent violations of the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities.

Ways of applying measures of external settlement of conflict of interests are described in detail, taking into account the type of conflict, its duration, the person in conflict, the person authorized to resolve it, and the forms of settlement. In particular, it is noted that such measures as the transfer of a person to another position, as well as his dismissal, shall be applied only by the head of the body, enterprise, institution or organization. The decision on the application of other measures of external regulation may also be taken by the direct supervisor of the person. The decision to remove a person from performing a task, committing an action, taking a decision or participating in its adoption in a real or potential conflict of interest may be taken both verbally and in writing. Decisions on the application of other measures of external settlement are taken in writing.

Attention is paid to the gaps in the relevant legislation, specific proposals for their elimination are determined by legislatively fixing the form of the decision of the head on the resolution of the conflict, requirements for its organizational level.

Key words: *conflict of interest, public administration, potential conflict of interest, real conflict of interests, external settlement measures, non-dependent settlement measures.*

Introduction. The obligation to take measures to prevent conflicts of interest is the one of many requirements for a person who entering the public service. The legislator puts on the head of the body the responsibility to take a decision on settlement of the subordinated person conflict of interest. At the same time, the current legislation defines the ways of conflict settlement (external and independent) and does not detail the forms of such settlement (oral or written), its specificity, which directly depends on the type of conflict of interest, the form of its notification, time of occurrence, etc. All this requires a detailed research of ways of conflict of interest settlement in public-law relations.

Analysis of recent research and publications. Among the works devoted to separate aspects of the problem of conflict of interest, we can distinguish such authors as T. Vasilevskaya, V. Galunko, N. Korchak, V. Lugovoy, D. Lukianets, A. Mikhalchenko, S. Rivchachenko, V. Senik and others. Such scientists as V. Aleksandrov, V. Kolpakov, M. Melnik, S. Rogulsky, S. Stetsenko, V. Tilchik, A. Tkachenko, G. Tuchak, I. Yatskiv. At the same time, the conflict of interest settlement has not been studied in a comprehensive manner.

The purpose of the article is to identify the problems of legal regulation of the conflict of interest settlement in public-law relations, to determine specific proposals for their solution.

Presentation of the main material. In accordance with Clause 1. Art. 28 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" [1] to public administration entities (in particular, persons authorized to perform functions of the state or local self-government, and persons equal to them) are subject to the requirements, first, to take measures to prevent the emergence of a conflict of interest, secondly, to inform the supervisor or other person in the way prescribed by law about

© Pastukh I. D., 2019

the potential or real conflicts of interests, and, thirdly, not to take actions and not make any decisions until measures for settlement the conflict are taken. How to settle the conflict is stated in Art. 29 of the Law – these are measures of external and non-dependent settlement. From their content, it follows that a conflict of interest can be settled in two ways, firstly, independently, by a person who has a conflict of interest without the involvement of officials, and secondly, by external influence from other authorized persons (its directors, the NSC, other bodies and officials designated by law). The measures of external conflict of interest settlement are defined: 1) removal of a person from performing a task, committing an action, taking a decision or taking part in its adoption in the conditions of a real or potential conflict of interests; 2) the use of external control over the execution of a particular task by a person, the commission of certain actions or decision-making; 3) restriction of access of a person to certain information; 4) review of the scope of official authority of the person; 5) transfer of person to another post; 6) dismissal of a person. Specific measures for the self-settlement of a conflict of interests do not include the article under consideration, but it is indicated that the result of their application should be the deprivation of the relevant private interest of the person who became one of the causes of the conflict.

Depending on the type of legislative regulation of ways to settle conflicts of interest, they can be divided into: a) general (stipulated by the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption" [1]); b) special (they have their own specifics, are determined by the laws regulating the status of individuals and the principles of organization of the relevant bodies, for example, the head of state, people's deputies, members of the government, heads of central executive bodies, judges, chairmen of local councils, their deputies, etc.). Given this, the list of measures for the external and independent settlement of conflicts of interest envisaged by Article 29 of the Law is not exhaustive and may vary depending on the peculiarities of the service, the employment of the persons concerned, and the specifics of the organization of the activities of the relevant bodies, enterprises of the institutions and organizations. The above list of measures for the external conflict of interest settlement is also not a certain sequence of their application or choice. The choice of a specific measure depends on a number of factors: the type of conflict (potential or real), its duration (temporary or permanent), the subject, which it emerged (officials of state bodies, local self-government, employees of other legal entities of public law, persons providing public services, etc.), subjects authorized for its settlement (heads of state bodies, bodies of local self-government, state and communal enterprises, institutions, organizations of their divisions, collegial bodies directly or with the participation of the representative or the NACC body, public associations), the presence (absence) of the consent of the person to apply for a particular measure, the form of settlement (oral or written), etc. Let's consider them in more detail.

Despite the fact that the rules of Part 1 of Art. 29 of the Law does not specify the kind of conflict of interest to which external measures will be applied (although they are mentioned in the following articles of the Law), it should be emphasized that the purpose of their application – the settlement – can be reached on a potential conflict with the absence of the influence of private interest in the objectivity or impartiality of decision-making, or in the commission or non-execution of duties during the performance of official authority. Otherwise, there is a violation of conflict of interest law, and the settlement measures will be aimed at preventing the emergence of potential or real conflicts of interest in the future.

Conflicts of temporary (one-time) nature are regulated by such a measure as eliminating a person from performing a task, committing an action, taking a decision or taking part in its adoption in a conflict of interest (Article 1, part 1, Article 29 of the Law). Those conflicts that have a permanent nature are settled by other measures envisaged in paragraphs 3–6 of Part 1 of Art. 29 of the Law. Conflicts of both temporary and permanent nature can be settled by an external control over the performing of a particular duty by a person (clause 2, part 1, Article 29).

Specificity of the subject, who has a conflict of interest, causes the choice of the authorized person action to settle it. Such measures as the transfer of a person to another position, as well as his dismissal, shall be applied only by the head of the body, enterprise, institution or organization. The decision on the application of other measures of external regulation may also be taken by the direct supervisor of the person.

The decision to remove a person from performing a task, committing an action, taking a decision or participating in its adoption in a real or potential conflict of interest may be taken both

verbally and in writing. Decisions on the application of other measures of external settlement are taken in writing.

The election of a measure of an external conflict resolution of interests should be carried out objectively, taking into account the interests of the person in which it arose, the specifics of its official powers, in order to prevent violations of rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities. In any case, the election of a measure should be sufficient to settle the conflict of interests (that is, streamlining the activities of the persons concerned) and, at the same time, minimally possible interference with the performance of their official or representative powers [2, p. 122]. An external conflict of interest settlement is the area of responsibility of the manager, other authorized person or body, the level of which allows and obliges to take measures to settle the conflict of interest. Violation of legislation should recognize supervisor's decisions, instructions to the person about the need for an independent settlement of the conflict if it provides the application of measures of external regulation.

Part 2 of Art. 29 of the Law sets a requirements for the independent settlement of a conflict of interests: 1) a person settles a real or potential conflict of interests; 2) measures to settle the conflict are committed by a person who has a conflict; 3) a person who has a conflict can solve it independently; 4) the settlement is carried out by depriving the relevant private interest; 5) deprivation of private interests shall exclude any possibility of its concealment: 6) providing the direct supervisor with confirming documents for deprivation of the relevant private interest. Despite the fact that the concrete measures of such a way of settlement are not defined by law, their example is the transfer from official to another person management the enterprise and corporate rights in the manner prescribed by law (Article 36 of the Law).

Let's consider more specifically the measures of external conflict of interest settlement. *The removal from the performance of a task, commission, decision-making or participation in its adoption consists in the transfer of authority to make a decision or to act from another person in conflict*. It is used in the aggregate of the following conditions:: 1) to a real or potential conflict of interest; 2) the conflict of interests is exclusively temporary; 3) applied by the decision of the head of the relevant body, enterprise, institution, organization or head of the relevant structural unit in which the person works; 4) there is the possibility of engaging in the decision or action that created the conflict situation, another employee of the appropriate body, enterprise, institution or organization, regarding the fourth condition, it should be noted that the list of such persons should be expanded in the Law with the decision-maker person (supervisor), who can settle the conflict by making a decision or performing conflicting actions by himself. The supervisor's decision can be taken both verbally and in writing. The choice of the appropriate form depends on how the employee was assigned duties that caused a conflict of interest. If the conflict arose as a result of the receipt of oral instructions from the head or the current performance of official authority, the decision to remove and engage another employee may be taken orally, of course, it does not preclude the use of written form. In cases where the conflict was reported to the head of the writing, the performing of the authority is entrusted to the employee by an administrative act (for example, an order to carry out an audit of the enterprise, inclusion in the certification committee, other written order, etc.), then the decision of the relevant head of the considered an external settlement should be taken in writing.

Restrictions on access to information as an external conflict resolution measure have many features in common with the previous one – it is used in the event of a potential or real conflict of interest, upon the decision of the head of the relevant body or the head of the relevant structural unit in which the person works, there is the possibility of engaging in work with the corresponding information that creates a conflict situation for another employee. Distinctive features are, firstly, the type of conflict (only a long-term, permanent nature, in cases where the conflict has a one-time character, it is necessary to apply such a measure as the removal from the execution of the assignment, the commission of actions), and, secondly, there is the possibility of continuing the duty performance by the person whose access to information was limited. The law does not establish the type of such information. According to Art. 1 of the Law of Ukraine "On Information" [3], information is any information and / or data that can be stored on physical media or displayed in electronic form. Therefore, the restriction of access is applied to the information, not the document that contains it.

In our case, it is the information with the limited access. Even if a person at the time of performing his duties has an access to certain information by using an official digital signature or key, but such information may be obtained from open registers or databases (for example, the Unified State Register of Legal Entities, individuals-entrepreneurs and public formations, the Electronic System for Disclosure of Stock Market Participants, etc.), the restriction of access to such information does not settle the conflict of interest. Access should be restricted to the official information contained in documents, internal correspondence, memos related to the performance of supervisory powers, decision-making, or collected in the course of investigative activities or other activities that are not assigned to state secrets. In this case, the work of a person must be permanently connected with access to a particular type of information that is the sphere of his private interest.

Therefore, the decision of the manager to restrict the access of a person to certain information should include: a justification for the application of this measure; a specific list of restricted access information and an indication of the means by which it will be implemented (for example, the removal of an electronic key); limitation period (until the conflict of interest loses relevance); data about the person entrusted with work with the relevant information. It means that the decision should be made in writing.

The goal of *the scope of authority review* is to exclude (replace to others) from the employee functional duties the powers – reasons of a conflict of interest. It can be applied only with a whole set of the following conditions: 1) when the conflict of interest is real or potential; 2) if the conflict of interest is permanent and is related to the specific powers of the person; 3) applied by the decision of the head of the body, enterprise, institution, organization or corresponding structural unit in which the person works; 4) review of the duties does not exclude the possibility of continuing the performing other powers of the person; 5) other officials of the body, enterprises, institutions and organizations may be assigned powers that were excluded from the person. This measure of external control should be distinguished from: limiting access to information (Article 31 of the Law), transferring a person to another post (Article 34 of the Law); changing essential conditions of civil service (Article 43 of the Law "On Civil Service"); transfer to another job, change essential conditions of work (Article 32 of the Labor Code). The decision to review the scope of the authority of the person is taken in writing.

Transfer, dismissal of a person due to the existence of a conflict of interest. The common features of these external conflict resolution measures are: they are applied to a real or potential conflict of interest with a permanent nature; decision-maker is the head of the body, enterprise, institution or organization. The decision to transfer a person to the other position is taken in cases where other measures of conflict settlement cannot be applied, while the other position is free and corresponds to the personal and professional qualities of the person. As we see, the Law does not specify what type of post the person should be transferred to. The answer to this question is contained in the legislation that determines the particularity of a certain type of service or employment. Thus, persons whose work is regulated by the Law of Ukraine "On Civil Service" [4] may be transferred without compulsory holding of the contest for another equivalent or lower vacancy in the same or another state body, including in another location. The post of civil service belonging to one group of remuneration, taking into account the jurisdiction of the state body, is equally recognized. Accordingly, a lower position should be considered a post belonging to the lower wage group, as well as a post with a lower level of jurisdiction, albeit within the same group of remuneration. If a civil servant was appointed to a position without a contest, he cannot be transferred to a higher post without a contest.

The law also states that the transfer of a person to another post can only take place with his consent.

Dismissal from the position of the person who caused the conflict of interest is the most severe measure of the external conflict of interest settlement, which, in addition to the above general conditions, applies when the conflict cannot be settled in any other way, including because of the lack of consent of the person to the transfer for another post, the absence of such posts or the reluctance to get rid of the private interest that has become the cause of the conflict.

The transfer and dismissal of a person are most often used in cases where the conflict of interest relates to direct subordination relations between close relatives or other persons related to private interest.

As with previous measures for conflicts of interest settlement, the form of the decision is not defined by law. Of course, it should be written.

Performing duties under external control is a special measure of external conflict of interest

settlement. This feature is based on the fact that the employee, despite his private interest, makes a decision and acts in a potential conflict of interest, but by the decision of the head in the form of control he has defined. The main purpose of this measure is to exclude the influence of a person's private interest on the objectivity or impartiality of decision-making, or taking action. It is applied in the aggregate of the following conditions: 1) when the conflict of interest is real or potential; 2) the conflict of interests has a temporary character, and in certain cases it can be permanent; 3) it is impossible to apply such measures to settle the conflict of interests as removal of a person from performing a task, restriction of access to information and reviewing his / her official authority; 4) there are no reasons for the transfer of a person to another post or for his dismissal.

Article 33 of the Law does not specify who is authorized to decide on the use of external control. Therefore, it can be decided by the head of the body, enterprise, institution, organization, and the head of the relevant structural unit in which the person works. Proceeding from the content of this measure and requirements for its formalization, it is advisable to make such decision by the supervisor of the level not lower than the head of an independent structural unit, in which the person works.

The choice of a specific form of external control, as defined by the Law, is carried out taking into account the peculiarities of the conflict of interests that arose, the decision and / or action to be taken, the competence of the persons involved in the control, the requirements for the quality of the performing work, the employee work experience, etc.

Thus, *the checking of the condition and results of the person task performing, the commission of its actions, the content of decisions or draft decisions, adopted or developed by him or the relevant collegiate body on issues related to the subject of conflict of interest, by another employee, chosen by supervisor,* consists in the following (retrospective) control of decisions or actions taken by the person, who reported about conflict of interests, on the subject of their objectivity, legality, compliance with other requirements. This form of control can also be applied to check the activities of a collegial body, except when a non-participation of a person who has a conflict of interest would lead to the loss of the authority of such a body.

Such a form of control as *the performing the task, actions, the consideration of cases, preparation and adoption of decisions by a person in the presence of the employee appointed by supervisor* consists in current (operational) controlling, direct observation of the actions and decisions taken in "real-time" (in tandem with designated employee) for the purpose of prompt detection and timely termination of violations that may arise as a result of the influence of private interest on actions and decisions objectivity or impartiality.

The last form of external control is *the participation of the authorized person of the National Agency for the Prevention of Corruption in the work of the collegial body in the status of an observer without the right to vote*. It applies in cases where the non-participation of the person (who reported about conflict and is a member of the collegial body) in decision making by this body will lead to the loss of its authority. The decision to apply this form is taken by the relevant collegiate body. The decision defines only the form of external control, which is reported to the National Agency for the Prevention of Corruption, that identifies an authorized person to participate in the work of the collegial body as an observer. Although the participation of such a person in the voting is excluded, during the work of the collegial body it may be found violations of legislation in the field of prevention and counteraction to corruption.

The legislator has defined the main requirements for the content of the decision on the implementation of external control. It defines the specific form of control authorized to carry out the control of the employee, as well as the responsibilities of the person in connection with the use of external control over the performance of the task, the commission of its actions or decision-making. Taking into account this, the most optimal form of the decision taken by the head of the decision on the use of external control should be written regulations, which has a certain procedure of preparation and registration.

Conclusion. Despite the broad legal framework and the interpretation of external and non-dependent conflict of interest settlement, there are practical problems with their application, due to gaps in detailing such measures, determining the forms of managerial decisions, requirements for the organizational level of such a supervisor, etc. The decision to eliminate a person from performing a task, committing an act, taking a decision or taking part in its adoption in a real or potential conflict of interest

should be foreseen in oral or written, for others – only written. For such type of settlement as a removal from the performing of a task, action, decision-making or participation in its adoption, it should be foreseen that a leader, regardless of the presence / absence of another employee, should personally make decisions or perform actions that underlie the conflict. It is advisable to foresee that the decision to perform powers under external control has to make a leader of the level not lower than the head of an independent structural unit, in which the person works.

References:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700–VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Науково-практичний коментар до Закону України «Про запобігання корупції» / Наук. ред. Хавронюк М.І. Київ : Ваіте, 2018. 472 с.
3. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2658-XI. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
4. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2016. № 4. Ст. 43.

Пастух І. Д. Врегулювання конфліктів інтересів на публічній службі

У науковій публікації на основі чинного законодавства, досягнень юридичної науки розкриваються актуальні проблеми врегулювання конфліктів інтересів у публічно-правових відносинах. Констатується, що чинне антикорупційне законодавство неповною мірою визначає форми та процедури врегулювання таких конфліктів, що безпосередньо залежить від їх специфіки, тривалості, змісту конфліктної ситуації тощо. Все це призводить до складнощів врегулювання конфліктів із боку уповноважених суб'єктів.

Розкрито підходи законодавця щодо шляхів врегулювання конфлікту інтересів у діяльності публічної адміністрації. Роз'яснено порядок та підстави використання заходів самостійного та зовнішнього врегулювання конфлікту інтересів. Зазначається, що обрання конкретного заходу щодо врегулювання зовнішнього конфлікту інтересів має здійснюватися об'єктивно, враховуючи інтереси особи, яка має конфлікт, специфіку своїх службових повноважень, щоб запобігти порушенням прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Детально описані способи застосування заходів зовнішнього врегулювання конфлікту інтересів з урахуванням типу конфлікту, його тривалості, особи, в якої виник конфлікт, особи, вповноваженої його врегулювати, форми врегулювання. Зокрема, зазначається, що рішення про усунення особи від виконання завдання, вчинення дій, прийняття рішення чи участі в його прийнятті в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів може бути прийнято як в усній, так і письмовій формі. Рішення про застосування інших заходів зовнішнього врегулювання слід приймати лише письмово. Такі заходи, як переведення особи на іншу посаду, а також її звільнення, застосовуються тільки керівником органу, підприємства, установи, організації. Рішення про застосування інших заходів зовнішнього врегулювання може бути прийнято безпосереднім керівником або керівником відповідного органу, підприємства, установи, організації.

Звертається увага на прогалини у відповідному законодавстві, конкретні пропозиції щодо їх усунення визначаються шляхом законодавчого закріплення форми рішення керівника щодо врегулювання конфлікту, вимог щодо його організаційного рівня.

Ключові слова: *конфлікт інтересів, публічна адміністрація, потенційний конфлікт інтересів, реальний конфлікт інтересів, заходи зовнішнього врегулювання, самостійні заходи врегулювання.*

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-18

А. П. Пєров
здобувач кафедри адміністративного,
фінансового та банківського права
Навчально-наукового інституту права імені Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового регулювання та наукового забезпечення удосконалення професійного навчання державних службовців України.

Наголошується, що актуальність дослідження полягає у тому, що нині в Україні здійснюється черговий етап реформи організації влади та державного управління, якому потрібні професійні державні службовці з високим рівнем компетентності.

Зазначено, що в Україні відбулися три періоди реформування та удосконалення державної служби та її професійного навчання.

З'ясовано, що в чинних державних службовців недостатній рівень професійної підготовки і вони потребують її вдосконалення та узгодження зі стандартами Європейського Союзу.

Визначено, що проблему професійного навчання державних службовців України передбачається розв'язати шляхом створення умов для забезпечення професійного розвитку державних службовців та створення ефективної системи визначення потреб в їх професійному навчанні.

Встановлено, що для ефективного професійного навчання державних службовців України потрібно розвивати ринок освітніх послуг на засадах прозорості, доброчесності, конкуренції із створенням відповідної системи моніторингу та оцінки якості освітніх послуг.

Наголошено, що система професійного навчання має бути гнучкою, інноваційною, орієнтованою на професійний розвиток та кар'єрне зростання державних службовців.

Зазначено, що для підвищення рівня професійної компетентності, який здобувається завдяки професійному навчанню, треба втілити принцип Європейського Союзу, що навчання має відбуватися усе життя.

Визначена роль професійного навчання у формуванні європейського принципу належного врядування.

Підсумовується, що професійне навчання має бути обов'язковим та безперервним протягом усього життя, мати цілеспрямований, прогностичний та випереджальний характер, бути інноваційним та практично спрямованим, індивідуалізованим та диференційованим, відкритим та з гарантованим фінансуванням.

Наголошується, що шляхами розвитку професійного навчання є визначення потреб у професійному навчанні, розвиток ринку освітніх послуг та створення належних умов для вдосконалення державних службовців.

Ключові слова: *державна служба, професійна компетентність, професійна освіта, кадрове забезпечення, державне управління.*

Постановка проблеми. Одним із важливих питань, що має суттєве значення для розвитку інституту державної служби та підвищення її професійної компетенції у зв'язку з недостатнім професіоналізмом державних службовців у системі державного управління, є вдосконалення професійного навчання, яке має забезпечити професійний розвиток впродовж усього життя, який сприятиме впровадженню принципів належного врядування в нашій державі, бо головний ресурс державної служби – це люди, які здійснюють управління, і від їх кваліфікації та компетентності, мотивованості та етичності залежить її якість.

© Пєров А. П., 2019

Як зауважує колишній Голова НАДС К. Ващенко, одним із ключових завдань реформування державного управління в Україні є модернізація державної служби та вдосконалення системи професійного навчання та розвитку державних службовців [1, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню напрямів удосконалення професійної підготовки кадрів державного управління і професійного навчання державних службовців України значну увагу приділяють у своїх наукових працях Г. Атаманчук, Д. Бахрах, Ю. Битяк, В. Захарченко, Ю. Колобов, Е.В. Малиновський, Г. Мамчур, Ю. Сурмін, В.Луговий, О. Оболенський, Т.Кагановська, А. Грищук, С. Серьогін, Ю. Ковбасюк, В. Олуйко, В. Скуратівський, Л. Титаренко, Н. Богданова, М.С. Орлив, В.М. Князєв, А.Б. Грищук, Л.Р. Біла-Тіунова. У працях цих вчених розглядаються проблеми професійної освіти кадрів державної служби та сучасні тенденції її вдосконалення.

Методологія дослідження базується на інформації, яка була отримана завдяки інтерв'ю з держслужбовцями та представниками ЦОВВ, викладачами та слухачами ОРІДУ НАДУ, які навчалися за магістерськими програмами та проходили підвищення кваліфікації. Також шляхом вивчення наявних у відкритому доступі статистичних звітів та нормативних документів, стратегій та програм, академічних видань та статей, що стосуються професійної освіти, підвищення рівня професійної компетентності державних службовців.

Метою статті є дослідження процесів удосконалення адміністративно-правового регулювання системи кадрового забезпечення державного управління, критичне осмислення, формування, аналіз та синтез наявних науково обґрунтованих думок щодо професійного навчання державних службовців України.

Виклад основного матеріалу. Система державного управління в Україні не відповідає потребам держави у проведенні комплексних реформ у різних сферах державної політики та її європейському вибору, а також європейським стандартам належного управління державою. Державна служба є основою державного управління. Створення професійної державної служби має виключне значення для держави з перехідною економікою. А.Б. Грищук та чимало інших науковців зазначають, що під управлінською освітою треба розуміти професійну підготовку й освіту протягом життя управлінців усіх щаблів управління структурних одиниць публічної сфери [2, с. 168].

Слушною є думка Т. Кагановської, що професійний розвиток державних службовців є одним із важливих (пріоритетних) напрямів у системі державного управління і кадрової політики. В умовах проведення адміністративної реформи і кардинального реформування системи державного управління в Україні вимога професійного розвитку і додаткової професійної підготовки державних службовців стає особливо актуальною. Нині проблема недостатності професіоналізму та компетентності службовців системи державного управління є офіційно визнаною. Значна частина наших чиновників ще не має ані досвіду служби, ані необхідних знань і умінь [3, с. 285].

На думку автора, цю проблему може здолати лише вдосконалена система професійного навчання і ця стаття присвячена дослідженню, удосконаленню правового регулювання та розвитку наукового обґрунтування професійного навчання державних службовців, які можна розділити, систематизувавши трьома періодами.

Перший період характеризується тим, що це початковий етап становлення як державної служби, так і її професійного навчання, який прийшов на зміну радянській службі та партійно-господарському навчанню кадрів державного управління. Базову правову основу як державної служби, так і її професійного навчання заклав прийнятий у 1993 р. Закон «Про державну службу» [4]. Подальшому розвитку сприяла прийнята у 1998 р. Концепція адміністративної реформи в Україні [5], бо на той час чинна в Україні система державного управління залишалася загалом неефективною. Вона була еклектичною: поєднувала як інститути, що дісталися у спадок від радянської доби, так і нові інститути, що створилися в період незалежності України. На тому початковому етапі напрямом удосконалення було визначення рівнів та напрямів підготовки за спеціальностями та спеціалізації в освітній галузі державного управління, проведення акредитації освітніх закладів і ліцензування програм, забезпечення державних стандартів якості підготовки. У подальшому вдосконалення професійного навчання було урегульоване Указом Президента «Про затвердження Програми кадрового забезпечення державної служби та Програми роботи з керівниками державних підприємств, установ та організацій», яким було розпочато реформування державного апарату, оновлення та вдосконалення його складу. Зміцнення і послідовне поліпшення кадрового потенці-

алу державної служби вимагало професійної освіти на базі освітньо-професійних і професійних програм підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців. Програмою було унормовано сформувати мережу галузевих навчальних закладів. Подальший розвиток та удосконалення професійного навчання державних службовців посилила Наукова програма дослідження розвитку державної служби та вдосконалення кадрового забезпечення державного управління, прийнята у 2001 р. У Програмі було зазначено, що в умовах перехідного етапу економіки система державного управління та її апарат перебувають у стані реформування і потребують суттєвого вдосконалення. Тому потрібно провести дослідження з питань подальшого вдосконалення системи професійного навчання, розвитку правових і соціальних засад та моделей ефективного функціонування системи державної служби та створення її методологічних основ. Так, одним із пріоритетів у процесі професійного навчання державних службовців було приділення уваги їх підготовці до управлінської діяльності, прийняття рішень, розроблення та аналізу політики, стратегічного менеджменту тощо. Про це свідчать дослідження, зроблені протягом останніх 10 років. Так, продовж останніх років на щорічних Рішельєвських академічних читаннях науковці і практики неодноразово порушували питання низької ефективності навчання за професійними програмами [6, с. 285].

Характеризуючи перший етап, добре висловився вчений В.М. Князєв, який наголосив на тому, що особливої актуальності для трансформаційного українського суспільства набуває узагальнення набутого досвіду підготовки управлінських кадрів нової формації, основу якої становлять державні службовці [7, с. 121].

Другим етапом удосконалення професійного навчання стала прийнята у 2000 р. Комплексна програма підготовки державних службовців, яка зазначила, що підготовка фахівців для професійної діяльності в державному управлінні здійснюється шляхом професійного навчання зі здобуттям вищої освіти в освітній галузі «Державне управління» та підвищення кваліфікації в цій галузі.

Зміст професійного навчання має формуватися з урахуванням прогнозів соціально-економічного та політичного розвитку держави і реалізуватися через сукупність освітньо-професійних та професійних програм [8].

Наступним етапом удосконалення професійної освіти стала Концепція адаптації інституту державної служби України до стандартів Європейського Союзу, одним із положень якої було сформульовано, що професіоналізація державної служби і узгодження її зі стандартами ЄС можливі тільки через систему професійного навчання державних службовців, розвиток якої має бути визначено одним із пріоритетів у цій сфері [9], та прийняття у 2011 р. Закону України «Про державну службу» [10].

Третій період удосконалення професійного навчання характеризується тим, що в період становлення в Україні публічного управління та глобалізаційних, економічних, соціальних і культурних процесів надактуальною проблемою модернізації професійної підготовки та освіти є освіта держслужбовців протягом усього життя, що і стає альтмотивом нової «Стратегії сталого розвитку України 2020» [11], а також прийняття нового Закону України «Про державну службу» [12], в якому по-новому з урахуванням європейської традиції у ст. 48 закріплено, що професійне навчання здійснюється через систему підготовки, перепідготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації і є набуттям та вдосконаленням професійних знань, умінь та навичок, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації державного службовця для його професійної діяльності. Подальшим розвитком професійного навчання стала схвалена Кабінетом Міністрів України 24.06.2016 р. Стратегія реформування державного управління України на період до 2021 р. № 474-р. та Концепція реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад [13], в якій були враховані усі попередні напрацювання. Концепція визначила нові принципи професійного навчання: 1) наближення освітніх послуг; 2) обов'язковість та безперервність; 3) цілеспрямованість та випереджальний характер; 4) інноваційність та практична спрямованість; 5) індивідуалізація та диференціація навчання; 6) відкритість; 7) гарантоване фінансування.

У 2019 р. на виконання Концепції реформування професійного навчання Кабінетом Міністрів України приймається Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місце-

вих рад [14]. Таким чином, якісне поліпшення професійної підготовки ймовірне тільки за умови безперервного наукового аналізу стану і прогнозу розвитку ситуації в державній службі. Вдосконалення нормативно-правових актів, які регламентують професійну освіту, як це передбачено законом, спрямоване на набуття знань, умінь та навичок, які забезпечують відповідний рівень кваліфікації державного службовця для його професійної діяльності [15]. Треба позбавлятися практики пасивного навчання у вигляді лекцій, а переходити до інтерактивних форм та формування в держслужбовців лідерських якостей, бо політична воля і лідерство є вирішальними факторами для успішного планування та проведення реформи професійного навчання і державного управління.

Висновки і пропозиції. Досконала сучасна система професійного навчання – це не просто система з добрими викладачами та якісними програмами. В її організації мають бути створені належні умови для безперервного вдосконалення та ефективного навчання, яке допоможе кар'єрному зростанню. Сучасне професійне навчання державних службовців обов'язково повинно мати інноваційний характер, набути характеру безперервного процесу (навчання на все життя) із застосуванням новітніх технологій. Організація належного професійного навчання державної служби вимагає необхідного правового регулювання та об'єднання нормативних актів у Кодексі державної служби, хоча спочатку для цього необхідно прийняти Правові основи професійного навчання та державної служби та збільшити фінансування з двох відсотків фонду заробітної плати до чотирьох, як це передбачено адміністративною реформою. Подальшого дослідження у сфері удосконалення професійної підготовки державних службовців потребує система підзаконних актів, які регулюють її якість.

Список використаної літератури:

1. Ващенко К. Реформування системи професійного навчання : буклет. Київ : НАДС. 2017. 23 с.
2. Грищук А.Б. Державна служба в Україні: адміністративно-правовий вимір : монографія. Львів : ЛДУВС, 2018. 231 с.
3. Кагановська Т.Є. Кадрове забезпечення державного управління в Україні : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 330 с.
4. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 52. Ст. 490.
5. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98 (дата звернення: 14.03.2017).
6. Орлив Н.С. Механізми державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади в Україні : дис. … док. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Нац. акад. держ. упр. при президентові України. Київ, 2019. 440 с.
7. Князєв В.М. Наукове забезпечення підготовки адміністративно-управлінської еліти в Україні. *Актуальні проблеми державного управління* : збірник наукових праць. 2002. № 2. С. 121−124.
8. Про комплексну програму підготовки державних службовців : Указ Президента України від 09.11.2000 р. № 1212. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46. С. 43.
9. Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу : Указ Президента України від 5 березня 2004 р. № 278. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 50.
10. Про державну службу: закон України від 17.11.2011 р. № 4050-VI. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2012. № 26. Ст. 273.
11. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/15. *Урядовий кур'єр*. 15.01.2015. № 6.
12. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 92
13. Про схвалення Концепції реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих держадміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.12.2017 р. № 974-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 247.
14. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 106. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 35.
15. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII: *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 92.

Pierov A. P. Administrative legal areas improvement of vocational training of civil servants of Ukraine

The article is devoted to the study of administrative and legal regulation and scientific support for the improvement of professional training of civil servants of Ukraine.

It is emphasized that the relevance of the study is that currently in Ukraine is the next stage of reform of the organization of government and public administration, which requires professional civil servants with a high level of competence.

It was noted that in Ukraine there were three periods of reform and improvement of the civil service and its professional training. It has been found that incumbent civil servants lack a sufficient level of training and that they need to improve it and bring it into line with European Union standards.

It is determined that the problem of vocational training of civil servants of Ukraine is supposed to be solved by creating conditions for ensuring the professional development of civil servants and creating an effective system for determining the needs for their vocational training.

It is established that for effective professional training of civil servants of Ukraine it is necessary to develop the market of educational services on the basis of transparency, integrity, competition with creation of an appropriate system of monitoring and assessment of quality of educational services. It was emphasized that the system of vocational training should be flexible, innovative, focused on career development and career development of civil servants.

It is stated that in order to increase the level of professional competence acquired through vocational training, it is necessary to embody the principle of the European Union that training should be a lifelong learning process.

The role of vocational training in shaping the European principle of good governance has been identified.

It is concluded that vocational training must be compulsory and continuous throughout life, be purposeful, predictive and proactive; to be innovative and practically oriented, individualized and differentiated, open and with guaranteed financing.

It is emphasized that the ways of developing vocational training are to identify the needs for vocational training, to develop the market for educational services and to create the right conditions for the improvement of civil servants.

Key words: *civil service, professional education, vocational training, human resources, public administration.*

УДК 342.724
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-19

М. В. Співак
доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ

ЖІНКИ-МУСУЛЬМАНКИ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ: МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ТА ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ІСЛАМУ

Стаття присвячена дослідженню міжнародної практики призначення на посади до органів влади та проходження служби жінок-мусульманок. Актуальність теми зумовлена сучасними процесами демократизації і глобалізації, на фоні яких певна частина мусульманських жінок прагне зберегти сомоідентифікацію, пов'язану з даниною традиціям і шануванням релігії. У зв'язку з інтеграцією України до Європейського Союзу є необхідність запозичити міжнародний досвід реалізації політики гендерної рівності, врахувати рекомендації ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, міжнародних моніторингових інституцій у галузі прав людини, а також положення міжнародних договорів, зокрема Угоди про асоціацію Україна – ЄС.

У статті досліджено досвід США, європейських країн (Великої Британії, Данії, Бельгії, скандинавських країн), Туреччини, Саудівської Аравії, Оману.

Наводяться статистичні дані онлайн-голосування ставлення українців до жінки у хіджабі.

Автор наголошує на тому, що в Україні відсутні дані про жінок-мусульманок у державному секторі. Аналізуючи чинне законодавство України, автор зазначає, що воно не містить ані заборон, ані дозволів на носіння мусульманського або будь-якого іншого національного чи релігійного одягу. Аналіз публікацій дає змогу стверджувати, що американські та європейські практики показують, що носіння хіджабу − це особистий вибір жінки, якщо він не порушує загальнолюдських норм моралі, то має сприйматись з повагою.

Автор пропонує виокремити і закріпити положення щодо прав жінок на носіння хіджабу в державному секторі, запровадити в системі службової підготовки, перепідготовки державних службовців окремі дисципліни з актуальних тематик гендерної політики, зокрема і релігійної тематики, з метою проведення статистичного спостереження і збирання наукових даних при влаштуванні на державну службу. Означений підхід дасть змогу створити гендерно чутливий корпус кадрів державної служби, який буде налаштований на сприйняття гендерних вимірів будь-яких політичних, соціальних та економічних явищ, на розроблення гендерних стратегій та управління гендерним процесом у сфері державної служби зокрема та в суспільстві загалом.

Ключові слова: *державний службовець, хіджаб, державна служба, політика, релігія, жінка.*

Постановка проблеми. Одні лише релігійні джерела не здатні пояснити певні соціальні практики мусульманських суспільств, оскільки хоч іслам і є ключовою віхою функціонування більшості інституцій мусульман, він являє собою вагоме теоретичне підґрунтя, застосування на практиці якого залежить від низки інших чинників, таких як інтерпретація Корану та практик Пророка, історії тощо. Автор робить спробу продемонструвати безпосередні практики суспільства щодо жінки, її місця та ролі в публічній сфері через вивчення загальних мусульманських традицій, оскільки незважаючи на те, що певні устої у країнах кардинально різняться, спільна релігія та минуле додали багато ідентичних рис не лише в мусульманські суспільства, але й значним чином вплинули на формування світогляду країн ЄС і США. Місце України у цьому питанні є очевидним. Питання гендерної рівності і недискримінації, національних меншин і міжнаціональних відносин є нині актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам гендерної рівності і нерівності в культурно-освітньому просторі жінки, релігійному розумінню гендерної рівності, впливу гендерної інтеграції на ефективність бойових (військових) операцій і ролі у них жінки, гендерному

© Співак М. В., 2019

паритету жінки в Національній поліції України присвячені праці Х. Антіфєєвої, Р. Луцького, Л. Філяніної, А. Гаркуши та ін.

Іслам та інтеграцію жінки-мусульманки в європейське суспільство, політичну участь в управлінні вивчали Г. Гаджимурадова, Ш. Махмудієн, М. Фроляк, І. Зубаренко.

Питання відповідальності за домашнє насильство і насильство за ознакою статі, у тому числі міжнародний досвід із цієї проблематики, досліджені О. Постол, Л. Садонцевою, К. Левченко, М. Легенькою, С. Мінченком, О. Дмитращук.

Однак поза увагою науковців залишається вивчення практики і запозичення міжнародного досвіду з підтримки жінок-мусульманок у державному секторі.

Мета статті − дослідити міжнародну практику призначення на посади до органів влади та проходження державної служби жінок-мусульманок і виділити позитиви, що вплинуть на реалізацію політики гендерної рівності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього десятиліття, окрім безпосередньо Близького Сходу, хіджаб стає предметом політичної спекуляції, особливо коли говорять про жінок на службі в секторі державного апарату, правоохоронних органах тощо.

З початку 2000-х рр. у реформуванні державного апарату в Україні відбулося багато суттєвих змін. Робота з реформування центральних органів виконавчої влади головним чином зосереджувалася на здійсненні заходів, спрямованих на посилення інституційної спроможності міністерств щодо формування і координації державної політики та позбавлення їх невластивих повноважень, скорочення загальної кількості працівників центральних органів виконавчої влади, оновлення персоналу, забезпечення конкурентоспроможного рівня оплати праці для всіх державних службовців, досягнення паритетного становища жінок і чоловіків в апараті, ліквідації дискримінації за ознакою статі тощо. Якщо проаналізувати ситуацію в Україні, то вона виглядає так. Закон України «Про державну службу» не визначає під час проходження і прийняття на державну службу обмежень або заборон, пов'язаних із віросповіданням. Наступна не менш важлива реформа – реформа поліцейських сил, за якої відбулася зміна поліцейської організації у професійну і підзвітну поліцейську службу, яка здійснює правоохоронну діяльність з урахуванням потреб місцевих спільнот і де інтеграція гендерних аспектів є також ключовим фактором для забезпечення ефективності і підзвітності поліції, задля зміцнення місцевої ініціативи у процесі реформ і для забезпечення їх легітимності [1, с. 116−117], як виявилося, теж позбавлена згадок про релігійні уподобання.

Реформа поліції стала однією з перших і гучних реформ в Україні. У процесі трансформації правоохоронних органів України відчутним є вплив США, Канади, Грузії, країн ЄС, які безпосередньо вплинули на питання гендерного паритету в лавах поліції. Станом на 1 квітня 2016 р. загальна кількість жінок в апараті та підрозділах становить 27 626 осіб, тоді як чоловіків-поліцейських – 105 266, тобто жінок у поліції 20,7% [2]. У ст. 49 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що на службу в поліції можуть бути прийняті громадяни незалежно від раси, кольору шкіри, релігійних переконань, статі, етнічного походження. У ст. 61 цього ж закону обмеження, пов'язані зі службою в поліції, щодо віросповідання не містяться [3]. Не можна не погодитися з думкою, що жінки-мусульманки, які проживають у мегаполісі і сповідують іслам, часом відчувають труднощі в збереженні зовнішньої релігійної ідентичності, оскільки деколи стикаються з негативною реакцією на їхній вигляд, аж до неприйняття їх одягу окремими соціальними групами [4, с. 6−7]. З цього приводу Закон України «Про Національну поліцію» є категоричним. Ст. 20 Закону чітко проголошує, що поліцейські мають єдиний однострій [3], опис і зразки предметів якого затверджені Постановою КМ України «Про однострій поліцейських» від 30 вересня 2015 р. № 823 [5].

Ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на основі положень Конституції України (ст. 35) гарантує кожному громадянину в Україні право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором, свободу сповідувати будь-яку релігію, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні переконання. Положенням цієї ж статті Закону визначено, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування у визначенні громадянином свого ставлення до релігії, сповідання або відмови від сповідання релігії [6; 7].

На жаль, нині ми не маємо статистичних даних щодо жінок-мусульманок на службі ні в органах Національної поліції, ні у державному секторі України. Але виключати таку ймовірність, на нашу думку, не варто. По-перше, реформи в Україні стали комплексним проек-

том національного масштабу, в якому вперше поєднались іноземна команда реформаторів, іноземне законодавство і, що важливо, повноцінна іноземна підтримка. Безумовно, вплив США і ЄС дуже відчутний, адже Україна, насамперед, переймає їх досвід, а досвід сприйняття жінки-мусульманки на двох континентах має своє специфічне забарвлення. Так, згідно з даними, в країнах Європейського Союзу нині перебуває близько 16 мільйонів мусульман, загалом це 3,4% населення Євросоюзу [8]. Прогнозується, що кількість мусульманського населення в Європі буде зростати. Про це йдеться в дослідженні американського дослідницького центру Pew Research Center. Дослідники змоделювали три сценарії в 28 країнах Європейського Союзу, а також Норвегії та Швейцарії, які враховували різні умови: природній приріст населення, регулярну міграцію в майбутньому, наприклад, заради роботи чи навчання, а також міграцію біженців. Навіть за умови повного припинення імміграції мусульман їхня частка в населенні зросте з 4,9% у 2016 р. до 7,4% у 2050 р. Зокрема, в Німеччині кількість мусульманського населення може зрости з нинішніх 6 до 9%.

За двома іншими сценаріями – «середньої» та «високої міграції», – до середини століття мусульмани становитимуть від 11 до 14% населення Європи. В Німеччині, яка протягом останніх років прийняла багато мігрантів та біженців, частка мусульман становитиме від 11 до 20%.

У дослідженні пояснюється, що зростання мусульманського населення зумовлено тим, що серед мусульманок більше жінок дітородного віку. Середній вік немусульманок в Європі становить 43,8 роки, тоді як мусульманок − 30,4. Крім того, мусульманські жінки народжують більше дітей – у середньому 2,6, тоді як немусульманські жінки мають 1,6 дитини [9].

Інтеграція нашої держави до Європи поєднана з одночасним розвитком динамічних взаємин між країнами Союзу, тому досить ймовірно, що цей процес матиме місце і на території України. Цьому сприяють історичні передумови, адже іслам − одна зі світових релігій, представлених в Україні. Історично центром поширення ісламу в Україні став Крим. У середині XV ст. тут утворилось Кримське ханство, яке незабаром потрапило у васальну залежність до Османської імперії [10]. Значний авторитет мають і організації, створення яких сприяє поширенню ісламу на території України. Це, зокрема, Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман України «УММА», Духовне управління мусульман Криму, Духовний центр мусульман України, Духовний центр мусульман Криму, Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят», незалежні громади мусульман [11]. За даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, станом на 01.01.2019 р. в Україні діє понад 260 мусульманських релігійних громад [12]. Ще однією умовою стрімкого поширення ісламу є порушення територіальної цілісності нашої держави внаслідок окупації та незаконної анексії Криму і внутрішнє переміщення мусульман на підконтрольні території.

Незважаючи на величезні відмінності географічних, соціальних і економічних обставин і різноманітність форм організації поліцейських сил, державного політичного сектору і сектору оборони їх чисельності та умов роботи, є низка загальних проблем, що стоять перед багатьма організаціями, особливо щодо врахування гендерних і релігійних аспектів. Однією з таких є носіння традиційного одягу жінками-мусульманками. У країнах ЄС і США різне ставлення до жінок, що закривають обличчя. Що стосується України, то варто навести дані одного з онлайн-опитувань, в якому взяло участь 166 респондентів. На запитання «Як ви ставитесь до хіджабу?» 27% (44 голоси) відповіли «це одяг мусульманок», 24% (40 голосів) – «негативно, це ознака пригноблення жінки», 22% (37 голосів) – «мені подобається, я б і сама носила / був би радий, якби хустку носила моя дружина», 17% (29 голосів) – «це мій повсякденний одяг», 10% (16 голосів) – «мені подобається, але я б так не одягалася» [13].

Повертаючись до європейського досвіду, зокрема в секторі охорони здоров'я, варто згадати практику, започатковану лікарнями Скандинавії, де спеціальною комісією були розроблені і запроваджені дві моделі хіджабу для уніформи норвезьких лікарів-мусульманок. Згідно із загальнонорвезькими медичними правилами, до цього лікарі-мусульманки не мали права носити свій особистий хіджаб у робочий час через гігієнічні норми. Національна медична академія запустила проект створення універсальних моделей хіджабу, зважаючи на зростаючу кількість мусульман серед норвезьких лікарів. Для створення моделей використані стійкі тканини, котрі витримуватимуть значну температуру (90°) та будуть проходити чистку, як і решта уніформи медичного працівника [14].

У 2012 р. Міністерство оборони Норвегії спільно з Міністерством юстиції змінили вимоги до зовнішнього вигляду службовців. Жінки-військові, які сповідують іслам, можуть ходити по військовій базі в хіджабі та носити нарукавну пов'язку з символами їхньої віри. До речі, Норвегія відстала у цьому питанні від своїх скандинавських сусідів. У Данії та Швеції солдати-мусульманки могли носити хустки на десять років раніше. Командування армій цих країн вважало, що для військових необхідно створити такі умови служби, щоб вони не відмовлялися від своїх звичаїв та релігійних ритуалів [15].

Однак дещо інша ситуація в Норвегії щодо жінок поліцейських і суддів. Їм категорично заборонено носити традиційний жіночий мусульманський одяг. Це рішення норвезького уряду оголосила ексміністр культури країни Хадія Тайік під час останнього засідання Вищого комітету Норвегії з питань етики. Ця заборона стосується виключно жінок поліцейських та суддів. Лейбористський уряд Норвегії вважає, що державні публічні службовці, тобто поліцейські та судді, мають суворо дотримуватись відкритої нейтральної позиції, яка передбачає відмову від будь-яких релігійних символів. Дебати навколо носіння хіджабу серед норвезьких поліцейських та суддів виникли ще у 2008 р. Тоді молода жінка-мусульманка прагнула пройти спецпідготовку та стати поліцейським. На її питання, чи може вона вільно носити хіджаб на службі, керівництво не змогло дати адекватної відповіді. Листи мусульманки з цим питанням дійшли до Міністерства юстиції та тодішнього прем'єр-міністра Норвегії. З того часу точилася палка дискусія, однак уряд Норвегії та Вищий комітет із питань етики, зваживши всі «за» і «проти», дійшли висновку, що норвезькі поліцейські та судді залишатимуться нейтральними [16].

У Великій Британії склалася дещо інша ситуація: там право мусульманки носити хіджаб захищене законами по боротьбі з дискримінацією. У 2009 р. до уніформи жінок-поліцейських додався хіджаб. Причому там він існує у двох варіантах – чорний, під колір форми співробітників поліції, і синій, під колір одягу поліцейських добровольців. Влада ухвалила таке рішення, стверджуючи, що цей крок заохотить до роботи у правоохоронних органах більше англійських мусульман [15].

Наприклад, Шотландська поліція затвердила хіджаб як офіційну форму, щоб заохотити мусульманських жінок, які раніше не були знайомі зі службою в поліції як варіантом кар'єрного росту [17].

Незважаючи на приклади позитивних практик у Західній Європі, законодавчі практики проти хіджабу почалися у грудні 2003 р., коли президент Франції Ж. Ширак висловився на підтримку законопроекту, що забороняє носити релігійні атрибути. Проти хіджабу висловлювався свого часу і канцлер ФРН Г. Шредер. Згодом цю тенденцію підтримали Бельгія і Данія.

Без перебільшень відносини США з мусульманським світом можна назвати надскладними. Неабияку роль у цьому мали терористичний напад на Сполучені Штати 11 вересня 2001-го р., війни в Іраку та Афганістані, втручання НАТО у Лівію. Ні теперішній уряд, ні спроби Барака Обами налагодити діалог із мусульманським світом не змогли змінити негативне уявлення мусульман про Америку. І все ж вважаємо доречним згадати кілька прикладів призначення жінок-мусульманок на державні посади.

Так, у 2014 р. в Міннесоті 21-річна мусульманка-поліцейський Кадра Мухамед стала випускницею поліцейської академії і першою жінкою-мусульманкою сомалійського походження, яка носить хіджаб на службі [18].

Також після виборів у США в новому складі нижньої палати Конгресу жінки отримали рекордні 90 місць. Уперше в історії до складу потрапили дві мусульманки (Рашиде Тлаіб і Ільхан Омар) із родин біженців, дві жінки з корінних американських народів, одна з яких є відкритою представницею ЛГБТ-спільноти, а також 29-річна мешканка Нью-Йорка, яка стала наймолодшою конгресвумен в історії [19]. Новина про складання присяги на Корані першою мусульманкою-конгресменом США в хіджабі обговорювалася не тільки мусульманами. Вона засмутила нині правлячі політичні кола США і сколихнула російські соцмережі. Адже, на думку обурених, є небезпека того, що державні рішення жінки-мусульманки будуть приймати на основі принципів Корану і, звісно, їх призначення на впливові посади буде сприяти поширенню ісламу в США [20].

Зрозуміло, прогресивні мусульмани в США і за межами Америки радіють обранню «перших мусульманок у Сенат» і називають це найважливішою історичною подією. Однак, як з'ясувалося пізніше, необхідно відкинути будь-які ілюзії. Рашида Тлаіб і Ільхан Омар − це ліві активістки з відповідним набором переконань, багато з яких абсолютно не сумісні з переконаннями мусульман. Обидві вони сумно «прослави-

лися» своїми антиісламськими по суті заявами, закликом до радикального фемінізму, захистом абортів, «прав ЛГБТ». Якщо і можуть бути позитивні для мусульман зрушення в їх обранні, то це, безумовно, їх сувора позиція проти Ізраїлю, на захист Палестини. Хоча навіть тут, як зазначає Якуб Хаджич, Таліб не поділяє закликів до створення незалежної палестинської держави і закликає створити єдину демократичну державу з рівноправністю для євреїв і арабів. Також ці жінки будуть лобістами для мусульманської громади загалом, а їх присутність у Сенаті ще більшою мірою «американізує» американську громаду, а ліві фракції демократичної Америки ще більше зрушить на бік Палестини [21].

У межах цієї публікації варто згадати і про країни, де жінка-мусульманка в національному одязі є звичним явищем.

Наприклад, заборона на одяг у Турції діяла з 1923 р. і була однією з ознак світської турецької держави, основи якої були закладені Мустафою Кемалем (Ататюрком). Колишній турецький уряд продовжував цю традицію і заборонив хіджаб в університетах і на державній службі. Свого часу заступник глави Народно-республіканської партії Туреччини Велі Акбаба з цього приводу висловився: «Демонстрація поліцейськими своїх релігійних відмінностей недопустима, це збільшить розкол у суспільстві». Ситуація почала змінюватися на початку 2000-х рр., коли турецьким жінкам, які працюють у поліції, дозволили носити хіджаб, якщо він не мав візерунка і пасував за кольором до уніформи. Хустки можна надягати під берети або кепки. Турецька влада пояснила таке рішення розширенням демократії в суспільстві, яке сприйняло нововведення неоднозначно, воно навіть викликало критику з боку частини турецької громадськості. Цьому сприяла діяльність і активність ісламсько-консервативної Партії справедливості і розвитку, що виступає за скасування обмежень. Наприклад, у 2010 р. було знято заборону на носіння хустки в університетах. У 2013 р. турецька влада скасувала заборону на носіння хіджабу для держслужбовців [22].

У 2017 р. в Омані мусульманка у званні підполковника поліції була призначена главою поліцейської дільниці і стала першою жінкою-начальником поліції в хіджабі [23].

У 2018 р. уряд Саудівської Аравії вирішив зробити послаблення щодо жінок і дозволив жінкам обіймати посади слідчих у поліції і в комітеті, який займається врегулюванням сімейних конфліктів. На посади слідчих приймаються жінки, що пройшли випробування у процесі призначення на посаду, склали кваліфікаційний іспит і мають вищу юридичну освіту. Слідчі-жінки мають право брати участь у досудовому розслідуванні і судовому провадженні, давати показання в суді, стежити за виконанням кримінальних вироків, приймати скарги від підозрюваних чи/або обвинувачених осіб, слідкувати за дотриманням процесуальних строків тощо [24].

Як слушно зауважує Л. Дудка, серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці й суспільстві загалом, є релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо нині релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо й опосередковано впливали й впливають на суспільно-політичні процеси будь-якої країни [25, с. 86]. Духовне життя суспільства – надзвичайно важливий елемент як окремого індивіда, так і соціуму загалом. Від оптимальності цього процесу залежать перспективи еволюціонування суспільства загалом [26, с. 46]. Отже, значення жінки-мусульманки і її місце на службі у державному секторі в різних країнах різне. Є багато стереотипів, які заважають її становленню та ідентифікації в сучасному суспільстві.

Висновки і пропозиції. Викладенні в статті положення дають підстави для кількох висновків: по-перше, в Україні відсутні дані про жінок-мусульманок у державному секторі, що не відповідає вимогам часу. По-друге, законодавство України не визначає ні заборон, ні дозволів на носіння мусульманського або будь-якого іншого національного чи/або релігійного одягу. По-третє, західні ідеологи і політики досить чітко усвідомлюють, що зростаюча кількість прихильниць хіджабу на фоні фемінізації Заходу є неминучим процесом у боротьбі двох цивілізацій за право подальшого домінування. По-четверте, американські та європейські практики показують, що носіння хіджабу − це особистий вибір жінки, якщо він не порушує загальнолюдських норм моралі, то має сприйматись із повагою. По-п'яте, у подальшому, на думку автора, необхідним для науки і нормотворчої практики є дослідження цього питання в контексті негативної практики у порівнянні країн ЄС, США і мусульманських країн. По-шосте, у зв'язку з узгодженням законодавства України з європейськими нормами доцільним буде виокремити окремі положення щодо прав жінок на носіння хіджабу в державному секторі. По-сьоме, варто запровадити в системі службової підготовки, перепідготовки

державних службовців окремі дисципліни з актуальних тематик гендерної політики, зокрема і релігійної тематики. Означений підхід дасть змогу створити гендерно чутливий корпус кадрів державної служби, який буде налаштований на сприйняття гендерних вимірів будь-яких політичних, соціальних та економічних явищ, на розроблення гендерних стратегій та управління гендерним процесом у сфері державної служби зокрема та суспільстві загалом.

Список використаної літератури:

1. Каана А. Роль женщины в развитии правоохранительных органов Кыргызстана. Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 10. С. 116−119. eLIBRARY ID: 24891333
2. Жінки в поліції. URL: https://noborders.org.ua/zhinki-v-politsiyi
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379
4. Муслимова К. Мусульманская женщина: трансформация статуса и процесс идетификации. Мир науки. 2018. № 2. Том 6. С. 6−7. URL: https://mir-nauki.com/72psmn218.html. eLIBRARY ID: 35215338
5. Про однострій поліцейських : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 823. *Офіційний вісник України*. 2015. № 83. С. 15. Ст. 2750.
6. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1991. № 25. Ст. 283.
7. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Які країни сповідують іслам? URL: https://piznayko.in.ua/yaki-krayiny-spoviduyut-islam
9. Дослідження: частка мусульман в Європі зросте до 2050 року вдвічі. URL: https://zik.ua/zmi/dw/2017/11/30/doslidzhennya_chastka_musulman_v_yevropi_zros
10. Мусульманство в Україні / Суспільство. Релігія. URL: https://uateka.com.
11. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2018 р. : Наказ Міністерства культури України від 19.03.2018 р. №216. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0216734-18
12. Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. URL http://pravpost.org.ua/%d1%80%d0%b5%d0%bb%d1%96%d0%b3%d1%96%d0%b
13. Опитування: Як ви ставитеся до хіджабу? Станом на 07.08.2019 р. Іслам в Україні. *Інтернет-видання.* URL: https://islam.in.ua/ua/analiz/musulmany-v-ukr
14. У Норвегії розробили спеціальні моделі хіджабу для лікарів. 03.12.2012. Islam Times. URL: https://islamtimes.co.uk/uk/woman_page/fashion/U_Norveg%D1
15. Військовим Норвегії дозволили носити хіджаб. 31.08.2012. URL: https://islamtimes.co.uk/uk/news/world/V%D1%96yskovim_Norveg%D1
16. Хадія Тайік. “Islam Times”. 09.01.2013. URL: https://islamtimes.co.uk/uk/news/world/Pol%D1%96tseyskim_ta_suddyam_Norveg
17. Police Scotland approves hijab as official uniform to ‘encourage Muslim women’ to join force. *Samaa Digital.* August 25, 2016. URL: https://www.samaa.tv/global/2016/08/police-scotland-official-uniform-hijab-muslim
18. В полиции Миннесоты появилась первая мусульманка в хиджабе. URL: https://islamnews.ru/news-V-policii-Minnesoty-pojavilas-pervaja
19. До Конгресу США потрапили 90 жінок: серед них є мусульманки та представниці корінних американців. URL: https://thebabel.com.ua/texts/21487-do
20. Икрамутдин Хан. Мусульмане США имеют представителей в Конгрессе. Что на счет России? 04.01.2018. URL: https://golosislama.com/news.php?id=35690
21. Якуб Хаджич. Выборы в США: первые американские мусульманки в сенате? Политика. 07.10.2018. URL: https://golosislama.com/news.php?id=35350
22. Влада Туреччини дозволила жінкам-поліцейським носити хіджаб на службі. URL: https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0
23. Впервые в Омане полицейским руководителем стала мусульманка. 16.01.2017. URL: https://golosislama.com/news.php?id=30985.
24. В Саудии появятся женщины-следователи. 13.02.2018. URL: https://golosislama.com/news.php?id=33868
25. Dudka L. The church as an institution of civil society: the experience of becoming in modern Ukraine. Development trends in legal science and practice: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2018. 244 p. DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-29-9_5
26. Koba O., Koba M. Formation of spirituality of cadets in frameworks of higher education institutio. Development of modern science: the experience of European countries and prospects for Ukraine : monograph / edited by authors. 2nd ed. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2019. 344 p. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-571-78-7_19

Spivak M. V. Muslim women in the public sector: international practice and the gender dimension of Islam

The article is devoted to the study of the international practice of appointment to the authorities and the service of muslim women. The relevance of the topic is due to the current processes of democratization and globalization, against which some muslim women seek to preserve self-identification, related to the traditions and worship of religion. Due to the integration of Ukraine into the European Union, there is a need to gain international experience in implementing gender equality policy, to take into account the recommendations of the UN, the Council of Europe, the European Union, the OSCE, international human rights monitoring institutions, and the provisions of international treaties, in particular the Association Agreement Ukraine – EU.

The experience of the USA, European countries (Great Britain, Denmark, Belgium, Scandinavian countries), Turkey, Saudi Arabia, Oman is explored in the article.

Statistics on online voting of Ukrainians towards women in hijab are provided.

The author points out that there are no data on Muslim women in the public sector in Ukraine. Analyzing the current legislation of Ukraine, the author notes that it does not contain any prohibitions or permits on wearing muslim or any other national or religious clothing. The analysis of publications makes it possible to argue that American and European practices show that wearing a hijab is a woman's personal choice, if it does not violate universal norms of morality, should be treated with respect.

The author proposes to separate and consolidate specific provisions on women's right to wear hijab in the public sector; to introduce in the system of official training, retraining of civil servants certain disciplines on topical topics of gender policy, including religious topics; for the purpose of statistical observation and the collection of scientific data in public service. This approach will create a gender sensitive civil service body that is geared to the perception of gender dimensions of any political, social and economic phenomena, to the development of gender strategies and to managing the gender process in the civil service in general and in society in general.

Key words: *civil servant, hijab, public service, politics, religion, woman.*

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-20

О. Ю. Терехова
аспірант кафедри адміністративного, господарського
права та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОКРУЖНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню поняття та особливостей адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів в Україні. Розкрито зміст дефініції «правове регулювання» як особливої форми управлінської діяльності. Акцентовано на наявних у науковій доктрині підходах щодо розуміння сутності адміністративно-правового регулювання діяльності судів. Сформульовано авторське визначення поняття «адміністративно-правове регулювання діяльності окружних адміністративних судів в Україні». Визначено, що адміністративно-правові норми, за допомогою яких здійснюється регулювання діяльності судів, знаходять зовнішнє вираження у джерелах адміністративного права. Зазначено, що однією з ознак джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів України є їх розташування за принципом ієрархічної підпорядкованості. Відповідно, в статті розкрито класифікацію джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів України за критерієм їх місця в ієрархії актів національного законодавства. Виділено Конституцію України, на основі якої приймаються і, відповідно, не мають суперечити її положенням нормативно-правові акти, закони України, підзаконні акти, включаючи укази Президента України і накази Державної судової адміністрації України, акти органів суддівського самоврядування, внутрішньо-розпорядчі акти суду. Розглянуто класифікацію джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів за напрямами адміністративної діяльності зазначених судів: організаційно-управлінські питання, кадрові питання, особистий прийом громадян, доступ до публічної інформації, здійснення контролю за законністю діяльності співробітників суду і забезпечення їх безпеки. Окрему увагу приділено міжнародним договорам, що містять адміністративно-правові засади діяльності окружних адміністративних судів.

Ключові слова: *суд, окружний адміністративний суд, адміністративно-правове регулювання, закон, підзаконний акт.*

Постановка проблеми. Реформа судової системи, яка нині триває в Україні, зумовлює перегляд наявних положень, що на законодавчому рівні регулюють діяльності судів, а також скасування застарілих норм та прийняття нових нормативних актів із метою удосконалення правової основи діяльності судових органів та наближення національного законодавства до вимог європейського співтовариства. При цьому правова основа діяльності окружних адміністративних судів України не є виключенням. Тому дослідження норм права, що регулюють діяльність зазначених суб'єктів, є актуальним у сучасних умовах проведення судової реформи в державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що вивчення адміністративно-правового регулювання діяльності судів загалом не є новим для наукової доктрини, зазначене підтверджується працями таких науковців, як Р.М. Аюпова, В.П. Бойко, А.Л. Борко, М.К. Закурін, Д.В. Кірєєв, А.А. Іванищук, О.І. Потильчак, М.І. Шатерніков та інші. Разом із тим судова реформа вимагає швидкого оновлення правової основи діяльності судів, у тому числі окружних адміністративних судів України, з огляду на це вивчення особливостей адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів України потребує додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. М.І. Пипяк зазначає, що від того, наскільки правильно й точно закріплені положення щодо діяльності судів, залежить їх практична реалізація, тоді

© Терехова О. Ю., 2019

як відсутність вичерпних для розуміння законодавчих приписів, навпаки, спричиняє різне їх трактування, внаслідок цього порушується процес ефективного функціонування судової системи [1, с. 100]. З огляду на це вивчення адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів України дасть змогу з'ясувати стан правового забезпечення здійснення ними своїх завдань та функцій. Насамперед варто розпочати із розуміння поняття «правове регулювання».

Р.Я. Демків визначає його як систему дій та операцій, які здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах за допомогою певних методів і з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення і реалізацію певних моделей суспільного розвитку [2]. Заслуговує на увагу і дефініція, запропонована В.В. Лазарєвим та Т.Н. Радько, які вважають, що правове регулювання є частиною дії права, котра характеризує спеціально-юридичну дію права на поведінку і діяльність його адресатів, але безпосередньо з ними ще не пов'язана [3, с. 133].

Підсумовуючи, варто зауважити, що правове регулювання є впливом на суспільні відносини за допомогою норма права з метою їх упорядкування та розвитку. Слід наголосити, що важливе місце серед них належить нормам адміністративного права, через які держава впливає на широке коло суспільних відносин. З огляду на це необхідно звернути увагу на зміст дефініції «адміністративно-правове регулювання». На думку О.В. Минюка, це особлива форма управлінської діяльності, здійснювана за допомогою специфічної системи нормативно закріплених методів і засобів уповноваженими органами державної влади та саморегулівними інституціями, владні повноваження яких спрямовані на реалізацію регулюючого впливу суспільних відносин [4, с. 11].

Переходячи до адміністративно-правового регулювання діяльності судів, пропонуємо звернути увагу на те, що є низка дисертаційних досліджень, присвячених функціонуванню різних судів України. Так, М.І. Шатерніков досліджував господарські суди, відповідно, під адміністративно-правовим регулюванням їх діяльності запропонував розуміти визначену й урегульовану нормами адміністративного права діяльність органів державного управління, що здійснюється шляхом прийняття адміністративних актів задля впорядкування суспільних відносин у сфері організації господарського судочинства і підтримання функціонування господарських судів [5, с. 4]. Господарським судам присвячено і дослідження Р.М. Аюпової, на думку якої адміністративно-правове регулювання діяльності господарських судів є здійснюваним за допомогою сукупності правових засобів цілеспрямованим впливом на впорядкування, охорону та розвиток суспільних відносин у сфері діяльності господарських судів із метою забезпечення їх належної організації та функціонування відповідно до засад судочинства та гарантування суб'єктам підприємницької діяльності права на судовий захист [6, с. 72]. З огляду на це можна стверджувати, що адміністративно-правове регулювання діяльності окружних адміністративних судів не є принципово відміннім, оскільки це здійснюваний державою за допомогою адміністративно-правових норм вплив на суспільні відносини у сфері організації та функціонування окружних адміністративних судів України з метою забезпечення виконання ними покладених на них завдань у сфері вирішення публічно-правових спорів.

Доцільно зазначити, що адміністративно-правові норми, за допомогою яких здійснюється регулювання діяльності судів, знаходять зовнішнє вираження у джерелах адміністративного права, які, за В.В. Галунько, походять від правотворчого рішення вітчизняного компетентного публічного органу. У межах правової системи джерела адміністративного права розташовані за принципом їх ієрархічної підпорядкованості, відповідно, положення одних джерел права видаються на основі вищих джерел [7, с. 91]. Враховуючи принцип ієрархічної підпорядкованості актів законодавства, варто зазначити, що закони, своєю чергою, приймаються на основі Конституції України і, відповідно, не мають суперечити її положенням. Саме Конституцією України від 28.06.1996 р. як актом найвищої юридичної сили держави закріплено основи організації системи судоустрою України, відправлення правосуддя загалом. Зокрема, згідно зі ст. 6 державна влада в Україні здійснюється шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [8].

Важливе місце в ієрархії актів законодавства України, які можна зарахувати до джерел адміністративно-правових норм, належить законам. За вузького підходу, закон – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, прийнятий вищим представницьким органом державної влади, безпосереднім волевиявленням народу, що регулює, як правило, найбільш важ-

ливі суспільні відносини [9, с. 284]. За широкого підходу закон – це: нормативно-правові акти загалом; всі встановлені державою загальнообов'язкові правила; будь-яке джерело права; синонім поняття законодавства [10, с. 279–280].

Провідним актом, на основі якого здійснюється адміністративно-правове регулювання діяльності адміністративних судів, є Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 р., в преамбулі якого стверджується, що він визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права, визначає систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування та встановлює систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулює інші питання судоустрою і статусу суддів [11]. З правосуддям, здійснюваним окружними адміністративними судами, пов'язаний Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 р., за яким суд вносить до Реєстру судові рішення і окремі думки суддів у письмовій формі, не пізніше наступного дня після їх ухвалення або виготовлення повного тексту [12].

На окружні адміністративні суди поширює свою дію Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р., згідно з яким держава вживає особливих заходів для захисту суддів від перешкоджання виконанню ними обов'язків і здійсненню наданих прав, від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб [13]. Ще одним актом як джерелом адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів є Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23.09.1997 р., відповідно до якого висвітлення діяльності судів здійснюється аудіовізуальними засобами масової інформації на засадах укладених між ними угод та з урахуванням специфіки роботи цих судів [14]. Відносини щодо належного інформування про діяльність окружних адміністративних судів в Україні врегульовані також Законом України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р., що закріплює обов'язки судів як розпорядників публічної інформації [15].

Оскільки окружні адміністративні суди є суб'єктами адміністративно-правових відносин, що виникають у зв'язку зі зверненнями громадян, цілком обґрунтовано до джерел адміністративно-правового регулювання їх діяльності зараховувати Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р.

Оскільки одним з актуальних є питання мінімізації корупційних проявів в органах державної влади та місцевого самоврядування, окремі аспекти діяльності суддів окружних адміністративних судів врегульовані Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р., яким визначено правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень [16]. Іншим законом, який поширює свою дію на професійних суддів України, є Закон України «Про очищення влади» від 16.09.2014 р., який визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні та передбачає періодичну перевірку відомостей про них [17].

Окреме місце серед джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів належить підзаконним актам, які є нормативно-правовими актами, прийнятими уповноваженими органами на підставі і на виконання законів. При цьому, за Д.В. Кірєєвим, до підзаконних актів у системі правового забезпечення діяльності адміністративних судів України належать: постанови Верховної Ради України з питань розбудови судової системи, удосконалення форм судочинства, кадрового забезпечення судів; укази Президента України щодо створення і регулювання діяльності судів, реформування правової бази; укази та розпорядження Президента України, спрямовані на підвищення ефективності виконання рішень судів, професійної підготовки суддів, забезпечення належних умов діяльності судів; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, спрямовані на деталізацію відповідних законів, актів парламенту і глави держави; правові акти центральних органів виконавчої влади, видані ними на основі та на виконання законів та інших актів, що стосуються питань функціонування судів України;

правові акти судових органів, спрямовані на роз'яснення питань застосування норм права, аналіз та узагальнення судової практики [18].

Одним із них є Указ Президента України «Про утворення місцевих адміністративних судів, затвердження їх мережі» від 16.11.2003 р. № 1417/2004, яким визначено перелік окружних адміністративних судів, їх місцезнаходження та територію, на яку поширюється їх компетенція [19].

На окрему увагу заслуговують і підзаконні акти Державної судової адміністрації України, які визначають порядок організації роботи апарату суду, правила здійснення діловодства судах, перелік службової інформації. Серед актів Державної судової адміністрації є й ті, які стосуються діяльності окремого суду, – Посадова інструкція керівника апарату Сумського окружного адміністративного суду, затверджена Територіальним управлінням Державної судової адміністрації України в Сумській області від 21.01.2014 р.

Аналіз джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів дає змогу дійти висновку, що органи суддівського самоврядування беруть участь у регулюванні діяльності судів. До актів, прийнятих ними, належить Положення про апарат Сумського окружного адміністративного суду, затверджене рішенням зборів суддів Сумського окружного адміністративного суду від 26.03.2015 р.

Підсумовуючи, зауважимо, що джерелами адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів в Україні є:

– закони, серед яких особливе місце належить Конституції України, всі інші нормативно-правові акти можна класифікувати на ті, які безпосередньо регламентують діяльності судів, – закони України «Про судоустрій та статус суддів», «Про доступ до судових рішень», та ті, що стосуються широкого переліку органів влади, – закони України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про доступ до публічної інформації», «Про запобігання корупції», «Про звернення громадян», «Про очищення влади». Їх особливістю є те, що вони прийняті для вирішення питань із протидії корупції, відкритості діяльності владних структур, захисту суддів та співробітників правоохоронних органів і закріплюють адміністративні права та обов'язки органів влади;

– підзаконні акти, серед яких: а) укази Президента України: «Про утворення місцевих адміністративних судів, затвердження їх мережі» (2003), «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» (2015); б) накази Державної судової адміністрації України: «Про затвердження Типового положення про апарат суду» (2019), «Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих загальних судах, апеляційних судах областей, апеляційних судах міст Києва та Севастополя, Апеляційному суді Автономної Республіки Крим та Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ» (2013), «Про затвердження Типового переліку відомостей, що становлять службову інформацію та які можуть міститися в документах з організації діяльності місцевих та апеляційних судів», Посадова інструкція керівника апарату Сумського окружного адміністративного суду затверджена Територіальним управлінням Державної судової адміністрації України в Сумській області (2014) тощо;

– акти органів суддівського самоврядування – Положення про апарат Сумського окружного адміністративного суду (2015), Положення про автоматизовану систему документообігу суду (2010).

– внутрішньо-розпорядчі акти суду – Правила внутрішнього службового розпорядку Сумського окружного адміністративного суду (2016).

Однак ієрархія актів законодавства – не єдиний критерій, за яким можна класифікувати джерела адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів. А.М. Макаровець, розглядаючи нормативні акти, які є правовими засадами діяльності апарату суду, класифікує їх за призначенням: організаційно-управлінського характеру (порядок створення, організації, управління, взаємодії з учасниками правовідносин у системі правосуддя); забезпечувального характеру (матеріальне і фінансове забезпечення діяльності); кадрового спрямування (питання кадрової політики в судах); контрольного напрямку (реалізація контролю за дисципліною, недопущенням корупції); нормативно-етичного характеру (встановлення і додержання правил поведінки, недопущення конфліктів інтересів) [20].

При цьому цілком доцільно М.К. Закурін зауважив, що адміністративно-правове регулювання господарських судів окреслюється

межами забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів господарювання у процесі здійснення посадовими особами судів особистого прийому громадян, виконавчо-розпорядчої діяльності суб'єктів публічної адміністрації, надання адміністративних сервісних послуг, захистом системи судочинства від протиправних посягань та особливостями заохочення і дисциплінарної відповідальності суддів та службових осіб апарату судів [21, с. 124].

Беручи до уваги позиції науковців, пропонуємо класифікувати джерела адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів за напрямами їх адміністративної діяльності:

а) організаційно-управлінські питання – створення та ліквідація окружних адміністративних судів: Указ Президента України «Про утворення місцевих адміністративних судів, затвердження їх мережі» (2003); регламентування повноважень суддів, які займають адміністративні посади, – Посадова інструкція керівника апарату Сумського окружного адміністративного суду;

б) кадрові питання – закони України «Про очищення влади», «Про забезпечення прав на справедливий суд», Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації Закону України «Про очищення влади», відповідні накази голів суду про організацію проведення перевірки відповідно до Закону України «Про очищення влади» (2014), Порядок проходження спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, затверджений рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (2018);

в) особистий прийом громадян – Закон України «Про звернення громадян», Наказ Державної судової адміністрації «Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих загальних судах, апеляційних судах областей, апеляційних судах міст Києва та Севастополя, Апеляційному суді Автономної Республіки Крим та Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ» (2013), Правила внутрішнього службового розпорядку Сумського окружного адміністративного суду.

г) доступ до публічної інформації – закони України «Про доступ до публічної інформації», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про звернення громадян», Положення про автоматизовану систему документообігу суду (2010), накази Державної судової адміністрації України: «Про затвердження Типового переліку відомостей, що становлять службову інформацію та які можуть міститися в документах з організації діяльності місцевих та апеляційних судів» (2012), «Про організаційне забезпечення функціонування веб-порталу «Судова влада України» (2014);

ґ) здійснення контролю за законністю діяльності співробітників суду і забезпечення їх безпеки – закони України «Про запобігання корупції», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», Наказ Державної судової адміністрації України та Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Правил пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів» (2005), Правила внутрішнього службового розпорядку Сумського окружного адміністративного суду, Кодекс суддівської етики (2013). При цьому Конституція та Закон України «Про судоустрій та статус суддів» є універсальними актами і зараховувати їх до певної групи недоцільно.

В окрему групу джерел адміністративно-правового регулювання діяльності окружних адміністративних судів варто виділити міжнародні договори. А тому регулювання діяльності окружних адміністративних судів має здійснюватися з урахуванням положень: Монреальської універсальної декларації про незалежність правосуддя (1983), Європейської хартії про закон «Про статус суддів» (1998); Бангалорських принципів поведінки суддів (2006); висновків Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи: а) № 17 (2014) про оцінювання роботи суддів, якості правосуддя та повагу до незалежності судової влади; б) № 4 (2003) щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях; в) № 10 (2007) щодо судової ради на службі суспільства; рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам: а) № 12 (1986) щодо заходів із попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах; б) щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг із використанням новітніх технологій (2001) [22]. Звісно, наведеними міжнародними актами не вичерпується їх перелік, а з огляду на те, що Україна прагне набути членства в ЄС, всі вони імплементуються в законодавство, що регулює діяльність зазначених судів. Не варто забувати і про акти, нормам яких законодавство демократичної та правової держави не має суперечити: Загальна декларація прав людини,

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи адміністративно-правові засади діяльності окружних адміністративних судів, можна зробити висновок, що законодавчі акти, яких регулюють їх діяльність, є загальними для всіх судів, разом із тим до них належать і підзаконні акти, серед яких є ті, що стосуються лише діяльності окружних адміністративних судів. Адміністративно-правові засади діяльності окружних адміністративних судів можна класифікувати як за місцем актів, в яких вони закріплені в ієрархії національного законодавства, так і за напрямами адміністративної діяльності окружних адміністративних судів.

Список використаної літератури:

1. Пипяк М.І. Адміністративний суд у системі органів державної влади : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2016. 191 с.
2. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. С. 19–23.
3. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Юристь, 1996. 472 с.
4. Минюк О.Ю. Адміністративно-правове регулювання біржової діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.07. Ірпінь, 2010. 20 с.
5. Шатерніков М.І. Господарські суди у системі субєктів адміністративного права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми : СумДУ, 2017. 20 с.
6. Аюпова Р.М. Адміністративно-правові відносин за участю господарських судів в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 253 с.
7. Адміністративне право України : підручник у 2 т. Т. 1 / Галунько В.В., Олефір В.І., Гридасов Ю.В. [та ін.]. Херсон : ХМД. 2013. 396 с.
8. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрид. думка. 2012. 1020 с.
10. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права : підручник. Київ : Кондор. 2006. 477 с.
11. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
12. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 15. Ст. 128.
13. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 50.
14. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23.09.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 49. Ст. 299.
15. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.
16. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
17. Про очищення влади : Закон України від 16.09.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 241.
18. Кірєєв Д.В. Правове забезпечення діяльності адміністративних судів України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2012. № 25. С. 324–334.
19. Про утворення місцевих адміністративних судів, затвердження їх мережі : Указ Президента України від 16.11.2003 р. № 1417/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0131750-19.
20. Макаровець А.М. Правові засади діяльності апарату суду та місце серед них адміністративно-правового регулювання. *Право і безпека.* 2017. № 4 (67). С. 56–62.
21. Закурін М.К. Зміст адміністративно-правового регулювання діяльності господарських судів. *Адміністративне право і процес.* 2012. № 1 (1). С. 120–124.
22. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.

Terekhova O. Yu. Administrative and legal regulation of the activity of district administrative courts in Ukraine

The article is devoted to the research of the concept and features of administrative and legal regulation of the activity of district administrative courts in Ukraine. The content of the definition of "legal regulation" as a special form of administrative activity is revealed. Attention is drawn to the approaches in the scientific doctrine to understanding the nature of administrative and legal regulation of the courts. The author defines the concept of "administrative and legal regulation of the activity of district administrative courts in Ukraine". It is determined that the administrative

and legal rules governing the activity of courts are externally expressed in the sources of administrative law. It is noted that one of the signs of the sources of administrative and legal regulation of activity of district administrative courts of Ukraine is their location in the system of legislation, taking into account the principle of hierarchical subordination. Accordingly, the article discloses the classification of sources of administrative and legal regulation of the activity of district administrative courts in Ukraine by the criterion of their place in the hierarchy of national legislation. The Constitution of Ukraine, on the basis of which normative legal acts are adopted and should not contradict its provisions, respectively, laws, by-laws, including decrees of the President of Ukraine and orders of the State Judicial Administration of Ukraine, acts of judicial self-government agencies, internal-administrative acts of the court are distinguished. The classification of sources of administrative and legal regulation of activity of district administrative courts by directions of administrative activity of these courts: organizational and managerial issues, personnel issues, personal reception of citizens, access to public information, control over the legality of the court staff and ensuring their safety is considered. Particular attention was also paid to international treaties, which set out the administrative and legal principles of district administrative courts.

Key words: *court, district administrative court, administrative and legal regulation, law, by-law.*

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-21

Р. В. Щупаківський
докторант докторантури та ад'юнктури
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ПРАВА

Стаття присвячена розгляду категорії загальних принципів та їхньої ролі для адміністративно-телекомунікаційного права. Автором у статті наведено дефініції «принцип», «принципи права» та безпосередньо «загальні принципи права», висвітлено окремі результати дослідження щодо сутності загальних принципів права й адміністративно-правових принципів.

Загальними принципами права визначено принципи, котрі постають притаманними праву загалом, такими, що діють у межах усіх галузей й інститутів права. Зауважено, що загальні принципи поширюються на всі правові галузі й інститути, а також завдяки загальним принципам формуються основи не лише тлумачення й втілення в життя правових положень законодавства, однак і безпосередньо процедури нормотворчості.

До системи загальних принципів права було зараховано принципи правової визначеності, добросовісності, пропорційності, розумності, верховенства права та закону, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави та громадянина, гуманізму та справедливості у взаємовідносинах поміж державою й громадянами.

У статті проведено дослідження практики Європейського суду з прав людини стосовно принципів права. Нормативним документом, у межах якого закріплюється головний принцип міжнародного права інформатизації та телекомунікацій, можна визнати Загальну декларацію прав людини.

Адміністративно-телекомунікаційне право засновується на певній сукупності принципів. Значення процесу визначення принципів телекомунікаційного права у статті визначено як сприяння на об'єднання, організацію та створення ієрархії правових положень телекомунікаційного права.

Автором визначено, що принципи адміністративно-телекомунікаційного права формуються, з одного боку, під впливом загальних принципів, а з іншого – з огляду на цілі телекомунікаційного права.

Зроблено висновок, що українські принципи телекомунікаційного права засновуються на базових, загальних принципах як теорії права, так і безпосередньо адміністративного права. Вони засновуються на конституційних правових положеннях, що закріплюють телекомунікаційні права й свободи, реалізують гарантування їхнього втілення в життя, а також на специфічних рисах і правових властивостях телекомунікацій як об'єкта правових відносин.

Ключові слова: *принципи права, загальні принципи права, адміністративно-правові принципи, принцип верховенства права.*

Постановка проблеми. Проблематику юридичної природи принципів права, їхньої класифікації повсякчас можна було зарахувати до актуальних проблем юриспруденції. Цей процес є закономірним, адже провідну роль принципів забезпечує їхнє пряме або непряме закріплення в межах норм права, оскільки безпосередньо принципи права всебічно відображають його сутність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень питання загальних принципів права в рамках цієї статті пропонується звернути увагу на праці таких вітчизняних дослідників, як С.С. Алексєєв, Л.Л. Богачова, В.Л. Грохольський, А.М. Колодій, В.Л. Кулапов, О.В. Малько, Ю.І. Матвєєвою, Т.Н. Назаренко, С.В. Нечипорук, О.В. Петришин, А.О. Поляничко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік, Н.В. Щербатюк, Л.С. Явич та ін. Аналіз значення загальних принципів права для адміністративно-телекомунікаційного права, на жаль, не знайшов відображення, чим і зумовлюється актуальність написання цієї наукової статті.

© Щупаківський Р. В., 2019

Мета статті − висвітлення окремих результатів дослідження щодо понятійного апарату й сутності принципів права, загальних принципів права й адміністративно-правових принципів. Задля досягнення визначеної мети було поставлено такі завдання: визначення терміна «принцип права», аналізування правової категорії «загальні принципи права», розгляд принципів правової визначеності, добросовісності, пропорційності, розумності, а також дослідження практики Європейського суду з прав людини стосовно принципів права.

Виклад основного матеріалу. Виклад основного матеріалу дослідження пропонується почати з короткого висвітлення розуміння в теорії права категорії «принцип», що вживається лише до тих категорій, які можуть бути названі основоположними, оскільки принцип – це теоретичне узагальнення суті відповідного явища, відображення існуючої реальності і діючих у ній закономірностей. Принцип, як зазначав Ф. Енгельс, не застосовується до природи та історії людей, а лише абстрагується від них; неприрода та людство уподібнюються до принципів, і, навпаки, принципи є вірними тільки, оскільки вони відповідають природі й історії [14, с. 34].

Сучасними дослідниками справедливо зазначено, що питанню стосовно принципів права в науці присвячено велику кількість якісної літератури, однак це досі не допомогло його загальноприйнятному вирішенню [12, с. 9].

Принцип права виступає системоутворюючим правовим елементом. Ним вноситься єдність до всієї системи правових положень; надання глибокої єдності юридичному регулюванню відносин в суспільстві [26, с. 53] постає конструкцією, довкола котрої здійснюється формування його норм, інститутів, галузей й всієї системи загалом [27, с. 32].

Дослідження будь-яких галузевих принципів права має здійснюватися з погляду їх походження, еволюціонування, правової природи, значення та практичної реалізації. Також важливим є виведення правової суті з філософського розуміння принципів [18, с. 55].

Дефініція «принцип» у науковій літературі визначається по-різному, з огляду на його різноаспектність і міжгалузеву значимість.

Інколи принцип розглядається як основний початок, на якому ґрунтується будь-яка наукова теорія, певна методологічна чи нормативна установка, правило, постулат; гносеологічний феномен, що не існує у природі; і як закон, який використовується як організатор емпіричного матеріалу або як функція засобу пояснення будь-якого факту [6, с. 81–82].

Також науковці вважають, що принципом постають:

1) першопочаток, те, що лежить у базі відповідної системи з фактів, теорії та науки;

2) внутрішні переконання людини є тими практичними, моральними й теоретичними засадами, котрі керують особою в житті, в різних сферах діяльності [23, с. 383].

Розглядаючи ці визначення, С.В. Нечипорук наголошує на тому, що в їх межах представлено дві протилежні характеристики природи аналізованого поняття: у першому робиться акцент на його ознаках як об'єктивно існуючого явища, зокрема його первинності, природності, базовості, обґрунтованості тощо; у другому окреслюється його суб'єктивно-прикладний характер – необхідність сприйняття людьми та використання в реальному житті та діяльності [17, с. 51].

На думку Н.М. Вагіної, найбільш точно природу принципів права відображає позиція, за якої принцип права визначається як певна основоположна ідея, оскільки за такого підходу підкреслюється зв'язок права та правосвідомості, юридичної теорії та практики, робиться спроба дослідження генезису принципів права [5, с. 129–130].

У межах юридичної літератури визначення поняття «принцип права» досить неоднозначне. С.С. Алексєєвим наведено таке визначення: «керівні ідеї, якими характеризується правовий зміст, його сутність та суспільне призначення. З однієї сторони, принципами виражаються правові закономірності, з іншої – ними є найзагальніші правові положення, що діють у межах всієї сфери регулювання правового типу та поширюються на всіх суб'єктів. Такі норми чи прямо сформульовані в законодавстві, чи їх можна вивести із загальної суті законодавчих актів [3, с. 143].

А.М. Колодієм у рамках власної монографії «Принципи права України» визначено поняття «принцип права» через категорію відправних ідей існування права, що реалізують вираження найважливіших закономірностей та підвалин цього різновиду держави та права, постає однопорядковим із сутністю права та становить його основні характерні ознаки, відрізняється універсальністю, імперативністю вищого класу та суспільною значимістю, відповідає об'єктивній потребі побудування та зміцнення відповідного ладу в суспільстві [10, с. 27].

Певні вчені, наприклад О.Ф. Скакун [20, с. 221] та П.М. Рабінович [19, с. 93], принципи права визначають через поняття керівних ідей, об'єктивно властивих праву відправних початків, незаперечних вимог (позитивних зобов'язань), що ставлять до суб'єктів відносин у суспільстві заради ефективного об'єднання інтересів індивідуального, групового та громадського характеру й реалізують визначення змісту та спрямованості юридичного регулювання, зображають найістотніші закономірності формації соціально-економічного типу.

Як було зазначено вище, низка вчених трактує категорію принципів права як основні ідеї, положення, вихідні засади, що законодавчо закріплені. Так, В.Л. Кулапов та О.В. Малько зазначили, що принципами права є закріплені законодавством основоположні початки, які зображають його суть і дають визначення його змісту та порядку реалізації приписів правового характеру в суспільно значимих ситуаціях [13, с. 133].

Інші вітчизняні вчені характеризують принципи через категорію найбільш загальних вимог, які належать до відносин у суспільстві й їхніх учасників, а також керівних, вихідних засад, відправних установлень, за допомогою яких здійснюється вираження сутності права, випливає із справедливих ідей й свободи визначення загальної спрямованості та найістотніших рис чинної системи права [8, с. 197].

Так, із вищезазначеного ми побачили, що в межах юридичної літератури дійсно відсутня єдність стосовно дефініції поняття «принцип права». Доречним у цьому разі є думка А.М. Колодія щодо того, що, не враховуючи відмінності в поглядах на питання принципів права, єдиним є їхнє значення [10, с. 24].

Загальними принципами права є принципи, які постають притаманними праву загалом, такими, що діють у межах усіх галузей й інститутів права. До системи принципів права загального типу належать принципи правової визначеності, добросовісності, пропорційності, розумності тощо. Нижче пропонується розглянути кожен із наведених загальних принципів окремо.

Одним із найважливіших загальних принципів постає верховенство права. Так, цей принцип визначено в ст. 8 Основного закону України [11], ним відображається місце та значення права в державі та суспільстві. Він зазначає, перш за все, співвідношення права, держави й її інститутів – державних органів, посадових й інших осіб. Таким чином, державна підпорядкованість та підпорядкованість її інститутів та його пріоритет із приводу них. Окрім вищенаведеного, принципом верховенства права зазначається співвідношення права та політики, права та економіки, права й ідеології, а також співвідношення права та решти соціальних положень (наприклад, норми моралі, звичаїв тощо), що так само полягає у правовому пріоритеті з приводу таких співвідношень [7, с. 124].

Верховенством права постає універсальний феномен у двох значеннях:

1) у ролі єдиного феномена європейської культури, яка включає в себе досвід не лише англомовних, а й континентально-європейських держав, однак, враховуючи все це, варто визнати наявність окремих відмінних рис: ознак історичного та концептуального типу, що зумовлено традиціями національного характеру;

2) в умовах глобалізації ним є універсальний принцип співіснування та співробітництва поміж народами та культурами, однак ця ситуація потребує міжкультурного діалогу щодо ймовірностей та меж просочення цього феномена до неєвропейських культур.

Далі пропонується дослідити принцип правової визначеності, база якого створюється завдяки концепції передбачуваності, відповідно до якої суб'єктам має бути гарантована можливість планування власні дії із впевненістю, що їм відомі правові наслідки власних дій. Цей принцип потребує оприлюднення нормативно-правових актів заздалегідь, їм має бути притаманна наявність ясного, точного, чіткого й несуперечливого характеру, вони мають бути спрямованими на майбутнє. Ю.І. Матвєєва зазначає перші кроки формування принципу правової визначеності, якими стала поява перших писаних правових джерел. Цим було надано формальну визначеність положенням права. Як приклад, Ю.І. Матвєєва пропонує для огляду писані пам'ятки права, зокрема Закон XII таблиць, Кодифікацію Юстініана тощо [15, с. 362].

Л.Л. Богачовою визначено досліджуваний принцип через категорію сукупності вимог щодо організації й функціонування системи права заради гарантування стабільного положення правової природи громадянина завдяки вдосконаленню правотворчих та правозастосовних процесів [4].

В. Кернз під принципом правової визначеності розуміє зобов'язання органів державної влади гарантування легкості вияснення права

тими, до кого воно використовується, та набуття останніми змоги користуватися правом, а також способом, завдяки якому воно буде підлягати використанню та тлумаченню [9, с. 104].

Т.Н. Назаренко звертає увагу на те, що вимога правової визначеності утворює один з основоположних аспектів принципу верховенства права, є його необхідним наслідком і умовою реалізації. Прикладом автор називає рішення суду Маркс проти Бельгії від 13.06.1979 р., в якому ЄСПЛ зазначив, що принцип правової визначеності є невід'ємно притаманним праву Конвенції [16].

Наступним принципом для розгляду є принцип пропорційності (розмірності), що базується на ідеях справедливості та розуміється як елемент принципу верховенства права. Згідно із цим принципом правові дії й владні рішення мають пройти тестування щодо пропорційності, який має у своєму складі три критерії:

– доречність – тобто засіб, що призначено задля досягнення владної мети, має відповідати реалізації цієї мети;

– необхідність – тобто серед всіх придатних має бути обрано саме той засіб, що найменше здійснює обмеження права приватної особи;

– пропорційність у вузькому розумінні – тобто збиток особи через обмеження її прав має дорівнювати вигоді від досягнення мети, що була поставлена. В межах вузького розуміння пропорційність часто називають принципом балансування.

Наступним до розгляду пропонується принцип добросовісності. У межах принципу добросовісності необхідно звернути увагу на два аспекти:

1) добросовісність під час реалізації прав та повноважень, що зображено в концепції недопущення правовим зловживанням, забороні законодавчого обходу, помилки добросовісного типу тощо;

2) добросовісність під час виконання зобов'язань, що має відношення як до договірних, так і до недоговірних обов'язків.

Ще одним загальним принципом є розумність, що також можна розглянути як складник верховенства права. Принцип розумності потребує обґрунтування й послідовної суб'єктної поведінки (в тому числі і суб'єкту владних повноважень), встановлює потребу в їхній розсудливості. Суб'єкти мають зважувати свої дії із врахуванням їх ролі й наслідків, заради того, щоб визначити шкоду, що ними може бути завдана, порівнювати свою оцінку з оцінками інших [22].

Останнім, однак не за значенням, принципом у системі загальних принципів права стане принцип юридичної рівності, що означає, що до однойменних суб'єктів не може бути застосовано всі розрізнення, винятки, обмеження або переваги через їхні певні властивості. Сутність цього принципу зображується рівністю прав та свобод, правових властивостей, у рамках котрих суб'єкт права здійснює власну діяльність, перед законодавчими нормами та перед судом [24, с. 27].

Положеннями ст. 24 Основного закону України визначено, що громадянам надано рівні права та свободи, а самі вони є рівними перед нормами закону. Привілеї за расовими, політичними, релігійними, статевими, етнічними, соціальними, майновими, мовними й іншими ознаками є неприпустимими [11].

Нормативним документом, у межах якого закріплюється головний принцип міжнародного права інформатизації та телекомунікацій, можна визнати Загальну декларацію прав людини. Ст. 19 цього акта зазначає, що кожному притаманне право на свободу думки; цим правом передбачено процедури свободи думки, пошуку, інформаційного та ідейного отримання й передавання завдяки будь-яким засобам інформації незалежно від кордонів [25, с. 424].

Нинішніми вченими адміністративного права прийнято поділяти адміністративно-правові принципи на:

1) загальні (котрі сформульовано Конституцією України і здебільшого конституційними законами). Ними відображається побудова правової системи й вона загалом. Їм притаманне діяння однакового характеру стосовно всіх правових галузей, через що можна говорити про їх існування на загальноправовому та галузевому рівні, не здійснюючи змін у своєму змісті й власних характеристиках. До таких правових принципів належать:

- верховенство права та закону;
- заснованість дій суб'єктів правових відносин на законі;
- пріоритет людських й громадських прав та свобод;
- рівність громадян перед законом;
- взаємна відповідальність держави та громадянина;
- гуманізм та справедливість у взаємовідносинах держави і громадян [2, с. 109];

2) спеціальні (котрими відображається особливість й специфіка регулювання відносин суспільства адміністративно-правової при-

роди). Іншими словами, такий різновид принципів адміністративного права формується як під впливом принципів загального типу, так і відповідно до мети адміністративного права, котрій притаманна наявність двоєдиного характеру, що полягає у врегулюванні публічно-адміністративної діяльності через призму недоторканності та недопущення порушення публічних прав суб'єктивного характеру і свобод осіб.

Нині варто навести приклади європейської практики стосовно вищенаведених загальних принципів, зокрема рішення ЄСПЛ. Як приклад можна навести принцип верховенства права в рішеннях ЄСПЛ. Цей принцип закріплено:

1) преамбулою Статуту Ради Європи у вигляді принципу, котрий поруч із принципами свободи особи та політичної свободи є основою реальної демократії;

2) ст. 3 Статуту у вигляді принципу, визнання котрого постає зобов'язанням кожної країни, яка є членом Ради Європи;

3) подальшими офіційними документами цієї організації, зокрема в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ).

Здійснюючи тлумачення змісту принципу верховенства права в межах Конвенції, ЄСПЛ повсякчас реалізує розвиток його сутності, збагачуючи його чи не кожного року. Так відбувається, перш за все, через те, що, як неодноразово зазначав ЄСПЛ у власних рішеннях [21], Конвенція постає живим документом, отже, її варто розтлумачувати, враховуючи сучасні умови та ідеї, котрі переважають у рамках сьогоденного демократичного суспільства.

Наповнення сутності та розвитку верховенства права розпочалося із прийняття ЄСПЛ рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства», який у цьому розумінні було визнано віховим аж до сьогодні [1]. Цю справу можна визначити першою в рамках практики Європейського Суду, в межах котрої чітко викладена роль принципу верховенства права щодо правового порушення конкретною державою – членом Ради Європи.

Висновки і пропозиції. Адміністративно-телекомунікаційне право спирається на певну сукупність принципів. Українське телекомунікаційне право перебуває на стадії становлення та розвитку. Процес визначення принципів телекомунікаційного права сприятиме на об'єднання, організацію та створення ієрархії правових положень телекомунікаційного права.

Українські принципи телекомунікаційного права засновуються на базових, загальних принципах як теорії права, так і безпосередньо адміністративного права. Іншими словами, принципи адміністративно-телекомунікаційного права формуються, з однієї сторони, під впливом вищезазначених загальних принципів, а з іншої – з огляду на цілі телекомунікаційного права. Вони засновуються на конституційних правових положеннях, що закріплюють телекомунікаційні права й свободи, реалізують гарантування їхнього втілення в життя, а також на специфічних рисах і правових властивостях телекомунікацій як об'єкта правових відносин.

Список використаної літератури:

1. John J. Cremona. The Rule of Law as a Fundamental Principle of the European Convention of Human Rights. *A Council for all Seasons: 50th Anniversary of the Council of Europe*. Valetta : Ministry of Foreign Affairs (Malta), 1999. P. 120.
2. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О.М. Пасенюка. Київ : Істина, 2007. 608 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: ученик. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008.
4. Богачова Л.Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_74.pdf
5. Вагина Н.М. Принципы публичного права [Текст] : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Самара, 2004. 357 с.
6. Голованов В.Н. Законы в системе научного знания. Москва : Мысль, 1970. 231 с.
7. Грохольський В.Л. Загальні визначення принципів права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 19. С. 120−124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2002_19_29
8. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; ра ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584с.
9. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / пер. з англ. Київ : Знання КОО, 2002.
10. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
11. Конституція України : Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141.
12. Кузьмина М.Н. Юридический конфликт: теория и практика разрешения. Москва : Юрлитинформ, 2008. 256 с.

13. Кулапов В.Л., Малько А.В. Теория государства и права : учебник. Москва : Норма : Инфа-М, 2011. 384 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 20.
15. Матвєєва Ю.І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності. *Антропологія права, філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) :* статті учасників VII Міжнародного «круглого столу», м. Львів, 9−10 грудня 2011 р. Львів : Галицький друкар, 2012.
16. Назаренко Т.Н. Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации. URL: http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op
17. Нечипорук С.В. Конституційні засади організації та функціонування судової влади в Україні (питання теорії і практики) [Текст] : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2011. 225 арк.
18. Поляничко А.О. Принципи права: сучасний загальнотеоретичний погляд. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 55−60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_10
19. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посібник. Київ, 1995.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків : Консул, 2009.
21. Справа Бургарц проти Швейцарії, 22 лютого 1994 р., Серія А, № 280-В, параграф 28; Справа Крес проти. Франції, № 39594/98, 7 червня 2001 р. П. 70.
22. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Поргебняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.; Загальні принципи права. Міжгалузеві та галузеві принципи права. URL: http://pidruchniki.com/70646/pravo/zagalni_printsipi_prava_mizhgaluzevi_galuzevi_printsipi_prava
23. Філософський словник [Текст]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1986. 525 с.
24. Фулей Т. Загальнолюдські (загально цивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти. *Право України*. 2003. № 7.
25. Щербатюк Н.В. Сфера телекомунікацій як об'єкт адміністративно-правової охорони / Н.В. Щербатюк, А.В. Бондар, С.В. Чичирко. *Управління проектами, системний аналіз і логістика. Технічна серія.* 2012. Вип. 9. С. 421−427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Upsal_2012_9_103
26. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 288 с.
27. Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва : Госюриздат, 1961. 172 с.

Shchupakivskyi R. V. General principles of law and their significance for administrative and telecommunications law

The article is devoted to the consideration of the category of general principles and their significance for administrative and telecommunication law. The author gives in the article the definitions of "principle", "principles of law" and directly "general principles of law", the results of the study of the essence of general principles and administrative and legal principles.

The general principles of law are principles that operate within all branches and institutions of law. It is noted that the general principles apply to all legal branches and institutions, as well as the fact that, thanks to general principles, the bases are formed not only for the interpretation and implementation of legal provisions of legislation, but also for the procedures of norm-setting.

The principles of legal certainty, conscientiousness, proportionality, reasonableness, the rule of law, the equality of citizens before the law, mutual responsibility and citizenship, humanism and justice in the relations between the state and citizens were included in the system of general principles of law.

The article contains study of the practice of the European Court of Human Rights concerning the principles of law. The normative document, which fixes the main principle of the international information and telecommunication law, can be called the Universal Declaration of Human Rights.

The administrative and telecommunication law is based on a certain set of principles. The article defines the importance of the process of determining the principles of telecommunication law as a contribution to the unification, organization and creation of a hierarchy of legal provisions of telecommunication law.

The author determines that the principles of administrative and telecommunication law are formed, on the one hand, under the influence of general principles, and on the other hand, − taking into account the objectives of telecommunication law.

It is concluded that the Ukrainian principles of telecommunications law are based on basic, general principles of both theory of law and direct administrative law. They are based on constitutional legal provisions that enshrine telecommunications rights and freedoms, enforce their implementation, and the specific features and legal properties of telecommunications as an object of legal relations.

Key words: *principles of law, general principles of law, administrative and legal principles, rule of law.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.93
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-22

Н. Г. Маслова
кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

СИСТЕМА ТАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОМУ РАДИКАЛІЗМУ

Статтю присвячено розкриттю змісту тактики протидії кримінальному радикалізму як системи заходів, спрямованих на запобігання злочинам радикального спрямування для досягнення стратегічної мети мінімізації злочинних проявів у суспільстві. Запропонована відповідна класифікація тактичних заходів, що враховує їх особливості, рівень, спрямованість, час, характер та функції, суб'єктів застосування, а також встановлене їх співвідношення та взаємозв'язок один з одним у системі протидії кримінальному радикалізму. Так, за змістом ці заходи поділено на такі групи: інформаційно-аналітичні, організаційні, навчально-освітні, науково-дослідні, технічні, медичні, економічні, фінансові, міжнародно-правові, контрольні, правотворчі, кримінально-правові та ін. За формою тактичні заходи протидії бувають врегульовані та не врегульовані законом. За рівнем тактичні заходи поділяються на міжнародні, загальносоціальні, спеціальні й індивідуальні. За суб'єктом застосування вони диференціюються на здійснювані спеціально створеними органами та організаціями, медичними установами, правотворчими органами, правоохоронними органами, виконавчими державними органами, крім правоохоронних, громадськими формуваннями й іншими організаціями. За функціями тактичні заходи протидії злочинності поділено на предметні й методичні. Запобіжні заходи є предметними, науково-освітніми й організаційними – методичними, а контрольні, медичні, правові, економічні та фінансові можуть виконувати функції як предметних, так і методичних заходів. За часом здійснення заходи диференціюються на заходи ранньої, безпосередньої й постпенітенціарної профілактики, за рівнем поділяються на міжнародні, державні й регіональні і за характером – на заходи-сигнали й заходи-дії.

Ключові слова: *тактика, протидія, система, заходи, кримінальний радикалізм, злочин радикального спрямування.*

Постановка проблеми. Перед Україною постає складне завдання подолання негативних наслідків соціально-економічних та політичних потрясінь, які відбуваються в країні протягом останнього десятиліття. Одними з найнебезпечніших у цьому сенсі є погіршення стану злочинності в країні, підвищення її рівня, зміна структури та спрямування злочинних посягань, поширення злочинів радикального змісту, збільшення витрат держави на мінімізацію шкідливих наслідків. Тому в рамках протидії кримінальному радикалізму необхідно обрати найбільш якісну та ефективну тактику, визначити дієві засоби, прийоми, способи, які б могли чинити ефективну протидію злочинам радикального спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти досліджуваної проблематики досить активно розробляються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, серед яких варто виділити таких, як О.М. Бандурка, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, А.П. Закалюк, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, А.А. Музика, Н.О. Ярмиш та ін.

Метою статті є конкретизоване розкриття змісту тактики протидії кримінальному радикалізму як системи відповідних заходів, що потребує відповідної класифікації у зв'язку з їх чисельністю, різноплановістю, різнорівневістю та взаємопроникненням. Така класифікація дасть змогу, зокрема, визначити ступінь значущості кожного заходу і, відповідно, черговість, пріоритетність впровадження в практику.

© Маслова Н. Г., 2019

Виклад основного матеріалу. З огляду на наявні у кримінологічній науці підходи [1, с. 116−118; 2, с. 39; 3, с. 29−31; 4, с. 279], для оптимально повного й різнобічного уявлення про систему тактичних заходів протидії кримінальному радикалізму важливо класифікувати їх за такими підставами: спрямованістю (змістом), формою, рівнем, суб'єктом застосування, часом, масштабом дії, характером і функціями.

За змістом ці заходи можуть бути поділені на такі групи: інформаційно-аналітичні, організаційні, навчально-освітні, науково-дослідні, технічні, економічні, фінансові, міжнародно-правові, контрольні, правотворчі, кримінально-правові та інші.

Інформаційно-аналітичні – це, зокрема, заходи щодо організації та реалізації комплексної системи збору й оцінювання даних про кримінально радикальні настрої в країні, включно з різними соціальними групами населення, оцінювання ступеня конфліктогенності в суспільстві та озброєності населення на державному й регіональному рівнях і виявлення груп населення підвищеного ризику до радикальних дій [5, с. 17−22].

Організаційні заходи полягають у створенні органів та організацій, покликаних здійснювати реалізацію державної політики з запобігання неконтрольованого розповсюдження зброї серед населення, створення незаконних озброєних та воєнізованих формувань, розробки та підтримки проектів розвитку правоохоронних органів, визначення напрямів програм і практики боротьби з кримінальним радикалізмом. Організаційними заходами є, зокрема, такі, як ухвалення й реалізація національних і регіональних програм запобігання кримінальному радикалізму; підготовка окремих служб правоохоронних органів на виявлення та встановлення учасників незаконних озброєних формувань; організація обліку громадських організацій військового спрямування, організація контролю за виробництвом, зберіганням, ремонтом, збутом вогнепальної зброї та вибухових речовин, їх переміщення через державний кордон тощо [6, с. 210−217].

До *навчально-освітніх* належать заходи з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у правоохоронних структурах, органах державної влади та місцевого самоврядування та інших структурах, діяльність яких пов'язана із запобіганням формуванню в окремих суспільних групах радикальних настроїв, їх усунення та припинення.

Науково-дослідні – це заходи, які полягають в аналізі показників кримінального радикалізму, виробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо його подолання, створенні й функціонуванні спеціальних програм наукових досліджень із питань кримінального радикалізму і визначенні нових методів його попередження [7, с. 201−210].

З *технічних* варто виділити заходи з удосконалення напрямів боротьби з незаконним обігом зброї та вибухових речовин, виявлення каналів збуту та місць їх зберігання, пошук нових можливостей щодо посилення контролю за обігом зброї та вибухових речовин.

До зазначених заходів також варто зарахувати підвищення технічного оснащення спеціальних органів, діяльність яких спрямована на розкриття, затримання та притягнення до відповідальності учасників незаконних формувань радикального спрямування. Враховуючи складність завдань правоохоронних органів із виявлення та розкриття діяльності осіб радикального спрямування, їх спеціальну підготовку, навички з укриття своєї злочинної діяльності, сучасна технічна оснащеність цих органів є першочерговим напрямом у питаннях реалізації тактики протидії кримінальному радикалізму.

Яскравий приклад протидії злочинності із застосуванням технічних можливостей наведено в дисертаційному дослідженні Р.С. Веприцького. У громадських місцях м. Харкова (у дворах, на перехрестях вулиць, у скверах, у під'їздах багатоквартирних будинків), там, де було встановлено відеоспостереження (понад 200 приладів), були вивішені для загального інформування таблички, що ця територія чи об'єкт перебуває під відеоспостереженням [8, с. 291]. Позитивний результат цієї роботи проявився не лише у затриманні зловмисників, а й у припиненні порушень громадського порядку.

Економічні – це заходи з фінансування різних програм і проектів по боротьбі з кримінальним радикалізмом, заохочення формування громадських організацій, спрямованих на досягнення суспільно-корисних цілей, у тому числі на задоволення потреб окремих категорій населення, залучення різних груп населення до зазначених організацій, в тому числі неповнолітніх.

Фінансовими є заходи, спрямовані ускладнити, мінімізувати можливості радикальних груп із фінансування своєї діяльності як шляхом отримання коштів від фізичних та юридичних осіб, так і легалізації доходів, здобутих своєю

злочинною діяльністю. Важливо зазначити, що нині міжнародним співтовариством визнано, що такі заходи є найбільш ефективними й раціональними, бо грошові та фінансові операції з фінансування діяльності радикальних груп, закупівлі обладнання та зброї, є найбільш уразливим місцем злочинців. У зв'язку з цим Комітет по банківській діяльності та банківському нагляду ЄС ще у 1998 р. прийняв заяву про запобігання злочинному використанню банківської системи з метою відмивання коштів, фінансування незаконних формувань, що вимагає підвищеної уваги міжнародного банківського співтовариства, особливо в питанні ідентифікації клієнтів, а також посилення співпраці з юридичними та поліцейськими інститутами для запобігання зазначеним діям [9].

Багато країн прийняло ці рекомендації щодо діяльності своїх фінансових систем як принципи своєї державної політики. Відповідно до рішення глав держав та урядів семи провідних індустріальних країн і Голови Єврокомісії у 1999 р. була заснована Спеціальна оперативна група з фінансових питань, яка виробила 40 рекомендацій, провела аналіз світових фінансових потоків, банківських і фінансових систем та методів відмивання грошових коштів, виявила слабкі ланки та здійснила низку інших заходів. Усі держави – члени цієї групи і низка інших держав (відповідно до її рекомендацій) оголосили, що вважають участь у відмиванні грошей кримінальним злочином та організують необхідні спецслужби для розслідування сигналів про підозрілі операції, що надходять від підрозділів фінансової системи [9].

Серед *міжнародно-правових* заходів – заходи щодо взаємної правової підтримки держав у боротьбі з кримінальним радикалізмом, незаконними формуваннями, в тому числі військовими, полегшення екстрадиції, зміцнення співробітництва та міжнародних дій у боротьбі з зазначеними явищами, а також міжнародної системи контролю за незаконним обігом зброї та вибухових речовин [10].

Різноманітні *контрольні* заходи протидії кримінальному радикалізму передбачають контроль за такими сферами: незаконним виробництвом, зберіганням, збутом та перевезенням зброї та вибухових речовин, їх придбанням, контролем за виробництвом зброї та її зберіганням у спеціально призначених містах; супроводженням діяльності громадських організацій радикального типу тощо.

Серед *правотворчих* заходів варто зазначити ухвалення ефективного законодавства з протидії кримінальному радикалізму, а також узгодження національного законодавства з конвенціями із зазначеної проблематики[1].

Кримінально-правові заходи – це заходи кримінальної відповідальності за прояви кримінального радикалізму, а також інші суспільно небезпечні діяння, пов'язані з зазначеним явищем. Ці заходи охоплюють як покарання за вказані злочини, так й інші заходи кримінально-правового впливу, в тому числі звільнення окремих учасників радикальних груп у разі позитивної посткримінальної поведінки.

До *інших* заходів належать посилення судової та правової систем, кримінально-процесуальні, адміністративні, пенітенціарні, постпенітенціарні, митні, освітні та інші заходи.

За таким критерієм класифікації, як *форма*, тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму поділяються на дві групи: врегульовані та не врегульовані законом.

До першої групи належать такі заходи: примусово-виховні, репресивні та запобіжно-репресивні, ті, що забезпечують активну участь громадян у боротьбі зі злочинами та правопорушеннями, процесуальні й організаційно-управлінські.

Примусово-виховними є, зокрема, заходи щодо обмеження дієздатності громадян, що потребують надання психіатричної допомоги, проявляють агресію щодо оточуючих, у тому числі вчиняють домашнє насильство, зловживають алкогольними напоями та наркотичними засобами, застосування дисциплінарних стягнень за порушення трудової дисципліни тощо [11, с. 93−99].

Групу репресивних і запобіжно-репресивних заходів становлять заходи, спрямовані на реалізацію норм Кримінального кодексу України, що забезпечують завдання запобігання злочинності (не прямо, але під час вирішення інших завдань кримінального провадження). До таких заходів належать, наприклад, попередження заявника про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (ст. 383 КК України), свідка або потерпілого – про відповідальність за надання завідомо неправдивого показання (ст. 384 КК України), свідка – за відмову від давання показань (ст. 385 КК Укра-

[1] Так, протягом 10 років Верховна Рада України не може прийняти закони «Про парламентську опозицію»,«Про порядок проведення масових заходів», «Про дії органів внутрішніх справ при виникненні групових порушень громадського порядку та громадської безпеки».

їни). До цієї групи належать також заходи, що зобов'язують громадян з'являтись за викликом посадових осіб окремих суб'єктів протидії злочинності для здійснення певних процесуальних дій [12], проведення профілактичної бесіди, здійснення іншого правомірного впливу (наприклад, відповідно до Закону України «Про прокуратуру» прокурор має право викликати посадових осіб і громадян, а також вимагати від них усних або письмових пояснень).

Заходи, що забезпечують активну участь громадян у боротьбі зі злочинами та правопорушеннями, представлено необхідною обороною та крайньою необхідністю, регламентованими, відповідно, ст.ст. 36 і 39 КК України. Стосовно боротьби зі злочинами, пов'язаними з кримінальним радикалізмом, можна, наприклад, визнати необхідною обороною заподіяння фізичної шкоди особі, дії якої спрямовані на заподіяння шкоди громадській безпеці, громадському порядку, життю та здоров'ю людей, а крайньою необхідністю – заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам (недоторканості приватного життя, власності, безпеці) з метою викриття дій радикалів або відвернення загрози заподіяння шкоди внаслідок їхніх дій.

Важливими в цьому напрямі є також кримінально-правові заходи, що стимулюють позитивну кримінально-правову поведінку, а також спрямовані на обмеження незаконної діяльності юридичних осіб радикального спрямування. Так, ч. 6 ст. 260 КК України передбачає звільнення від кримінальної відповідальності особи за створення або участь у діяльності незаконних військових або збройних формувань, якщо вона добровільно вийшла з такого формування і повідомила про його існування органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, а відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 96-3 КК України підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи злочину, передбаченого ст. 260 КК України.

Процесуальними є заходи:

– адміністративно-процесуальні, які регламентуються нормами про провадження у справах про адміністративні правопорушення;

– кримінально-процесуальні, передбачені нормами про порядок розслідування й судовий розгляд кримінальних проваджень про будь-які злочини, зокрема пов'язані кримінальним радикалізмом.

Специфічну групу становлять заходи, що покладають на правоохоронні органи обов'язок із забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства [13]. Автономну сукупність утворюють тактичні засоби, застосовувані в межах кримінально-процесуального закону під час провадження у справі та спрямовані на запобігання або припинення відповідних форм поведінки або дій. До них належать слідчі дії, пошукові заходи та криміналістичні операції профілактичної спрямованості, суб'єктами реалізації яких виступають слідчі, дізнавачі тощо. Змістовною формою цих заходів є постанови про проведення слідчих дій, протоколи слідчих дій, погоджені плани проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Профілактичні заходи цієї групи спрямовані на запобігання та припинення дії окремих криміногенних факторів, які потрапили в орбіту досудового розслідування.

До *організаційно-управлінських* належать заходи, регламентовані адміністративно-правовими нормами, а також іншими нормативними актами, що охоплюють положення: про організацію в загальному вигляді системи органів та установ, функціями яких є боротьба зі злочинами, пов'язаними з кримінальним радикалізмом; про облік осіб, схильних до скоєння зазначеної групи злочинів; про взаємодію між відомствами з питань боротьби з незаконними збройними, військовими та злочинними угрупованнями. Так, чинне законодавство містить норми, що регламентують особливий порядок ухвалення рішень про застосування заходів впливу і про завершення такого впливу. Згідно зі ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу» особа, яка страждає на психічний розлад, може бути примусова госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що становлять собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих [14].

До організаційних заходів також належать, наприклад, заходи дисциплінарного впливу на співробітника підприємства, установи або організації в разі невиконання ним вимог посадової особи правоохоронного органу про недопустимість певних дій, а також заходи із забезпечення виховного впливу на особу в колективі.

Організаційні заходи, зрештою, спрямовані на створення відповідних умов для здійснення інших тактичних заходів на цьому рівні.

Другу групу становлять заходи, не передбачені в законах або інших нормативних актах: організаційні, освітні, технічні, а також не пов'язані з примусом запобіжні й інші заходи.

За *рівнем* тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму можна поділити на чотири групи: міжнародні, загальносоціальні, спеціальні та індивідуальні.

До заходів міжнародного рівня належать усім добре відомі й доволі поширені дії, що відбуваються у міжнародному масштабі за участю різних держав, причому не лише тих, які доєднались до міжнародних договорів або конвенцій, ратифікувавши їх. Такими заходами можуть бути будь-які з раніше перерахованих заходів: інформаційно-аналітичні, організаційні, навчально-освітні, науково-дослідні, технічні, економічні, фінансові, запобіжні, контрольні, правотворчі та інші.

Загальносоціальні – це заходи, що застосовуються в загальнодержавному масштабі, розраховані на вплив на суспільство загалом, зокрема пов'язані із задоволенням економічних, політичних, морально-духовних, культурно-побутових та інших потреб населення. До них належать заходи соціальної підтримки незахищених верств населення, соціальна та реабілітаційна допомога ветеранам та учасникам антитерористичних операцій, попереджувальні та інші заходи соціальної підтримки, а також організаційно-управлінські, економічні, медичні, культурно-просвітницькі, спортивно-масові та інші заходи.

Спеціальними є заходи, спрямовані саме на подолання кримінального радикалізму, що полягають у впливі, з одного боку, на певні види антигромадської діяльності, пов'язаної з радикальними проявами, а з іншого – на ті чи інші категорії осіб, схильних до такої діяльності. Важливими в цьому напрямі є заходи, що здійснюються у правоохоронній діяльності щодо пропаганди політичного плюралізму, який виключає насильницьке протистояння між політичними опонентами, шкоди, яка заподіюється суспільству, людині внаслідок екстремістських, радикальних, терористичних дій, надання необхідної допомоги органам влади у вирішенні проблемних питань, які порушуються учасниками масових заходів чи акцій протесту. Вони реалізуються за такими напрямами: проведення бесід (із запрошенням на них представників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших правоохоронних органів), читання лекцій у школах та інших навчальних закладах, по радіо й телебаченню, публікації у пресі; створення спеціальних освітніх програм, центрів допомоги тощо; лікування й реабілітація учасників бойових дій; формування, передання, аналіз та узагальнення інформації про незаконний обіг зброї, вибухових речовин, способи її доставлення в Україну з використанням різних транспортних засобів тощо; припинення контрабанди зброї та вибухових речовин спільними діями співробітників митниць і правоохоронних органів, що спеціалізуються на боротьбі з незаконним обігом зброї, прикордонних держав; контроль за виконанням законодавства створення та функціонування громадських та інших організацій, в тому числі військового типу; контроль за діяльністю приватних охоронних структур; забезпечення порядку під час проведення масових заходів, залучення громадськості на підставі чинного законодавства до забезпечення громадської безпеки та охорони, виявлення осіб схильних до скоєння правопорушень та злочинів із використанням зброї та вибухових речовин; створення перешкод відмиванню грошей та іншого майна, придбаних у результаті незаконної діяльності злочинних угруповань.

До індивідуальних належать тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму, що застосовуються щодо конкретних осіб, які вчинили чи є схильними до вчинення злочинів або інших правопорушень, пов'язаних із криміналом; притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності осіб, які вчинили, відповідно, злочини або адміністративні правопорушення, пов'язані з проявами кримінального радикалізму; запобігання та припинення злочинів із боку осіб, які готуються до вчинення суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із зазначеним явищем тощо.

Індивідуальними є також медичні, запобіжні, адміністративно-правові, кримінально-правові, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі заходи.

За *суб'єктом застосування* тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму диференціюються на здійснювані: спеціально створеними органами й організаціями; медичними установами; правотворчими органами; правоохоронними органами; виконавчими державними органами, крім правоохоронних; громадськими формуваннями;і ншими організаціями.

За *функціями* тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму доцільно класифікувати, поділивши на предметні й методичні. До перших належать заходи, спрямовані на предмет впливу, тобто ті, що безпосередньо протидіють кримінальному радикалізму, а до других – заходи, що забезпечують механізм реалізації заходів першої групи, тобто сприяють подоланню крайніх проявів у суспільстві опосередковано. Запобіжні заходи є предметними, науково-освітні та організаційні – методичними, а контрольні, правові, економічні та фінансові можуть виконувати функції як предметних, так і методичних заходів.

За *часом* здійснення тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму диференціюються на заходи ранньої, безпосередньої й постпенітенціарної профілактики.

За *масштабом дії* тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму поділяються на міжнародні, державні й регіональні.

Міжнародними є заходи, що здійснюються на міжнародному рівні. До них належить низка раніше названих спеціальних тактичних заходів протидії кримінальному радикалізму. Крім того, міжнародними є такі заходи, що здійснюються міжнародними органами й організаціями, як розробка модельних програм щодо попередження радикальних проявів у суспільстві, сприяння країнам у виконанні умов конвенцій по боротьбі з тероризмом, надання допомоги в узгодженні національного законодавства з конвенціями, підготовка фахівців у сфері боротьби з кримінальним радикалізмом для правоохоронних та інших органів різних держав, підтримка наукового розвитку країн-учасниць конвенцій, надання фінансової, технічної та іншої допомоги державам, які її потребують, для проведення й підвищення ефективності боротьби із зазначеними проявами, забезпечення доступу до міжнародної системи інформації про заходи протидії кримінальному радикалізму. Варто зазначити, що застосування міжнародних заходів в Україні зумовлено її прагненням до євроінтеграції, зокрема й у сфері спільної протидії крайнім, руйнівним проявам із боку окремих груп та радикально налаштованих осіб.

Державні заходи протидії кримінальному радикалізму – це заходи, що здійснюються на території всієї держави, а регіональні – на території регіону чи області. Як державні та регіональні використовуються або можуть бути використані будь-які з перерахованих раніше загальних і спеціальних заходів протидії кримінальному радикалізму.

За *характером* тактичні заходи протидії кримінальному радикалізму поділяються на заходи-сигнали й заходи-дії. Заходи-сигнали являють собою інформацію, пропозиції й вимоги щодо необхідності цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори. Натомість заходи-дії належать головним чином до правової або до культурно-виховної сфери (наприклад, участь правоохоронців у правовій освіті, навчанні та вихованні) [15, с. 57−58].

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки викладеного, варто звернути увагу на той факт, що система тактичних заходів протидії кримінальному радикалізму, як і аналогічний елемент стратегії, має складну структуру, здійснюється різними суб'єктами, на різних рівнях, у різних видах і формах, стосовно різних об'єктів, на ранній і безпосередній стадіях прояву злочинної поведінки та властивостей особи, що з очевидністю свідчить про однорідність вихідних сукупностей, а також їх інтеграцію в єдине поліфункціональне об'єднання. Необхідність забезпечення комплексності впливу на відповідні фактори кримінальному радикалізму зумовлюється тенденцією до взаємного проникнення різних видів і типів тактичних заходів його протидії на різні рівні базової діяльності. У результаті цього правоохоронній практиці і кожному конкретному випадку може бути рекомендований конкретний набір форм і прийомів організації та здійснення протидії кримінальному радикалізму, пов'язаний зі специфікою оперативно-службової діяльності на території обслуговування.

Переконані, що саме заходи протидії кримінальному радикалізму цього класу сприяють активному привнесенню в цю діяльність нових підходів до її організації та здійснення, постановці її на справжню наукову основу й забезпеченню реального випереджального характеру кримінологічного впливу.

Список використаної літератури:

1. Алексеев А.И. Криминология: курс лекций. Москва : Щит-М, 1999. 340 с.
2. Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы : монография. Москва : НОРМА, 2001. 496 с.
3. Литвинов О.М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2003. 312 с.

4. Филонов В.П. Состояние, причины преступности в Украине и её предупреждение : монография. Донецк : Донеччина, 1999. 640 с.
5. Бесчастний В.М. Напрями удосконалення інформаційного забезпечення у протидії злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2016. № 1. С. 17–22.
6. Корнякова Т. Організаційно-методичне забезпечення діяльності органів прокуратури щодо запобігання злочинам проти довкілля. *Право України.* 2011. № 7. С. 210–217.
7. Логунова М., Пшеничнюк О. Наукове забезпечення процесу формування й реалізації державної політики в умовах модернізації українського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління.* 2012. Вип. 4. С. 201–210.
8. Веприцький Р.С. Феноменологія злочинності в регіоні : монографія. Харків : Золота миля, 2014. 324 с.
9. Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (MONEYVAL). URL: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/moneyval/default_en.asp (дата звернення: 11.11.2019).
10. Україна в міжнародно-правових відносинах. *Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога* : збірник документів / упоряд.: В.Л. Чубарев, А.С. Мацько. Київ : Юрінком, 1996. Кн 1. 1178 с.
11. Бережной А.В., Бахтізін Г.В. Профілактичний облік осіб, які вживають наркотичні засоби або психотропні речовини без призначення лікаря : практичний посібник / відп. ред. канд. юрид. наук, доц. К.К. Афанасьєв; МВС України, Луган. акад. внутр, справ ім. 10-річчя незалежності України. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. 144 с.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Харків : Право, 2012. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. 768 с.
13. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України № 3782-XII від 23.12.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12 (дата звернення: 11.11.2019).
14. Про психіатричну допомогу : Закон України № 1489-III від 22.02.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14 (дата звернення: 11.11.2019).
15. Давыденко Л.М., Давыденко М.Л., Литвинов А.Н. Противодействие преступности: вопросы теории и практики: курс лекций. Харків : Тимченко, 2009. 152 с.

Maslova N. H. System of tactical measures to counteract criminal radicalism

The article is devoted to the content of the criminal tactics combating radicalism as a system of measures to prevent crime radical direction to achieve the strategic goal of minimizing criminal acts in society. The proposed classification on tactical measures, taking into account their characteristics, level, direction, time, nature and functions, subjects of application, and established their relationship and connection with each other in combating the criminal system radicalism. Prevention of criminal radicalism at the individual level should include measures related to the identification of persons social and psychophysical characteristics of which, their behavior and way of life, unfavorable, criminogenic conditions of the environment and way of life; other long-term conditions with a high probability indicate propensity to commit crimes radical direction. It is proved that the system of tactical measures against criminal radicalism has a complex structure, carried out by different subjects, at different levels, in different types and forms, in relation to different objects, at the early and immediate stages of the manifestation of criminal behavior and individual characteristics and needs of complexity in solving tasks. The need for such an approach is driven by the tendency for the mutual penetration of different types and types of tactical counter-measures at different levels of baseline activity. For law enforcements practices in each case may recommend a specific set of forms and techniques of organization and counteraction to criminal radicalism related to the specifics of operational and service activities in the service area. The importance of criminal-legal and medical-rehabilitation measures in the system of tactical counteraction to criminal radicalism, the origin of which is connected with the criminal activity of illegal armed and military formations, the uncontrolled mass proliferation of weapons, as well as the appearance in Ukraine of a considerable number of military personnel with military personnel need medical rehabilitation measures.

Key words: *tactics, counteraction, system, measures, criminal radicalism, crime of radical direction.*

УДК 343.35
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-23

Г. В. Паламарчук
викладач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЧИННОГО КОМПЛЕКСУ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПЕРЕМІЩЕННЯМ ТОВАРІВ/ПРЕДМЕТІВ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Нині весь спектр правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, набуває розмірів масового негативного явища, що становить загрозу економічним інтересам держави, негативно впливає на суспільну безпеку. З точки зору особливостей унормування певних діянь, як правило, окремо піддаються аналізу митні правопорушення та злочини (контрабанда та інші кримінально карані діяння, пов'язані з порушенням правил перетину митного кордону). Якщо у формально-юридичному вимірі такий розгляд цілком обґрунтований, то кримінологічне дослідження у цій сфері, що є, на наш погляд, однією з основних проблем такого підходу, не може обмежуватися лише злочинними проявами, адже законодавчі оцінки ступеня суспільної небезпечності певного правопорушення є динамічними, їх зміни свідчать про кардинальні зміни у ставленні до окремих діянь. Яскравим прикладом тому є «товарна» контрабанда, яка поступово повертається до Кримінального кодексу України (ст. 201-1) [1]. Тому вбачається, що варто ставити питання про виокремлення сукупності правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, які об'єднані в одну кримінологічну категорію через економічний характер (вони являють собою бізнесову діяльність у сфері тіньової економіки, яка супроводжується корупцією) та подібність об'єктивної сторони.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню різних аспектів правопорушень, що вчиняються на кордоні, необхідно констатувати, що в юридичній літературі так і не сформовано усталеного, повноцінного, чіткого комплексу факторів, що породжують їх існування. Тому перед статтею стояли завдання щодо виявлення тих факторів та чинників, що сприяють відтворенню цієї категорії правопорушень.

Було встановлено, що вищевказаними факторами є цілий комплекс, який включає низку чинників різного характеру: економічного, організаційно-адміністративного, військово-політичного тощо. Також виявлено, що має суттєве значення формування певного сприятливого середовища в прикордонних регіонах нашої країни.

Ключові слова: *фактори, чинники, лінія зіткнення, лінія розмежування, митний контроль, прикордонні регіони.*

Постановка проблеми. Виявлення комплексу факторів, що сприяють правопорушенням, пов'язаним із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, має важливе значення для ефективності трансформації соціально-економічних процесів в Україні згідно з принципами сталого розвитку на тлі підсилення ролі регіонів і є вкрай важливою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, опосередковано присвячена значна кількість досліджень вітчизняних вчених, зокрема, цими питаннями займалися О.М. Омельчук, В.С. Батиргареєва, В.В. Голіна, І.М Даньшин, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, Н.А. Орловська, О.Є. Користіна, О.М. Литвинов, В. В. Лунєєв, Є.Л. Стрельцов, В.О. Туляков та ін. Але зрозуміло, що відсутність постановки питання про саму наявність такої кримінологічної категорії, як правопорушення, пов'язані з переміщенням товарів/предметів через митний кордон, тягне відсутність узагальненого розгляду, комплексного підходу до аналізу факторів таких правопорушень.

Метою статті є необхідність формування підходу до виокремлення найбільш вагомих факторів правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон.

© Паламарчук Г. В., 2019

Виклад основного матеріалу. За логікою правопорушень, що розглядаються, їх суб'єкти перетинають митний кордон із різними порушеннями закону, зокрема, з ухиленням від митного контролю або приховуванням від митного контролю.

Економіко-кримінологічний вимір правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, у контексті діяльнісного підходу дає змогу дійти висновку, що це є високодохідним видом незаконної (в тому числі кримінальної) бізнесової діяльності, норма прибутку якої компенсує економічним агентам матеріальні витрати та моральні збитки від ризиків її здійснення.

З точки зору визначення переліку правопорушень, які доцільно об'єднати в зазначену категорію, варто окреслити особливості, пов'язані з правовим режимом лінії розмежування між Україною та АРК, лінії зіткнення на сході України. Так, лінія розмежування між Україною та АРК являє собою митний кордон, але не державний. Згідно з підп. 3 п. 12.4. ст. 12 Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» митні органи України взагалі не здійснюють митний контроль на території ВЕЗ «Крим», а п. 6.3 ст. 6 зазначеного Закону передбачає здійснення митних формальностей на адміністративному кордоні ВЕЗ «Крим» (який збігається з адміністративною межею між АРК та Херсонською областю) як при переміщенні через митний кордон. У світлі цього запровадження ВЕЗ «Крим», очевидно, означає зміну меж митної території та митного кордону України не лише в питаннях митних режимів та платежів, але й у питанні митного контролю [2].

Що стосується лінії зіткнення на сході, то на підставі Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення в межах Донецької та Луганської областей запроваджено державний контроль переміщення вантажів (товарів) через та вздовж лінії зіткнення (стаціонарні контрольні пости) та контроль на територіях поза межами визначених транспортних коридорів, який здійснюють фіскальні наряди – наряди співробітників ДФС [3].

Таким чином, з огляду на єдність змісту та механізму суспільно небезпечної діяльності, пов'язаної з переміщенням товарів/предметів через митний кордон поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю (у тому числі через лінію розмежування) та незаконним переміщенням товарів/предметів через лінію зіткнення під родовим поняттям «правопорушення, пов'язані з переміщенням товарів/предметів через митний кордон», доцільно об'єднати контрабанду, інші злочини, пов'язані з переміщенням товарів/предметів через кордон, порушення митних правил, незаконне переміщення товарів/предметів через лінію розмежування та лінію зіткнення.

Таке бачення дає змогу розглянути зазначені правопорушення як єдину в кримінологічному сенсі сукупність діянь, що перетинається з проблематикою транснаціональної/транскордонної економічної організованої злочинності. При цьому в рамках концепції регіональної злочинності вбачається за доцільне запропонувати виокремлення територіального рівня аналізу суспільно небезпечної діяльності, що відкриває можливості розгляду правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, в особливих локаціях – прикордонні регіони України та суміжних держав.

Питання причинного комплексу зазначених правопорушень пов'язане з виокремленням сукупності тих чинників, які в найбільшому ступені визначають наявність та поширення суспільно небезпечних діянь, що розглядаються.

На нашу думку, насамперед варто звернути увагу на наявність певного середовища, що сприяє існуванню та відтворенню тіньового бізнесу. Криміногенні фактори, сприятливі для правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, тут виявляють більшу активність, аніж антикриміногенні, а система запобігання цим правопорушенням не призводить до очікуваних результатів. Реальний стан речей у цьому кримінальному сегменті не відображений об'єктивними та неупередженими даними статистики. Як зазначає М.Г. Вербенський, в Україні взагалі не ведеться державної офіційної статистики щодо злочинності на кордоні [4, с. 135]. Хоча варто зазначити, що окремі дані стосовно цього виду злочинної діяльності в офіційній статистиці знайти можна, інша річ – наскільки ці дані відображають дійсну картину цього злочинного сегменту в Україні. Відповідно, необхідно створити єдину національну облікову базу, до якої має надходити інформація з усіх силових структур, а також структур митної, прикордонної, податкової служб. Тільки після обробки та аналізу ці дані мають оприлюднюватися, надавати суспільству та правоохоронним органам реальну, а не «викривлену» інформацію.

Сучасний стан розглядуваної категорії правопорушень, особливо ті, що вчиняються в організованих формах і мають ознаки транснаціональності/транскордонності, характеризуються високим рівнем латентності, несприятливою динамікою та структурою, а її реальний стан – подальшою тенденцією до інтенсифікації, що нині зумовлено численними посяганнями на територіальну цілісність України, активною розвідувально-підривною діяльністю, спрямованою на ослаблення держави, загострення внутрішньополітичної конфронтації, економічної нестабільності.

Г.П. Жаровська вказує на групи безпосередніх ознак сучасної цивілізації, які детермінують та вміло використовуються транснаціональною злочинністю [5, с. 131]. Саме цю детермінацію можна застосувати і щодо розглядуваної категорії правопорушень:

1) *нові тенденції розвитку міждержавних та міжнародних відносин, розширення економічних і соціальних зв'язків, підвищення «прозорості» кордонів, розвиток міжнародної торгівлі, поява нових ринків збуту, збільшення міжнародних перевезень, що створює комплекс можливостей для активної діяльності правопорушників.* У рамках цієї групи детермінант відбувається утворення глобальної логістичної інфраструктури, яка використовується, зокрема, для контрабанди, незаконного обігу зброї, контрафактної продукції тощо;

2) *криміналізація всіх форм політичного життя, політичної корупції тощо.* Межі криміналізації задані нині межами глобальної світової системи, в якій виникають так звані «сірі зони». Така «зона» виникла в окупованому Криму, на окупованих територіях Донецької та Луганської областей України. Такі «зони» є максимально сприятливими для розвитку та поширення усього комплексу правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон.

Важливою детермінантою розглядуваного явища є і дефекти системи державного управління, що створюють можливості маніпулювання як самими чиновниками, так і прийнятими ними рішеннями. Як наслідок, слабка держава не в змозі ані протистояти правопорушникам, що проникають для забезпечення власної безпеки і розвитку тіньового бізнесу в найвищі державні структури, ані захистити національні економічні інтереси;

3) *сукупність соціокультурних факторів, які детермінують розглядувані правопорушення на кордоні*. Існує велика кількісна і якісна диспропорція між власним досвідом громадян і ЗМІ тощо. Злочинні події (наприклад, величезні обсяги контрабанди та доходи від неї, зиск від корупційних злочинів, пов'язаних із відповідними правопорушеннями) мають тенденцію до неформального розголосу, інформація про них миттєво поширюється у формі чуток, які стереотипізують громадську свідомість. Готові стереотипи вкладаються у свідомість пересічного громадянина. Тому для запобігання правопорушенням, пов'язаним із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, держава має забезпечити можливість підвищення рівня правосвідомості громадян України.

Вочевидь, у процесі виокремлення чинників, які зумовлюють правопорушення, пов'язані з переміщенням товарів/предметів через митний кордон, постають задачі всебічного врахування великої кількості показників, як загалом по Україні, так і по окремих прикордонних регіонах: географічне розташування, історія розвитку, соціально-економічні параметри, демографічна ситуація, міграційні процеси, культурний розвиток, інфраструктура тощо. Ці показники є джерелами інформації про середовище, в якому формуються фактори, що сприяють розвитку контрабандної діяльності в цих регіонах [6, с. 67].

Цілком логічно виявлено превалювання соціально-економічних детермінант, зумовлених природою розвитку ринкової економіки, реформ, а також хронічними кризовими процесами в системі господарювання, криміногенних недоліках у правовому регулюванні оподаткування, а також зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання. Наприклад, серед факторів, що сприяють існуванню правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, є високі ставки ввізного мита, акцизних зборів та податку на додану вартість. Практично кожна ставка ввізного мита, яка перевищує 10–15% митної вартості, робить імпорт неефективним [6, с. 100]. І в разі попиту на цю продукцію на ринку провокує суб'єктів ЗЕД до пошуку схем ввезення, які не передбачають сплату ввізного мита, акцизних зборів та податку на додану вартість. Така продукція на національному ринку є більш конкурентоспроможною, ніж аналогічна продукція національного походження. У зв'язку з цим зниження ставок ввізного мита, акцизного збору та податку на додану вартість створить належні умови для діяльності на національних ринках,

усуне передумови для нелегального імпорту та переорієнтує товаропотоки в легальний обіг.

Окремим видом специфічних факторів є нормативно-правові детермінанти правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, диференційовані за предметом злочину, законодавчої конструкції його складу, а також на підставі недоліків у правовому регулюванні діяльності митних органів.

Важливо зазначити, що скасування кримінальної відповідальності в 2012 р. за товарну контрабанду стало додатковою сприятливою умовою для зростання обсягів нелегальної торгівлі, а отже, збільшився попит на контрабандні товари, які обминають усілякі податки. Так, на Закарпатті в Тячівському районі (що межує з Румунією) є контрабандист, що у 2016 р. 163 рази притягався до адміністративної відповідальності за незаконний вивіз сигарет [7].

Взагалі нині увесь комплекс правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, вийшов за межі кримінально-економічного сегменту, ставши вагомим фактором політики і має у своєму розпорядженні величезні економічні та людські ресурси, матеріально-технічне забезпечення, зброю, які можуть змінювати, вирішувати долю окремих регіонів країни. В цих умовах головні вектори запобігання цьому явищу мають бути зосереджені навколо проблем, які стосуються державної безпеки.

Запобігання згаданим явищам, насамперед, передбачає формування чіткої законодавчої бази, що дало б змогу регулювати економічні відносини і впевнено захищати всі форми власності, без чого відповідні вимоги посилити міць каральних органів і систему покарання за кримінальні злочини будуть марні. Доцільною є й можливість створення системи правових заходів, яка дає змогу оперативно реагувати на особливо тяжкі правопорушення, пов'язані з переміщенням товарів/предметів через митний кордон.

Вбачається перспективною позиція Г.П. Жаровської, що на часі є необхідною розробка та прийняття Закону України «Про основи боротьби із транснаціональною злочинністю в Україні», в якому потрібно визначити, що транснаціональна злочинність становить загрозу національній безпеці держави, є наслідком корупційних зв'язків між представниками органів влади та транснаціональними злочинними угрупованнями, має надприбутки і легалізує кошти, які отримуються злочинним шляхом завдяки використанню офшорних схем, може бути подолана за умов активного сприяння держави роботі митних, податкових, правоохоронних органів, які мають залучатися до боротьби із цим явищем на території України [5, с. 202].

Прийняття цього закону може стати додатковим поштовхом зниження рівня правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, особливо щодо тих, що вчиняються в організованих формах і мають ознаки транснаціональності/транскордонності та забезпечення національної, зокрема економічної, безпеки України.

З огляду на це варто погодитись з А.М. Притулою, який зазначає, що у зв'язку з обстановкою, що склалася в Україні, зокрема в АРК та у місті Севастополь, частині Донецької, Луганської областей, для визначення правового статусу територій, на яких перебувають Збройні сили нашої країни, незаконні військові формування, захисту державних інтересів України, порядку пересування на окупованих територіях, боротьби з транскордонною злочинністю, необхідно оновити законодавство України, що забезпечує боротьбу з контрабандою та нелегальною міграцією не тільки на офіційних (державних) кордонах, а й на межі з окупованими територіями [8, с. 111–113].

Висновки і пропозиції. Фактори, що впливають на кримінологічну картину правопорушень, пов'язаних із переміщенням товарів/предметів через митний кордон, являють собою складний комплекс, до якого можна включити чинники різного характеру (економічного, організаційно-адміністративного, військово-політичного тощо). Існування таких правопорушень у прикордонні свідчить про наявність певного середовища, що сприяє існуванню та відтворенню її в цих регіонах. Сприятливі криміногенні фактори тут виявляють більшу активність, аніж антикриміногенні, а система запобігання цим правопорушенням не призводить до очікуваних результатів. Вбачається, що посилення засобів запобігання згаданим правопорушенням, насамперед, передбачає формування чіткої законодавчої бази, що дало б змогу регулювати економічні відносини і впевнено захищати всі форми власності, без чого посилення міцності каральних органів і системи покарання за кримінальні злочини буде марним.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2147а-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення 12.10.2019)
2. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12.08.2014 № 1636-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-vii (дата звернення – 14.10.2019)
3. Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей : Наказ від 14.04.2017 № 222ог. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v222_950-17/sp:head (дата звернення 12.10.2019)
4. Вербенський М.Г. Кримінологічна характеристика злочинів, що складають ядро транснаціональної організованої злочинності. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 132–140.
5. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія : монографія / Г. Жаровська ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : ЧНУ : Рута, 2018. 567 с.
6. Нємець Л. Суспільно-географічні особливості міграції населення в Україні. *Часопис соціально-економічної географії.* 2016. № 16(1). С. 67−92.
7. Москаль пропонує ввести за контрабанду підакцизних товарів кримінальну відповідальність із конфіскацією особистого майна. URL: http://view.rakhiv-rda.gov.ua/.
8. Притула А.М. Кримінально-правова охорона державного кордону України в період окупації: постановка проблеми. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2015. № 3. С. 110–115.

Palamarchuk H. V. Features of the causal complex of offenses related to the movement of goods / objects across the customs border

Today, the full range of offenses related to the movement of goods / items across the customs border is becoming a mass negative phenomenon. And it poses a threat to the economic interests of the state, adversely affects public security. From the point of view of particularities of normalization of certain actions, customs offenses and crimes (smuggling and other criminal offenses related to violation of the rules of crossing the customs border) are usually separately analyzed. If, in the formal and legal dimension, such consideration is well-founded, then criminological research in this area is therefore one of the main problems of this approach, because it cannot be limited only to criminal acts, since legislative assessments of the degree of public danger of a certain offense are dynamic, their changes indicate a dramatic change in attitude to individual actions. A prime example of this is the "commodity" smuggling, which is gradually returning to the Criminal Code of Ukraine (p. 201-1) [1]. Therefore, it seems necessary to raise the issue of separating the set of offenses related to the movement of goods / items across the customs border, which are combined into one criminological category because of their economic nature (they are business activities in the shadow economy accompanied by corruption) and the similarity of the objective side.

However, despite the large number of works devoted to the study of various aspects of offenses committed at the border, it should be noted that in the legal literature has not been formed an established, complete, clear set of factors that give rise to their existence. Therefore, the article was tasked with identifying those factors and factors that contribute to the reproduction of this category of offenses in our society.

It was found that the above factors are a whole complex, which includes a number of factors of different nature: economic, organizational-administrative, military-political, etc. It has also been found that it is essential to form a favorable environment in our country's border regions.

Key words: *factors, factors, collision line, demarcation line, customs control, border regions.*

УДК 343.226
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-24

Г. М. Собко
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У ФОРМІ ПРИМУСУ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ВИКЛЮЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Конституцією України проголошено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством (ст. 19 Конституції), а права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції).

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, подеколи їх використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину один одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Відповідно до поставленої проблематики у статті розглядаються погляди різних вчених стосовно поняття психічного насильства саме у формі примусу як обставини, що виключає злочинність діяння. Розглянуто найважливіші форми і надано пропозиції щодо виділення та зауваження основних його проявів.

Ключові слова: *форми насильства, обставини, що виключають злочинність діяння, примус, примушування, спонукання.*

Постановка проблеми. З прийняттям у 2001 р. Кримінального кодексу України фізичний та психічний примус законодавчо зараховано до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тому особливий науковий інтерес становить питання співвідношення примусу як з іншими обставинами, так і з іншими суміжними кримінально-правовими поняттями. У науці кримінального права увага приділяється, насамперед, встановленню співвідношення фізичного та психічного примусу із крайньою необхідністю, оскільки, формулюючи кримінально-правові наслідки для особи, яка заподіяла шкоду внаслідок переборного фізичного та психічного примусу, законодавець відсилає для вирішення цього питання до ст. 39 КК України, чим зумовлює необхідність дослідження ст. 40 КК України не самостійно, а в її зв'язку зі ст. 39 КК України. Крім того, необхідність визначення співвідношення зазначених понять зумовлюється й наявністю наукової позиції з приводу того, що примус повністю охоплюється поняттям крайньої необхідності, а тому його виокремлення в КК України є зайвим.

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння,

© Собко Г. М., 2019

і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки у цьому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, деколи їх використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба у дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему визначення та співвідношення понять насильства та примусу протягом останніх років досліджували такі вчені, як А.А. Гусейнов, А.Е. Жалінський, В.В. Іванова, Л.М. Кулик, Ю.В. Лисюк, Н.В. Машинська, Д.В. Попов, Ю.Л. Приколотіна, Л.В. Сердюк, Р.Д. Шарапов та інші. Однак їхні праці містять аналіз окремих ознак насильства та примусу як загальнонаукової чи кримінально-правової категорії, а співвідношення цих понять або взагалі не розглядалося, або містить неоднозначні, подекуди взаємно протилежні висновки. Питаннями, пов'язаними із визначенням фізичного та психічного примусу, а також співвідношенням цієї обставини з іншими кримінально-правовими поняттями займались такі вчені, як Ю.В. Александров, І.Н. Алєксєєв, Р.Ш. Бабанли, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Р.В. Вереша, Є.Г. Вєсєлов, В.К. Грищук, І.Є. Жданова, В.В. Калугін, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозєва, Г.К. Костров, Н.В. Лісова, О.В. Мізіна, В.О. Навроцький, І.І. Слуцький, М.С. Таганцев, Т.І. Якімець та низка інших дослідників.

Мета статті – відмінності поняття примусу та крайньої необхідності.

Виклад основного матеріалу. Що стосується відмежування примусу від крайньої необхідності, Є.Г. Вєсєлов обґрунтовує наявність двох груп відмінностей між цими поняттями. На матеріальному рівні найважливішою розмежувальною ознакою є наявність або відсутність свободи дій: за крайньої необхідності особа протистоїть ситуації, а у разі примусу слідує логічному ходу розвитку ситуації. На формальному рівні, на думку вченого, не є тотожними окремі умови правомірності цих обставин [1].

Варто погодитись із цими аргументами, оскільки за своєю суттю аналізовані обставини закріплені в законі таким чином, що за крайньої необхідності особа заподіює шкоду, перебуваючи у стані протидії ситуації, спрямовуючи усі свої зусилля саме на це, а за наявності примусу здійснюється не протидія, а, навпаки, дія з виконання вимоги, завдяки якій особа відвертає небезпеку від себе, заподіюючи при цьому шкоду правоохоронюваним інтересам.

За своєю правовою природою примус є близьким і до необхідної оборони. Так, на спільні риси примусу та необхідної оборони звертав увагу і А.Ф. Коні, який вказував, що дія під впливом примусу відрізняється від необхідної оборони. Так, у першому випадку людина усвідомлює своє неправо, але за необхідності підкоряється насильству, у другому випадку вона діє з повним усвідомленням свого права [2, с. 17].

Дійсно, за цим критерієм конфлікту примус має більше спільних рис із необхідною обороною, однак, відповідним чином реагуючи на посягання при необхідній обороні, особа прагне унеможливити його шляхом заподіяння шкоди особі, яка посягає, – джерелу посягання. У випадку із примусом, очевидно, виникає ситуація, за якої особа з тих чи інших причин неспроможна захистити охоронювані законом права та інтереси шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди для негайного відвернення чи припинення посягання. Безперечно, не можна ототожнювати дії особи, яка вчиняє посягання, що дозволяє необхідну оборону, із діями примушуваного, однак все ж варто констатувати, що за вказаним критерієм аналізовані обставини мають спільні риси. Водночас зазначимо, що такі спільні риси можливі виключно у разі фізичного примусу, оскільки необхідна оборона за наявності психічного впливу, погрози не відповідатиме умовам правомірності цієї обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Такої ж позиції дотримується і Є.Г. Вєсєлов, який вказує, що схожість фізичного примусу з необхідною обороною полягає в об'єктивній близькості їх підстав, оскільки в обох випадках винна особа здійснює напад як на потерпілого, так і на третіх осіб, і змушує його вжити певних заходів для переборення примусу або відвернення посягання. Але якщо необхідна оборона передбачає адекватну відповідь агресору, примус призводить до того, що потерпілий вимушений заподіяти шкоду третім особам [1].

Окрім визначення співвідношення примусу з іншими обставинами, що виключають кримінальність діяння, варто звернути увагу і на питання співвідношення понять «примус» і «насильство», оскільки, незважаючи на значну увагу до цих питань, у науковій літературі відсутня єдність поглядів. І.Є. Жданова пропонує розмежовувати поняття «примус» та поняття «насильство». Вчена вказує, що примус від насильства відрізняється тим, що, по-перше, насильство вирізняється заподіянням певної шкоди іншій особі (особам), які є безпосередніми жертвами насильства; основна мета примусу полягає не лише в завданні шкоди примушуваному, а насамперед, у вчиненні останнім певного діяння на користь особи, яка примушує. Насильство у процесі вчинення примусу фактично виступає способом примушування іншої особи до вчинення певних дій чи бездіяльності [3, с. 15].

Підтвердження того, що насильство є способом примусу, знаходимо у працях І.Є. Алєксєєва, що визначає фізичне насильство як вид (спосіб) фізичного примусу, який полягає у вчиненні суспільно небезпечного та протиправного діяння у вигляді безпосереднього фізичного деструктивного впливу на потерпілого. Психічне насильство, на думку вченого, – це вид (спосіб) психічного примусу, який полягає у вчиненні суспільно небезпечного та протиправного діяння у вигляді безпосереднього деструктивного впливу на потерпілого. Чітке розмежування вказаних понять дало змогу науковцю дійти обґрунтованого висновку про те, що безпосереднє заподіяння шкоди здоров'ю (різновидом якого є порушення анатомічної цілісності організму або фізіологічних функцій внутрішніх органів) не є різновидом обмеження свободи волевиявлення. Розглядувані поняття, констатує вчений, знаходяться у відношеннях не підпорядкування, а співпідпорядкування, мають рівний статус стосовно поняття із більшим обсягом [4].

Ми погоджуємось із наведеною позицією у тому, що не будь-яке насильство впливає на свободу волі, не будь-яке насильство спрямовується на зміну поведінки особи. Аналогічної позиції дотримується Р.Ш. Бабанли, який, досліджуючи співвідношення понять «погроза» (різновид психічного насильства) та «примус», узагальнює, що за критерієм наявності вимоги погрози поділяються на такі, що поєднані із вимогою вчинити певні дії або утриматись від їх вчинення, та погрози, що із вказаними вимогами не поєднані, тобто погрози, висловлені виключно з метою залякування, а не з метою зміни поведінки особи [5, с. 89].

За аналогією із погрозами, варто зазначити, що й фізичне насильство може застосовуватись як із метою заподіяння болю, страждань, так і щоб такий біль, страждання стали умовою для впливу на поведінку особи, яка зазнає такого насильства. Цей висновок має істотне значення для констатації наявності чи відсутності фізичного або примусу як обставин, що виключають кримінальність діяння. У цьому аспекті варто звернути увагу на необхідність розмежування двох випадків:

1) погроза касиру з метою видачі останнім усіх коштів у касі;

2) насильницьке введення сторожа у непритомний стан, коли він не може протидіяти вчиненню посягання на власність, яка перебуває під його охороною.

Відсутність вибору (як у прикладі зі сторожем) означає як відсутність підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності, так і відсутність підстав визнавати діяння таким, яке вчиняється внаслідок примусу як обставини, що виключає кримінальність діяння, тому другий із наведених випадків та аналогічні йому (зачинення сторожа у кімнаті) не можуть оцінюватись із позицій фізичного чи психічного примусу. У цьому аспекті не можемо погодитись із позицією Р.Є. Токарчука, який, протиставляючи кримінально-правові категорії «примус» та «насильство», доводить, що зміст останнього поняття є надміру розширеним у зв'язку із включенням до нього дій, які, за своєю суттю, варто зараховувати до поняття «примус». Прикладом такого розширеного тлумачення, на думку науковця, є поглинання категорією «насильство» розкрадань, вчинених шляхом приведення потерпілого у несвідомий стан шляхом обману або таємного введення в організм різноманітних речовин, що призвело до смерті [6, с. 82].

Приведення до стану несвідомості не може бути зараховано до поняття «примус», оскільки в такому разі в особи, до якої застосовується такий вплив, відсутній вибір варіанта поведінки. Це означає, що вона не примушується, а її свобода волі ігнорується злочинцем.

Т.Ю. Кобозева вважає, що примус та насильство відрізняються за механізмом впливу на свободу волі. За примусу вплив здійснюється лише проти волі особи, а за насильства – як проти, так і поза волею та (або) свідомістю особи. За результатами впливу на свободу волі примус призводить до обмеження свободи волі, а насильство – до обмеження чи виключення свободи волі. За характером і ступенем суспільної небезпечності застосовуваного насильства як способу впливу на волю насильство передбачає більш високий ступінь небезпечності діяння, ніж примус, оскільки примус не передбачає застосування шкоди життю людини та є способом, який істотно знижує ступінь тяжкості шкоди здоров'ю.

Висновки і пропозиції. Враховуючи вищевказане, автор визначає насильство як єдиний спосіб примусу, вказує, що таке насильство відповідає трьом умовам:

1) воно не має бути елементом мотивації або самоціллю кримінального правопорушення;

2) насильство має бути очевидним для потерпілого та усвідомлюватись ним;

3) насильство має підкріплювати (супроводжувати) кримінальну вимогу [7, с. 11].

На наш погляд, така позиція цілком обґрунтовано ілюструє правову природу примусу, а також особливості його співвідношення із насильством. Вплив на особу поза волею, або вплив, який призводить до виключення свободи волі, не може оцінюватись як примус, це є насильство. Тому слід погодитись із таким розмежування понять «насильство» та «примус». За своїм кримінально-правовим значенням зовнішні прояви насильства та примусу можуть бути ідентичними, однак їх кінцева мета (при примусі вплинути на волю з метою зміни поведінки, а при насильстві – заподіяти шкоду фізичній недоторканності, здоров'ю, завдати страждань) відрізняє вказані поняття за їх кримінально-правовим змістом. Р.Є. Токарчук слушно констатує, що усі форми примусу об'єднані єдністю своєї ролі. Всі вони слугують умовами досягнення цілей винного шляхом безпосереднього впливу на людину, який посягає на її фізичну або психічну недоторканність для підкорення особи всупереч (проти або поза) її волі, примушення її діяти або утриматись від дій, відчути щось або пережити [6, с. 83].

Список використаної літератури:

1. Веселов Е.Г. Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. URL: http://www.dissers.info/disser_66629.html
2. Кони А.Ф. О праве необходимой обороны. Москва, 1996. С. 17.
3. Жданова І.Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає кримінальність діяння [Текст] : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 19 с.
4. Алексеев И.Н. Понуждение, принуждение и насилие в уголовном праве. URL: http://www.ugpr.ru/arhiv/13_yanv_2006/topic129_ponujdenie_prinujdenie_i_nasilie_v_ugolovnom_prave.html
5. Бабанли Р.Ш. Погроза вбивством: значення та місце в системі кримінального права України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 193 с.
6. Токарчук Р.Е. Насильственные хищения: социальная природа норм и вопросы совершенствования уголовной ответственности. Москва : Юрлитинформ, 2011. С. 83.
7. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категорія : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2011. 18 с.

Sobko H. M. Mental violence in the form of forced as circumstances, excluding criminal liability

The Constitution of Ukraine proclaims that the legal order in Ukraine is based on the principles according to which no one can be compelled to do what is not provided by law (Article 19 of the Constitution), and the rights and freedoms of a person and a citizen are protected by a court (Article 55 of the Constitution).

The concepts of "coercion", "coercion" and "violence" are among the key in criminal law, and their correct understanding depends on the correct qualification of the act, the definition of the role of accomplice, and just punishment. However, the definitions of these concepts do not form a system and sometimes contradict one another. The objectives of criminal law in this case are a clear delineation, clear and detailed interpretation, which eliminates all possible contradictions in the judicial investigative practice.

The terms “violence” and “coercion” are widely used to refer to actions taken against or out of the will of the person targeted. In some cases, these terms are used as synonyms, in others they are used to refer to concepts that are opposite in meaning (unlawful violence and legitimate coercion), and sometimes they are considered as part of each other (violence in the form of physical or mental coercion). The term “violence”, unlike “coercion”, has a bright negative color and is not used to refer to socially beneficial actions, such as, for example, tearing out a diseased tooth in a child. In this case, use the term “compulsion” − compulsory treatment, compulsory surgery. For a better understanding of the meaning and correlation of the concepts of “violence” and “coercion”, it is necessary to examine their definitions, to uncover the meaning of the main features and to compare them by identifying common and distinct features.

Accordingly, the article deals with the views of various scholars regarding the concept of mental abuse in the form of coercion, as a circumstance that excludes crime of action. The most important forms are considered and suggestions are presented, regarding the highlighting and observation of its main manifestations.

Key words: *forms of violence, circumstances excluding crime, coercion, coercion, incitement.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-25

В. Л. Кириченко
адвокат,
аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

У статті розглянуто особливості розгляду судом клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру та заяви представника закладу з надання психіатричної допомоги щодо продовження, зміни, припинення таких заходів. Установлено, що кримінальним процесуальним законом України не регламентовані порядок проведення судового розгляду такого клопотання та заяви представника (лікаря-психіатра) закладу з надання психіатричної допомоги щодо продовження, зміни або припинення примусових заходів медичного характеру. З'ясовано, що передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України правила складання клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру містять ознаки спонукання судді органами досудового слідства до прийняття ним відповідного рішення у справі та можуть призвести до правового пуризму. Визначено, що кримінальна процесуальна діяльність суду в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру спрямована на посилення процесуальних гарантій особам, що вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, але потребує подальшої нормативної регламентації. Проаналізовано позиції науковців щодо складу суддів, що мають розглядати справи про застосування примусових заходів медичного характеру. Зазначено, що суди під час визначення суспільної небезпеки особи орієнтуються не лише на висновки судової психіатричної експертизи щодо захворювання особи та його перебігу на момент розгляду клопотання, а також на тяжкість суспільно небезпечного діяння та встановлюють вид примусових заходів медичного характеру з урахуванням санкції статті КК. Зроблено висновок, що посиленню гарантій неосудних осіб слугуватиме розгляд кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру судом у складі колегії суддів. Запропоновано доповнити статтю 31 КПК та зазначити, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо застосування примусових заходів медичного характеру та заяви представників закладів з надання психіатричної допомоги (лікарів-психіатрів), що розглядається у порядку статті 514 КПК, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів.

Ключові слова: *примусові заходи медичного характеру, судово-психіатрична експертиза, неосудна особа, кримінальна процесуальна діяльність суду, правосуддя.*

Постановка проблеми. Сучасна концепція кримінального процесуального закону України розмежовує загальний та особливий порядок кримінального провадження. У КПК 2012 року кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ) віднесене до таких, що здійснюються в особливій процесуальній формі, проте сам порядок проведення такого провадження та особливо розгляд заяви представника (лікаря-психіатра) закладу з надання психіатричної допомоги щодо продовження, зміни або припи-

© Кириченко В. Л., 2019

нення ПЗМХ не регламентовані, що може мати наслідки застосування до неосудних осіб невідповідних їх суспільної небезпеки видів ПЗМХ та надмірне перебування у закладах з надання психіатричної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості судового слідства у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ на цей час малодосліджені. Цьому питанню присвячений розділ дисертаційної роботи Н.М. Сенченко (2013 р.), але не з усіма висновками дослідника можна погодитися. Окремі думки викладені у працях В.Ф. Гаєвого, О.В. Крикунова, А.М. Ященко.

Мета статті – дослідити деякі проблемні питання здійснення правосуддя у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Наріжним камінням побудови громадянського суспільства є визнання природного права людини. Природнича правова концепція бачить мету правосуддя в пошуку суду справедливості у конкретному випадку. Виходячи з цього, правосуддя існує для захисту справедливості, яка матеріалізується в основних і невідчужуваних правах людини [1, с. 240].

Прийняття нового КПК України 2012 року, який визначає порядок кримінального провадження на засадах змагальності, безсумнівно, призвів до зміни в розумінні підходів щодо кримінальної процесуальної діяльності суду. М.І. Шевчук підкреслює, що на сучасному етапі характер, обсяг і межі реалізації повноважень суду в кримінальному процесі зумовлені змагальною формою кримінального процесу та зміною кримінально-процесуальної політики держави в бік гуманізації кримінального судочинства та забезпечення високого ступеня захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина від неправомірних посягань [2, с. 376]. Отже, у сучасній українській концепції судочинства поняття «правосуддя» та «справедливість» є співвідносними настільки, що розуміння одного неможливо без іншого, а головною метою (функцією) держави у сфері правосуддя стає створення механізму досягнення справедливості в кожному судовому провадженні та для кожного, чиїх інтересів стосується судовий розгляд.

Конституційний принцип гласить, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права (ст. 129 Конституції). У Монреальській універсальній декларації про незалежність правосуддя (1983 р.) незалежність судді трактується як обов'язок судді приймати безсторонні рішення згідно з власною оцінкою фактів і знанням права, без будь-яких обмежень, впливів, спонук, примусів, загроз або втручання, прямих або непрямих, з будь-якого боку і з будь-яких причин [3]. На думку А.П. Рачинського та А.В. Огілька, принцип незалежності суддів означає незалежну процесуальну діяльність під час здійснення правосуддя, тобто в процесі розгляду й вирішення спорів про право на основі матеріального й процесуального, керуючись професійною правосвідомістю суддів, і в умовах, що виключають сторонній вплив на них [4, с. 72]. З позицій чинного КПК забезпечення кожному неупередженого судового розгляду є однім із завдань кримінального провадження (ст. 2). Пленум Верховного Суду України в постанові № 7 від 03.06.2005 року «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» роз'яснив судам, що визнання особи неосудною чи обмежено осудною належить виключно до компетенції суду, але разом із тим зазначив, що ПЗМХ мають застосовуватися лише за наявності у справі обґрунтованого висновку експертів-психіатрів про те, що особа страждає на психічну хворобу чи має інший психічний розлад, які зумовлюють її неосудність або обмежену осудність і викликають потребу в застосуванні щодо неї таких заходів, – висновку судово-медичної експертизи. При цьому Пленум зауважив, що суди повинні критично оцінювати зазначені висновки з точки зору їх наукової обґрунтованості, переконливості й вмотивованості; ці висновки не мають наперед установленої сили, не є обов'язковими для суду, але незгода з ними має бути вмотивована у відповідних судових рішеннях [5].

Згідно з частиною другою статті 503 КПК, якщо під час досудового розслідування будуть установлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ, слідчий, прокурор виносить постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжує його в особливій процесуальній формі за правилами глави 39 КПК. Законодавець передбачив дві форми закінчення досудового розслідування в кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ: закриття кримінального провадження або складання клопотання про застосування ПЗМХ. У разі якщо особа вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності та продовжує внаслідок хвороби становити небезпеку для суспільства та для себе, то слід-

чий, прокурор складають клопотання про застосування ПЗМХ.

На відміну від обвинувального акту, який не може містити власну думку слідчого, прокурора щодо виду та строків покарання, законодавець у частині другій статті 292 КПК встановив, що клопотання про застосування ПЗМХ має відповідати вимогам статті 291 цього Кодексу, тобто правил щодо складання обвинувального акту, але також містити інформацію про примусовий захід медичного характеру, який пропонується застосувати, та пропозицію щодо можливості забезпечення участі особи під час судового провадження за станом здоров'я. Виходячи з аналізу статей 291, 292 КПК, О.О. Торбас сформулював загальний перелік положень, які повинні міститися в клопотанні про застосування ПЗМХ, серед яких позначив як обов'язкові: обґрунтування необхідності застосування ПЗМХ із зазначенням самого заходу, який необхідно застосувати, та думку слідчого (прокурора) щодо можливості особи бути присутньою під час судового розгляду [6, с. 134–135]. Незважаючи на те, що цей підхід до складання клопотання про застосування ПЗМХ є нормативно закріпленим, вважаємо його неправильним, таким, що не відповідає сучасній концепції розподілу кримінальних процесуальних функцій слідчого, прокурора, судді.

Визначити вид ПЗМХ – це означає надати оцінку медичному та юридичному критеріям, як окремо, так і в їх сукупності. Зрозуміло, що пропозицію щодо виду ПЗМХ слідчий, прокурор можуть дати лише з огляду на висновки судової психіатричної експертизи, проведення якої у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ є обов'язковим. На жаль, актуальною залишається тема щодо експертних помилок під час проведення судово-психіатричної експертизи. С.С. Шум зазначає, що причинами експертних помилок є порушення вимог процесуального законодавства, недотримання науково обґрунтованих методик експертного дослідження, недостатність медичної документації, велике навантаження на експерта, особистісні якості експерта, а також не виключається можливість впливу думок інших експертів, що мали більший досвід [7, с. 88]. А.В. Шульженко вважає, що експертний висновок має вторинний характер по відношенню до раніше отриманих доказів. На її думку, експертиза є доказом доказу, який встановлює новий факт або підтверджує відомий, та водночас це новий доказ, створений за результатами дослідження за допомогою використання спеціальних знань [8, с. 152–155]. Складність надання оцінки такому доказу як експертному висновку полягає саме в тому, що він будується на сукупності інформації, зібраної під час досудового розслідування або судового розгляду справи, та залежіть від багатьох факторів, у тому числі якості слідства, фахової підготовки експерта, дотримання принципів незалежності, об'єктивності та обґрунтованості тощо. Лунають навіть пропозиції від науковців щодо закріплення в КПК України положення про обов'язкову участь у судовому розгляді справ про застосування ПЗМХ експертів чи експерта, який брав участь у складанні висновку по справі [9, с. 133].

Слово «пропозиція» має декілька близьких один до іншого семантичних значень. Пропозиція – це те, що пропонується чиїй-небудь увазі, виноситься на обговорення, розгляд; пропозиція – це порада, вказівка відносно того, як діяти, що робити; пропозиція – це те, що пропонується кому-небудь замість чогось або на вибір як угода, умова [10, с. 1164]. Закладена у частині другій статті 292 КПК норма щодо правил складання клопотання про застосування ПЗМХ насправді містить ознаки спонукання судді органами досудового слідства до прийняття ним відповідного рішення, а також перекладає кримінальну процесуальну функцію здійснення правосуддя виключно судом на орган досудового слідства. Будь-які угоди між державними органами щодо покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру в правовій державі є неприпустимими, оскільки відкривають шлях до корупції та зловживань, зазіхають на справедливе вирішення справи, сприятимуть правовому пуризму, тобто надмірно формальному, бюрократичному застосуванню правових норм і вчинення дій, що мають юридичне значення, безвідносно врахування їх доцільності, виходячи з обставин конкретної справи й необхідності забезпечення ефективного захисту прав, свобод та інтересів [15, с. 162]. В аспекті зазначеного, на наш погляд, слушною є думка Н.М. Сенченко про зміну назви глави 39 КПК на «Кримінальне провадження щодо вирішення питання застосування примусових заходів медичного характеру» [16, с. 153].

Частина друга статті 292 КПК стосовно надання у клопотанні про застосування ПЗМХ пропозиції щодо можливості забезпечення участі особи під час судового провадження за станом здоров'я також вступає у суперечність із частиною першою статті 512 КПК, якою встанов-

лено, що судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні за обов'язковою участю фізичної особи, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ. Питання особистої участі такої особи, в тому числі з огляду на її стан здоров'я, форми участі в судовому засіданні, має вирішуватися виключно судом за чітко встановленою процедурою з дотриманням усіх процесуальних гарантій.

Особливості судового слідства у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ на цей час малодосліджені. О.В. Крикунов вказує на недостатню правову регламентацію порядку провадження справ про застосування ПЗМХ у місцевому суді [9, с. 133]. До цього висновку слід додати, що в цілому в КПК 2012 року, незважаючи на те, що кримінальне провадження щодо застосування ПЗМХ віднесене до тих, що здійснюються в особливій процесуальній формі, сам порядок проведення такого провадження та особливо розгляд заяви представника (лікаря-психіатра) закладу з надання психіатричної допомоги не регламентовані.

А.М. Ященко вбачає діяльність суду щодо застосування ПЗМХ у прийнятті у відповідному документі рішення про призначення певного виду таких заходів, продовження, зміну або припинення. Під час такої діяльності суд вирішує низку питань кримінально-правового характеру, до числа яких відноситься питання, пов'язане з реалізацією принципу індивідуалізації цих примусових заходів [11, с. 113]. Під індивідуалізацією ПЗМХ слід розуміти конкретний вид ПЗМХ, що призначається особі відповідно до ступеню її суспільної небезпеки ухвалою суду. Кожний визначений законом вид ПЗМХ має певну ступень обмеження свободи людини з одночасним здійсненням примусового медикаментозного лікування. В.Ф. Гаєвий характеризує такі заходи, як державний примус, який не є формою реалізації кримінальної відповідальності, та викликані міркуваннями безпеки суспільства, й тому вони мають бути мінімальними і достатніми для досягнення цієї мети [12, с. 6]. Кримінальна процесуальна діяльність суду в кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ полягає у: встановленні підстав для застосування ПЗМХ; визначенні ступеню суспільної небезпечності особи з розладами психіки та поведінки; визначенні мінімальних і достатніх умов, необхідних для зменшення або усунення (у разі можливості за умови лікування) суспільної небезпеки особи. За змістом ця діяльність є особливою, вимагає від суддів додаткових знань, зокрема у сфері судової психіатрії, та має певні складнощі з точки зору як організації судочинства, так і з'ясування обставин справи. Одним із таких питань є визначення складу суддів для розгляду клопотання про застосування ПЗМХ та заяви представника (лікаря-психіатра) закладу з надання психіатричної допомоги про продовження, зміну чи припинення ПЗМХ.

За концепцією чинного КПК кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років, здійснюється колегіально у складі трьох суддів; щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, – у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних (ст. 31). Отже, визначення складу суду поставлено в залежність від терміну позбавлення свободи людини. Ухвалою суду про застосування (продовження) ПЗМХ термін цих заходів не встановлюється з огляду на неможливість спрогнозувати перебіг лікування психічного захворювання та його вплив на зменшення суспільної небезпеки особи. Під час моніторингу термінів перебування осіб у закладах з надання психіатричної допомоги Уповноваженим з прав людини Верховної Ради України зроблено висновок щодо залежності продовження застосування ПЗМХ не від їхнього стану здоров'я та суспільної небезпеки внаслідок психічного розладу, а від виду протиправного діяння, яке вони вчинили [13, с. 302].

Згідно з частиною 1 статті 94 КК України суд застосовує конкретний вид ПЗМХ залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб. За частиною п'ятою цієї статті госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги із суворим наглядом може бути застосована судом щодо психічно хворого, який учинив суспільно небезпечне діяння, пов'язане з посяганням на життя інших осіб, та за своїм психічним станом і характером вчиненого суспільно небезпечного діяння становить особливу небезпеку для суспільства. За частиною четвертою цієї ж статті госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги з посиленим наглядом може бути застосована судом щодо психічно хворого, який учинив суспільно небезпечне діяння, не пов'язане з посяганням на життя інших осіб, і за своїм психічним станом

не становить загрози для суспільства. Таким чином сформульоване правило визначення типу закладу з надання психіатричної допомоги особі, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ, ставить у пряму залежність вид ПЗМХ від протиправного діяння, за яке передбачена кримінальна відповідальність, при цьому усуваючи значення медичного аспекту, яким визначається психічний стан особи. Тому суди, визначаючи суспільну небезпеку особи, орієнтуються не лише на висновки судової психіатричної експертизи щодо захворювання особи та його перебігу на момент розгляду клопотання, а також на тяжкість суспільно небезпечного діяння та встановлюють вид ПЗМХ, виходячи із санкції статті КК. За такого підходу до вирішення питання про призначення судом конкретного виду ПЗМХ криється незабезпеченість особі з розладами психіки та поведінки мінімальних і достатніх для досягнення мети заходів, унаслідок чого особа фактично перебуває у закладі з надання психіатричної допомоги термін, що відповідає передбаченому санкцією відповідної статті Особливої частини КК покаранню за злочин.

ЄСПЛ наголошує, що медичне втручання, здійснене проти волі заявника, становить втручання в його право на приватне життя, зокрема у право на фізичну недоторканість (п. 107) [14]. Н.М. Сенченко пропонує у випадку об'єднання в одне провадження матеріалів кримінального провадження, яке здійснюється в загальному порядку, та матеріалів провадження щодо застосування ПЗМХ, розглядати їх колегіальним складом суду першої інстанції, якщо може бути призначена міра покарання хоча б одному з обвинувачених більше десяти років позбавлення волі, або судом присяжних за клопотанням хоча б одного з обвинувачених у вчиненні злочинів, за які передбачено довічне позбавлення волі [16, с. 165]. На нашу думку, враховуючи те, що ПЗМХ є не лише заходом, що обмежує свободу людини, а також медикаментозним втручанням у здоров'я людини без її згоди, однією з процесуальних гарантій призначення особі відповідного її психічному стану на момент розгляду клопотання або заяви представника закладу з надання психіатричної допомоги виду ПЗМХ є проведення судового розгляду в складі колегії суддів.

Висновки і пропозиції. Кримінальна процесуальна діяльність суду в кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ спрямована на посилення процесуальних гарантій особам, що вчинили суспільно небезпечне діяння в стані неосудності. У КПК України 2012 року, незважаючи на те, що кримінальне провадження щодо застосування ПЗМХ віднесене до таких, що здійснюються в особливій процесуальній формі, сам порядок проведення такого провадження та особливо розгляд заяви представника (лікаря-психіатра) закладу з надання психіатричної допомоги не регламентовані. Закладена в частині другій статті 292 КПК норма щодо правил складання клопотання про застосування ПЗМХ, яка передбачає надання слідчим, прокурором пропозицій стосовно виду ПЗМХ, а також щодо особистої участі особи в судовому розгляді містить ознаки спонукання судді органами досудового слідства до прийняття ним відповідного рішення, а також перекладає кримінальну процесуальну функцію здійснення правосуддя виключно судом на орган досудового слідства, тому потребує переосмислення з позиції незалежності кримінальної процесуальної діяльності суду. З метою захисту прав неосудних осіб на примусове лікування в умовах, достатніх для вилікування та зменшення суспільної небезпеки особи, судовий розгляд клопотання про застосування ПЗМХ, а також розгляд заяви представника закладу з надання психіатричної допомоги про продовження, зміну та припинення ПЗМХ слід здійснювати у складі колегії суддів. Для цього необхідно доповнити частину другу статті 31 КПК України та зазначити, що кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру і заяви представників закладів із надання психіатричної допомоги (лікарів-психіатрів), що розглядається в порядку статті 514 КПК, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів.

Список використаної літератури:

1. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. Київ, 2009. 316 с.
2. Шевчук М.І. Функції суду в сучасному кримінальному провадженні України. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична.* 2014. Вип. 59. С. 370–378.
3. Про незалежність правосуддя : Монреальська універсальна декларація (Перша світова конференція по незалежності правосуддя, 1983 р.). URL: http://www.judges.org.ua/article/d5.htm
4. Рачинський А.П., Огілько А.В. Незалежність суддів як передумова функціонування самостійної й авторитетної судової влади, що відповідає Європейській системі цінностей та стан-

дартів захисту прав людини. *Вісник НАДУ при Президентові України.* 2016. № 1. С. 66–74.
5. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 р. № 7. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05
6. Торбас О.О. Форми закінчення досудового розслідування за кримінальним процесуальним кодексом України : монографія. Одеса : Юридична література, 2015. 168 с.
7. Шум С.С. Експертні помилки в діяльності судово-психіатричного експерта. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2013. № 1 (13). С. 84–91.
8. Шульженко А.В. Експертний висновок як доказ вини і невинуватості особи у кримінальному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Вип. 3. Т. 2. С. 152–155.
9. Крикунов О.В. Особливості судового слідства в справах про застосування примусових заходів медичного характеру. *Історико-правовий часопис.* 2013. № 2. С. 131–135.
10. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
11. Ященко А.М. Застосування примусових заходів медичного характеру : призначення, продовження, зміна та припинення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 1. Т. 3. С. 113–118.
12. Гаєвий В.Ф. Участь прокурора у судовому кримінальному провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру : навчально-практичний посібник. Київ : Національна академія прокуратури України, 2013. 48 с.
13. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2017. URL: http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3
14. Акопян проти України : Рішення Європейського Суду з прав людини від 05.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a13
15. Сакара Н.Ю. Правовий пуризм та спроба його «легалізації» в проекті цивільного процесуального кодексу. *Україна на шляху до Європи : реформа цивільного процесуального законодавства* : міжнар. наук.-практич. конф. (м. Київ, 7 липня 2017 р.). Київ : ВД Дакор, 2017. С. 159–164.
16. Сенченко Н.М. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 224 с.

Kyrychenko V. L. Some problems of administering justice in criminal proceedings on the application of compulsory medical measures

The article deals with the peculiarities of the court's consideration of the petition for the use of compulsory measures of a medical nature and the statement of the representative of the institution for providing psychiatric help on the continuation, change, termination of such measures. It is established that the criminal procedural law of Ukraine does not regulate the procedure for judicial review of such a petition and the statement of a representative (psychiatrist) of an institution for providing psychiatric help in the continuation, modification or termination of compulsory medical measures. It has been found out that the rules laid down by the Criminal Procedure Code of Ukraine for filing a petition for the use of compulsory measures of a medical nature contain indications of the urging of a judge by the pre-trial investigation authorities to make a decision in the case and may lead to legal purism. It has been determined that criminal proceedings of a court in criminal proceedings concerning the use of compulsory measures of a medical nature are aimed at strengthening procedural guarantees for persons who have committed a socially dangerous act in a state of insanity, but which require further regulatory regulation. It is noted that the courts, when determining a person's social danger, focus not only on the findings of the forensic psychiatric examination on the person's illness and its course at the time of the petition, but also on the gravity of the socially dangerous act and establish the type of compulsory medical measures taking into account criminal sanctions. The positions of the scientists on the composition of the judges, which should consider cases on the use of compulsory measures of a medical nature, are analyzed. It is concluded that the strengthening of the guarantees of insane persons will be served by the criminal proceedings concerning the use of compulsory measures of a medical nature by a court within the panel of judges. It is proposed to supplement Article 31 of the Code of Criminal Procedure with regard to criminal proceedings concerning the application of compulsory measures of a medical nature.

Key words: *compulsory medical measures, forensic psychiatric examination, insane person, criminal procedural activity of the court, justice.*

УДК 343.132
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-26

Ю. В. Маринич
аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ ОЗНАК ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджуються ознаки нового інструменту, включеного законодавцем до заходів забезпечення кримінального провадження, – тимчасового доступу до речей та документів. Обґрунтовується думка, що тимчасовий доступ до речей та документів хоч і є елементом системи заходів забезпечення кримінального провадження, він не наділений усіма тими самими ознаками, що й система заходів забезпечення кримінального провадження загалом. Система заходів забезпечення кримінального провадження включає в себе різнофункціональні елементи, а тому стверджувати, що ознаки системи заходів забезпечення та всіх його елементів (в тому числі й тимчасового доступу до речей та документів) будуть однаковими, хибно. Кожен захід забезпечення має власні форму, мету, функції та призначення, і, відповідно, кожен із них характеризується власною системою ознак. Нами запропоновано ознаки, які відображають сутність тимчасового доступу до речей та документів, а також розкрито їх зміст. Визначено особливості кримінально-процесуальної форми тимчасового доступу до речей та документів, а саме наявність передбачених законодавцем обмежень, що зумовлює специфіку її застосування. Пояснено природу та механізм дії примусу у процесі застосування тимчасового доступу. Зроблено висновок, що примус в інституті тимчасового доступу є невід'ємним елементом, оскільки залежить не від поведінки особи, а від законодавчої моделі заходу забезпечення. Охарактеризовано призначення та діяльність спеціального суб'єкта застосування тимчасового доступу до речей та документів – слідчого судді. Визначено, що призначенням слідчого судді є захист прав та свобод та інтересів осіб, а також попередження втручання у приватне життя осіб без вагомої на те причини. Також окреслено механізм обмеження прав та свобод людини та громадянина у процесі здійснення вказаного заходу забезпечення, оскільки права та свободи людини й громадянина, передбачені Конституцією України, мають свої межі. Зроблено висновок, що у разі включення особи до кримінального провадження права людини й громадянина автоматично звужуються, проте це здійснюється в передбаченому законом порядку.

Ключові слова: *тимчасовий доступ до речей та документів, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальне провадження, кримінальний процес, кримінальне судочинство, кримінальне процесуальне законодавство.*

Постановка проблеми. Тимчасовий доступ до речей та документів є новим інститутом у системі заходів забезпечення кримінального провадження та полягає в наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, змозі ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку) (ч. 1 ст. 159 КПК України) [1]. Як і кожен засіб забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей та документів характеризується низкою ознак, проте вони досі не були визначені. Визначення ознак тимчасового доступу до речей та документів сприятиме глибшому розумінню інституту як ефективного інструменту системи заходів забезпечення кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тимчасовий доступ до речей та документів був предметом дослідження низки науковців. Вказаний захід забезпечення вивчали І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.М. Гумін, О.І. Коровайко, О.М. Миколенко, М.А. Погорецький, В.В. Рожнова, С.М. Смоков, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, О.Г. Шило, проте окремі аспекти вказаного заходу забезпечення кримінального провадження залишаються малодослідженими.

© Маринич Ю. В., 2019

Метою статті є визначення системи ознак тимчасового доступу до речей та документів як інституту заходів забезпечення кримінального провадження. Формування системи ознак тимчасового доступу до речей та документів дасть змогу зрозуміти його зміст та правову природу.

Виклад основного матеріалу. Як і кожен захід забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей та документів характеризується низкою ознак. У наукових колах є велика кількість думок щодо елементів системи ознак заходів забезпечення кримінального провадження. Наприклад, Л.М. Лобойко та О.А. Банчук до ознак заходів забезпечення кримінального провадження зараховують: 1) державно-владний характер відносин; 2) вони «пронизують» усе кримінальне провадження; 3) вони завжди пов'язані з певним обмеженням прав і свобод суб'єктів процесу; 4) вони мають особистий характер; 5) вони застосовуються тоді, коли авторитету закону і переконання в необхідності виконання приписів норм права виявляється недостатньо [2, с. 130]. В.І. Фаринник наводить дещо іншу систему ознак: 1) забезпечувальний характер, що означає їх спрямованість на створення належних умов для здійснення кримінального провадження, забезпечення його дієвості, тобто вирішення завдань, заради яких воно здійснюється; у зв'язку з цим для більшості таких заходів нехарактерною є пізнавальна спрямованість (на відміну від слідчих (розшукових) дій); 2) державно-владний характер відносин; 3) наскрізний характер, тобто можливість застосування цих заходів на будь-якому етапі кримінального провадження; 4) індивідуально-визначений характер, що означає, що їх застосування, як правило, є персоніфікованим, особоцентрованим, тобто здійснюється стосовно конкретної особи, про що, як правило, завжди зазначається у відповідному процесуальному документі, що виступає підставою для застосування цих заходів; 5) правообмежувальний характер, через що допускається можливість застосування примусу за умови невиконання зобов'язаною особою своїх процесуальних обов'язків або відповідно до конкретного виду заходу забезпечення кримінального провадження примус передбачається як його необхідна складова частина; 6) їх закріплення у вичерпному переліку в КПК України; це означає, що заходами забезпечення кримінального провадження є лише ті, що передбачені ч. 2 ст. 131 КПК України; жоден інший захід не може вважатися таким [3, с. 31−32]. Таким чином, ознаки, якими характеризуються заходи забезпечення кримінального провадження, за твердженнями різних вчених помітно різняться. На нашу думку, судження про те, що система заходів забезпечення кримінального провадження та її структурні елементи характеризуються тими самими ознаками, є недоведеним, оскільки законодавець включив до системи заходів забезпечення різнофункціональні елементи, які мають різну форму, мету та призначення. Оскільки тимчасовий доступ до речей та документів зарахований законодавцем до системи заходів забезпечення кримінального провадження, можна припустити, що лише певні ознаки для них будуть подібними. Тимчасовий доступ до речей та документів має власну систему ознак, яка нами визначена.

Першою ознакою тимчасового доступу до речей та документів є наявність кримінально-процесуальної форми, яка містить певні особливості, що стосуються обмежень. Законодавець передбачає:

– обмеженість тимчасового доступу до речей та документів у часі. Темпоральна обмеженість тимчасового доступу прямо передбачена законодавцем, оскільки Кримінальний процесуальний кодекс встановлює строк дії ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ терміном в один місяць (п. 7 ч. 1 ст. 164 КПК). Під час цього строку особа має надати змогу ознайомитися, зробити копії або вилучити речі, зазначені в ухвалі. Також законодавцем не передбачено продовження строку тимчасового доступу до речей та документів у разі його невиконання. Кримінальний процесуальний кодекс України не містить норм, які б передбачали можливість повторного звернення до суду про тимчасовий доступ. Натомість у разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей і документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку згідно з положеннями цього Кодексу з метою відшукання та вилучення зазначених речей і документів [4]. Отже, невиконання тимчасового доступу у вказаний в ухвалі строк тягне за собою неможливість повторного проведення процедури тимчасового доступу до речей та документів. Жодних інших строків, пов'язаних із тимчасовим доступом до речей та документів, КПК не передбачає;

– обмежений перелік речей та документів, до яких можна мати доступ. Загалом повний

перелік речей, до яких можна отримати доступ, законодавцем не сформовано, що зумовлено фактичною неможливістю створення такого переліку. Проте законодавець передбачив низку речей та документів, доступ до яких є обмеженим або забороненим. Речі та документи з обмеженим доступом містять охоронювану законом інформацію та передбачені ст. 162 КПК. Особливістю тимчасового доступу до вищезазначених речей і документів, крім загального порядку проведення цього заходу, є те, що, відповідно до ч. 6 ст. 163 КПК України, слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю за наявності обґрунтування неможливості в інший спосіб довести певні обставини [5, с. 69]. Відповідно до цієї норми закону, доступ особи до речей та документів, що містять охоронювану законом таємницю, реалізується в законодавчо визначеному порядку. Доступ до зазначених речей і документів не може бути надано особі, яка не має допуску до такої таємниці відповідно до вимог закону [6]. Ст. 161 КПК України визначає речі та документи, до яких заборонено доступ. Передбачено, що такими речами є: 1) листування або інші форми обміну інформацією між захисником та його клієнтом або будь-якою особою, яка діє від імені його клієнта у зв'язку з наданням правової допомоги; 2) об'єкти, що додані до такого листування або інших форм обміну інформацією [6]. Вказана норма відповідає засаді таємниця спілкування, яка передбачає, що під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування. Окрім того, п. 9 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає гарантію заборони втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом [7]. Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що під час створення інституту тимчасового доступу законодавець передбачив низку обмежень та заборон, які стосуються інформації та пов'язаних із нею осіб, а також ґрунтувався на реалізації загальних засад кримінального процесу.

Другою ознакою тимчасового доступу до речей і документів є його примусовий характер. Кримінально-процесуальний примус здійснюється у вигляді передбачених законом примусових заходів [8, с. 19]. Дискусійним залишається питання примусу у застосуванні тимчасового доступу до речей та документів. Б. Куспись вважає, що у разі із тимчасовим доступом до речей та документів лише не надання речей та/або документів може слугувати фактичною підставою для застосування щодо їх власника процесуального примусу [9, с. 250]. На думку В.І. Фаринника, тимчасовий доступ до речей і документів за умови сумлінного виконання процесуальних обов'язків безпосередньо не пов'язаний із застосуванням примусу, а винятково орієнтований на створення належних умов здійснення кримінального провадження [10, с. 26]. Проте ми з цим не погоджуємось. Примусовий характер тимчасового доступу має певну специфічність, оскільки, як зазначає В.В. Назаров, навіть коли особа не заперечує проти обмеження її прав та свобод, що пов'язано із застосуванням заходу забезпечення, він все одно має примусовий характер, який залежить не від порядку реалізації примусу, а від самої законодавчої моделі, що передбачає можливість застосування примусу [11, с. 103]. Характеризуючи окремий захід як примусовий, важливо звернути увагу не на те, що в конкретному випадку його було здійснено проти волі особи чи без її згоди, а на те, що сама можливість застосування примусу була передбачена незалежно від вольового ставлення особи до такого обмеження, орієнтованого на створення належних умов здійснення кримінального провадження [12, с. 27]. Таким чином, можна стверджувати, що примус під час виконання тимчасового доступу до речей та документів зумовлений не вчиненням або невчиненням певних дій, а його законодавчою моделлю, яка заснована на кримінально-процесуальному примусі та передбачає застосування примусу незалежно від поведінки особи.

Третьою ознакою тимчасового доступу до речей та документів є наявність спеціального суб'єкта застосування. Процесуальний примус є різновидом державного примусу, а тому суб'єктом його застосування завжди є виключно компетентні державні органи та посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження, – ними, як правило, є слідчий суддя, суд [13, с. 103]. Погоджуємося з твердженням О.Г. Шило, що основним призначенням слідчого судді є здійснення судового захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі та забезпечення тим самим законності провадження на досудових стадіях [14, с. 307]. Це зумовлює специфічний характер виконуваної ним кримінальної процесуаль-

ної функції, а саме: забезпечення законності та обґрунтованості обмеження конституційних прав і свобод людини під час досудового слідства у кримінальному провадженні. Це випливає з положень ст. 55 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини і громадянина захищаються судом [15, с. 72]. Коли вирішуються питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, одним із обов'язків слідчого судді є вимога перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданість такого втручання у права і свободи особи, з'ясовувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів [16, с. 33]. Таким чином, особа слідчого судді в кримінальному провадженні є апріорною, оскільки у процесі прийняття рішення про застосування заходу забезпечення слідчий суддя є гарантом дотримання прав, свобод та законних інтересів осіб, а також гарантією незловживання слідчим та прокурором владними повноваженнями.

Четверта ознака пов'язана із обмеженням прав та свобод людини й громадянина під час застосування тимчасового доступу до речей та документів. За твердженнями науковців, тимчасовий доступ до речей та документів належить до групи заходів забезпечення кримінального провадження, які обмежують суспільне та приватне життя громадян [17, с. 629−630]. Згідно зі ст. 3 Основного Закону, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Однак права й свободи людини, зазначені в Конституції, мають свої межі. Вчинення злочину чи залучення особи до кримінального провадження автоматично звужує права останньої, проте це відбувається у відповідному до закону порядку. Як зазначає В.М. Джига, як законодавче, так і судове обмеження прав і свобод здійснюється лише для досягнення певних соціально корисних цілей. Однією з цілей автор виділяє нагальну необхідність запобігти злочину або його припинити [18, с. 40]. Своєю чергою, В.М. Тертишник вважає допустимість застосування примусових і запобіжних заходів у разі крайньої необхідності принциповим положенням, згідно з яким застосування таких заходів має допускатись лише в разі крайньої необхідності, з метою забезпечення правосуддя, якщо цього не можна досягнути іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута [19, с. 321−327]. Таким чином, інтереси суспільства, окремих громадян та організацій, інтереси самої держави зумовлюють визнання можливості тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод особи, дії чи бездіяльність якої завдають шкоду інтересам інших осіб чи держави. Правомірність таких обмежень забезпечується прийняттям відповідних судових рішень і лише у випадках, прямо передбачених законом, із метою запобігти злочину чи з'ясувати під час здійснення кримінального провадження фактичні обставини, що мають значення для його правильного вирішення, в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [20, с. 82].

Висновки і пропозиції. У межах дослідження було з'ясовано, що тимчасовий доступ до речей та документів як захід забезпечення кримінального провадження характеризується власною системою ознак, яка не є однаковою з ознаками заходів забезпечення кримінального провадження. Особливістю тимчасового доступу є наявність кримінально-процесуальної форми, яка характеризується певними обмеженнями, передбаченими законодавцем. Також зроблено висновок, що примус при застосуванні тимчасового доступу до речей та документів не залежить від поведінки особи, а передбачений його законодавчою моделлю, тобто примус пронизує процесуальну форму тимчасового доступу до речей та документів, хоча явного зовнішнього вираження не має. Аналіз процесуального примусу дав змогу охарактеризувати суб'єкта його застосування. Оскільки процесуальний примус є частиною державного примусу, то і суб'єкт реалізації примусу має бути особою із владними повноваженнями – у такому разі це слідчий суддя. З огляду на те, що тимчасовий доступ до речей та документів є заходом забезпечення, який обмежує права та свободи, а саме суспільне та приватне життя осіб, то основним призначенням слідчого судді є недопущення невмотивованого та невиправданого обмеження цих прав та свобод при застосуванні вказаного заходу забезпечення кримінального провадження.

Таким чином, дослідження ознак тимчасового доступу до речей та документів утворить основу для вірного розуміння вказаного заходу забезпечення, а також сприятиме уникненню помилок у його застосуванні, що пов'язано з недостатнім розумінням природи заходу забезпечення загалом.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
2. Лобойко Л.М. та Банчук О.А. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. С. 280.
3. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика [Текст] : монографія. Київ : Алерта, 2017. 548 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
5. Соф'їн М.І. Тимчасовий доступ до речей і документів як засіб забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. № 4. С. 60−73.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.
8. Смоков С.М. Гарантії застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві : монографія / С.М. Смоков, К.Г. Горєлкіна. Одеса : Астропринт, 2012. 152 с.
9. Куспись Б. Загальні ознаки тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження. *Национальный юридический журнал: теория и практика.* 2014. С. 248–252.
10. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2017. 548 с.
11. Назаров В.В. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження / В.В. Назаров, Ю.Р. Лахманик. *Європейські перспективи.* 2013. № 3. С. 102−106.
12. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2017. 548 с.
13. Назаров В.В. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження / В.В. Назаров, Ю.Р. Лахманик. *Європейські перспективи.* 2013. № 3. С. 102−106.
14. Шило О.Г. До питання запровадження інституту слідчого судді в кримінальному процесі України. *Університетські наукові записки.* 2011. № 3. С. 306−313.
15. Руденко В. Процесуальний статус слідчого судді. *Слово Національної школи суддів України.* 2013. № 3. С. 71−78.
16. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 5 квітня 2013 р. № 223-558/0/4-13. *Часопис* цивільного і кримінального судочинства. 2013. № 3. С. 33−46.
17. Смоков С.М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Форум права*. 2012. № 2. С. 628−632.
18. Джига М.В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування: проблеми законності та доцільності : Моногр. / Київ. юрид. ін-т МВС України. Київ : Вид. Паливода А.В., 2005. 168 с.
19. Тертышник В.М. Защита прав и свобод человека : научно-практ. издание / В.М. Тертышник, А.В. Марченко, А.И. Тертышник. Харьков : Арсис, 2000. 288 с.
20. Колесник В.А. Правомірність тимчасового обмеження прав особи під час досудового розслідування. *Вісник Академії адвокатури України : наук. журн.* Київ : Вид-во Акад. адвокатури України, 2016. Вип. 2(36). С. 80−86.

Marynych Yu. V. Defining a system of signs of temporary access to things and documents as a measure of criminal proceedings

The article explores the features of a new tool that the legislator has included in criminal enforcement measures − temporary access to things and documents. It is argued that temporary access to things and documents, although part of a system of criminal proceedings, is not endowed with all the same features as a system of criminal proceedings generally. The system of criminal prosecution measures includes multifunctional elements, and therefore to claim that the features of the system of security measures and all its elements (including temporary access to things and documents) will be the same is false. Each security measure has its own form, purpose, function and purpose and, accordingly, each is characterized by its own system of features. We are offered signs that reflect the nature of temporary access to things and documents, as well as their content. The peculiarities of the criminal-procedural form of temporary access to things and documents, namely the presence of restrictions provided by the legislature, which determine the specifics of its application, are

determined. The nature and mechanism of coercive action in applying temporary access is explained. It is concluded that coercion at the institute of temporary access is an integral element, since it depends not on the behavior of the individual, but on the legislative model of the security measure. The purpose and activity of the special subject of temporary access to the things and documents of the investigating judge are described. It is determined that the purpose of the investigating judge is to protect the rights and freedoms and interests of persons, as well as to prevent the interference with the privacy of individuals without good reason. Also, the mechanism of restriction of rights and freedoms of a person and a citizen in carrying out the said security measure is outlined, since the rights and freedoms of a person and a citizen stipulated by the Constitution of Ukraine have their limits. It is concluded that when a person is involved in criminal proceedings, human and citizen rights are automatically narrowed, but this is done in the manner prescribed by law.

Key words: *temporary access to things and documents, measures for ensuring criminal proceedings, criminal proceedings, criminal procedural law, criminal procedural legislation.*

УДК 343.977
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-27

Л. В. Полуніна
старший викладач кафедри фінансових розслідувань
факультету підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників податкової міліції
Університету державної фіскальної служби України

СПОСІБ ЗЛОЧИНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОСЯГАННЯМ НА ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ

У статті розглянуто способи вчинення злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. Розроблено класифікацію способів вчинення незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці.

Узагальнені криміналістичні рекомендації щодо аналізу криміналістично значущої інформації, висунення криміналістичних версій, планування розслідування та проведення слідчих (розшукових) дій.

Під способом вчинення злочину розуміється система дій злочинця з підготовки до вчинення злочину, безпосереднього вчинення злочину та приховування злочину.

Кожен спосіб вчинення злочину залишає притаманні лише йому сліди, що є ознаками його застосування. Вивчаючи ці ознаки, можна побудувати уявну модель події, висунути версії про застосований спосіб, а в деяких випадках – і версію про особу злочинця.

Спосіб злочинів у сфері порушення комерційної або банківської таємниці є ключовим елементом криміналістичної характеристики злочинних посягань цього виду, оскільки в умовах сьогодення перелік таких способів не залишається сталим: він невпинно зростає, використовуючи здобутки науково-технічного прогресу.

Інформація про спосіб злочину дає змогу визначити шляхи встановлення злочинця і його співучасників, предмет злочинного посягання. Крім того, способи можливого вчинення умисних злочинів виступають найбільш важливими елементами в криміналістичній характеристиці злочинів і можуть свідчити про «почерк» злочинця.

Зазначимо, що найбільш поширеними способами отримання інформації, що становить комерційну або банківську таємницю, є: 1) викрадення документів, які містять відомості, що становлять комерційну таємницю, або їх копіювання; 2) прослуховування телефонних розмов; 3) підкуп посадових осіб; 4) прямий доступ до комп'ютерних банків даних; копіювання носіїв інформації; 5) візуальний контроль приміщень; 6) слуховий контроль; 7) установка мікропередавачів у приміщеннях; знімання інформації з будь-яких ліній зв'язку у приміщенні; 8) завоювання довіри родичів, друзів і дітей об'єкта спостереження; 10) незаконне отримання інформації через корумповані елементи в ешелонах влади тощо.

Ключові слова: *спосіб злочину, комерційна таємниця, банківська таємниця, незаконне збирання відомостей, незаконне використання відомостей, умисне розголошення.*

Постановка проблеми. Структура криміналістичної характеристики злочинів передбачає наявність певних елементів. Основними елементами криміналістичної характеристики є сукупність ознак, що визначають: спосіб вчинення злочину; місце та обстановку; час вчинення злочину; знаряддя і засоби; предмет посягання; особу потерпілого; особу злочинця; типові сліди злочину.

Спосіб вчинення злочину, у тому числі і посягання на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю, є важливим елементом його криміналістичної характеристики. Спосіб вчинення злочину має методологічне значення для науки криміналістики, оскільки слугує в подальшому розвитку і розробці тактики проведення слідчих (розшукових) дій, методики

© Полуніна Л. В., 2019

розслідування кримінальних правопорушень, криміналістичної техніки.

Крім того, важливість встановлення способу злочину визначається формуванням фактичної інформації про його подію, оскільки саме через спосіб здебільшого виявляють процес відображення злочинного акту в навколишній обстановці [1, с. 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю, способи їх вчинення, тактика проведення слідчих (розшукових) дій розглядалися в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених: А.А. Івахова, Р.Н. Белінського, В.М. Іващенка, І.С. Сербіна, І.Б. Ткачука, А.А. Топоркова, В.Ю. Шепітька, О.В. Курмана та ін.

Метою статті є класифікація та розкриття основних способів вчинення злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю.

Виклад основного матеріалу. Криміналістична характеристика злочинів є важливою науковою категорією криміналістики і посідає центральне місце в методиці розслідування окремих видів злочинів. Криміналістична характеристика є системою відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів цього виду, що відображають закономірні зв'язки між ними, і слугує для побудови та перевірки слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів.

У системі структурних елементів, що розкривають зміст криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із незаконним збиранням та розголошенням комерційної таємниці, особливе місце посідає спосіб злочину. Інформація про спосіб злочину дає змогу визначити шляхи встановлення злочинця і його співучасників, предмет злочинного посягання [2, с. 37].

Крім того, відповідно до вимог п. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), у кримінальному провадженні підлягають доказуванню час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення.

Суттєву для розслідування інформацію має також характеристика способу вчинення злочину, його поширеність, конкретні прийоми реалізації, використані технічні засоби, їх конструктивні особливості, джерела отримання та ін.

Так, характер використовуваних способів і технічних пристроїв із метою незаконного збирання комерційної таємниці вказує на можливе коло суб'єктів здійснення цього злочину, оскільки апаратура, використовувана спецслужбами з цією метою (зокрема її кращі зразки), набагато перевершує за своїми можливостями техніку, що є в розпорядженні комерційних організацій [3, с. 8].

Дані про спосіб злочину мають також важливе значення для розкриття раніше вчинених в аналогічний спосіб злочинів [2, с. 37].

На основі пізнання закономірностей формування, причин і форм повторюваності способу вчинення злочину розробляються засоби, прийоми і методи виявлення, збирання, дослідження і оцінки доказів. Як явище доказової інформації, спосіб вчинення злочину має методологічне значення для криміналістики і є одним з елементів для подальшого розвитку теорії криміналістики, криміналістичної техніки, тактики і методики, розробки нових рекомендацій, засобів і методик розслідування кримінальних правопорушень [4, с. 69].

На нашу думку, спосіб злочинів у сфері порушення комерційної таємниці є ключовим елементом криміналістичної характеристики злочинних посягань цього виду, оскільки в умовах сьогодення перелік таких способів не залишається сталим, він невпинно зростає, використовуючи здобутки науково-технічного прогресу [5, с. 113–118].

Ст.ст. 231, 232 Кримінального кодексу України в числі способів злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю, називають: 1) незаконне збирання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю; 2) незаконне використання таких відомостей; 3) умисне розголошення комерційної або банківської таємниці. Детальний огляд перерахованих дій дає змогу зробити висновок, що незаконними способами отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, є: 1) викрадення інформації; 2) інші незаконні способи отримання інформації.

Незаконне збирання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, може виявлятися у:

1) викраденні офіційних документів, що створені фізичною або юридичною особою, оформлені і посвідчені в установленому порядку. Така крадіжка може бути як відкритою, так і завуальованою, коли справжні предмети посягання (документи, вироби, що містять комерційну таємницю) викрадаються разом з іншими та в такий спосіб створюється хибне уявлення про дійсні цілі злочинців [6, с. 44–51];

2) отриманні конфіденційної інформації шляхом умисного заволодіння предметом (речовиною), продуктом виробництва, відомості про який становлять комерційну таємницю [7, с. 253].

Іншими незаконними способами отримання інформації можна назвати:

1) отримання відомостей без заволодіння документом (предметом) – отримання конфіденційної інформації від обізнаних осіб, які умисно розголошують інформацію; отримання конфіденційної інформації від обізнаних осіб, які розголошують їх з необережності; отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, шляхом розвідувального опитування;

2) отримання відомостей шляхом технічного спостереження [7, с. 253].

Основний перелік способів отримання інформації про конкурентів був опублікований доктором Уортом Уайдом у журналі «Chemical Engineering» ще в 1965 р. Цей перелік не втратив актуальності і до цього часу. Він включає як законні, так і незаконні способи отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю [8, с. 190].

До числа законних можна зарахувати: 1) збір і узагальнення інформації ЗМІ; 2) вивчення реклами конкурента; 3) відвідування і вивчення фірмових магазинів конкурентів; 4) ознайомлення з публікаціями конкурентів і звітами про процеси, отриманими звичайними шляхами; 5) доступ до відомостей, наданих публічно колишніми службовцями конкурента; 6) огляди ринків і доповіді інженерів-консультантів; 7) вивчення фінансових звітів конкурентів (публічного характеру); відвідування ярмарків і виставок, які влаштовуються конкурентами, і ознайомлення з видаваними ними брошурами; 8) аналіз виробів конкурентів; 9) ознайомлення зі звітами комівояжерів і відділів закупівлі тощо.

Проте рівень прибутків і переваги у конкурентній боротьбі, які можна отримати в результаті використання відомостей конфіденційного характеру, що належать фірмам-конкурентам, змушує суб'єктів господарської діяльності використовувати незаконні способи добування зазначених даних.

До числа незаконних способів належать: 1) фінансування контрактів на виконання науково-дослідних робіт за кордоном із метою проникнення в деякі лабораторії; 2) відправлення на навчання за кордон студентів і стажерів; 3) спроби запросити на роботу спеціалістів, які працюють у конкурента, і вивчення заповнених ними з цією метою анкет; 4) обережно задані питання спеціалістам конкурента на спеціальних конгресах тощо; 5) безпосереднє таємне спостереження; 6) удаване пропонування роботи службовцям конкурента без наміру брати їх на роботу з метою отримання від них інформації; 7) удавані переговори з конкурентом начебто для придбання ліцензії на один із патентів; 8) використання шпигунів-професіоналів для отримання інформації; 9) переманювання з роботи працівників конкурента для отримання інформації; 10) посягання на власність конкурента; 11) підкуп співробітників закупівельного відділу конкурента чи його службовців; 12) засилання агентів до службовців чи спеціалістів конкурента; 13) підслуховування розмов у конкурента; 14) викрадення креслень, зразків, документів тощо; 15) шантаж і різні способи тиску; 16) негласний контроль за діловою кореспонденцією; 17) перехоплення носіїв інформації, що становить комерційну таємницю суб'єкта господарської діяльності, на каналах їх транспортування (пошта, кур'єри), зокрема використання телемоніторів-голок, які дають змогу через кути конвертів, якщо вони додатково не проклеєні липкою стрічкою, прочитати зміст документа, який містить відомості, що становлять комерційну таємницю, ділового листа тощо, не розкриваючи конверт; 18) отримання інформації, що становить комерційну таємницю підприємства, через «корзину зі сміттям» (викинуті чернетки, пошкоджені носії, відпрацьовані документи та ін.) тощо [8, с. 191].

Незаконне використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, може мати такі форми: 1) пред'явлення майнових чи інших вимог до власника комерційної чи банківської таємниці за повернення або нерозголошення відповідних відомостей; 2) продаж інформації третім особам; 3) обмін інформації, що становить комерційну або банківську таємницю, на іншу або матеріальні цінності; 4) корегування своїх дій під час укладення договорів із власником такої таємниці [6, с. 44–51].

Незаконне отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, здебільшого передбачає подальше неправомірне використання інформації з метою: 1) вдосконалення виробничої і комерційної діяльності організації, що заволоділа конфіденційною інформацією

(підвищення конкурентоздатності продукції і ефективності виробництва, вибір оптимальної стратегії збуту товарів і торгових переговорів тощо); 2) завдання збитків організації-конкуренту (протидія збуту продукції, порушення виробничих і торговельних зв'язків організації: зриву торговельних переговорів і угод; зниження інвестиційних можливостей організації, підготовка і поширення дезінформаційних матеріалів ганебного характеру тощо).

Незаконне використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, можливе в іншому вигляді, наприклад умисне розголошення таких відомостей. Розголошення може здійснюватись усно, письмово, із використанням засобів зв'язку та масової інформації, комп'ютерних мереж тощо [6, с. 44–51].

Висновки і пропозиції. Отже, спосіб вчинення злочинів у сфері порушення комерційної або банківської таємниці є ключовим елементом криміналістичної характеристики злочинних посягань цього виду, оскільки в умовах сьогодення перелік таких способів не залишається сталим: він невпинно зростає, використовуючи здобутки науково-технічного прогресу. І тому для створення і забезпечення стану захищеності різної інформації, що становить комерційну таємницю, необхідне знання більшості з можливих шляхів отримання відомостей, які містять комерційну таємницю. Це допоможе виробленню найбільш ефективної системи заходів запобігання поширенню відповідної інформації і визначенню чіткого плану дій у разі наявності ознак несанкціонованого її поширення.

Список використаної літератури:

1. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину і сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза». Київ, 2005. 21 с.
2. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків : Право. 2006. 624 с.
3. Андрианов В.И., Бородин В.А., Соколов А.В. «Шпионские штучки» и устройства для защиты объектов и информации. Справочное пособие. Санкт-Петербург : Лань, 1996. 272 с.
4. Пясковський В.В. Спосіб учинення злочину яе елемент криміналістичної характеристики умисного вбивства дитини батьками, родичами або особами, на яких покладено обовязки з її виховання. *Криміналістичний вісник.* 2016. № 1 (25). С. 69−73.
5. Іващенко В.М. Спосіб злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинної діяльності у сфері порушення комерційної таємниці. *Право і суспільство*. 2006. № 1. С. 113−118.
6. Курман О.В. Про криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2012. Випуск 12. С. 44−51.
7. Топорков А.А. Криминалистическая методика расследования преступлений : учебник. Москва, 2018. 294 с.
8. Андрианов В.И., Соколов А.В. «Шпионские штучки 2» Или как сберечь свои секреты / за ред. О.В. Колесниченко, О.С. Золотарева, И.В. Шигинина. Санкт-Петербург : Полигон, 1997. 272 с.

Polunina L. V. The way of crime as an element of the forensic characterization of crimes related to encroachment on information constituting a commercial or banking secret

The article deals with the ways of committing crimes related to the encroachment of information that constitutes a commercial or bank secret, the classification of the ways of committing illegal collecting for the purpose of using or using the information constituting a commercial or bank secret, as well as bank secrets.

Generalized forensic recommendations for the analysis of forensically relevant information, the promotion of forensic versions, the planning of investigations and the conduct of investigative (search) actions.

Under the method of committing a crime is a system of actions of the offender to prepare for the commission of the crime, direct commission of the crime and concealment of the crime.

Every method of committing a crime leaves only the traces that are signs of its use. By studying these features it is possible to construct an imaginary model of the event, to produce versions of the method used, and in some cases, a version of the identity of the offender.

The method of commercial or banking secrecy is a key element in the forensic characterization of criminal offenses of this type, as in the present day the list of such methods remains constant: it is growing steadily, using the advances in scientific and technological progress.

Information about the crime mode allows to determine the ways of establishing the offender and his accomplices, the subject of the criminal assault. In addition, ways of possibly committing a deliberate crime are the most important elements in the forensic characterization of the crimes and may indicate the offender's "handwriting".

To sum up, let us note that the most common ways to obtain information that is commercially or banking secrecy are: 1) stealing documents containing confidential information or copying them, 2) listening to telephone conversations; 3) bribery of officials; 4) direct access to computer databases; copying media; 5) visual inspection of the premises; 6) auditory control; 7) installation of micro transmitters on premises; removal of information from any communication line indoors; 8) gaining the trust of relatives, friends and children of the object being monitored; 10) illegally obtaining information through corrupt elements in the echelons of power, etc.

Key words: *way of crime, commercial secrets, bank secrecy, unlawful collection of information, unlawful use of information, deliberate disclosure.*

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-28

Л. О. Сімонцева
старший викладач кафедри галузевого права
Херсонського державного університету

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАСОБІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

У статті проаналізовано поняття та зміст правового регулювання реалізації альтернативних засобів у механізмі вирішення кримінально-правового конфлікту на міжнародному рівні. Визначено, що міжнародні стандарти в означеній сфері являють собою сукупність основоположних ідей та уявлень про процес впровадження та реалізації в національних системах альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Встановлено, що реалізація альтернативних засобів розв'язання кримінально-правового конфлікту формується на підставі міжнародних стандартів, що імплементуються до національних норм права, утворюючи тим самим дворівневу систему правового регулювання.

Стаття характеризує основні міжнародні норми, які визначають зміст та порядок застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Зокрема, встановлено, що ООН заохочує застосування неофіційних механізмів врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж і суди звичаєвого права чи місцеву практику. При цьому неофіційні і напівофіційні форми вирішення спорів між потерпілим і правопорушником відображають сучасні тенденції скорочення функцій держави в цьому процесі. Висвітлено акти Організації Об'єднаних націй, які визначають основні поняття, підстави та умови застосування відновного правосуддя у світовій практиці кримінального судочинства. Охарактеризовано, що відновне правосуддя – це форма правосуддя, основною метою якої є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення шкоди, заподіяної злочином або кримінальним проступком.

Визначено, що важливими позиціями, закріпленими в міжнародних стандартах у сфері реалізації альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту, варто вважати: сприяння зусиллям общини і участі громадськості у справах попередження злочинності; розширення поняття «жертва злочину» від потерпілого на близьких родичів, утриманців, а також осіб, яким була завдана шкода під час спроби надати допомогу жертві, яка перебувала у скрутному становищі, чи попередити її віктимізацію.

Ключові слова: *кримінальне провадження, кримінально-правовий конфлікт, процедури альтернативного вирішення спорів, відновне правосуддя, кола примирення.*

Постановка проблеми. Держава, взаємодіючи з громадянським суспільством, бере на себе зобов'язання забезпечення та відновлення порушених прав і свобод людини незалежно від форми конфлікту, до вирішення якого вона була залучена. Важливою частиною її внеску в розв'язання конфліктних ситуацій будь-якого типу є, у першу чергу, належним чином визначений за допомогою норм права механізм вирішення такого конфлікту. Відповідно, формування сучасного дієвого механізму розв'язання кримінально-правового конфлікту є важливим напрямом у кримінально-процесуальній доктрині та правотворчому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день світовий досвід розв'язання кримінально-правового конфлікту значно розширився шляхом застосування альтернативних засобів, які не схожі на звичну для України процесуальну форму. Однак це не зменшує дієвості таких форм та результативності їх впливу на кримінально-правовий конфлікт. Відповідно, питання застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту стало предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких Р. Аракелян, Р. Буш, Л. Головко, А. Горова, І. Ємельянова, Б. Землянська, В. Маляренко, Г. Середа, І. Смирнова, Д. Фолджер, Т. Шевченко та інші. Однак, незважаючи на значний внесок учених у розкриття визначеного пред-

© Сімонцева Л. О., 2019

мета дослідження, залишаються поверхнево оціненими міжнародні стандарти реалізації альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту.

Мета статті. Мета статті полягає у визначенні та аналізі міжнародних стандартів застосування альтернативних засобів у процесі розв'язання кримінально-правового конфлікту.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день протистояння між суб'єктами суспільних відносин у правовій сфері носить назву правового конфлікту. Впровадження знань конфліктології та психології до розв'язання правовідносин виступає новим напрямом, який набуває дедалі більшого розвитку у вітчизняній науці. Одним із родоначальників цієї течії на території колишнього СРСР можна вважати С.С. Алексєєва, який ще у 1981 р., вибудовуючи теорію механізму правового регулювання, звертав увагу на психологічну складову частину. Він визначав, що людські емоції та поведінка є невіддільною частиною правовідносин і, відповідно, мають враховуватися у процесі створення механізму правового регулювання [1, с. 14]. Така позиція призводить до розуміння протиріч між сторонами правовідносин як конфліктної ситуації, яку можна вирішити за допомогою юридичних засобів, що входять до системи механізму правового регулювання того чи іншого виду конфлікту. Таким чином, під юридичним конфліктом науковці розуміють різновид соціального конфлікту, протиборство двох або кількох суб'єктів, зумовлене протилежністю (несумісністю) їх правових інтересів чи потреб [2, с. 397]. Відповідно, наявність подібних протиріч спонукає до наукового пошуку необхідних засобів їх розв'язання найбільш оптимальним для сторін конфлікту шляхом.

Враховуючи поділ правових конфліктів за галузями права, зазначимо, що одним із найважчих для розв'язання з-поміж правових конфліктів виступає саме кримінально-правовий. На нашу думку, це зумовлене негативним ставленням суспільства до вчинення особою будь-якого кримінального правопорушення, яке посягає на загальновизнані людські цінності – життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, право власності тощо. Зазначимо, що історично механізм розв'язання кримінально-правового конфлікту ґрунтувався на концепції відплати, яка зустрічалася, зокрема, ще у законах Хаммурапі (1755 р. до н.е.), де визначається, що покарання є відплатою з провину і має дорівнювати злочину [3]. Отже, концепція ретрибутивізму (карального правосуддя) була переважною протягом значної кількості століть, створюючи сталу кримінально-правову дихотомію «злочин – покарання». Відповідно, це відбивається і в системі засобів покарання, які застосовуються на території України, звужуючись до державно-каральних заходів, що базуються на рішенні суду. При цьому до участі в кримінальному процесі не допускаються «сторонні» особи, вони не можуть вплинути на його хід та результати. З цього приводу варто погодитися з позицією Н. Крісті, який визначав, що в каральній концепції судівництва суди не дають змоги протиборчим сторонам контролювати процес, створюючи з себе та адвокатів привілейовану організацію для розв'язання конфліктів [4, с. 4].

Однак на початку XX ст. зміна світової парадигми щодо вирішення конфліктів у різних сферах правових відносин сприяє впровадженню в національні правові системи процедур альтернативного вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution – ADR). Нині їх застосування є досить поширеним у країнах англосаксонської, романо-германської правової сім'ї та деяких країнах сім'ї традиційного права. При цьому їх дія не тільки поширюється на сферу приватного права, але й поступово охоплює галузі публічного права, у тому числі кримінального.

Відповідно, новації в засобах розв'язання правових конфліктів тягнуть за собою і сприйняття звичної концепції традиційного правосуддя. На початку 70-х рр. XX ст. виникає особлива парадигма реагування на злочин, «спрямована на збалансування потреб потерпілого, правопорушника та громади» [5, с. 7]. Вона отримує назву відновного правосуддя. Особливість відновної моделі полягає в тому, що вона переносить акцент із держави безпосередньо на учасників конфлікту – правопорушника та потерпілого, надаючи їм змогу самостійно або за участю третіх осіб вирішити конфлікт.

Дієвість запровадження відновної моделі судочинства із застосуванням альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту у країнах англосаксонської правової сім'ї привертає увагу міжнародної спільноти та спонукає її до створення системи стандартів, відповідно до яких має запроваджуватися та здійснюватися відновне правосуддя в сучасних системах права. Здійснюючи це дослідження, ми пропонуємо під міжнародними стандартами у сфері застосування

альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту розуміти сукупність основоположних ідей та уявлень про процес впровадження та реалізації в національних системах альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту, закріплених у міжнародно-правових актах.

На міжнародному рівні закріплення стандартів відновного правосуддя відбувалося поступово. Наголос на необхідності застосування «неофіційних механізмів врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж і суди звичаєвого права чи місцеву практику» [6] був поставлений у п. 7 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятої Резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. Також варто зауважити, що деякі інші положення цього міжнародного акта також є підставою для застосування нетрадиційних (альтернативних) засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Сюди варто зарахувати заклик Генеральної Асамблеї ООН щодо сприяння зусиллям общини і участі громадськості у справах попередження злочинності (п.п. d п. 4 Резолюції) та її рекомендації щодо прийняття на міжнародному та регіональному рівнях усіх заходів щодо сумісних практичних досліджень можливих шляхів віктимізації і надання допомоги жертвам, а також сприяння обміну інформацією про найбільш ефективні міри у цій області (п.п. b п. 5 Резолюції).

Також важливим пунктом Декларації є розширення поняття «жертва злочину» з безпосереднього потерпілого на близьких родичів, утриманців, а також осіб, яким була завдана шкода під час спроби надати допомогу жертві, яка перебувала у скрутному становищі, чи попередити віктимізацію (п. 2 Декларації). Нині це положення широко застосовується під час проведення такої відновної програми, як кола примирення, до яких залучаються усі особи, постраждалі тим чи іншим чином від вчиненого злочину. Зауважимо, що означена позиція міжнародної спільноти є позитивним внеском до моделі відновного правосуддя, оскільки розширює коло осіб у кримінальному провадженні, підвищуючи їх роль від третіх осіб, як це закріплено, наприклад, у Кримінальному процесуальному кодексі України, до рівня потерпілого від злочину. Подібна зміна статусу підвищує їх роль у кримінальному процесі та, відповідно, збільшує шанси на результативність в їх інтересах кримінального провадження.

14.12.1999 р. ООН були прийняті Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо мір, не пов'язаних із тюремним ув'язненням [7] (далі – Стандарти). Цей нормативний акт підтримує мету відновного правосуддя, зокрема, прагнення забезпечувати належне співвідношення між правами окремих правопорушників, правами жертв та інтересами суспільства щодо суспільної безпеки і попередження злочинності (п. 1.4). При цьому Стандарти визначають, що сфера застосування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, стосується усіх осіб, щодо яких застосовується судове переслідування, на всіх етапах відправлення кримінального судочинства (п. 2.1). Стандарти акцентують на необхідності вжиття заходів до правопорушників силами громадськості, оминаючи, наскільки це можливо, проведення формального розгляду чи суду відповідно до правових гарантій чи закону (п. 2.4).

Стандартами визначається, що на стадії попереднього слідства у належних випадках і коли це узгоджується із правовою системою, поліцію, прокуратуру чи інші установи, які займаються кримінальними справами, варто наділяти правом звільняти правопорушника від відповідальності, якщо, за на їх думку, немає необхідності порушувати справу з метою захисту суспільства (п. 5).

Не менш доцільним для застосування альтернативних заходів вирішення кримінально-правового конфлікту є положення Стандартів щодо доповідей про соціальне обстеження, яке готується уповноваженою посадовою особою чи органом та має містити дані про особу і рекомендації щодо процедури винесення вироку (п. 7). Нині в Україні це питання знайшло своє закріплення у ст. 9 Закону України «Про пробацію» від 05.02.2015 р. [8] і визначається як досудова доповідь. Враховуючи покладені на органи пробації права щодо підготовки досудової доповіді, можна говорити і про те, що вони можуть бути залучені до підготовки інформації про правопорушника під час застосування таких альтернативних засобів розв'язання кримінально-правового конфлікту, як досудова медіація, чи кола примирення в разі їх впровадження до кримінального процесу України.

Стандарти підкреслюють важливість залучення громадськості до ресоціалізації осіб, які вчинили злочин, та необхідності її залучення до судочинства. Розділом VII визначається, що громадськість є одним із важливих факторів украплення зв'язків між правопорушниками

та їх сім'ями і суспільством. Воно має доповнювати зусилля органів кримінального судочинства. Участь громадськості варто розглядати як можливість, що надається членам суспільства щодо здійснення свого внеску у справу захисту інтересів суспільства (п. 17.1). Стандарти акцентують на необхідності заохочення добровільних організацій, які сприяють застосуванню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, із боку держави і громади (п. 18.1)

Таким чином, Стандарти пропонують застосування допомоги громад, добровольців, працівників прокуратури, поліції та суддів щодо вирішення питання покарання правопорушниками, за можливості, на підставі застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту.

У 1999 р. Економічна та соціальна рада ООН запропонувала Комісії ООН по попередженню злочинів і кримінальному провадженню розглянути доцільність формулювання стандартів ООН у сфері медіації та реституційного судочинства. На підставі цього були створені Основні принципи застосування програм реституційного судочинства у кримінальних справах, які отримали закріплення в Резолюції ООН № 2000/14 від 27.06.2000 р. «Основні принципи використання реституційного судочинства у кримінальних справах» [9] (далі – Принципи). Остання визначає, що важливість застосування реституційного судочинства полягає в наданні можливостей тим, хто залучений до злочину, відкрито говорити про свої почуття та ставить своєю метою задоволення їх потреб. Також цей підхід забезпечує змогу жертви отримати відшкодування шкоди і відчути себе у більшій безпеці, а правопорушникам – усвідомити вчинене, впливає на їх поведінку та змогу прийняти на себе відповідальність.

У Преамбулі Принципи встановлюють, що реституційне судочинство є мірами, що мають гнучкість для адаптації до систем кримінальної юстиції і доповнюють ці системи, беручи до уваги правові, соціальні та культурні умови, не ставлячи під сумнів права держав на переслідування правопорушників. Таким чином, у найкращих традиціях міжнародного права означена Резолюція має більше рекомендаційний характер, визнаючи право держав на традиційне кримінальне переслідування.

Принципами вводиться до міжнародного права таке поняття, як «програма реституційного судочинства», що визначається як будь-яка програма, яка використовує «реституційний процес». Під останнім розуміється будь-який процес, при якому потерпілий, правопорушник чи будь-які індивіди чи члени спільноти, на яких вплинув злочин, активно сумісно беруть участь у вирішенні проблем, що виникли внаслідок злочину за допомогою справедливої і незацікавленої третьої особи. Також частина I Принципів містить поняття «реституційний результат», що означає згоду, яка досягнута в результаті реституційного процесу.

Під сторонами реституційного судочинства, відповідно, розуміються потерпілий, правопорушник чи будь-який інший індивід чи член спільноти, на якого вплинув злочин, що можуть узяти участь у програмі реституційного судочинства [9]. На нашу думку, це яскравий елемент реституційного процесу – наявність інших індивідів, на яких вплинув злочин. Адже каральне правосуддя не враховує позицію і стан батьків (вихователів), родичів як із боку жертви, так і правопорушника. Їх психічний стан та відношення до скоєного традиційним правосуддям відторгається, що може призвести, наприклад, до подальших актів помсти правопорушнику чи навіть жертві. Відповідно до п. 5 ч. I Принципів, справедлива та незацікавлена третя сторона має назву «посередник», оскільки її роль полягає в участі сторін у програмі сумісної роботи.

Другий та третій розділи Принципів [9] присвячені порядку застосування програм реституційного правосуддя, які ми вважаємо за необхідне визначити як певні принципи такої реалізації: загальнодоступність на всіх етапах кримінального провадження; наявність добровільної згоди обох сторін; змога відмовитися від участі у програмі на будь-якому етапі реституційного судочинства; заборона використовувати процес реституційного судочинства для отримання доказів вини з метою подальших судових розглядів; врахування під час призначення процесу реституційного судочинства дисбалансу сил, віку, інтелектуальних особливостей сторін; забезпечення безпеки сторін; стимулювання та схилення сторін кримінального провадження до процесу реституційного судочинства з боку офіційних осіб, що відповідають за кримінальне провадження за допомогою справедливих мір; професійність, етичність, компетентність та незацікавленість посередників у результатах справи; можливість отримання сторонами юридичної допомоги; конфіденційність та повага до сторін.

Важливим твердженням Принципів виступає також те, що судові рішення за реституційними

програмами повинні мати такий самий статус, як і вироки, і припиняти судове переслідування за тими самими фактами і обставинами справи (п. 15 Резолюції) [9].

У Принципах також передбачені і наслідки невиконання сторонами досягнутої угоди, зокрема здійснюється повідомлення організаторів програми чи органу кримінального провадження, після чого невідкладно приймається рішення щодо подальших дій. Однак Резолюція містить і застереження щодо того, що порушення угоди не може бути підставою для винесення більш сурового вироку під час подальшого судового розгляду (п. 17 Резолюції).

Висновки і пропозиції. Таким чином, міжнародна спільнота виступає за розвиток та здійснює підтримку реституційного судочинства. Про це свідчить значна кількість міжнародних нормативних актів, які містять у собі положення та рекомендації щодо застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Варто зазначити, що кількість міжнародних норм не обмежується тими, що визначені в нашому дослідженні, оскільки засоби реституційного судочинства нині пропонується запроваджувати ООН до роботи з різними категоріями осіб, зокрема жінками та дітьми. Відповідно, перед Україною постає питання запровадження провідних світових надбань до положень національного кримінального процесу.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник: в 2 т. Москва : Юридическая литература, 1981. Т. 2. 354 с.
2. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
3. Законы Хаммурапи. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm (дата звернення 11.10.2019)
4. Christie N. Conflicts as property. *British Journal of Criminology,* 1977. P. 1−15. URL: https://criminologiacabana.files.wordpress.com/2015/10/nils-christie-conflicts-as-property.pdf (дата звернення 15.10.2019)
5. Землянська В.В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України. Посібник. Київ : Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
6. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнята Резолюцією Генеральною Асамблеєю ООН № 40/34 від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114 (дата звернення 17.10.2019)
7. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила), приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1990 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата звернення 17.10.2019)
8. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19 (дата звернення 17.10.2019)
9. Основные принципы применения программ восстановительного правосудия в уголовных делах. Резолюция Экономического и социального совета ООН 2000/14 от 27.06.2000 г. URL: https://issuu.com/uccg/docs/21_basicpinciples_rus (дата звернення 16.10.2019)

Simontseva L. O. International standards for the implementation of alternative means of criminal-legal conflict

The article analyzes the concept and content of legal regulation of the implementation of alternative means in the mechanism of resolving criminal-legal conflict at the international level. It is determined that international standards in this field represent a set of basic ideas and ideas about the process of implementation and implementation in the national systems of alternative means of solving the criminal conflict. It is established that the implementation of alternative means of resolving the criminal conflict is formed on the basis of international standards, which are implemented in national law, thus forming a two-tier system of legal regulation.

The article describes the main international norms that determine the content and procedure for the use of alternative means of resolving a criminal conflict. In particular, it was found that the UN encouraged the use of informal dispute settlement mechanisms, including mediation, arbitration and common law or local jurisdictions. At the same time, unofficial and semi-official forms of dispute resolution between the victim and the offender reflect the current tendencies of reducing the functions of the state in this process. The United Nations acts outlining the basic concepts, grounds and conditions for the application of restorative justice in the worldwide criminal justice practice. Restorative justice is characterized as a form of justice whose primary purpose is to create the conditions for reconciliation of victims and offenders and the elimination of harm caused by crime or criminal misconduct.

It is determined that the important positions enshrined in the international standards in the sphere of implementation of alternative means of resolving the criminal conflict should be considered: assistance to community efforts and public participation in crime prevention; extending the concept of "victim of crime" from the victim to close relatives, dependents, as well as to persons who were harmed in attempting to assist or prevent victimization of the victim; ensuring the safety of the parties; professionalism, ethics, competence and disinterestedness of mediators in the results of the case; confidentiality and respect for the parties.

Key words: *criminal proceedings, criminal conflict, alternative dispute resolution procedures, restorative justice, reconciliation.*

УДК 343.977
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-29

О. П. Фролов
старший викладач кафедри фінансових розслідувань
факультету підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників податкової міліції
Університету державної фіскальної служби України

СПЕЦІАЛІСТ ЯК СУБ'ЄКТ ОБШУКУ У ФОРМІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Метою статті є розкриття концепції, поняття, змісту, основних рис та суб'єктивних елементів обшуку у формі спеціальної операції. Особливу увагу приділено особам, що безпосередньо проводять обшук, тобто суб'єктам, що здійснюють від імені держави і в рамках кримінального провадження дослідження обшукуваного об'єкта з метою відшукання і вилучення знарядь злочину, майна, здобутого злочинним шляхом, інших предметів, документів і цінностей, що мають значення для кримінального провадження. Зокрема, розглянуто специфіку та роль спеціаліста як важливого суб'єкта такого обшуку.

Запропоновано авторське визначення понять «спеціальна операція» та «обшук у формі спеціальної операції».

Спеціальна операція визначається як складна організаційна форма здійснення слідчої (розшукової) дії, яка характеризується великою кількістю суб'єктів і ґрунтується на збиранні та дослідженні на значній території багатьох об'єктів, що несуть значиму для кримінального провадження криміналістичну інформацію.

Обшук у формі спеціальної операції визначається як характерна для сучасних умов нова організаційна форма провадження слідчої (розшукової) дії, яка полягає в примусовому дослідженні приміщень (споруд), що мають велику площу і (або) розділені на багато кімнат (відсіків), великих ділянок місцевості, а також крупних транспортних засобів великою кількістю суб'єктів із метою відшукання та вилучення множинності приховуваних доказів злочину, предметів і цінностей, які набуті злочинним шляхом і підлягають конфіскації, розшуку осіб і трупів, що здійснюється в умовах подолання протидії розслідуванню або загрози такої протидії.

Зазначено, що залучення спеціалістів певного профілю зумовлюється необхідністю використання спеціальних знань і спеціальних технічних засобів, а також характером злочину, особливостями обшукуваних об'єктів (місць проведення обшуку) та властивостями об'єктів (предметів пошуку) такого обшуку.

Зроблено висновок, що спеціаліст є важливим, а здебільшого і обов'язковим суб'єктом обшуку у формі спеціальної операції, основна мета залучення якого – розширити практичні можливості слідчого щодо виявлення, вилучення та фіксації джерел доказової інформації.

Ключові слова: *спеціаліст, обшук, спеціальна операція, обшук у формі спеціальної операції, суб'єкти обшуку, слідча (розшукова) дія.*

Постановка проблеми. В умовах політичної нестабільності та соціально-економічної напруги домінуючою тенденцією динаміки злочинності в сучасній Україні стала її ярко виражена корислива спрямованість. Протиправні діяння (кримінальні правопорушення) дедалі частіше вчиняються добре організованими, мобільними, технічно оснащеними злочинними групами. За наявної криміналізації суспільства, що потягла за собою нові види злочинних проявів, більш досконалі способи їх вчинення та приховування з використанням складних технічних засобів, явно недостатня увага приділяється використанню спеціальних знань, у тому числі криміналістичних, що здійснюються як у процесуальній, так і непроцесуальній формах, та проблемам використання сучасних досягнень науки й техніки, науково-технічних засобів і методів із метою попередження, розкриття та розслідування злочинів. Здебільшого досягнення науково-технічного прогресу застосовуються за допомогою спеціаліста чи експерта, які в процесі досудового розслідування залучаються сторонами кримінального прова-

© Фролов О. П., 2019

дження або судом як носії спеціальних знань та навичок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти діяльності спеціаліста під час досудового розслідування досліджували Т.В. Авер'янова, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, О.І. Вінберг, Г.І. Грамович, Н.І. Клименко, О.А. Кравченко, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, В.А. Притузова, Б.В. Романюк, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, М.О. Селіванов, В.М. Тертишнік, Р.Ю. Трубіцин, О.О. Ейсман, В.М. Хрустальов, В.В. Циркаль та інші. Проте, на нашу думку, в цих дослідженнях приділялось мало уваги такому аспекту, як специфіка діяльності спеціаліста під час виконання ним процесуальних обов'язків під час проведення широкомасштабних слідчих (розшукових) дій.

Метою статті є розкриття специфіки та ролі спеціаліста як суб'єкта нової організаційної форми проведення обшуку – спеціальної операції.

Виклад основного матеріалу. Положення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) значною мірою оновили систему процесуальних правовідносин суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності під час здійснення досудового розслідування.

Розслідування кримінальних правопорушень неможливе без використання специфічних пошукових дій, що сприяють виявленню джерел і носіїв доказової інформації. Своєчасне розкриття і розслідування злочинів значною мірою визначається якістю та ефективністю проведення слідчих (розшукових) дій, важливе місце серед яких займає обшук. Саме в процесі обшуку відбувається виявлення, фіксація та вилучення захованих (прихованих) об'єктів – знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, інших предметів і документів, які є важливими джерелами доказової інформації про обставини вчинення кримінального правопорушення.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не дає визначення обшуку як слідчої (розшукової) дії. У ч. 1 ст. 234 КПК України лише зазначено, що обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [1].

Раніше ми вже пропонували власне визначення понять «спеціальна операція» та «обшук у формі спеціальної операції».

Спеціальна операція – це не процесуальний різновид, тобто не нова слідча (розшукова) дія, а тільки нова організаційна форма її здійснення (нині будь-яких специфічних норм, що регламентують провадження слідчих (розшукових) дій саме в формі спеціальної операції, законом не передбачено). Спеціальна операція – це складна організаційна форма здійснення слідчої (розшукової) дії, яка характеризується великою кількістю суб'єктів і ґрунтується на збиранні та дослідженні на значній території багатьох об'єктів, що несуть значиму для кримінального провадження криміналістичну інформацію [2, с. 320–321].

Обшук у формі спеціальної операції – це характерна для сучасних умов нова організаційна форма провадження слідчої (розшукової) дії, яка вже достатньо широко здійснюється на практиці і полягає в примусовому дослідженні приміщень (споруд), що мають значну за розмірами площу і (або) розділені на багато кімнат (відсіків), великих ділянок місцевості, а також крупних транспортних засобів, великою кількістю суб'єктів із метою відшукання та вилучення множинності приховуваних доказів злочину, предметів і цінностей, які набуті злочинним шляхом і підлягають конфіскації, розшуку живих осіб і трупів, що здійснюється в умовах подолання протидії розслідуванню або загрози такої протидії [2, с. 323].

Розглядаючи загальні положення проведення обшуку у формі спеціальної операції, ми також приділяли увагу особам, що беруть участь у здійсненні таких заходів. Зокрема, представили класифікацію таких суб'єктів обшуку, де до окремої групи зарахували осіб, що безпосередньо проводять обшук, тобто суб'єктів, що здійснюють від імені держави і в рамках кримінального провадження дослідження обшукуваного об'єкта з метою відшукання і вилучення знарядь злочину, майна, здобутого злочинним шляхом, інших предметів, документів і цінностей, що мають значення для кримінального провадження.

До цієї групи належать:

– слідчі;

– керівник органу досудового розслідування;

– прокурори;

– інші службові особи, які беруть участь у проведенні обшуку (співробітники оперативних підрозділів та підрозділів фізичного захисту – відповідно до ст. 41 КПК України);

– спеціалісти [3, с. 159].

Разом із тим кожен із цих суб'єктів обшуку у формі спеціальної операції, виходячи з розуміння, ознак і особливостей його організації, має свою специфіку, що потребує більш детального розгляду.

Кримінальне процесуальне законодавство України становлять юридичні норми, що забезпечують єдину на всій території держави правову регламентацію порядку здійснення процесуальної діяльності, а також розподіл процесуальних функцій, компетенцій та закріплення правового статусу активних суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності (слідчого, прокурора, захисника, експерта, спеціаліста тощо).

Практична кримінальна процесуальна діяльність кожного із цих суб'єктів жорстко регламентована законом, що зобов'язує їх діяти відповідно до встановленої законом компетенції та вирішувати визначене кожному коло завдань.

На слідчого кримінальний процесуальний закон покладає функції доказування – збирання, оцінки та використання доказів. Для здійснення цих функцій йому потрібні юридичні знання – знання в області законодавства, матеріального (кримінального) права і процесуального права. Коли цих знань недостатньо для вирішення специфічних завдань, що виникають під час розслідування злочинів, законодавець передбачив можливість отримання слідчим ефективної допомоги з боку обізнаних осіб, що мають необхідні для вирішення відповідного завдання знання, вміння та навички, тобто спеціальні знання.

Одне з найбільш вдалих, з нашої точки зору, визначення спеціальних знань надав Р.С. Бєлкін, який вважав, що це професійні знання і навички в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла (виключаючи галузь процесуального та матеріального права) необхідні для вирішення питань, що виникають у процесі розслідування і розгляду в суді конкретних справ [4, с. 215].

Законом передбачено дві процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві:

1) залучення спеціаліста відповідного фаху, спеціалізації (криміналіста, судового медика, педагога, пожежного техніка, автотехніка, інженера, ювеліра тощо), тобто участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій;

2) проведення судової експертизи в кримінальному провадженні [5, с. 9].

Давайте розглянемо специфіку та роль спеціаліста як суб'єкта нової організаційної форми проведення обшуку – спеціальної операції.

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71 КПК України) [1].

Участь конкретного спеціаліста, наприклад спеціаліста-криміналіста у слідчій (розшуковій) дії, не виключає участі в цих же діях інших спеціалістів. Крім того, той самий спеціаліст-криміналіст може зорієнтувати слідчого, прокурора, з огляду ситуації, яка склалася, на необхідність залучення певного спеціаліста (спеціаліста-хіміка, спеціаліста-технолога, спеціаліста-агротехніка тощо). Для цього потрібен чіткий механізм їх підбору з оцінкою рівня володіння спеціальними знаннями, необхідними для сприяння у збиранні, дослідженні й оцінці доказів, застосуванні технічних засобів, що дасть змогу ширше використовувати спеціальні знання й навички цих осіб.

Як зазначено у ч. 1 ст. 236 КПК України, з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів [1].

Однак, якщо під час проведення традиційного обшуку запрошується один спеціаліст (іноді два чи три), що має, як правило, криміналістичні знання, то для обшуку у формі спеціальної операції необхідна значно більша кількість спеціалістів, які мають більш широкий спектр спеціальних знань, оснащені спеціальною технікою і залучаються для надання допомоги у виявленні, фіксації та вилученні доказів, відкриття закритих приміщень, сейфів, здійснення фотографування, звуко- чи відеозапису, проведення вимірювань, складання планів і схем, виготовлення відбитків та зліпків тощо.

Залучення спеціалістів у процесі проведення обшуку у формі спеціальної операції зумовлюється необхідністю використання спеціальних знань і спеціальних технічних засобів:

– з метою обшуку конструктивно складних приміщень (споруд), що мають велику площу або розділені на багато кімнат (відсіків), великих ділянок місцевості, крупних транспортних засобів тощо;

– з метою оцінки призначення знайдених речей (документи, платіжні засоби, контрафактна або контрабандна продукція, комп'ютерні засоби, виробниче обладнання, пристосування і прилади тощо);

– під час застосування спеціальних пошукових приладів для виявлення сховищ (тайників) чи пристроїв для відкриття закритих приміщень, сейфів тощо.

Необхідність залучення спеціалістів певного профілю зумовлюється характером злочину, особливостями обшукуваних об'єктів (місць проведення обшуку) та властивостями об'єктів (предметів пошуку) такого обшуку.

Залучаючи спеціалістів для проведення обшуку у формі спеціальної операції, слідчий (керівник спеціальної операції) ознайомлює їх із завданнями обшуку, специфікою обшукуваних об'єктів та визначає, враховуючи спектр спеціальних знань кожного із них, призначення і властивості об'єктів обшуку. Спираючись на ці відомості, слідчий та задіяні спеціалісти планують завдання пошукового характеру та визначають спеціальні технічні засоби, які доцільно застосовувати під час проведення обшуку.

Спеціаліст-криміналіст може надати допомогу:

– у відшуканні та вилученні знарядь злочину, цінностей і грошей, здобутих злочинним шляхом, документів, розшукуваних осіб і трупів, предметів зі слідами, що можуть вказати на вчинений злочин, об'єктів, якими могли бути залишені сліди тощо;

– у виявленні, фіксуванні та вилученні слідів з об'єктів, знайдених під час обшуку (коли на них є сліди власників чи користувачів);

– у використанні науково-технічних засобів;

– у попередженні і недопущенні пошкоджень предметів, обстановки і слідів на них.

Для обстеження конструктивно складних приміщень (споруд), що мають велику площу або розділені на багато кімнат (відсіків), слідчий може запросити спеціаліста-будівельника, який, оглядаючи їх за архітектурним планом, може звернути увагу учасників обшуку на невідповідність пропорцій стін і площі будівлі, зробити необхідні обміри, виявити приховані відсіки, простінки з обладнаними тайниками тощо.

Обшук у службовому (виробничому) приміщенні завжди має певні ускладнення. Такі приміщення зазвичай мають велику площу і багато різних за призначенням об'єктів, зумовлених специфікою виробництва, а тому спеціаліст, який бере участь у обшуку, має знати не лише технологію виробництва і призначення обладнання, а й будову механізмів, правила експлуатації і техніки безпеки. Обшукуючи приміщення, де знаходяться верстати та інше виробниче обладнання, слідчий має скористатись допомогою спеціаліста-технолога з метою отримання консультації з питань технології виробництва чи окремих виробничих операцій.

Залежно від виду кримінального правопорушення і ситуації, яка склалась під час розслідування, до участі в такому обшуку, у разі виявлення та вилучення різних документів доцільно залучати таких спеціалістів, як бухгалтери, товарознавці, ревізори, які можуть повідомити слідчому нові, мало або зовсім невідомі йому відомості, що мають суттєве значення для подальшого розслідування та допоможуть визначити, які саме документи варто вилучати. У процесі вилучення ж комп'ютерної техніки (жорстких дисків системних блоків комп'ютерів, флеш-носіїв, дискет тощо) та проведення огляду електронних документів доцільно запросити спеціаліста у цій галузі.

Висновки. Успішне проведення обшуку у формі спеціальної операції залежить не лише від дотримання процесуальних норм його проведення, а й від правильного вирішення питання щодо доцільності залучення спеціалістів у різних галузях знань. Залучаючи таких спеціалістів, слідчий матиме змогу належним чином вилучити необхідні об'єкти і зразки для проведення відповідних експертних досліджень, отримати інформацію, що має значення для подальшого розслідування та уникнути технічних, технологічних і процесуальних помилок.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що спеціаліст є важливим, а здебільшого і обов'язковим суб'єктом обшуку у формі спеціальної операції, основна мета залучення якого – розширити практичні можливості слідчого щодо виявлення, вилучення та фіксації джерел доказової інформації.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
2. Фролов О.П. Поняття та основні риси обшуку у формі спеціальної операції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2018. Вип. 1-2 (10-11). С. 318−324.
3. Фролов О.П. Суб'єктивні елементи обшуку у формі спеціальної операції (загальна характеристика). *Актуальні проблеми правознавства.* 2019. Вип. 1 (17). С. 157−161.
4. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. Москва : Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
5. Хрусталев В.Н., Трубицын Р.Ю. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях. Санкт-Петербург : Питер. 2003. 208 с.

Frolov O. P. Specialist as a subject of a search in the form of a special operation

The purpose of the article is to reveal the concept, key features and subjective elements of the search in the form of a special operation. Particular attention is paid to persons directly conducting searches, that is, to entities carrying out on behalf of the State and in the framework of criminal proceedings the investigation of a searched object with the purpose of finding and seizing tools of crime, property obtained by crime, other objects, documents and values relevant to criminal proceedings. In particular, the specificity and role of the specialist as an important subject of such search are considered.

The author defines the terms "special operation" and "search in the form of special operation".

A special operation is defined as a complex organizational form of investigative (investigative) action that is characterized by a large number of subjects and is based on the collection and investigation in a large territory of many objects that carry criminal information relevant to criminal proceedings.

A search in the form of a special operation is defined as a characteristic for modern conditions a new organizational form of conducting investigative (search) action, which consists in the forced investigation of premises (structures) having a large area in (or) divided into many rooms (compartments), large sections of terrain as well as large vehicles with a large number of subjects for the purpose of finding and seizing a plethora of hidden evidence of a crime, objects and valuables acquired by criminal means and subject to confiscation, search of persons and corpses carried out in the conditions of overcoming or threatening to counteract the investigation.

It is noted that the involvement of specialists of a certain profile is necessitated by the use of special knowledge and special technical means, as well as the nature of the crime, the features of the searched objects (search sites) and the properties of objects (objects of search) of such search.

It is concluded that a specialist is important, and in most cases a obligatory subject of the search, in the form of a special operation, the main purpose of which is to expand the investigator's practical capacity to identify, remove and record sources of evidence.

Key words: *specialist, search, special operation, search in the form of a special operation, subjects of the search, investigative (search) action.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.123
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-30

С. Р. Асірян
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри права Європейського союзу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КОНТРОЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Повноваження в галузі прав людини Генеральної Асамблеї ООН засновані на Статуті ООН. Аналіз статутних норм про права людини свідчить про те, що концепцію захисту прав людини в Статуті ООН слід розглядати як динамічну. Як і в багатьох інших питаннях міжнародно-правового регулювання, Статут ООН встановлює межі регулювання в найбільш загальному вигляді. Це жодним чином не зменшує значення статутних норм. Навпаки, весь цей комплекс тримається на визнанні переважної сили Статуту ООН у міжнародно-правовій системі. У такий спосіб створюється особлива міжнародно-правова конструкція, за допомогою якої приєднання будь-якої держави до Статуту ООН накладає на неї весь комплекс міжнародно-правових зобов'язань із прав людини за Статутом ООН саме в тому розумінні, в якому він існує на цей час, а не на момент укладення Статуту. Завдання ООН убачаються нами значно ширшими, ніж тільки правозахист. Тому «захист прав людини» виступає складовою частиною політико-правового примусу до «поваги прав людини». Водночас «заохочення і розвиток» є динамічним складником, що забезпечує існування у головних органів ООН прогностичних функцій, які дають можливість формувати світову політику з прав людини. Ці статутні зобов'язання виключають, на нашу думку, будь-яку спробу держави відхилитися від них, оскільки вони охоплюють увесь простір життєдіяльності людини як на момент укладення Статуту, так і на майбутнє. У цьому сенсі зобов'язання з прав людини за Статутом ООН подібні, на нашу думку, до зобов'язань держав за Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року. Статутний правовий принцип співробітництва зобов'язує держави-члени ООН співробітничати з усіх дозволених міжнародно-правових питань, у тому числі й із захисту прав людини. Відповідно, у Генеральної Асамблеї ООН як головного органу ООН, що несе безпосередню відповідальність за дотримання прав людини у світі, і у таких її допоміжних органів, як РПЛ, немає загальних міжнародно-правових обмежень здійснювати діяльність із «заохочення і розвитку» прав людини, включаючи питання контролю за їх дотриманням у світі.

Підставами включення до порядку денного Генеральної Асамблеї ООН питань про права людини можуть бути: перше – вимога окремих держав (загалом, це відбувається не дуже часто); друге – резолюція Асамблеї, прийнята на попередній сесії; третє – попереднє обговорення цих питань в ЕКОСОР ООН, з рекомендацією розглянути їх у Генеральній Асамблеї; четверте – обговорення іншими головними органами ООН, що просять Генеральну Асамблею включити відповідне питання до порядку денного; п'яте – звернення Генерального секретаря ООН; шосте – звернення до Генеральної Асамблеї ООН її допоміжних органів, що ініціюють розгляд питань захисту прав людини. Генеральна Асамблея ООН щорічно приймає не менше тридцяти резолюцій з питань прав людини, причому значну частину з них саме за ініціативою свого допоміжного органу – РПЛ.

Повноваження Генеральної Асамблеї ООН у галузі прав людини можна віднести в широкому розумінні до правотворчих та імплементаційних, з особливим наголосом на імплементаційних – набагато більш об'ємних за обсягом. Саме під час реалізації цих функцій здійснюються основні заходи з контролю за дотриманням державами договірних та звича-

© Асірян С. Р., 2019

євих міжнародно-правових норм про права людини. Відповідно, здійснення цих повноважень потребує постійного їх вдосконалення та наближення до нагальних потреб сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: *Генеральна Асамблея, Рада ООН, права людини, Статут ООН, повноваження, санкції, ідея універсальності прав людини.*

Постановка проблеми. Аналізуючи повноваження Генеральної Асамблеї ООН з прав людини, необхідно чітко уявити, який каталог прав і свобод людини захищається і за допомогою яких допоміжних органів це здійснюється. Потрібно зрозуміти, які принципи згадуються в Статуті ООН, а які залишилися поза межами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів повноважень ООН у галузі прав людини присвячена численна наукова література. Неодноразово зверталися юристи-міжнародники і до спеціальних досліджень контрольних механізмів ООН з дотримання прав людини. Зокрема, в Україні цю тематику досліджували В.Г. Буткевич, М.В. Буроменський, В.Н. Денисов, В.І. Євинтов, В.В. Мицик, І.В. Николайко. Серед зарубіжних вчених найбільш відомими є дослідження Р. Фрідмана, А.Х. Абашидзе, А.Г. Дадуані, В.О. Карташкіна, О.А. Лукашової, Л.В. Павлової, Г.Є. Лук'янцевої. Відомі дослідження й інших авторів.

Мета статті – дослідити основні повноваження Генеральної Асамблеї ООН з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Важко назвати іншу міжнародну організацію, внесок якої у формування світової політики захисту прав людини був би більш помітним, ніж внесок Організації Об'єднаних Націй. Вона була і залишається головним світовим форумом, де створюються загальні підходи до сучасних уявлень про права людини і світові стратегії правового захисту. Навіть якщо досягненням ООН у сфері прав людини було б лише прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини у 1948 році, то й тоді масштаби події вражали би прийдешні покоління людства. Але ООН у подальшому спромоглася ще на більш значущі кроки, серед яких найбільш важливими є: підготовка та ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Пактів про права людини 1966 року, якими було логічно продовжено ідеї Загальної декларації прав людини; низка міжнародних договорів про права жінок, дітей, біженців, якими було запроваджено зовсім новий міжнародно-правовий стандарт ставлення до людини; створення абсолютно нової міжнародної системи контролю за дотриманням прав людини у світі, що попри всі негаразди та кризи залишається єдиним, і альтернативи йому так і не було винайдено. Нарешті, саме ООН, що уповноважена нести головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, визнала грубі та масові порушення прав людини ознаками загрози миру, що дають змогу розглядати ці питання на Генеральній Асамблеї ООН і застосовувати санкції з боку Ради Безпеки ООН.

Загалом, повноваження ООН у галузі прав людини є надзвичайно широкими і, що головне, охоплюють усі країни світу. Органи ООН з прав людини ухвалюють рекомендації, скликують міжнародні конференції, готують проекти конвенцій, проводять дослідження, надають консультативну і технічну допомогу окремим країнам. В ООН немає органів, головних чи допоміжних, які б тією чи іншою мірою не опікувалися питаннями прав людини, що є цілком логічним. Адже утвердження цінності прав людини – головне в діяльності цієї організації. Перебудова всього світу після Другої світової війни повинна, за статутом ООН, відбуватися на основі дотримання прав людини.

Дослідження питань міжнародно-правового захисту прав людини надзвичайно активно відбувається в міжнародно-правовій доктрині. Зокрема, це стосується і міжнародно-правової оцінки норм про права людини в Статуті ООН, і відповідних повноважень головних органів ООН, передусім Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН, що мають найважливіші повноваження із цих питань. Попре те, що ці статутні норми не є численними, саме навколо них відбувалися гучні політико-правові конфлікти світоглядного рівня, насамперед під час обговорення та прийняття в Генеральній Асамблеї Загальної декларації прав людини у грудні 1948 року, яку не підтримали прокомуністичні держави[1]. У подальшому саме щодо статутних повноважень Генеральної Асамблеї ООН

[1] Голова радянської делегації в ООН А.Я. Вишинський, виступаючи на пленарному засіданні 3-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, дав Загальній декларації прав людини суто негативну оцінку: «…документ незадовільний, недоопрацьований і не може досягнути тієї мети, якій повинен служити...» (Вышинский А.Я. Речь на Генеральной Ассамблее 9 декабря 1948. Правда. 1948. 10 дек. С. 4).

під час обговорення стану дотримання прав людини в державах у 1950 році виникла суперечка стосовно порушення принципу невтручання у внутрішні справи[2], яку було вирішено на користь статутних повноважень Асамблеї. Ідея універсальності прав людини, закріплена в Статуті ООН та у всіх універсальних договорах про права людини, неодноразово ставилася під сумнів, але щоразу знаходила належну світову підтримку[3]. Складні дискусії виникали і у зв'язку зі створенням оонівських органів контролю за дотриманням прав людини, зокрема КПЛ (яка входила до складу Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОР), але звітувала перед Генеральною Асамблеєю ООН), а в подальшому її наступниці – Ради ООН з прав людини, включеної безпосередньо до складу Генеральної Асамблеї ООН як допоміжний орган.

Хто б не оцінював досягнення ООН у сфері прав людини, змушений буде визнати, що це натепер єдина досить ефективно діюча універсальна міжнародна організаційно-правова система такого співробітництва. Щоправда, принцип захисту прав людини не згадується у ст. 2 Статуту ООН і його не названо як принцип у Декларації принципів міжнародного права від 24 жовтня 1970 року. Але це жодним чином не означає, що Статут залишає права людини поза увагою або применшує їх значення. У цьому легко переконатися.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині не викликає сумнівів основоположне значення Статуту ООН для нормативно-правового закріплення обов'язку поважати і захищати права людини. Саме Статут ООН заклав сучасні міжнародно-правові підвалини всієї системи міжнародно-правових норм про права людини. Дослівно це такі положення в Преамбулі Статуту ООН: «...утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав великих і малих націй ...» [1].

Окрім того, у п. 3 ст. 1 Статуту встановлено мету ООН: «Здійснювати міжнародне співробітництво у сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії».

До цього можна додати ще п. С ст. 55 Статуту ООН, де встановлено, що «з метою створення умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів, Організація Об'єднаних Націй сприяє: <…> загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії». Ця норма Статуту стосується економічного і соціального співробітництва, що, однак, не зменшує її юридичної значущості. У статті 56 Статуту у зв'язку з цим зазначено: «Усі члени Організації зобов'язуються вживати спільні й самостійні дії в співробітництві з Організацією для досягнення цілей, зазначених у статті 55».

Крім того, у Декларації принципів міжнародного права 1970 року в тлумаченні принципу рівноправ'я і самовизначення народів сказано, що «кожна держава зобов'язана сприяти шляхом спільних і самостійних дій загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод згідно зі Статутом ООН» [2].

Розвиток доктрини і практики міжнародного співробітництва у захисті прав людини після Другої світової війни дозволив Міжнародному суду ООН уже на початку 70-х років XX ст. віднести порушення прав людини до порушення цілей і принципів Статуту ООН[4].

Таким чином, Статут ООН досить прискіпливо поставився до теми прав людини, чого зазвичай не було в міжнародно-правових актах до Другої світової війни. Як зазначає М.В. Буроменський, «поява цієї норми в Статуті ООН не була випадковою. У міжнародному праві важко знайти іншу норму, яку б людство так вистраждало. І не менш складно віднайти іншу норму,

[2] Конфлікт, що виник, вирішувався у Міжнародному суді на підставі звернення Генеральної Асамблеї ООН за консультативним висновком. (Див.: International Court of Justice. Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania. Advisory Opinion Of March 30th, 1950. P. 7).

[3] Останніми є документи Віденської всесвітньої конференції з прав людини, що відбулася у червні 1993 року. (Див.: Венская декларация и Программа действий : Принята на Всемирной конференции по правам человека, Вена, 25 июня 1993 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ viendec93.shtml).

[4] Саме так було кваліфіковано порушення прав людини в Південній Африці і Намібії: «примусове впровадження розбіжностей, винятків і обмежень, заснованих виключно на ознаках раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження, протирічать основним правам і свободам людини і становлять грубе порушення цілей і принципів Статуту» (Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970). American Journal of International Law. 1972. Vol. 66. № 22. P. 337–351).

яка мала б такі далекосяжні наслідки: закріплюючи в Статуті ООН норму про права людини, держави одночасно створювали міжнародно-правову основу для об'єднаної боротьби з тоталітаризмом, оскільки права людини і тоталітаризм за своєю природою несумісні» [3, с. 24]. У зв'язку із цим згадка про права людини саме в тому вигляді, як це відображено в Статуті ООН, стало наслідком складного компромісу, який склався між основними розробниками Статуту. В.О. Карташкін, який спеціально досліджував це питання, зазначає, що певна «загальність» формулювань Статуту щодо прав людини прибирала ідеологічний конфлікт між державами різних соціально-економічних формацій. На це звертає увагу В.В. Мицик, говорячи про абстрактність статутних положень з точки зору захисту меншин [4, с. 75]. Не випадково С. Девідсон пише про можливість виникнення на підставі Статуту ООН множинності уявлень про права людини [5, с. 64]. Фактично цей конфлікт переносився на майбутні переговори щодо Білля про права людини як спеціального міжнародного договору з цього питання [6, с. 305–307].

Викладене підтверджує існування глибокого світоглядного конфлікту щодо розуміння прав людини, що існував на переговорах про Статут ООН. Більше того, звертається увага на марність спроб його розв'язати на цих переговорах, що свідчило про нездатність сторін дійти згоди про загальноцивілізаційне розуміння прав людини. Але головним, на нашу думку, було закріплення в Статуті ООН самої згадки про цінність прав людини і необхідність співробітничати у цій сфері, навіть за умови різного на той час ставлення держав до розуміння таких прав. А це ставлення було дійсно різним. Достатньо ознайомитися з документами переговорів із цього приводу під час обговорення майбутніх статутних положень у Думбартон-Оксі і Сан-Франциско. Отже, виникають питання: чи є достатніми норми Статуту ООН про права людини в сучасних умовах? Чи не втратили вони свого значення з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 року та укладенням Пактів про права людини 1966 року? Наскільки ці норми Статуту ООН можуть забезпечувати повноцінну діяльність органів ООН з прав людини, таких, наприклад, як Рада з прав людини?

Сучасні правові оцінки статутних положень про права людини можливі виключно з урахуванням практики і досвіду ООН у правозахисній сфері. Жодна з держав не могла на час укладення Статуту Організації передбачити розвиток подій, динаміку активності ООН, виклики, які перед нею постануть. Подібно до того, як статутна діяльність Ради Європи у захисті прав людини наповнювалась протягом десятиліть практикою її допоміжних органів, а Європейський суд із прав людини перетворив своєю практикою Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод у «живий інструмент», так і діяльність ООН у галузі прав людини не можна оцінювати виключно на підставі статутних норм [7]. Статут ООН став необхідною міжнародно-правовою основою, найбільш загальним фундаментом формування сучасної розгалуженої системи міжнародного захисту прав людини, де Генеральна Асамблея ООН залишається одним із головних світових форумів обговорення стану їх дотримання.

С.А. Бур'янов робить досить цікаве зауваження щодо поступового, «покрокового» розширення Організацією Об'єднаних Націй правової основи захисту прав людини: «Кожен з міжнародно-правових документів універсального характеру з питань прав і основних свобод людини і громадянина включає в себе певний, в основному повторюваний, але тим не менш такий, що постійно розширюється, набір таких прав і свобод, які стали в силу цього міжнародно-правовим стандартом» [8, с. 22]. В.Н. Агєєв із ним погоджується, зазначаючи, що «в кожному з цих документів конкретний перелік прав і основних свобод людини виключає, як правило, близькі до внутрішньої компетенції держави, сфери її суверенних правочинів специфічні права громадянина» [9].

Таким чином, концепцію захисту прав людини в Статуті ООН слід розглядати як динамічну, а не статичну. Як і в багатьох інших питаннях міжнародно-правового регулювання, Статут ООН встановлює межі регулювання в найбільш загальному вигляді. І це жодним чином не зменшує значення статутних норм. Навпаки, весь цей комплекс тримається на визнанні переважної сили статуту ООН у міжнародно-правовій системі. У такий спосіб створюється особлива міжнародно-правова конструкція, за допомогою якої приєднання будь-якої держави до Статуту ООН накладає на неї весь комплекс міжнародно-правових зобов'язань з прав людини за Статутом ООН саме в тому розумінні, в якому він існує на цей час, а не на момент укладення Статуту. Тут важко погодитися з Л. Павловою в тому, що формулювання Статуту ООН

мають у царині прав людини «абстрактний» характер через вживання вислову «заохочення і розвиток поваги до них» замість слів «захист прав людини» [10]. Завдання ООН вбачаються нами значно ширшими, аніж правозахист. Тому «захист прав людини» виступає складником політико-правового примусу до «поваги прав людини». Водночас «заохочення і розвиток» слід розглядати як динамічний складник, що забезпечує існування у головних органів ООН, передусім у такого, як Генеральна Асамблея, прогностичних функцій, що дають можливість впливати на формування світової політики з прав людини. Саме як про концепцію, що має «безумовно динамічний характер», пише про права людини П. Маланчук [11, с. 293]. Ці статутні зобов'язання виключають, на нашу думку, будь-яку спробу будь-якої держави відхилитися від них, оскільки вони охоплюють увесь простір життєдіяльності людини як на момент укладення Статуту, так і на майбутнє. У цьому сенсі зобов'язання з прав людини за Статутом ООН подібні, на нашу думку, до зобов'язань держав за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року[5].

Говорячи про Статут ООН як про юридичну основу всього сучасного міжнародно-правового співробітництва з прав людини, його норми не можна розуміти інакше, як такі, що визначають зміст такого співробітництва: «Норми Статуту ООН про обов'язок держав співпрацювати в галузі захисту прав людини відігравали і продовжують відігравати величезну роль у становленні міжнародно-правового захисту прав людини. Фактично ці норми є найбільш загальним правовим зобов'язанням, на основі якого здійснюється все наступне міжнародне співробітництво у цій сфері. Саме це положення Статуту дозволило Генеральній Асамблеї ООН розпочати розроблення і в 1948 році проголосити Загальну декларацію прав людини. Згодом багато найважливіших універсальних міжнародних договорів про права людини було розроблено й ухвалено саме в межах ООН. Крім того, ООН розроблена значна кількість міжнародних документів, що хоча й не є юридично обов'язковими, проте узагальнили величезний досвід захисту прав людини і тому набули значної морально-політичної ваги» [3].

Таким чином, можна стверджувати, що у головних органів ООН, у таких допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН, як Рада з прав людини, немає загальних міжнародно-правових обмежень здійснювати діяльність із «заохочення і розвитку» прав людини, включаючи питання контролю за їх дотриманням у світі. Але, як зазначає П. Маланчук, це одночасно послаблює статутні положення, роблячи їх «розпливчастими» [11, с. 293]. Це можна віднести до однієї з причин, коли міжнародне співтовариство за допомогою інструментів ООН не могло запобігти порушенню прав людини під час збройних конфліктів у колишній Югославії, в Грузії, в Азербайджані, в Україні. Із цієї точки зору цікавими є висновки дослідження «Визначаючи пріоритети Об'єднаних Націй», підготовленого Фондом Спадку (США) ще 1993 року, за яким ООН повинна навести у себе порядок. Інші дослідження того самого часу свідчать про неспроможність ООН ефективно реалізовувати гуманітарні проекти, витрачаючи великі гроші на миротворчі проекти. Все свідчило про констатацію головними світовими гравцями суттєвих негативів у діяльності ООН [12, с. 11]. Це, очевидно, і викликає потребу в таких головних органів ООН, як Генеральна Асамблея, шукати шляхи реформування, створювати допоміжні органи з прав людини з метою найбільш повно компенсувати певну нечіткість статутних положень. При цьому П. Маланчук зовсім не принижує загальну здатність органів ООН здійснювати захист прав людини.

Отже, якою ж є у своїй основі концепція прав людини в Статуті ООН і як вона повинна реалізовуватися органами ООН, відповідальними за формування статутної політики прав людини у світі? Передусім це віднесення прав людини до найважливіших цінностей людства. Значна більшість юристів-міжнародників визнають закріплення в Статуті ООН принципу поваги прав людини, хоча сам Статут ООН жодним словом не згадує про «принцип прав людини» і навіть не містить таких слів у ст. 2, що визначає принципи діяльності Організації. Але тут слід беззаперечно погодитись з висловленою

[5] Одним із принципів, що лежить в основі застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, є принцип «живого інструменту». Відомий дослідник конвенційного механізму правозахисту П. Ліч пише із цього приводу: «Конвенція розглядається як «живий інструмент», і, таким чином, головною задачею Суду є скоріше інтерпретація Конвенції стосовно умов і ситуацій сьогодення, ніж намагання оцінити, що саме мали на увазі первісні укладачі Конвенції на самому початку 40-х років. До неї можна застосувати скоріше динамічний, ніж історичний підхід». Характеризуючи особливості застосування цього принципу, П. Ліч зазначає, що на Суд впливають «все зростаючі високі стандарти захисту прав людини» (Leach P. Taking a Case to the European Court of Human Rights. Blackstone, 2001. P. 96).

С.А. Малініним думкою про те, що статті 1 і 2 Статуту ООН рівною мірою повинні розглядатися як такі, що визначають основи діяльності Організації [13, с. 113–123]. Таким чином, не може бути різниці в юридичній силі міжнародно-правових норм, закріплених у цих статтях.

Таким чином, у міжнародно-правовій науковій доктрині широко визнано, зокрема представниками вітчизняної науки, існування принципу поваги до прав людини. Наведемо деякі з них. В.Г. Буткевич говорить про «принцип поваги прав людини» і поширює його на «право поваги прав людини і основних свобод». Т.І. Левицький також говорить про «принцип поваги до прав людини» як такий, що лежить в основі кодифікації міжнародного права прав людини [14, с. 179]. У зарубіжній міжнародно-правовій науці існують подібні оцінки. Наприклад, А.Я. Капустін називає його «принцип загальної поваги до прав людини і основних свобод». На нашу думку, така оцінка науковцями статутних норм про права людини є цілком виправданою і характеризує глибинний зміст Статуту в його ставленні до цінності людини та її прав як таких, з якими пов'язане «позбавлення прийдешніх поколінь нещасть війни», – саме цими словами починається текст Статуту ООН.

Але не лише Статут ООН є загальною правовою основою співробітництва з прав людини, не лише на його підставі здійснюють свою діяльність такі головні органи Організації, як її Генеральна Асамблея. Статут ООН є найважливішою для сучасного світу договірною міжнародно-правовою основою захисту прав людини і міжнародно-правового співробітництва з таких питань. Більше того, його норми мають перевагу над усіма іншими договірно-правовими нормами міжнародного права. Разом із тим слід погодитися з точкою зору, що саме походження прав людини є природним. «Міжнародне право розглядає права людини як природні та невід'ємні». Хоча Статут ООН про це прямо не говорить, але це безпосередньо згадує Загальна декларація прав людини 1948 року, яка визнається міжнародно-правовою доктриною загальновизнаним тлумаченням положень Статуту ООН у галузі прав людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі братерства» [15]. Звідси походить широко визнана в міжнародно-правовій науці концепція, що «у міжнародному праві склався новий інститут міжнародного захисту прав людини, основні положення якого відображені у Статуті ООН». А.П. Мовчан зазначав із цього приводу: «Його становлення в міжнародному праві відбувалося в сучасну епоху, а утвердження – після розгрому фашизму в 1945 році» [16, с. 148]. Не випадково, говорячи про статутну концепцію прав людини, юристи не обмежуються державами-членами ООН, звертаючи увагу на дію цих норм у просторі та за колом осіб. А.Я. Капустін, наприклад, цілком обґрунтовано стверджує, що обов'язок загальної поваги до прав людини і основних свобод «має загальний характер» і розповсюджується на всі держави [6, с. 104]. І цей обов'язок походить із загального звичаєвого права, що визнається більшістю юристів-міжнародників. С. Девідсон, зокрема, зазначає вплив звичаєвого права на розуміння слів «права людини» у Статуті [5, с. 56–57]. Причому стан і розвиток звичаєвого права про права людини пов'язано переважно не з практикою держав, а саме з резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та з міжнародними договорами, прийнятими в ній для підписання [17, с. 132].

Отже, статутні положення про права людини є, з одного боку, формою позитивного закріплення більш широкої за своїм походженням міжнародно-правової концепції прав людини у найбільш загальному вигляді. Але саме Статут ООН як найважливіший міжнародний договір сучасності дав практичну можливість побудувати всю сучасну систему міжнародного захисту прав людини, до якої включені десятки міжнародних договорів універсального і регіонального рівнів. А з другого, статутні норми про права людини формують коло нормативно-правових повноважень ООН та її головних органів.

Слід також звернути увагу на те, що, окрім закріплення загального принципу поваги прав людини, Статут ООН містить декілька формально визначених зобов'язань держав-учасниць у царині прав людини. Ці зобов'язання, разом із загальною нормою преамбули Статуту, створюють мінімальний комплекс статутних норм про права людини.

Серед цих зобов'язань можна виокремити такі: «утвердити віру в основні права людини…» (преамбула), «здійснювати міжнародне співробітництво <...> у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод …» (ч. 3 ст. 1), «Організація Об'єднаних Націй сприяє: <…> загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод» (ст. 55), «вживати спільні й самостійні дії в співробітництві з Організацією для досягнення цілей, зазначених у статті 55» (ст. 56).

Говорячи при цьому про, так би мовити, «мінімальний комплекс статутних норм про права людини», автор цього дисертаційного дослідження жодним чином не применшує їхнє значення, маючи на увазі їх пов'язаність з іншими нормами Статуту ООН, які не містять прямої згадки про права людини. Наприклад, статутний правовий принцип співробітництва зобов'язує держави-члени ООН співробітничати з усіх дозволених міжнародним правом питань, у тому числі й у захисті прав людини. Зокрема, Віденська декларація і Програма дій, прийнята на Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 25 червня 1993 року), щодо такого співробітництва говорять, що у «статті 56 Статуту Організації Об'єднаних Націй міститься зобов'язання використовувати спільні і самостійні дії з належним акцентом на розвиток ефективного міжнародного співробітництва для досягнення цілей, викладених у статті 55, включаючи загальну повагу і дотримання прав людини та основних свобод для всіх». Так само принцип поваги до права міжнародних договорів рівною мірою поширюється на договори про права людини.

Аналіз статутних положень, що безпосередньо згадують права людини, дає можливість дійти висновку, що норми статей 1, 55, 56 спрямовані на реалізацію положення Преамбули Статуту ООН, і саме через їх дотримання можна нарешті «утвердити віру в основні права людини». Як можна побачити, у контексті цього загального зобов'язання Статут встановлює зобов'язання у сфері прав людини і для держав-членів, і для Організації. Таким чином, зі Статуту ООН безпосередньо випливають повноваження у сфері прав людини самої Організації та її органів, зокрема Генеральної Асамблеї. Причому, як можна зрозуміти зі слів «утвердити віру в основні права людини», ці повноваження можуть тлумачитися найбільш широко. Щоправда, погоджуючись із П. Маланчуком, слід зазначити, що це зобов'язання спрямовано, скоріше, у майбутнє. Саме так його найчастіше розуміють держави, маючі на увазі швидкість та засоби його виконання [11, с. 296].

Статут ООН не дає відповіді на запитання про перелік «основних прав людини», яке не є другорядним з огляду на визначення конкретних повноважень ООН у сфері прав людини, наприклад, повноважень Ради ООН з прав людини у визначенні безпосереднього переліку прав людини, які підпадають під її юрисдикцію. На нашу думку, відповідь на це питання лежить передусім у Загальній декларації прав людини 1948 року, а також у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року і у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. Визначаючи загальний міжнародно визнаний на цей час каталог прав людини, ці міжнародні й міжнародно-правові акти одночасно конкретизують повноваження ООН щодо захисту цих прав та зобов'язання держав їх захищати. Без наявності згаданих правових актів повноваження ООН у захисті прав людини могли б виглядати надто загально і, як здається, викликати чимало суперечок. Досить згадати необхідність скликання в 1993 році у Відні в межах ООН Всесвітньої конференції з прав людини, на якій обговорювалися ключові положення загального розуміння прав людини всіма державами-членами ООН. Тоді Віденська Програма дій 1993 року постановила, що заохочення і захист прав людини є предметом законної стурбованості світової спільноти. Всесвітній саміт 2005 року проголосив права людини однією з основ колективної безпеки і добробуту [20, с. 173]. Сьогодні універсальність прав людини вже не ставиться під сумнів. Універсальні норми і принципи прав людини інкорпоруються в національне законодавство. Очевидно, що зацікавленість держав у забезпеченні прав людини як на своїй території, так і у світі в цілому, стає дедалі більше.

На нашу думку, надзвичайно важливо зазначити триваючий процес розширення каталогу прав людини. У міжнародно-правовій доктрині ця тема жваво обговорюється, зокрема щодо нових поколінь прав людини. П. Вейєр і А. Ванінес пишуть про четверте покоління прав людини, яке буде охоплювати права, що виникають унаслідок розвитку науки [18]. Про четверте покоління прав людини, що має бути побудовано на праві на спілкування і доступ до інформації, пишуть Р. Клод і Б. Вестен [21, с. 568]. Рада ООН з прав людини ставить уже в практичній площині питання про Інтернет-права людини. Якою мірою включення нових прав до каталогу прав людини узгоджується з повноваженнями органів ООН?

На нашу думку, повноваження констатувати необхідність розширення каталогу прав людини слід визнати передусім за Генеральною Асамблеєю ООН. Це випливає з її головної статутної відповідальності за виконання функцій Організації зі сприяння загальній повазі та дотриманню основних прав і свобод людини (ст. 13 Статуту ООН), а Економічна

і соціальна рада діє вже під її керівництвом (ст. 60 Статуту ООН).

Стаття 13 Статуту ООН дозволяє цій організації брати до обговорення практично будь-яку правозахисну проблему. Як окремі пункти порядку денного, крім власне заохочення і захисту прав людини, виділені права дітей, поліпшення становища жінок, питання корінних народів, ліквідація расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості тощо. Відповідно до ст. 13 Статуту ООН Генеральна Асамблея «організовує дослідження і робить рекомендації з метою: <...> b) сприяння міжнародному співробітництву в галузі економічній, соціальній, культури, освіти, охорони здоров'я і сприяння здійсненню прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії». Генеральна Асамблея ООН завжди користувалася цим повноваженням. Ще на самому початку існування ООН саме Генеральна Асамблея захистила своє право обговорювати права людини в державах, навіть за умови, що такі держави вважають це втручанням у внутрішні справи. Водночас практика прийняття рішень Генеральною Асамблеєю є такою, що акцентується увага на мінімальному ризику порушення прав людини навіть у тих резолюціях, які формально приймаються з інших питань, наприклад боротьби зі злочинністю. Зокрема, Генеральна Асамблея прийняла низку резолюцій по боротьбі з тероризмом (резолюції 42/159 від 7 грудня 1987 року, 46/51 від 9 грудня 1991 року, 49/60 від 9 грудня 1994 року, 60/288 від 8 вересня 2006 року, 18/10 від 29 вересня 2011 року, 68/119 від 16 грудня 2013 року, 68/178 від 18 грудня 2013 року і 69/127 від 18 грудня 2014 року), в яких вирішувалося і питання прав людини.

Питання про права людини включають до порядку денного Генеральної Асамблеї ООН з огляду на шість підстав.

По-перше, на вимогу окремих держав (загалом, це відбувається не дуже часто). Будь-яка держава-член ООН має право внести конкретну правозахисну тему або в межах існуючого пункту порядку денного, або як окремий пункт. Останнє вимагає затвердження Генеральним комітетом Асамблеї, до якого входять Голова Генеральної Асамблеї, 21 його заступник і голови шести головних комітетів Асамблеї. По-друге (і найчастіше) – на підставі резолюції Асамблеї, прийнятої на попередній сесії, що вимагає розглянути на наступній сесії прогрес у розгляді питання. Таких резолюцій Генеральна Асамблея приймає десятки кожної сесії. По-третє, питання прав людини включають до порядку денного Асамблеї на підставі попереднього обговорення цих питань в Економічній і соціальній раді ООН, яка включає результати таких обговорень до відповідних розділів свого звіту Генеральній Асамблеї з рекомендацією розглянути питання на її черговій або спеціальній сесії. По-четверте – на підставі обговорень іншими головними органами ООН, що просять Генеральну Асамблею включити відповідне питання до порядку денного. По-п'яте – на підставі звернення Генерального секретаря ООН. По-шосте, це звернення до Генеральної Асамблеї ООН її допоміжних органів, що ініціюють розгляд питань захисту прав людини. Їх слід розглянути більш детально.

У самій Генеральній Асамблеї існує значна кількість допоміжних органів, що займаються питаннями прав людини. Зокрема, переважна кількість питань, що стосуються прав людини, розглядає Третій комітет Асамблеї (соціальні та гуманітарні питання і питання культури), проте деякі з них обговорюються й іншими комітетами. Окреме місце серед допоміжних органів із прав людини займає РПЛ, що має спеціальну компетенцію на підставі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН [22]. На нашу думку, роботу цих органів, якщо вона не ініційована окремими державами або іншими органами ООН, можна вважати власною активністю Генеральної Асамблеї з розгляду питань прав людини.

Віддаючи належне зусиллям Генеральної Асамблеї ООН у захисті прав людини і беручи до уваги загальне значення значної кількості документів, що приймає Генеральна Асамблея у цій сфері, слід, на нашу думку, реалістично оцінювати їх юридичне значення. Так, висловлюється думка про можливість віднесення всіх резолюцій Генеральної Асамблеї ООН до актів «м'якого права» [23]: «Хоча ці документи не мають юридично зобов'язуючого характеру, вони висловлюють думку і волю світової спільноти, є джерелом «м'якого права» і роблять значний вплив на світову політику і світовий порядок, особливо в разі коли резолюція, в якій вони містяться, схвалена одноголосно». При цьому автори наводять як приклад підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року, який заклав основи реформування оонівської архітектури і затвердив тезу про взаємозв'язок світу і безпеки, розвитку і прав людини, що лежить в основі сучасних міжнародних відносин [26]. Дійсно, Генеральна Асамблея ООН щорічно приймає не менше тридцяти резолюцій

з питань прав людини. Багато із цих резолюцій мають процедурний характер, багато дають оцінку правозахисним процесам, що тривають і перебувають під контролем ООН. Цілком очевидно, що відносити всі ці резолюції навіть до актів «м'якого права» надто оптимістично, і це не підтверджується міжнародно-правовою практикою.

На нашу думку, повноваження ООН у галузі прав людини і, зокрема, її Генеральної Асамблеї, можна віднести в широкому розумінні до правотворчих та імплементаційних (з особливим наголосом на імплементаційних). У цілому такий підхід цілком сприймається в сучасних міжнародно-правових дослідженнях. Міжнародну імплементацію норм про права людини і подальшу діяльність на цій основі вважають «звичайною практикою ООН та її спеціалізованих агентств» [27].

Сучасна міжнародно-правова доктрина відносить до міжнародно-правового регулювання в широкому сенсі два основні складники: правотворчий і правозастосовний. Правотворчий загалом розглядається як такий, що включає процес створення міжнародно-правових норм, а правозастосовний – як такий, де відбувається процес реалізації міжнародно-правових норм. Добре відомі міжнародні договори, розроблення яких відбувалося в допоміжних органах ООН, серед яких на першому місці Міжнародні пакти про права людини 1966 року.

Однак набагато більш значущою, а за обсягом – значно більшою є участь Генеральної Асамблеї ООН у міжнародно-правовій імплементації міжнародно-правових норм. На це звертають увагу багато науковців, які досліджують її діяльність у сфері прав людини [17, с. 132]. Саме під час реалізації цих функцій здійснюються основні заходи з контролю за дотриманням державами договірних та звичаєвих міжнародно-правових норм про права людини.

У теорії міжнародного права механізм імплементації міжнародно-правових норм включає певну сукупність правових та інституційних засобів, що держави використовують у міжнародних і внутрішньодержавних відносинах для реалізації міжнародно-правових норм. Тому, виступаючи в міжнародно-правовій сфері як головні виконавці міжнародно-правових приписів, держави повинні нести відповідальність за виконання норм про права людини не лише у сфері своєї юрисдикції. Отже, вирішити проблему якісної імплементації міжнародно-правових норм можна виключно за наявності оптимального міжнародного механізму такої імплементації. Міжнародна імплементаційна система складається з міжнародних міжурядових і неурядових організацій, які відповідно до своїх статутів мають повноваження брати участь у такій діяльності. У нашому випадку виникає питання про імплементаційний потенціал ООН, і передусім її Генасамблеї, щодо норм про права людини. Як зауважував А.С. Гавердовський, міжнародний механізм імплементації – це досить нове явище, що перебуває в стані розвитку. Сама його поява пов'язана з прагненням держав і створених ними міжнародних міжурядових організацій до пошуку шляхів розширення і поглиблення міжнародного співробітництва в усіх сферах суспільного життя [28, с. 96–97].

Очевидно, що саме тому в теорії і на практиці міжнародному механізму імплементації відводять провідну роль у здійсненні міжнародного співробітництва. При цьому, говорячи про природу міжнародної імплементації, слід, на нашу думку, брати до уваги її походження від суверенної волі держав, що беруть участь у міжнародному договорі про права людини або є членами міжнародної організації з відповідною компетенцією. Це означає, що будь-які нові структурні елементи міжнародного механізму імплементації можуть виникати лише внаслідок певної ініціативи держав. Саме про це писав Г.П. Вельямінов, уважаючи, що лише держави можуть «бути основою дії міжнародно-правових норм, тому що лише держави можуть індивідуально або колективно забезпечити дотримання своїх узгоджених воль» [29, с. 135]. Щоправда, цю тезу за спливом часу слід було б, на нашу думку, розвинути з урахуванням того, що в умовах міжнародної організації держави нерідко погоджуються на прийняття рішень більшістю. Саме так відбувається в Генеральній Асамблеї ООН. Це значною мірою може послаблювати зв'язок рішення колегіального органу міжнародної організації, яким є Генеральна Асамблея, із суверенною позицією держави аж до повної відсутності такого зв'язку в разі голосування цієї держави «проти» прийнятого рішення. Але згоду на саме таку процедуру прийняття рішень у міжнародній організації все одно надають держави, що беруть участь у Статуті організації. Отже, це означає, що вони погоджуються і на наслідки такого прийняття рішень.

Навіть за умови постійного розвитку безпосередніх міждержавних зв'язків існує нагальна потреба багатостороннього співробітництва на основі міжнародних міждержавних утворень. Говорячи про це, І.І. Лукашук звертав увагу на об'єктивний характер тенденції до підвищення ролі міжурядових організацій і зазначав, що без

них було б неможливим функціонування універсальної системи регулювання міжнародних відносин [23, с. 122]. Отже, пошук шляхів передачі функцій міжнародної імплементації норм міжнародного права від держави до міжнародної організації має цілком закономірний характер. Однак історія реалізації Генеральною Асамблеєю ООН статутних повноважень із захисту прав людини доводить, що це непростий і досить тривалий процес. Тому фактична діяльність організації після набуття чинності міжнародним договором про її утворення значною мірою є не чим іншим, як імплементацією самого цього договору, включаючи імплементацію загальновизнаних норм міжнародного права. Особливого значення для міжнародної імплементації універсальних міжнародно-правових норм набувають міжнародні організації, що входять до системи ООН. Вони перетворилися на міжнародний центр для колективних зусиль із вирішення складних міжнародних питань. Г.І. Тункін колись звертав увагу на те, що міжнародна організація, «так би мовити, стає між державами, і міждержавні зв'язки проходять у цих випадках через більш-менш складний механізм цієї міжнародної організації» [30, с. 361].

Координаційна і регулювальна діяльність органів і організацій системи ООН включає, на нашу думку, систему послідовних дій з міжнародно-правової імплементації норм міжнародного права, про що йтиметься далі у цій роботі. Наразі зауважимо, що до таких дій можна віднести: а) розроблення та прийняття актів, що відтворюють норми міжнародного права; б) прийняття актів, що тлумачать норми міжнародного права; в) розроблення і прийняття рекомендацій, спрямованих на повноцінну національну імплементацію норм міжнародного права; г) прагнення бути центром укладення нових міжнародних договорів. Як видно, різноманітні акти, які приймає Генеральна Асамблея ООН щодо прав людини, призначені передусім для координації зусиль держав з міжнародної імплементації відповідних норм. А.С. Гавердовський назвав імплементаційний механізм ООН «макроструктурою», включаючи до неї головні та допоміжні органи ООН, а також її спеціалізовані установи [28].

Майбутнє міжнародних відносин неможливе без повноцінної імплементації міжнародно-правових норм про права людини. Віденська конференція 1993 року визнала, що майбутній прогрес людства значною мірою залежить від прогресу окремих країн у галузі забезпечення прав людини. Тому Конференція і доручила ООН розробити всеохоплюючий підхід, що надав би державам можливість зміцнити демократичні інститути і правопорядок. Для цього, як було зазначено, ООН повинна мати можливість оперативно і професійно реагувати на випадки порушення прав людини і забезпечувати належне обслуговування міжнародних механізмів, що спеціально для цього створені. На Конференції було визнано необхідність постійної адаптації механізму ООН у галузі прав людини до потреб у цій сфері. І центром уваги повинні стати поліпшення координації органів, їх результативності й ефективності [31]. Саме в цьому сенсі слід говорити в сучасних умовах про повноваження у сфері прав людини як самої Генеральної Асамблеї ООН, так і всієї системи її відповідних допоміжних органів, про напрями реформування їхньої діяльності.

Зрозуміло, що цілі міжнародних норм про права людини можуть бути досягнуті передусім шляхом їх добросовісного застосування всередині держави. Але не менш значущим є рівень міжнародної співпраці, коли створюється потужне міжнародне «лобі» у захисті прав людини. У М.В. Буроменського є цікаве спостереження про те, що у світі спостерігається «інтерес глобалізованої міжнародної спільноти до максимальної уніфікації моделей міжнародно-правового спілкування, також у передбачуваності і в керованості світу» [32, с. 465]. На наше переконання, сфера прав людини є одним із таких напрямів співробітництва, і центральне місце у глобальному вирішенні питання про права людини повинно належати саме ООН.

Отже, реформування механізмів ООН із захисту прав людини має бути частиною загальної програми реформування ООН. Зміни, що відбуваються у світі і вимагають зміни методів роботи ООН, не можна не враховувати під час розгляду організаційно-процедурних заходів системи ООН, що опікуються правами людини, передусім Генеральної Асамблеї ООН. Як вже зазначалося, Генеральна Асамблея час від часу створювала допоміжні органи для надання їй допомоги у здійсненні функцій у сфері прав людини. Прикладами таких органів є Спеціальний комітет з питання виконання Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, Спеціальний комітет проти апартеїду, Рада ООН щодо Намібії, Спеціальний комітет щодо міжнародного тероризму, Комісія з розслідування повідомлень про масові вбивства в Мозамбіку, Група експертів із проекту конвенції про територіальний притулок тощо. Крім того, Генеральна Асамблея ООН заснувала Управління Верховного комісара у справах біженців. Економічна

і соціальна рада також створила декілька допоміжних органів із прав людини, серед яких найбільш відомою була КПЛ. У свою чергу згадана Комісія також утворювала власні допоміжні органи. Слід також назвати низку контрольних конвенційних органів із прав людини, створених під егідою ООН, зокрема Комітет із прав людини.

Висновки і пропозиції. Таким чином, Генеральна Асамблея ООН має досить широкі повноваження у сфері прав людини, закріплені Статутом ООН. Ці повноваження є нормотворчими та імплементаційними. Вони базуються на загальному статутному принципі поваги до прав людини та на визначених Статутом ООН повноваженнях Генеральної Асамблеї сприяння загальній повазі та дотриманню основних прав і свобод людини. Це відкриває Асамблеї широкі можливості впливати на найширше коло питань, пов'язаних із захистом прав людини. Повноваження здійснювати контроль за дотриманням прав людини є одним із головних. Із цією метою Асамблея приймає резолюції в правозахисній сфері та створює допоміжні органи, серед яких найбільш значущими та впливовими є на цей час РПЛ (що замінила КПЛ) та Верховний комісар ООН з прав людини (ВКПЛ), який очолює Управління Верховного комісара з прав людини.

Список використаної літератури:

1. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного суда. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/995_010
2. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединённых Наций от 24 октября 1970 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569
3. Буроменський М.В. Міжнародний захист прав людини та права біженців : навч. посіб. Київ : Управління Верхов. Комісара ООН у справах біженців, 2002. С. 24.
4. Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. С. 75.
5. Davidson S. Human Rights. Buckingham : Open University Press, 1993. P. 64.
6. Международное право : учебник / А.Я. Капустин и др. ; под общ. ред. А.Я. Капустина. Москва : Гардарики, 2008. С. 305–307.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/ laws/show/995_004
8. Бурьянов С.А. Правовые основы, сущностное содержание и гарантии свободы совести. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 22.
9. Агеев В.Н. Международные стандарты в области ограничения прав и свобод личности. *Междунар. публ. и частное право*. 2008. № 4. URL: http://www.center-bereg.ru/o4214.html
10. Павлова Л. Современная концепция прав и свобод человека и ее трактовка Всеобщей декларацией прав человека 1948 г. *Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений*. 1998. № 5. URL: http://evolutio.info/content/view/249/49/
11. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. ; відп. ред. М.В. Буроменський. 7-ме вид. Харків : Консум, 2000. С. 296.
12. Фонд Наследия о деятельности сообщества Наций за океаном (информация из стран Америки). *ИТАР-ТАСС*. 1993. 18 авг. С. 11.
13. Малинин С.А. О критериях правомерности резолюций Генеральной Ассамблеи ООН. *Правоведение*. 1965. № 2. С. 113–123.
14. Міжнародне публічне право : підручник / В.М. Репецький та ін. ; ред. В.М. Репецький ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. С. 179.
15. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015
16. Мовчан А.П. Принцип всеобщего уважения прав человека и основных свобод. *Курс международного права* : в 7 т. ; отв. ред. И.И. Лукашук. М. : Наука, 1989. Т. 2: Основные принципы международного права. С. 148.
17. Goldsmith J.L., Posner E.A. The Limits of International Law. Oxford University Press, 2005. P. 132; Davidson S. Human Rights. Buckingham : Open University Press, 1993. P. 57.
18. Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека. Вена, 25 июня 1993 года. URL: http://www.un.org/ru/ documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml
19. Итоговый документ Всемирного саммита. Док. ООН A/RES/60/1 от 24.10.2005 г. § 9.
20. Vayre P., Vannineuse A. Le risque annoncé de la pratique chirurgicale. Complications – Dommages – Responsabilité – Indemnisation. Springer, 2003. P. 173.
21. Human Rights in the World Community. Issues and Action / ed. by R. Claude and B. Weston. Third Edition. University of Pennsylvania Press, 2006. 568 p.
22. Организация Объединённых Наций. Генеральная Ассамблея. Шестидесятая сессия. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 15 марта 2006 года. «Совет по правам человека». UN Doc. A/RES/60/251.
23. Лукашук И.И. Международное «мягкое» право. *Государство и право*. 1994. № 8–9. С. 159–167; Мицик В.В. Концепція «м'якого права» (soft

law). *Міжнародне право. Основи теорії* ; за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. С. 178–182.
24. Смірнова К. Концепція «м'якого» права (soft law) в міжнародному праві та праві Європейського Союзу. *Укр. часоп. міжнар. права*. 2012. № 3. С. 74–78.
25. Шалінська І.В. Акти «м'якого права»: поняття та значення у міжнародному правопорядку. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39605/17-Shalinska.pdf?sequence=1
26. Генеральная Ассамблея ООН. *Краткий курс лекций по дисциплине «Универсальные механизмы защиты прав человека».* URL: http://studme.org/18020215/pravo/generalnaya_assambleya_oon
27. Bowett's Law of International Institutions / eds. P. Sands, P. Klein. 5th ed. London : Sweet & Maxwell, 2001. P. 286–287.
28. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. Киев : Вища шк., 1980. С. 96–97.
29. Вельяминов Г.М. О понятии нормы международного права. *Советский ежегодник международного права. 1971.* Москва : Наука, 1973. С. 135.
30. Тункин Г.И. Теория международного права. Москва : Наука, 1970. С. 361.
31. World Conference on Human Rights. The Vienna Declaration and Programme of Action. June 1993. UN Doc. A/CONF/157/24.
32. Буроменський М.В. Міжнародне кримінальне право та кримінально-правова система України. *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 465.

Asiryan S. R. Control authorities of the UN General Assembly in human rights

The UN General Assembly's human rights competences are based on the UN Charter. An analysis of the statutory norms on human rights indicates that the concept of human rights protection in the UN Charter should be regarded as dynamic. As with many other issues of international legal regulation, the UN Charter sets the limits of regulation in its most general form. This in no way diminishes the value of the statutory rules. On the contrary, this whole complex is based on the recognition of the overwhelming strength of the UN Charter in the international legal system. In this way, a special international legal framework is created whereby the accession of any state to the UN Charter imposes on it the entire set of international legal obligations on human rights under the UN Charter in the sense in which it exists at the present time and not at the time of the Charter. We see the UN's tasks much wider than human rights alone. Therefore, "human rights protection" is a component of political and legal coercion to "respect for human rights." At the same time, "promotion and development" is a dynamic component that ensures the existence of prognostic functions at the main UN bodies that make it possible to shape world human rights policy. These statutory obligations preclude, in our opinion, any attempt by the State to deviate from them, since they cover the whole space of human life both at the time of the Charter and for the future. In this sense, human rights obligations under the UN Charter are, in our view, similar to those of States under the 1950 Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. The statutory principle of co-operation obliges UN member states to co-operate on all permissible international legal issues, including the protection of human rights. Accordingly, there is no general international legal restriction on the promotion and development of human rights, including as a major UN body responsible for human rights in the world, and for such subsidiary bodies as the RPL. The issue of monitoring their compliance in the world.

The reasons for including human rights issues on the agenda of the UN General Assembly may be: first, the request of individual states (generally this is not very common); the second is the Assembly resolution adopted at the previous session; third, a preliminary discussion of these issues at the UN ECOSOC, with a recommendation to address them at the General Assembly; fourth – discussion with other major UN bodies requesting the General Assembly to include the relevant issue on the agenda; Fifth – address of the Secretary-General of the United Nations; sixth, an appeal to the UN General Assembly of its subsidiary bodies initiating consideration of human rights issues. The UN General Assembly annually adopts at least thirty resolutions on human rights issues, with a large proportion of them initiated by its subsidiary body – the RPL.

The powers of the UN General Assembly in the field of human rights can be broadly defined as law-making and implementation, with a particular emphasis on implementation – much larger in scope. It is in the exercise of these functions that basic measures are taken to control the observance of the treaty and customary international human rights norms by States. Accordingly, the exercise of these powers requires their continuous improvement and approach to the urgent needs of modern international relations.

Key words: *UN Council, UN Charter, powers, sanctions, idea of the universality of human rights.*

УДК 341.241
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-31

Л. В. Перова
здобувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ООН

Стаття присвячена дослідженню проблем міжнародно-правового регулювання миротворчих операцій ООН. Наголошується на тому, що актуальність вивчення проблем міжнародно-правового регулювання миротворчих операцій ООН полягає як у теоретичному пошуку нових її форм, так і в реалізації цих форм у практиці міжнародних відносин.

Зазначено, що, в першу чергу проблеми полягають у відсутності чіткої нормативно-правової бази миротворчості, нездатності ООН ефективно застосовувати вже створені механізми для врегулювання конфліктів. Визначений масив правової бази ООН для проведення міжнародних миротворчих операцій та роль Статуту ООН як основоположного документа для діяльності всіх її органів.

З'ясовані концептуальні основи Статуту ООН як сучасного інструменту підтримання миру та безпеки у світі та механізми його використання як методу запобігання та врегулювання міжнародних конфліктів. Наголошено, що основою для будь-якої миротворчої місії є чіткий і точний мандат Ради Безпеки ООН, на базі якого здійснюється розгортання миротворчої операції. Наголошується, що Рада Безпеки ООН несе головну відповідальність за підтримання миру і безпеки.

З'ясовано, що Генеральна Асамблея ООН відіграє ключову роль у фінансуванні миротворчої діяльності, хоча безпосередньо не приймає політичні рішення з питань організації та проведення миротворчих операцій. Зазначено, що Статут ООН не містить достатньої та стабільної правової основи для проведення міжнародних миротворчих операцій із підтримання миру. Правовою основою для кожної операції є резолюції Ради Безпеки.

Визначено, що за відсутності в міжнародному праві юридично обов'язкового джерела, яке визначало би міжнародні миротворчі операції з підтримання миру в тому вигляді, як вони формуються і здійснюються у теперішній час, колишнім Генеральним секретарем ООН Дагом Хаммаршельдом була запропонована концепція «шостого з половиною розділу Статуту ООН».

Запропоновано внести поправки до ст. 42 Статуту ООН, яка містить весь потенціал стосовно проведення міжнародних миротворчих операцій із підтримання миру. Зазначено, що ст.ст. 39−51 Статуту ООН що стосуються проведення міжнародних миротворчих операцій, потребують переробки. Підсумовується, що питання розроблення комплексного, концептуального підходу до розв'язання всього спектру проблем миротворчості, основою якого має стати міжнародне законодавство, є нагальним та актуальним.

Ключові слова: *Статут ООН, Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН, миротворчі місії, миротворчість ООН.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації проблеми міжнародної миротворчості відіграють особливу роль. ООН, як впливове міжнародне об'єднання, за всю історію свого існування зробила вагомий внесок у визначення міжнародно-правових критеріїв та юридичних норм стосовно стратегії та тактики підтримання миру.

Вітчизняна наука акумулювала чимало цінних відомостей про чинне міжнародне право стосовно миротворчості ООН. Водночас є певна прогалина в інтегративному вивченні механізму міжнародно-правового забезпечення миротворчих операцій ООН із підтримання миру. Для його заповнення й видається необхідним охарактеризувати концептуальні аспекти функціонування та основні тенденції розвитку чинної системи правового регулювання міжнародних миротворчих операций ООН.

Треба зазначити, що досвід міжнародної миротворчості ООН не завжди успішний, а інструментарій, що склався, − вельми дале-

© Перова Л. В., 2019

кий від досконалості. Причинами цього явища є відсутність чіткої нормативно-правової бази миротворчості, нездатність ООН ефективно застосовувати вже створені механізми для врегулювання конфліктів і, отже, здійснювати основні функції, пов'язані з головною метою організації, спрямованою на підтримання міжнародного миру та збереження колективної безпеки.

Слід підкреслити, що конфлікти останніх років вражають особливою складністю та численністю. В таких умовах здатність ООН адекватно реагувати на наявні проблеми колективної безпеки сильно ускладнюється. Це й змушує багатьох науковців, політиків, державних діячів замислитися або над ефективним впровадженням вже наявних інструментів миротворчого процесу, або над розробленням нових.

Тому питання розроблення комплексного, концептуального підходу до розв'язання всього спектру проблем миротворчості, основою якого має бути міжнародне законодавство, є нагальним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі тема міжнародно-правового регулювання міжнародних миротворчих операцій не отримала ще достатнього освітлення. Попри велику кількість наукових праць із врегулювання збройних конфліктів, загальним питанням миротворчості ООН, колективної безпеки та дипломатії великих держав, конкретного міжнародно-правового дослідження концептуальних аспектів функціонування та основних тенденцій розвитку механізму правового регулювання миротворчих операцій ООН доволі мало.

Дослідженням цієї теми займалися такі відомі зарубіжні автори, як юристи-міжнародники Е. Аречага, Д. Брайерли, Т. Гишерт, А. Дервотт, М. Мулинена, М. Нордквіст, Ж. Пікте, А. Роберте. Серед вітчизняних та російських науковців треба зазначити Л.Є. Панченко, К.М. Бекяшева, Л.М. Бірюкова, І.П. Бліщенко, М.JI. Ентіна, С.А. Єгорова, Ю.Н. Жданова, Б.М. Кліменко, Ю.М. Колосова, Ю.Я. Міхеєва, А.П. Мовчана, Г.І. Морозова, О.І. Нікітіна, В.П. Романова, В.С. Семенова, Е.І. Скакунова, Б.Р. Тузмухамедова, Г.І. Тункіна, Н.А. Ушакова, В.Н. Федорова, С.В. Черніченко.

Мета статті – дослідити правову проблематику проведення міжнародних миротворчих операцій ООН та надати деякі пропозиції для розв'язання проблем миротворчості, основою якої є і має бути міжнародне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правове забезпечення проведення міжнародних миротворчих операцій – найголовніший аспект будь-якої операції. Миротворці зобов'язані керуватися кількома або всіма нормами внутрішнього права нації перебування та нації-відправника, міжнародного гуманітарного права, положень та мандатів регіональних організацій, угод про статус сил, інших галузей міжнародного права залежно від виду конфлікту та специфічної ситуації.

До правової бази ООН для проведення міжнародних миротворчих операцій належить низка правових документів: 1) Статут ООН, що регулює правові питання проведення миротворчих операцій; 2) Мандат конкретної миротворчої операції; 3) універсальні міжнародно-правові акти, що регламентують захист прав людини як у мирний, так і у воєнний час; 4) інші міжнародно-правові документи, а саме: Угода про статус дій (місій) (SOMA); Угода про статус збройних сил (SOFA); Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 р.; Конвенція ООН щодо безпеки персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу 1994 р.; меморандуми про взаєморозуміння між урядами країн-контрибуторів та ООН щодо надання ресурсів до миротворчої місії ООН; бюлетень Генерального секретаря ООН «Щодо застосування міжнародного гуманітарного права для Сил ООН із підтримки миру» 1999 р., технічні угоди між міністерствами оборони країн-контрибуторів та міжнародними організаціями.

Правовий захист персоналу ООН, який залучається до операцій із підтримання миру, передбачений такими нормативно-правовими актами: 1) Конвенція ООН щодо безпеки персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу 1994 р.; 2) Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 р.; 3) Право збройних конфліктів (для операцій із примушення до миру, за главою VII Статуту ООН).

Статут ООН [1] є основоположним документом для діяльності всіх її органів. Він покладає на Раду Безпеки ООН головну відповідальність за підтримання миру і безпеки, що дає йому змогу запроваджувати операції ООН із підтримання миру.

Розділ VI Статуту розглядає питання «мирного вирішення спорів». Розділ VII Статуту ООН містить положення, які передбачають «дії щодо загрози миру, порушення миру або актів агресії». Останнім часом Рада Безпеки посилається на цей розділ Статуту у процесі прийняття резо-

люцій, які санкціонують розгортання операцій ООН із підтримання миру в складних умовах постконфліктних ситуацій, у тих випадках, коли держава не спроможна забезпечити безпеку і правопорядок. Розділ VIII Статуту передбачає участь регіональних угод або регіональних органів діяльності з підтримання міжнародного миру і безпеки за умови, що такі угоди або діяльність таких органів сумісні з цілями і принципами розділу I Статуту ООН.

Основою для будь-якої миротворчої місії є чіткий і точний мандат, розроблений шляхом консультацій із державами-учасницями або зацікавленими сторонами, який охоплює всі основні елементи миротворчої операції. Виняток становлять ситуації на основі розділу VII Статуту (про примусові заходи для відновлення миру). Але основним критерієм є те, що держава, військовий контингент якої бере участь в операції з підтримання миру, мала бути абсолютно нейтральною до кожної з воюючих сторін і мати при цьому лише одну мету − врегулювати збройний конфлікт.

Розгортання миротворчої операції здійснюється на основі мандатів Ради Безпеки ООН. Вона приймає рішення про місце і час розгортання операції та вживає заходів у зв'язку з кризовими ситуаціями, розглядаючи кожен окремий випадок індивідуально і застосовуючи щодо кожного з них певний арсенал інструментів для врегулювання конфлікту. Рада Безпеки започатковує операції з підтримання миру шляхом прийняття резолюції, в якій формується мандат і визначаються масштаби місії. Крім того, Рада Безпеки на постійній основі здійснює нагляд за діяльністю операцій ООН із підтримання миру, в тому числі шляхом представлення періодичних доповідей Генерального секретаря і проведення спеціальних засідань Ради Безпеки для обговорення проведення конкретної операції.

Генеральна Асамблея ООН відіграє ключову роль саме у фінансуванні миротворчої діяльності, хоча безпосередньо не приймає політичні рішення з питань організації та проведення миротворчих операцій. Резолюція 377 (V) «Єдність на користь миру» Генеральної Асамблеї від 03.11.1950 р. [2] передбачає право Генеральної Асамблеї розглядати питання в тому випадку, якщо Рада Безпеки не в змозі виконувати свої обов'язки через розбіжності у поглядах постійних членів.

З розвитком конфлікту, його ескалації або врегулювання ООН проводить низку консультацій, щоб обрати найбільш ефективні заходи реагування з боку міжнародного співтовариства. На початковому етапі Генеральний секретар ООН може запросити надати стратегічну оцінку, щоб визначити всі можливі варіанти участі ООН. Якщо дозволяють умови безпеки, Секретаріат спрямовує місію з технічної оцінки на територію, де передбачається розгортання миротворчої операції. Місія з оцінки проводить огляд загальної обстановки у сфері безпеки, політичної, військової і гуманітарної ситуації, стан у сфері прав людини й аналізує можливі наслідки цих факторів для операції. На базі висновків і рекомендацій Генеральний секретар ООН готує доповідь для Ради Безпеки. У доповіді, як правило, представлені можливі варіанти розгортання миротворчої операції з урахуванням її масштабів і ресурсів.

Зрештою, приймається рішення, в якому кваліфікується певна подія, окреслюється заходи для вирішення ситуації, санкціонується проведення операції шляхом прийняття резолюції, в якій визначаються мандат і масштаби операції і детально прописуються завдання, які має виконати місія. Призначення всіх вищих посадових осіб (Спеціальний представник, Командуючий силами операції з підтримання миру, Комісар поліції і старший цивільний персонал) здійснює Генеральний секретар [3, с. 362].

У міжнародному праві відсутнє юридично обов'язкове джерело, яке визначало би міжнародні миротворчі операції з підтримання миру в тому вигляді, як вони формуються і здійснюються у теперішній час. За відсутності такого джерела колишнім Генеральним секретарем ООН Д. Хаммаршельдом була запропонована концепція «шостого з половиною розділу Статуту ООН» [4, с. 290].

Сенс її в тому, що нездатність ООН використовувати потенціал заходів із підтримання миру та примусу до миру, що закладений в її Статуті, викликала до життя заходи, що виходять за межі мирних заходів, що окреслені у Розділі VI, але й не отримують рівня використання збройних сил, котрі передбачені у Розділі VII [5, с. 8]. Така концепція є результатом доволі ліберального тлумачення Статуту ООН. Однак можна очікувати, що в умовах, коли практична потреба в застосуванні міжнародних миротворчих операцій із підтримання миру нарастає, а сам Статут не надає адекватних заходів їх регулювання, вона буде зберігати привабливість та своїх прихильників.

Статут ООН не містить достатньої та стабільної правової основи для проведення між-

народних миротворчих операцій із підтримання миру. Правовою основою для кожної операції є резолюції Ради Безпеки, які несуть правове навантаження, але вони є адміністративними актами, що мають цільове призначення та обмеження за часом дії. Не можна заперечувати значення інших документів ООН, зокрема матеріалів Ради Безпеки, доповідей Генерального секретаря, в яких висуваються принципи проведення міжнародних миротворчих операцій із підтримання миру, узагальнюється їх досвід, висуваються ідеї з їх удосконалення та розвитку.

Однак в юридичному сенсі лише деякі з цих документів можуть, у кращому разі, розцінюватися як допоміжні засоби тлумачення, іншими словами, як матеріали, що допомагають зрозуміти сутність міжнародних миротворчих операцій із підтримання миру, але не визначають їх правовий статус, права та обов'язки сторін, так чи інакше причетних до їх здійснення тощо. Іншими словами, між основоположним документом − Статутом ООН, який прямо не передбачає міжнародні миротворчі операції з підтримання миру, − і резолюціями Ради Безпеки, які санкціонують операцію та формулюють її мандат, є значна прогалина.

В умовах зростаючого числа та різноманіття сучасних міжнародних миротворчих операцій відсутність стабільної правової основи ускладнює вироблення мандату, знижує ефективність операцій, згубно впливає на довіру світової спільноти до такої форми підтримання міжнародного миру та безпеки.

Найбільш практичним засобом заповнення цієї прогалини стало би прийняття поправок до Статуту ООН шляхом змін окремих статей або навіть включення нового спеціального розділу. Наприклад, чому би не внести поправку в ст. 40 Статуту ООН, в якій йдеться про повноваження Ради Безпеки ООН вживати тимчасові заходи для попередження погіршення ситуації, що загрожує міжнародному миру і безпеці, або в ст. 41 Статуту ООН, що регулює вжиття заходів, не пов'язаних із використанням збройних сил, доповнивши одну з них абзацем, що в загальних рисах регулює проведення міжнародних миротворчих операцій.

Сили, що беруть участь у міжнародних миротворчих операціях під курівництвом ООН, не можна назвати збройними силами, як їх розуміє Статут, так що така поправка могла би здатися цілком доречною. В реальності прийняття поправок є найменш імовірним шляхом нормативного врегулювання міжнародних миротворчих операцій.

Про це свідчить досвід довгих та безрезультатних спроб зміни деяких положень Статуту, у тому числі прийняття поправок із такого важливого і чутливого питання, як обґрунтування миротворчих операцій із підтримання миру. Крім того, багатокомпонентний і багатофункціональний характер сучасних міжнародних миротворчих операцій робить нереальною та недоцільною їх жерстку фіксацію в тому чи іншому розділі або статті Статуту ООН. Сучасні міжнародні миротворчі операції можуть складатися з військового, цивільного, поліцейського компонентів; вони можуть виконувати функції з підтримання миру, примусу до миру або встановлення миру.

Можна запропонувати інший варіант: розробку конвенції ООН, що конкретизує положення Статуту ООН стосовно миротворчих операцій із підтримки миру. Мова могла би йти про розробку рамкового документа, що встановлює, насамперед, понятійний апарат, а також загальні та оперативні принципи проведення міжнародних миротворчих операцій, основи статуса їх учасників. Рамковий документ у подальшому міг би доповнюватися спеціальними угодами, що більш детально регулюють окремі аспекти проведення міжнародних миротворчих операцій [6, с. 72].

З юридичної точки зору така конструкція цілком коректна та спирається на вже наявний досвід. Наочний приклад – це Конвенція 1981 р. про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, яка може вважатися такою, що завдає надмірні ушкодження або має невибіркову дію [7, с. 31]. Текст Конвенції містить загальні положення, а конкретні заборони на уламки, що неможливо виявити, міни-пастки, запальну зброю, засліплюючий лазер, включені до протоколів, що додаються до Конвенції.

У рамках ООН існують органи, де такий документ може бути розроблений, − це Спеціальний комітет з операцій із підтримання миру та Комісія міжнародного права. Є вже і окремі елементи, які могли би бути допрацьовані та скласти як рамкову конвенцію, так і конкретизуючі її угоди. Це робочі документи Ради Безпеки, наприклад, Записка його Голови від 28.05.1993 р., яка містить перелік оперативних принципів проведення миротворчих операцій. Сюда можна зарахувати доповідь Генерального секретаря ООН 1990 р., яка

включає типову угоду про статус сил під час проведення міжнародних миротворчих операцій [8]. До запропонованої структури могла би бути зарахована вже укладена Конвенція про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу 1994 р. [9]. Зрештою, це зростаюча група угод, в яких держави-члени ООН повідомляють Секретаріат ООН про ресурси, які вони зможуть надати для проведення міжнародної миротворчої операції.

Висновки та пропозиції. Міжнародно-правове регулювання миротворчих операцій ООН із концептуальної точки зору не зовсім достатнє для вирішення найважливіших задач міжнародної миротворчості. Потрібно уникати «подвійного стандарту» у плануванні, розробці та реалізації миротворчих операцій. Ст.ст. 39−51 Статуту ООН, які стосуються проведення миротворчих операцій, потребують переробки. Ст.ст. 45−47, що стосуються Воєнно-Штабного комітету ООН, який з середини 1947 р. фактично не діє, доцільно скасувати.

Необхідно внести поправки до ст. 42 Статуту ООН, яка містить весь потенціал стосовно проведення миротворчих операцій із підтримання миру. Ці поправки мають містити правове обґрунтування застосування збройних сил, визначати відповідальність за порушення в процесі проведення операцій тощо. ООН у своїй миротворчій діяльності має враховувати нові обставини у світі, що змінюється, та знаходити нові прийоми миротворчості з урахуванням всіх можливостей чинного міжнародного права.

Список використаної літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1948 р. Київ : Представництво ООН в Україні. 2008. 67 с.
2. Єдність на користь миру: Резолюція Генеральної Асамблеї № 377 (V) від 3 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_600. (дата звернення: 14.10.2019).
3. Панченко Л.Є. Міжнародно-правова та внутрішньо-правова регламентація проведення міжнародної миротворчої діяльності. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 3. С. 361−366.
4. Eliasson J. Preventive Diplomacy. *The adventure of peace : Dag Hammarskjold and the future of the United Nations.* Ney-York, 2006. P. 286-297
5. Myron Nordquist. What Color Helmet? Reforming Security Council Peacekeeping Mandates. Newport Paper. Number Twelve. Aug., 1997. 86 p.
6. Тузмухамедов Б.Р. Некоторые правовые проблемы операций по поддержанию мира (взгляд исследователя с практическим опытом). *Московский журнал международного права.* 1999. № 1. С. 69−84.
7. Сборник международных договоров СССР. Вып. XXXIX. Москва, 1985. С. 24–35.
8. Типовое соглашение о статусе сил между Организацией Объединенных Наций и странами, в которых проводятся операции: доклад Генерального секретаря A/45/594. 9 October 1990. UNPOC Handout: SWEDINT, 2002.
9. Конвенция о безопасности персонала ООН и связанного с ней порсонала: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 09.12.1994 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/un_personnel_safety.sht (дата обращения: 13.10.2019).

Pierova L. V. Problems of international legal regulation of UN Peacekeeping Operations

The article is devoted to the study of problems of international legal regulation of UN peacekeeping operations.It is emphasized that the relevance of studying the problems of international legal regulation of UN peacekeeping operations lies both in the theoretical search for new forms of it and in the implementation of these forms in the practice of international relations.

First of all, the problems are the lack of a clear legal framewoek for peacekeeping, the inability of the UN to effectively apply the mechanisms already in place to resolve conflicts. An array of the UN legal framework for international peacekeeping and the role of the UN Charter as a fundamental document for the activities of all its bodies have been identified.

The conceptual underpinnings of the UN Charter as a modern tool for peace and security in the world and the mechanisms for its use as a method of preventing and resolving international conflicts have been clarified. It is emphasized that the basis for any peacekeeping mission is a clear and precise mandate of the UN Security Council, on the basis of which a peacekeeping operation is deployed. It is emphasized that the UN Security Council is primarily responsible for maintaining peace and security.

It is revealed that the UN General Assembly plays a key role in financing peacekeeping activities, although it does not directly take political decisions on the organization and conduct of peacekeeping operations. It is noted that the UN Charter does not contain a sufficient and stable legal basis for conducting international peacekeeping operations. The legal basis for each operation is the Security Council resolutions.

It is determined that, in the absence of a legally binding source in international law, which would define international peacekeeping operations as they are now shaped and implemented, former Secretary-General Doug Hammarscheld proposed the concept of a "six-and-a-half chapter UN Charter".

It is proposed to amend Article 42 of the UN Charter, which has the full potential of conducting international peacekeeping operations. Articles 39−51 of the UN Charter concerning the conduct of international peacekeeping operations need to be revised. It is concluded that the issue of developing a comprehensive, conceptual approach to solving the whole range of peacekeeping issues, which should be based on international law, is urgent and relevant.

Key words: *UN Charter, UN Security Council, UN General Assembly, peacekeeping missions, UN peacekeeping.*

УДК 342 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-32

Г. М. Котляревська
доцент кафедри теорії держави і права та конституційного права
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ

У статті розглянуто теоретико-правові засади притягнення до адміністративної відповідальності за порушення права громадян на звернення. Визначено, що адміністративному правопорушенню, якого передбачено ст. 2123 Кодексу України про адміністративні правопорушення, притаманно ряд загальних та спеціальних ознак. До спеціальних ознак віднесено такі: правопорушення полягає у порушенні встановлених законом вимог щодо порядку прийняття звернення або вимог щодо процедури розгляду звернень; воно є протиправним винним діянням, якого може бути вчинено посадовими особами, уповноваженими на розгляд та прийняття звернень; посягає на сферу суспільних відносин, яких пов'язано зі здійсненням публічного адміністрування та забезпеченням прав і свобод громадян; матеріально-правовою основою притягнення до відповідальності є сукупність нормативно-правових актів у сфері забезпечення права на звернення тощо.

Проаналізовано склад адміністративного правопорушення, якого передбачено ст. 2123 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме його об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Визначено, що родовим об'єктом порушення права на звернення є суспільні відносини, яких пов'язано зі встановленим порядком управління, а безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, яких пов'язано із механізмом дотримання вимог щодо регламентованого нормами права порядку дій у сфері публічного адміністрування щодо прийняття та розгляду звернень громадян, якого спрямовано на реалізацію та поновлення соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів людини та громадянина.

Встановлено, що суб'єктом проступку у вигляді порушення права на звернення є фізична особа, яка здійснює особливий вид професійній діяльності, є посадовою особою органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, якої уповноважено приймати, розглядати звернення та приймати за ними рішення.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, звернення громадян, право на звернення, процедура розгляду звернення, склад правопорушення.*

Актуальність теми дослідження. Забезпечення реалізації громадянами наданих їм прав, свобод та законних інтересів загалом та забезпечення права на звернення, зокрема, досягається через можливість притягнення до відповідальності посадових осіб за порушення законодавства про звернення громадян, що має прояв у: по-перше, сприянні запобіганню вчинення публічними службовцями порушень норм чинного законодавства, виявленні та усуненні передумов виникнення таких правопорушень; по-друге, припиненні правопорушень у разі їх вчинення; по-третє, відновленні порушених прав громадян. Важливою умовою реалізації права на звернення є впровадження дієвого механізму притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства у вказаній сфері, що одночасно виступає гарантією забезпечення законності у діяльності суб'єктів владних повноважень. Теоретично вірне обґрунтування визначення підстав притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення у формі порушення законодавства про звернення громадян сприятиме однозначності правозастосування та виокремленні напрямків його вдосконалення. Таким чином, теоретична та практична значимість обраної теми, а також її актуальність не викликає сумнівів.

Ступінь розробленості проблеми. Науковими розробками, які охоплюють питання загальних засад притягнення до адміністратив-

© Котляревська Г. М., 2019

ної відповідальності займалися такі теоретики та практики, як: В.Б. Авер'янов, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, І.В. Бойко, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, А.М. Новицький, В.Г. Перепелюк, В.С. Цимбалюк, Ю.С. Шемшученко та ряд інших.

У той же час, теоретичне підґрунтя притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про звернення громадян потребує наукового переосмислення, зокрема, щодо єдиного теоретико-правового підходу до визначення підстав притягнення до відповідальності за вчинення правопорушення, якого передбачено положеннями ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Саме тому, **метою статті** є окреслення особливостей притягнення до відповідальності за порушення законодавства про звернення громадян в Україні.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, необхідно зазначити, що інститут звернень громадян має двояке функціональне призначення: з одного боку, його спрямовано на залучення населення до публічного адміністрування, вирішення державних і суспільних справ та активного впливу громадян на функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а з іншого – на відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань [6].

Право на звернення передбачено ст. 40 Конституції України, якою встановлено, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [7].

Загальні засади практичної реалізації права на внесення до органу державної влади пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривання недоліків у їх роботі, оскарження дії посадових осіб, державних і громадських органів встановлено Законом України «Про звернення громадян». При цьому, ст. 25 Закону України «Про звернення громадян» встановлено, що посадових осіб, які порушили законодавство про звернення громадян, може бути притягнуто до кримінальної, адміністративної, чи цивільної відповідальності [10].

Нормативною підставою притягнення до адміністративної відповідальності в означеній сфері є ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, якою передбачено адміністративне правопорушення у вигляді незаконної відмови у прийнятті та розгляді звернення, інше порушення Закону України «Про звернення громадян» [4].

Необхідно акцентувати увагу на тому, що ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення адміністративне правопорушенням (проступок) визначено як протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. При цьому, адміністративний проступок може бути вчинено лише у формі діяння. Разом із тим, таке діяння може бути вчинено як у формі дії (активна форма), так і у формі бездіяльності (пасивна форма). Як справедливо зазначає В.К. Колпаков, «із цієї ознаки випливає важливий висновок, що думки, бажання чи інші вияви психічної діяльності не мають юридичного значення і не можуть бути адміністративним проступком» [5, с. 25].

Слід вказати, що проступку у вигляді порушення вимог права громадян на звернення притаманні як загальні, так і особливі ознаки. Так, до загальних ознак належать такі: 1) правопорушення виступає суспільно небезпечним діянням; 2) правопорушення являється протиправною дією чи бездіяльністю; 3) правопорушення являється винною (умисною або необережною) дією чи бездіяльністю; 4) правопорушення посягає на об'єкти, які знаходяться під охороною адміністративного законодавства; 5) правопорушення являється фактичною підставою для притягнення до адміністративної відповідальності; 6) за вчинення правопорушення передбачено застосування санкцій, яких передбачено адміністративним законодавством тощо.

Щодо окреслення специфіки адміністративного проступку у вигляді порушення права громадян на звернення, то її опосередковано тим, що: таке протиправне винне діяння виражено у порушенні встановлених законом вимог щодо порядку прийняття звернення або вимог щодо процедури розгляду звернень; є протиправним винним діянням, якого може бути вчинено посадовими особами, яких уповноважено на розгляд та прийняття звернень; посягає на сферу суспільних відносин, яких пов'язано зі здійсненням публічного адміністрування та забезпеченням прав і свобод громадян; матеріально-правовою основою притягнення до відповідальності є сукупність

нормативно-правових актів у сфері забезпечення права громадян на звернення тощо.

Слід зазначити, що адміністративному правопорушенню, яке полягає у незаконній відмові у прийнятті та розгляді звернення або іншому порушені Закону України «Про звернення громадян», є притаманним конкретний склад. Слід також вказати, що під складом правопорушення розуміється сукупність закріплених у правових нормах об'єктивних та суб'єктивних ознак, якими створено цілісне відображення про визначений вид правопорушення, і які є єдиною фактичною підставою для притягнення до юридичної відповідальності. Склад правопорушення, яке полягає у незаконній відмові у прийнятті та розгляді звернення або іншому порушені Закону України «Про звернення громадян», утворюють: об'єктивні ознаки: об'єкт правопорушення та об'єктивна сторона правопорушення; суб'єктивні ознаки: суб'єкт правопорушення та суб'єктивна сторона правопорушення [3, с. 261].

При цьому, родовим об'єктом порушення права на звернення є суспільні відносини, яких пов'язано зі встановленим порядком управління. Разом із тим, не можна залишити поза увагою той факт, що у законодавстві України сутність поняття «встановлений порядок управління» не визначено. Разом із тим, під «порядком» розуміють певним чином врегульований стан суспільних відносин; стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил [1, с. 88].

Щодо встановленого порядку управління, то це певним чином врегульований стан діяльності органів виконавчої влади під час: а) реалізації їхніх повноважень щодо керованих об'єктів зовнішнього суспільного середовища; б) виконання місцевими державними адміністраціями повноважень органів місцевого самоврядування, делегованих відповідними місцевими радами; в) керування вищими органами виконавчої влади діяльністю нижчих органів; г) керування роботою державних службовців всередині апарату кожного органу виконавчої влади; а також діяльності поза межами діяльності органів виконавчої влади, а саме: всередині апаратів будь-яких інших (крім органів виконавчої влади) органів державної влади – з боку їх керівників щодо інших службовців (наприклад, в апаратах парламенту, судів, органів прокуратури тощо); всередині державних підприємств, установ і організацій – з боку їх адміністрацій щодо решти персоналу; з боку тих чи інших уповноважених державою суб'єктів у процесі управління державними корпоративними правами; з боку різноманітних дорадчо-консультативних органів, утворюваних державними органами в частині виконання наданих їм організаційно-розпорядчих повноважень щодо інших органів, посадових осіб.

Варто відзначити, що здійснення управління спрямовано на задоволення публічного інтересу і не може здійснюватися винятково на підставі приватного розсуду, оскільки це неминуче призведе до порушень прав, свобод і законних інтересів приватних осіб, а також розбалансування діяльності самої публічної адміністрації. Публічне ж право регулює побудову та функціонування, насамперед, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також інших суб'єктів (наприклад, суб'єктів делегованих повноважень), що мають забезпечувати реалізацію публічних інтересів [2, с. 57].

Таким чином, родовим об'єктом порушення права на звернення громадян є суспільні відносини, яких пов'язано зі встановленим порядком управління, а безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, яких пов'язано із механізмом дотримання вимог відносно регламентованого нормами права порядку дій у сфері публічного адміністрування щодо прийняття та розгляду звернень громадян, якого спрямовано на реалізацію та поновлення соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів людини та громадянина.

Разом із тим, об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішня сторона протиправної діяльності. Необхідно відмітити, що описуючи те чи інше правопорушення, законодавець частіше вказує на ознаки саме об'єктивної сторони. До них належать: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), наслідки й причинний зв'язок між ними. Натомість, ознаками об'єктивної сторони порушення права громадян на звернення являється те, що вказане правопорушення є діянням, якого вчинено у формі: незаконної відмови у прийнятті звернення, незаконної відмови у розгляді звернення чи іншого порушення Закону України «Про звернення громадян» [4].

У свою чергу, для встановлення ознак незаконної відмови у прийнятті звернення необхідно звернутися до положень ст. 7 Закону України «Про звернення громадян», у якій зазначено, що звернення, яких оформлено належним чином і подано у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Говорячи ж про формальні вимоги, які висуваються до звернення, то до них можна віднести такі: обов'язковість зазначення прізвища, ім'я, по батькові автора; викладення суті порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги; використання української мови як мови звернення відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [8]; відсутність у змісті закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини; дотримання вимог суб'єктності; відсутність ситуації, за якої звернення адресовано одному і тому ж органу від одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті тощо [10].

Якщо ж говорити про спосіб подання, то це певна дія (послідовність дій), прийом або система прийомів, яка дає можливість подати звернення. Звернення може бути подано поштою, з використанням Інтернету, засобів електронного зв'язку (електронне звернення), за допомогою засобів телефонного зв'язку, на особистому прийомі, через уповноважену особу [9].

Таким чином, наприклад, не заслуховування звернення через засоби телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії» або на особистому прийомі буде детермінувати об'єктивну сторону правопорушення, передбаченого ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

В цілому, виходячи зі змісту сучасних наукових підходів, для встановлення ознак незаконної відмови у розгляді звернення необхідно виходити з того, що таке звернення прийнято суб'єктом, до якого його направлено. Загалом, звернення має бути розглянуто у термін, не більше одного місяця від дня його надходження, а те, яке не потребує додаткового вивчення – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня його отримання. При цьому, загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

Що стосується специфіки розгляду електронної петиції, то орган, до якого подано петицію, повинен розпочати її розгляд, що має бути відображено на офіційному веб-сайті, не пізніше як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на підтримку електронної петиції, а в разі отримання електронної петиції від громадського об'єднання – не пізніш як через два робочі дні після отримання такої петиції. Розгляд електронної петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду [4]. Порушення встановлених строків для розгляду звернення також буде утворювати об'єктивну сторону правопорушення, передбаченого ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Крім того, якщо питання, яких порушено в одержаному органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, об'єднаннями громадян або посадовими особами зверненні, не входять до їх повноважень, – воно в термін не більше п'яти днів пересилається за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення [10]. Тобто, якщо вказані суб'єкти протягом п'яти днів не передадуть за належністю відповідному органу чи посадовій особі звернення – вказане діяння буде характеризувати об'єктивну сторону правопорушення, передбаченого ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Слід вказати також, що для того, щоб визначити протиправне діяння, яке є порушенням положень Закону України «Про звернення громадян», необхідно звернути увагу на вимоги ст. 19 Закону України «Про звернення громадян», зі змісту яких приходимо до висновку, що правопорушення, передбачене ст. 212^3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, може виражатися у такому:

під час перевірки та вирішення заяви чи скарги не дотримано принципів об'єктивності, всебічності та своєчасності;

не складено мотивованої постанови у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації при розгляді звернення;

не забезпечено доступ громадянина до засідання відповідного органу, що розглядає його звернення, за наявності відповідного прохання;

не скасовано або не змінено оскаржуваних рішень у випадках, передбачених законодавством України, якщо вони не відповідають закону або іншим нормативним актам;

відсутність невідкладного вжиття заходів до припинення неправомірних дій, виявлення, усунення причин та умов, які сприяли порушенням;

неповідомлення письмово громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;

відсутність вжиття заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті ущемлення його прав чи законних інтересів тощо [10].

Суб'єктивна сторона характеризує внутрішню сторону порушення права на звернення, а саме внутрішнє (психічне) ставлення суб'єкта проступку до вчиненого ним діяння та його шкідливих наслідків. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони порушення права на звернення є вина, яка може виражатися як у формі умислу, так і у формі необережності.

Що стосується суб'єкта проступку у вигляді порушення права на звернення, то ним є фізична особа, яка здійснює особливий вид професійної діяльності, є посадовою особою органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, якої уповноважено приймати, розглядати звернення та приймати за ними рішення.

Висновки. Підсумовуючи роздуми стосовно теоретико-правових засад притягнення до адміністративної відповідальності за порушення права громадян на звернення, відмітимо, що підставою притягнення до адміністративної відповідальності за порушення права на звернення є вчинення особливого виду адміністративного правопорушення, якого спричинено функціональним призначення інституту звернення громадян. Разом із тим, вказане правопорушення характеризується такими особливостями: полягає у порушенні встановлених законом вимог щодо порядку прийняття звернення або вимог щодо процедури розгляду звернень; є протиправним винним діянням, якого може бути вчинено посадовими особами, яких уповноважено на розгляд та прийняття звернень; посягає на сферу суспільних відносин, яких пов'язано зі здійсненням публічного адміністрування та забезпеченням прав і свобод громадян; матеріально-правовою основою притягнення до відповідальності є сукупність нормативно-правових актів у сфері забезпечення права на звернення тощо. У той же час, оцінюючи прогресивність сформованих на сучасному етапі засад інституту звернення громадян, вбачається, нагальною є потреба подальшого поглибленого вивчення питань практичного застосування положень законодавства України про звернення громадян.

Список використаної літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1427 с.
2. Загальне адміністративне право: підручник [Гриценко І.С., Мельник Р.С., Пухтецька А. А. та інші]; за заг. ред. І.С. Гриценка. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник. М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1984. № 51. Ст. 1122.
5. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право). Навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
6. Конституційне право громадян на звернення до органів державної влади: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 04.04.2012 р. № n0006323-12 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-12/card6#Public
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII URL : https://zakon. rada. gov.ua/laws/show/2704-19#n2
9. Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 р. № 348 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-97-%D0% BF
10. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

Kotliarevska H. M. Features of bringing to administrative liability for the violation of the right to appeal

The article deals with the examination of theoretical and legal fundamentals of brining to administrative liability for the violation of citizens' right to appeal. It is established that the administrative offence, which is stipulated in Art. 212 of the Code on Administrative Offences of Ukraine, is characterized by a set of general and special features. Special features are as follows: an offence involves breaching statutory requirements for the procedure for receiving appeals or requirements

for the procedure for examining appeals; this is an unlawful act which may be committed by official authorized to examine and accept appeals; it interferes with the area of social relations, which are associated with the exercise of public administration and enforcement of rights and freedoms of citizens; substantive basis of bringing to liability is a complex of regulatory legal acts in the area of enforcement of the right to appeal etc.

The author has analyzed elements of the administrative offence, which are fixed in Art. 212 of the Code on Administrative Offences of Ukraine, namely, its objective and subjective attributes. It is determined that the generic object of the breach of the right to appeals is social relations, which are associated with the mechanism of compliance with the requirements for a regulated procedure in the area of public administration towards the exercise and renewals of socio-economic, political and personal rights and legitimate interests of a man and a citizen.

The article establishes that the subject of an offence in the form of the violation of the right to appeals is a physical entity, who performs the special type of professional activity, an official of state or local self-government authorities, enterprise, establishment, organization, civil group, mass media, who is authorized to accept, examine appeals and render decisions.

Key words: *administrative liability, administrative offence, citizens' appeals, right to appeal, offence details.*

УДК 342 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-33

М. О. Куц
аспірант
Класичного приватного університету

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

У статті автор зазначає, що попередження називається таким не тільки тому, що направлено на досягнення певних цілей, а й тому, що вимагає спеціальних знань, які необхідні для аналізу інформації, отриманої в ході моніторингу податкової сфери, і розробки комплексних планів перспективної роботи і реагування, реалізації та застосування заходів попередження окремих видів податкових правопорушень. Система попереджувальних заходів в податковій сфері повинна ґрунтуватися на організації, регулювання, закріплення чітких повноважень посадових осіб податкових органів, які здійснюють заходи попереджувального характеру.

Цілями попереджувальної діяльності в податковій сфері є правовий вплив на волю, свідомість, поведінку людей, запобігання вчиненню правопорушення, запобігання загрози суспільній і особистій безпеці, регулювання належної поведінки учасників податкових правовідносин. Запобіжні заходи здійснюються, в першу чергу, в профілактичних цілях, тобто мають профілактичну спрямованість.

Діяльність з попередження правопорушень в сфері податкових правовідносин, на нашу думку, повинна здійснюватися як в частині подолання об'єктивно-негативних факторів у розвитку національної економіки, так і суб'єктивного фактора для створення умов формування у населення психології сумлінного платника податків.

В частині побудови системи попереджувальної діяльності в сфері оподаткування ми пропонуємо виділяти такі стадії (етапи) як: профілактика, запобігання, припинення (виявлення і вжиття заходів шляхом реагування щодо вже здійснених податкових правопорушень). Профілактика податкових правопорушень повинна розглядатися, на наш погляд, як виявлення передумов до їх вчинення платниками податків з наміром здійснити протиправне публічним фінансовим інтересам держави порушення податкового законодавства України, яке слід ідентифікувати в установленому законом порядку і на яке в результаті такої ідентифікації слід впливати з виховною метою.

Попередження податкових правопорушень є виявленням та усуненням девіантної поведінки платника податків, встановлення осіб із соціальною установкою на порушення норм податкового законодавства України й асоціальною поведінкою відносно інтересів держави і суспільства та здійснення коригувального впливу на них.

Припинення ж реалізується в момент проведення податковими органами камеральної або документальної виїзної податкової перевірки, перевірки інформації і документів, що надійшли від різних суб'єктів до податкових органів з метою прийняття після виявлення такого правопорушення адекватних заходів по вже здійсненим податковим правопорушенням, можливості недопущення їх здійснення, а також настання шкідливих наслідків як для бюджету так і для платника податків.

Ключові слова: *податковий контроль, перевірка, податковий орган, податки і збори, податкове законодавство, попередження, профілактика, протидія, податкове правопорушення.*

Вступ. Податки є необхідною ланкою економічних відносин в суспільстві. Від їх своєчасного і повного надходження до Державного бюджету України залежить не тільки виконання соціально-економічних програм, але і благополуччя всієї держави.

Податкові правопорушення в Україні досить поширені явища, які суттєво перешкоджають проведенню соціально-економічних реформ і ставлять під загрозу інтереси фінансової безпеки держави. У зв'язку з цим, вивчення правової природи, юридичний аналіз елементів

© Куц М. О., 2019

складу податкових правопорушень дозволить знайти більш ефективні прийоми і способи протидії деструктивним проявам в сфері податків і зборів, визначити шляхи вдосконалення чинного податкового законодавства України і практики роботи ДПС України.

Постановка завдання. Визначити правовий зміст попереджувальної діяльності податкових органів України.

Результати. Традиційно попередження протиправних діянь, заборонених правовою нормою, розглядається з позицій кримінального законодавства. Нами досліджено великий обсяг наукових праць вчених в цій галузі знань і ми обстоюємо позицію, що є необхідним і важливим використовувати накопичений досвід кримінологів у попереджувальній діяльності податкових органів. Однак, податкові правопорушення мають свою правову специфіку. Правова конструкція податкового злочину виходить за рамки податкового законодавства, не дивлячись на наявність суміжних складів податкового правопорушення та злочину. Різноманіття видів податкових правопорушень та злочинів обумовлено зростанням «інтелектуальних» правопорушень у податковій сфері, юридичні конструкції яких вимагають розробку особливих запобіжних заходів. Очевидним є і брак певних методичних рекомендацій щодо організації профілактики цих злочинів податковими органами.

Держава в особі законодавчих і виконавчих органів влади систематично, аналізуючи практику застосування норм податкового законодавства, виявляє на кожному наступному етапі свого розвитку механізми і інструменти вдосконалення попереджувальної роботи щодо дотримання податкового законодавства.

В сучасних умовах проведення різноманітних реформ, в тому числі податкової, підвищується інтерес держави до питань вдосконалення податкового адміністрування і розширення його предмета.

У роботах вітчизняних юристів є цілий ряд положень й висновків методологічного порядку, які прямо або побічно стосуються попередження податкових правопорушень, а також проведено ряд теоретичних і прикладних досліджень, присвячених проблемам правозастосовчої діяльності державних органів, спрямованих на протидію податковим правопорушенням: С.В. Василенко, Л. К. Воронова, О. П. Гетманець, О. Л. Дмитрик, Л. М. Касьяненко, Ю. О. Костенко, І. Є. Криницький, М. П. Кучерявенко, О. А. Лукашев, О. М. Мінаєва, А. О. Монаєнко, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, О. В. Покатаєва, Н. Ю. Пришва, В. О. Рядінська, Л. А. Савченко, О. В. Солдатенко, Н. Я. Якимчук та ін.

Безсумнівно, роботи вищенаведених науковців зберігають велике теоретичне і практичне значення для розвитку вітчизняної теорії і практики з питань податкового контролю, попередження податкових правопорушень, однак, переважно вони були спрямовані на вивчення фінансової відповідальності за податкові правопорушення, податкового процесу, податкових процедур тощо. У той же час в сучасних умовах ринкових перетворень, податкових реформ, кризи світового соціуму розробка підвищених вимог до контролюючих органів, нових тенденцій в розвитку конфліктних відносин в сфері податків і зборів, необхідні нові дослідження.

Розробка науково обґрунтованої методології вивчення податкових правопорушень дозволить успішно вирішувати і прикладні аспекти їх попередження.

Серед основних податкових правопорушень, які виявляються під час проведення документальних перевірок податковими органами останнім часом, можна виділити наступні:

1. Безпідставне формування витрат та податкового кредиту внаслідок здійснення нереальних господарських операцій, а саме неможливість здійснення безпосереднім «контрагентом» та передуючими псевдопостачальниками реальної господарської діяльності та конкретної операції у зв'язку з: відсутністю у власності/користуванні будь-яких об'єктів оподаткування та не придбання будь-яких послуг (оренди приміщення, транспортних, комунальних послуг тощо), які б дозволяли провадити господарську діяльність; відсутністю реального джерела походження товарів; відсутністю за місцезнаходженням, з якого мало б проводиться систематичне ведення господарської діяльності; відсутністю або незначною кількістю персоналу, що не дозволяє провадити господарську діяльність; нарахуванням заробітної плати менше за мінімальну; відсутністю даних щодо зберігання і транспортування товару, виходячи із його фізичних характеристик і обсягу; інформацією про визначення «постачальників» «суб'єктами фіктивного підприємництва»; «учасниками транзитно-конвертаційних груп».

2. Не здійснення нарахувань податкових зобов'язань з ПДВ за рахунок не визначення частки використання податку на додану вартість за придбаними товарами/послугами та/або необоротними активами між оподатковуваними та неоподатковуваними операціями.

3. Невключення до доходу від усіх видів діяльності, сум кредиторської заборгованості щодо якої минув термін позовної давності.

4. Непідтвердження витрат та податкового кредиту документами податкового та бухгалтерського обліку.

5. Включення до складу податкового кредиту вартості товарів/послуг, що використані не в господарській діяльності.

Крім того, залучались до фінансування суб'єкти, які не сплачують податки з отриманих коштів (інститути спільного інвестування, якими управляють компанії з управління активами (КУА); використання житлово-будівельних (споживчих) кооперативів (кошти для здійснення будівництва надходять у вигляді пайових внесків); завищення собівартості об'єкта, що будується, за рахунок використання будівельних матеріалів невідомого походження.

Процес формування норм податкового законодавства виявив особливу актуальність правової регламентації фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень, оскільки відбувається помітне зниження ефективності профілактичної діяльності податкових органів, що певною мірою є наслідком недостатньо опрацьованого і обґрунтованого вирішення деяких питань податкового права. Використання в попередженні цих правопорушень тільки фінансових санкцій (штрафів та пені) не завжди приносить очікуваного позитивного ефекту.

Правозастосовні заходи державно-правового впливу на осіб зобов'язаних виконувати за Конституцією та Податковим кодексом України свої обов'язки перед бюджетом є не що інше як врегульовані нормами податкового права правові форми і методи діяльності спеціально уповноважених на те органів влади та їх посадових осіб. До них слід віднести правові та неправові (організаційні) форми впливу. Правовою формою впливу є видання нормативно-правових актів, в тому числі актів тлумачення, актів застосування норм права. Право виконує свою соціальну функцію регулятора суспільних відносин лише в тих випадках, коли належним чином забезпечена його реалізація.

Серед неправових форм впливу можливо виділити наступні організаційні форми:

– здійснення організаційно-штатних дій: зі створення груп, основним напрямком діяльності яких буде попередження податкових правопорушень;

– розробка організаційно-технічних і тактичних заходів з вивчення і нейтралізації податкової деліктності, їх подальший аналіз, деталізація.

До неправових (організаційних) форм можна також віднести виявлення правопорушень у сфері податків і зборів, їх реєстрація, комп'ютерна обробка даних, аналіз, дослідження прийомів і способів здійснення правопорушень, дослідження деліктологічної ситуації і причин її виникнення, дослідження особистості, вивчення напрямків і тенденцій деліктності тощо. Важливим напрямком цієї діяльності має стати розробка рекомендацій та пропозицій, спрямованих на попередження податкових правопорушень.

Попередження є одним з універсальних правових заходів (засобів і способів) державного управління, за допомогою використання якого здійснюється правовий вплив на волю, свідомість, поведінку осіб в будь-якій сфері діяльності, в тому числі в сфері податкових правовідносин, що виникають між платниками податків (громадянами і юридичними особами) і державою.

За допомогою засобів попереджувальної діяльності регулюється і стимулюється належне поведінка учасників податкових правовідносин.

Цілями попереджувальної діяльності в податковій сфері є правовий вплив на волю, свідомість, поведінку людей, упередження правопорушення, запобігання загрози суспільній і особистій безпеці, регулювання належної поведінки учасників податкових правовідносин. Запобіжні заходи мають здійснюватися, в першу чергу, в профілактичних цілях, тобто мають профілактичну спрямованість.

Попередження в теорії права є комплексом заходів, що здійснюються спеціально уповноваженими на те суб'єктами виконавчої влади з метою недопущення протиправних явищ, формування у громадян свідомості діяти в рамках правової норми.

С.В. Василенко зазначає, що попередження податкових правопорушень передбачає, з одного боку, захист інтересів держави і суспільства загалом від нестабільності у сфері економіки, а з іншого – стабільність функціонування бюджетної системи [2, с. 45].

У своєму дослідженні А.Ю. Головін висловив свою думку щодо об'єкту попередження податкових правопорушень, до якого він відносить досить поширене соціально-психологічне ставлення індивідуума до проблем формування бюджету держави в цілому і негативне сприйняття платниками податків процесу оподаткування зокрема [3, с. 173].

У зв'язку з цим, в практичній площині діяльності податкових органів мають розроблятися й постійно вдосконалюватися заходи не тільки карального, а й запобіжного характеру.

У нашому розумінні, попередження податкових правопорушень являє собою складний комплекс різноманітних заходів попереджувального впливу, що постійно удосконалюється і оновлюється та має правові наслідки на волю, свідомість, поведінку платників податків, а також слугує запобіганню здійсненню нових податкових правопорушень у правозастосовній діяльності.

Для розробки ефективних пропозицій з питань попередження податкових правопорушень необхідно визначити предмет і об'єкт запобігання злочинам.

Акти чинного законодавства України не містять визначення поняття попередження податкових правопорушення. Цей факт є істотною прогалиною в податковому законодавстві України щодо питань здійснення попередження цих правопорушень.

С.П. Рабінович вважає, що до правоохоронюваних об'єктів належить суспільна мораль, зокрема, визнані особистістю і захищені державою норми і правила поведінки, що включають релігійні переконання та інші моральні правила, що сприяють духовному розвитку не тільки індивіда, але і громадянського суспільства в цілому [4, с. 173].

С.В. Василенко зазначає, що предметом попередження податкових правопорушень є правові норми, які регулюють відносини, що виникають між платниками податків і державою з питань формування у правовій свідомості особи добровільного виконання свого конституційного обов’язку, запобігання вчинення правопорушення. Об’єктом попередження податкових правопорушень є суспільні відносини, що виникають між платниками податків (фізичними та юридичними особами) і державою (в особі податкових та інших контролюючих органів) з питань формування у правовій свідомості особи добровільного виконання свого конституційного обов’язку, запобігання вчиненню правопорушення [2, с. 46].

Діяльність з попередження правопорушень в сфері податкових правовідносин, на нашу думку, повинна здійснюватися як в частині подолання об'єктивно-негативних факторів у розвитку національної економіки, так і суб'єктивного фактору для створення умов формування у населення психології сумлінного платника податків. Певний вплив на збирання податків і зборів у державі здійснюють в будь-якому суспільстві й політичні процеси. Формування вертикальної структури влади з урахуванням її стабільності, як на рівні держави, так і на рівні територіальних громад, здійснює позитивний вплив на всі сторони життя суспільства і держави.

Важливим елементом, що характеризує попередження правопорушень у податковій сфері, є його мета. Знання того, на що саме попереджувальна діяльність в даному випадку, безумовно, є необхідним, оскільки дозволяє здійснювати осмислену цілеспрямовану боротьбу з податковими правопорушеннями. Загальною метою попередження вчинення податкових правопорушень є досягнення і подальше збереження тенденцій до їх скорочення.

Для досягнення цілей попереджувальної роботи в податковій сфері необхідно вирішити цілий ряд завдань, основною з яких є зміцнення фінансових основ держави. Це, в свою чергу, функціонування податкової системи України за принципом «зворотного зв'язку» на основі моніторингу реальної ситуації зі сплати податків (зборів), яке має передбачати виявлення, дослідження на основі аналізу і подальше усунення причин і умов, що сприяють вчиненню податкових правопорушень, відшкодування шкоди, завданої бюджетній сфері податковими правопорушеннями, виявлення платників податків, які є потенційно схильними до вчинення нових податкових правопорушень, передбачених нормами Податкового кодексу України.

У теорії права прийнято виділяти загальносоціальний (загальний для всієї національної економіки) і спеціальний (властивий предмету правового регулювання) вплив з метою попередження правопорушень. У нашому випадку до загальносоціальних заходів, що здійснюють позитивний вплив на сферу оподаткування, можна віднести: підвищення рівня і темпів розвитку виробництва (реального сектора економіки), зниження інфляції, стабілізація курсу національної валюти, збільшення доходів населення, більш ефективне використання бюджетних коштів. Що стосується загального попередження, то мова йде про те, що позитивний розвиток суспільства, вдосконалення його економічних, політичних соціальних та інших інститутів, духовний розвиток особи, усунення з життя суспільства кризових явищ і диспропорцій, що є передумовами формування серед фізичних осіб та юридичних осіб (їх посадових осіб) як платників податків певних позицій і морально-етичних стереотипів;

юридичне і культурне просвітництво серед громадян в своїй потенційній сукупності об'єктивно сприятиме попередженню податкових правопорушень.

Сукупність цих заходів відображає не тільки предмет податкового права, а й специфіку аналізованої попереджувальної діяльності податкових органів держави.

З огляду на тісний взаємозв'язок податкового права з іншими фінансово-правовими інститутами, необхідно поширити цілеспрямований вплив відповідними попереджувальними заходами на негативні процеси в сфері оподаткування.

О.І. Алексєєв відрізняє заходи попередження з огляду на масштаб застосування [1, с. 117]. Це може бути в нашому випадку, по-перше, загальнодержавні, – стосуються усіх груп платників податків в широкому розумінні цього слова, що проводяться органами влади, наділеними повноваженнями у сфері регулювання податкових правовідносин. По-друге, це заходи попередження, які стосуються певних галузей національної економіки, регіонів. По-третє, – це індивідуальні заходи, вжиті щодо конкретних суб'єктів податкового права, їх посадових осіб. Загальнодержавні заходи – це заходи попередження податкових правопорушень, що приймаються, як правило, у формі законів України парламентом, які діють на всій її території. Попереджувальні заходи, що відносяться до груп суб'єктів окремих галузей національної економіки, суб'єктів, розташованих на території окремих регіонів, можуть існувати у вигляді рішень представницьких органів місцевого самоврядування, наприклад, рішення певної місцевої ради щодо затвердження положення про податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.

На наш погляд, до спеціальних заходів попередження податкових правопорушень слід відносити ті з них, які спрямовані на стимулювання законної підприємницької діяльності, скорочення незаконного обігу готівки, що знаходиться в тіні, і незаконно вивезених за кордон капіталів, освітні заходи, створення відкритих електронних баз даних та реєстрів, пов’язаних із діяльністю контролюючого органу. Їх реалізація, безумовно, створить необхідні економічні передумови своєчасної та повної сплати платниками податків обов'язкових платежів.

У процесі трансформації державної податкової політики змінюється сукупність застосовуваних контролюючими органами держави заходів щодо використання наявних фінансових важелів, націлених на стимулювання пріоритетних напрямків розвитку національної економіки і формування централізованих фондів коштів. Податкова політика як складова частина економічної і фінансової політики України визначається рівнем її економічного розвитку. За допомогою податків держава здійснює регулювання ринкової економіки, її соціальну орієнтацію. Надалі податкова політика повинна проводитися відповідно до принципів загальності, рівності, справедливості, пропорційності, зручності і рухливості оподаткування.

До таких заходів належить здійснене в Податковому кодексі України розмежування повноважень законодавчих органів влади, органів місцевого самоврядування в частині встановлення і введення загальнодержавних і місцевих податків і зборів. Чітке визначення меж їх компетенції в цих питаннях практично повністю виключає податкове свавілля, тобто можливість обтяження фізичних і юридичних осіб податковими обов'язками, не передбаченими чинним законодавством України.

До організаційно-управлінських заходів попередження податкових правопорушень слід віднести цільове планування чи координацію діяльності суб'єктів попереджувальної діяльності, узагальнення та аналіз першопричин, що сприяли вчиненню податкових правопорушень.

Підставами для здійснення таких заходів можуть бути, зокрема:

– наявність у податкового органу даних, які свідчать про можливі порушення платниками податків податкового законодавства України, і необхідність перевірки цих даних посадовими особами податкового органу. У цьому випадку повинні бути описані форма, характер і зміст передбачуваного податкового порушення;

– призначення документальної позапланової виїзної перевірки за матеріалами про порушення податкового законодавства, отриманими податковим органом від правоохоронних органів, які свідчать про вчинення податкового злочину;

– необхідність допомоги посадовим особам податкового органу, які проводять перевірку, у випадках перешкоджання їх законній діяльності платником податку, а також забезпечення заходів безпеки з метою захисту життя і здоров'я зазначених осіб при виконанні ними посадових обов'язків.

Об'єктивно в умовах проведеної реформи в податковій сфері в якості організаційних заходів могло б розглядатися створення на рівні регіональних органів певних структур, які б

сприяли проведенню централізованого податкового контролю з визначенням на рівні держави їх статусу, обсягу повноважень і чітких правил взаємодії з податковими органами.

На наш погляд, важливим заходом запобіжного характеру в податковій сфері є фінансова санкція. Фінансова санкція є мірою відповідальності за вчинення податкового правопорушення.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 111 Податкового кодексу України за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова; адміністративна; кримінальна.

Відповідно ч. 2 ст. 111 цього ж Кодексу фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства встановлюється та застосовується згідно з цим Кодексом та іншими законами. Фінансова відповідальність застосовується у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені.

За своєю природою фінансова санкція є формою юридичної відповідальності, її застосування передбачає підсумкову оцінку протиправного (в порушенні податкового законодавства) діяння, за яке вона призначається як за податкове правопорушення. Фінансова санкція є заходом державного примусу, який використовується в сфері публічних фінансів. Фінансова санкція виконує три функції – штрафну (каральну), превентивно-виховну і правовідновлювальну. Метою карального впливу фінансової санкції є відплата, покарання правопорушника за здійснене ним протиправного діяння; виховного впливу – попередження податкових правопорушень; правовідновлювального впливу – компенсація втрат, понесених державою або територіальною громадою в результаті недоотримання податкових доходів до відповідного бюджету.

Соціальна функція фінансової відповідальності виражається в здійсненні загального попередження податкових правопорушень за допомогою спонукання суб'єктів податкового права до дотримання норм податкового законодавства та неповторення здійснення цих правопорушень через великі розмірі штрафних санкцій. Реалізується ця функція в формі загального та індивідуального попередження здійснення фінансових правопорушень.

Загальне попередження має на меті запобігання, здійснення податкових правопорушень усіма суб'єктами податкового права. Індивідуальне попередження спрямоване до індивідуально визначеного суб'єкта і проявляється в створенні з боку держави правового механізму запобігання вчиненню нових податкових правопорушень.

Правовим заходом індивідуального характеру можна назвати вжиті заходи, закріплені в у ст. 63 Податкового кодексу України, відповідно до якої облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Взяттю на облік або реєстрації у контролюючих органах підлягають всі платники податків.

Взяття на облік у контролюючих органах юридичних осіб, їх відокремлених підрозділів, у тому числі юридичних осіб – нерезидентів, які відкривають рахунки у банках України, а також самозайнятих осіб здійснюється незалежно від наявності обов'язку щодо сплати того або іншого податку та збору.

З метою проведення податкового контролю платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб, місцем проживання особи (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їх підрозділів, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку).

Важлива роль у попередженні податкових правопорушень має відводитися статистичним методам вивчення податкової деліктності. Велика деліктологічна й кримінологічна значимість статистики полягає також в тому, що вона являє собою специфічну систему зворотного зв'язку.

Зокрема, статистичні матеріали дають підставу оцінити, наскільки глибоко був вивчений характер протиправного посягання на правопорядок в податковій сфері, адекватно зроблені прогностичні висновки, оптимально сплановані заходи їх протидії, наскільки ефективними ці заходи виявилися.

В якості основних статистичних методів можна назвати:

1) статистичне спостереження;

2) зведення і угруповання даних, отриманих при спостереженні за якісно певними ознаками;

3) статистичний кількісний аналіз зведених і згрупованих показників;

4) всебічний якісний аналіз статистичних матеріалів.

Статистичне спостереження як спосіб вивчення соціально-правових явищ закріплено у ст. 1 Закону України «Про державну статистику» від 17 вересня 1992 року № 2614-XII, відповідно до якої статистичне спостереження – планомірний, науково організований процес збирання даних щодо масових явищ та процесів, які відбуваються в економічній, соціальній та інших сферах життя України та її регіонів, шляхом їх реєстрації за спеціальною програмою, розробленою на основі статистичної методології.

Особливої актуальності набувають також питання інформаційного адміністрування та інформаційного забезпечення діяльності податкових органів у зв'язку з попередженням податкових правопорушень і надання стабільності доходів бюджетної системи.

Так, у рамках інтегрованої автоматизованої інформаційної системи ДПС передбачено розробку та впровадження системи «Податковий блок». Система призначена для виконання завдань, покладених на органи ДПС:

– інформування платників податків про їх податкові зобов’язання та надання роз’яснень податкового законодавства;

– податковий облік та реєстрація платників податків;

– прийом та обробка документів податкової звітності та облік платежів;

– перевірка податкової звітності на відповідність вимогам та нормам, встановленим законодавчими та нормативними актами України;

– застосування заходів із погашення податкового боргу у випадках порушення податкової дисципліни з боку платників податків;

– вирішення спірних питань щодо сум податкових донарахувань та податкового боргу тощо.

Створення системи «Податковий блок» передбачає впровадження чотирьох сегментів операційної діяльності податкової служби: реєстрація платників податків; обробка податкової звітності та платежів; облік платежів; податковий аудит.

Підсистеми, що створюються, не дублюють існуючу в ДПС функціональність, а шляхом використання сучасних інформаційних технологій (зокрема WEB – технологій) запроваджують удосконалені процеси адміністрування податків.

Підсистема «Реєстрація платників податків» відображає принцип отримання ДПС реєстраційних даних суб’єктів господарювання та зміни до них від уповноваженого органу з питань державної реєстрації, на який покладено функцію ведення Єдиного державного реєстру. Підсистема забезпечить спрощення процедури взяття на облік та реєстрації платників податків в органах ДПС, а також нові підходи щодо інформаційної взаємодії на базі електронного обміну інформацією з іншими органами державної виконавчої влади (Державною митною службою України, іншими міністерствами, відомствами) та отримання повних та точних даних щодо суб’єктів оподаткування (платників податків) та об’єктів оподаткування, що дозволить посилити податковий контроль. Запропоновані рішення дають можливість забезпечити органи ДПС актуальними реєстраційними даними платників податків.

Підсистема «Обробка податкової звітності та платежів» дозволить створити для платників податків та працівників органів ДПС зручні умови під час процесу декларування доходів. В першу чергу, це має бути досягнуто централізацією чітко регламентованих стандартизованих процедур при обробці податкової звітності платників податків, документів про сплату податків, зборів (обов’язкових платежів) та інших документів, що дозволить у подальшому запровадити можливість автоматичного заповнення податкових декларацій для платників податків через електронний кабінет.

Що стосується податкових правопорушень, то цю інформацію отримати дуже важко. Тим часом відкритість і офіційне розміщення інформації про податкову деліктність в засобах масової інформації та на сайтах в мережі Інтернет, на наш погляд, сприяли б не тільки прояву інтересу з боку науковців до даної проблеми, а й сприяли б підвищенню правосвідомості громадян. Найчастіше необхідність правового регулювання тих чи інших процесів, що протікають в суспільстві стихійно, з'являється саме в зв'язку з можливістю отримати економічно обґрунтовані дані, які свідчать про назрілу проблему.

Розуміючи важливість суб'єктивного фактору, можна сміливо стверджувати, що система попередження в податковій сфері неможлива і без ефективного застосування заходів культурно-виховного характеру, серйозного впливу

на морально-психологічний стан платників податків. Як одне з головних завдань, що має вирішуватися в даний час в процесі розвитку податкових органів, це зміна негативного ставлення платників податків до податкової системи та податкових органів.

Технічними є заходи щодо вдосконалення форм і методів податкового контролю, підвищення кваліфікації керівних кадрів платників податків та бухгалтерів, технічного переозброєння податкових органів.

Фінансові покарання не розглядаються податковими органами в якості запобіжних заходів щодо недопущення нових податкових правопорушень як й самими правопорушниками. У зв'язку з цим, ними не проводиться і робота з аналізу причин і умов, що сприяють здійсненню деліктної діяльності у податковій сфері.

В частині побудови системи попереджувальної діяльності в сфері оподаткування ми пропонуємо виділяти такі стадії (етапи) як: профілактика, запобігання, припинення (виявлення і вжиття заходів шляхом реагування щодо вже здійснених податкових правопорушень). Профілактика податкових правопорушень повинна розглядатися, на наш погляд, як виявлення передумов до їх вчинення платниками податків з наміром здійснити протиправне публічним фінансовим інтересам держави порушення податкового законодавства України, яке слід ідентифікувати в установленому законом порядку і на яке в результаті такої ідентифікації слід впливати з виховною метою.

С.В. Василенко вважає попередження податкових правопорушень як виявлення та усунення девіантної поведінки платника податків, встановлення осіб із соціальною установкою на порушення норм податкового законодавства України й асоціальною поведінкою відносно інтересів держави і суспільства та здійснення коригувального впливу на них [2, с. 48].

Припинення ж реалізується в момент проведення податковими органами камеральної або документальної виїзної податкової перевірки, перевірки інформації і документів, що надійшли від різних суб'єктів до податкових органів з метою прийняття після виявлення такого правопорушення адекватних заходів по вже здійсненим податковим правопорушенням, можливості недопущення їх здійснення, а також настання шкідливих наслідків як для бюджету так і для платника податків.

До профілактичних заходів через призму порушень податкового законодавства слід віднести використання ЗМІ для роз'яснення положень податкового законодавства України, прав і обов'язків податкових органів, формування шанобливого ставлення у громадян до їх діяльності, розвиток податкової та правової культури шляхом виховання законослухняного платника податків, починаючи із шкільної парти, здійснення відповідної взаємодії з державними органами та громадськими об'єднаннями, розробка пропозицій щодо усунення причин і умов, що сприяють вчиненню передбачених Податковим кодексом України видів податкових правопорушень, розвиток системи державного та незалежного фінансового контролю.

У зв'язку з тим, що механізм застосування передбачених законодавством України заходів обмежувального, попереджувального і профілактичного характеру в діяльності податкових органів не врегульовано і законодавчо не регламентований, з огляду на вкрай невдале законодавче визначення даного права податкових органів, то результати податкових перевірок із застосуванням заходів обмежувального, попереджувального і профілактичного характеру, а також санкцій, спрямованих на недопущення та (або) ліквідацію наслідків, викликаних порушенням юридичними і фізичними особами обов'язкових вимог з метою припинення фактів порушення податкового законодавства України, будуть поставлені під сумнів, а можливість проведення такого роду перевірок буде предметом постійних публічно-правових спорів.

Податкові органи на місцях безпосередньо контактують з платниками податків при здійсненні різного виду контролю як: взяття облік, поточний і наступний контроль (камеральні та фактичні документальні перевірки), а також інші види контролю. При реалізації контрольних повноважень податковими органами мають вживатися заходи попереджувального характеру. У зв'язку з чим, постає питання про необхідність розробки механізму та порядку чіткої регламентації діяльності податкових органів щодо попередження податкових правопорушень.

Очевидним в даний час є те, що найбільш успішним способом боротьби з податковими правопорушеннями є їх профілактика та попередження. Профілактика та попередження податкових правопорушень передбачає розробку комплексу заходів правового, соціального, організаційного, тактичного характеру.

Попередження називається таким не тільки тому, що направлено на досягнення певних

цілей, а й тому, що вимагає спеціальних знань, які необхідні для аналізу інформації, отриманої в ході моніторингу податкової сфери, і розробки комплексних планів перспективної роботи і реагування, реалізації та застосування заходів попередження окремих видів податкових правопорушень. Система попереджувальних заходів в податковій сфері повинна ґрунтуватися на організації, регулювання, закріплення чітких повноважень посадових осіб податкових органів, які здійснюють заходи попереджувального характеру.

Висновок. Підводячи підсумок цілей і завдань попереджувальної діяльності в податковій сфері, її змісту і заходів, що вживаються державою та її структурами з різних напрямків ми прийшли до висновку про важливість проведення комплексної роботи в податковій сфері в питаннях її зміцнення як основного фактору підвищення податкової дисципліни серед суб'єктів податкового права.

Правовий зміст попереджувальної діяльності в сфері податків і зборів полягає в організації контрольної, наглядової, аналітичної, інформаційно-статистичної та іншої діяльності податкових органів і повинна бути спрямована на своєчасне і повне надходження до державного бюджету загальнодержавних податків і зборів та відповідно виконання конституційного обов'язку платниками податків щодо їх сплати.

Попередження здійснення податкових правопорушень має здійснюватися на різних рівнях і в декількох напрямках. З огляду на публічну природу податків, їх роль у формуванні доходів бюджетів, спеціальні профілактичні заходи повинні проводитися переважно в загальнодержавному масштабі.

Список використаної літератури:

1. Алексеев А.И. Криминология: Курс лекций. – М.: ЩИТ-М. 1998. 320 с.
2. Василенко С. В. Удосконалення чинного податкового законодавства України в частині попередження податкових правопорушень. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 1. С. 44–48.
3. Головин А.Ю. Налоговый контроль как инструмент предупреждения налоговых правонарушений. Монография. М., 2005. 280 с.
4. Рабінович С. Суспільна мораль як предмет етики й юриспруденції // *Право України*. 2011. № 8. С. 172-175.

Kuts M. O. The legal content of the tax authorities warning activity in Ukraine

The author notes in the article that the warning is called so not only because it is aimed at achieving certain goals, but also because it requires special knowledge necessary to analyze the information obtained during the monitoring of the tax sphere and develop comprehensive plans for future work and response. , implementation and application of measures to prevent certain types of tax offenses. The system of preventive measures in the tax sphere should be based on the organization, regulation, consolidation of clear powers of officials of tax authorities that carry out preventive measures.

The objectives of preventive activities in the tax sphere are the legal impact on the will, consciousness, behavior of people, prevention of crime, prevention of threats to public and personal security, regulation of proper behavior of participants in tax relations. Precautionary measures are carried out, primarily, for preventive purposes, ie have a preventive focus.

In our opinion, crime prevention activities in the field of tax relations should be carried out both in terms of overcoming objectively negative factors in the development of the national economy and the subjective factor to create conditions for the formation of a conscientious taxpayer psychology.

In terms of building a system of preventive activities in the field of taxation, we propose to distinguish such stages (stages) as: prevention, prevention, termination (detection and taking measures by responding to already committed tax offenses). Prevention of tax offenses should be considered, in our opinion, as identifying the preconditions for their commission by taxpayers with the intention to commit illegal public financial interests violation of tax legislation of Ukraine, which should be identified in the manner prescribed by law and which as a result of such identification should be influenced for educational purposes. .

Prevention of tax offenses is the detection and elimination of deviant behavior of the taxpayer, the establishment of persons with a social attitude to violate the tax legislation of Ukraine and antisocial behavior in the interests of state and society and the implementation of corrective action on them.

Termination is implemented at the time of the tax authorities in-house or documentary on-site tax audit, verification of information and documents received from various entities to the tax authorities in order to take after the detection of such an offense adequate measures for already committed tax offenses, the possibility of preventing their implementation, as well as the occurrence of harmful consequences for both the budget and the taxpayer.

Key words: *tax control, inspection, tax authority, taxes and fees, tax legislation, prevention, counteraction, tax offense.*

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-34

О. С. Заяць
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

ГІДНІСТЬ, СВОБОДА, ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК КАТЕГОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

У статті на основі аналізу джерел сучасного європейського права досліджуються питання впровадження основних стандартів функціонування демократичного суспільства, базованих на засадах пошанування гідності, свободи, фундаментальних прав людини. Доведено, що процеси євроінтеграції узалежнені від того, наскільки європейська спільнота сприймає надбання історичної та культурної спадщини Європи, що стосуються питань формування та функціонування універсальних цінностей. Наголошено, що зміст основних базових цінностей, на яких заснована європейська співдружність як форма сучасної інтеграції народів Європи, визначає пріоритетність саме загальнолюдських, які сприяють розвитку людської особистості. Констатується необхідність здійснення важливих економічних процесів у рамках європейської спільноти, що передбачають встановлення внутрішнього ринку та збалансований економічний ріст. Це узгоджується з тими соціальними проблемами, які безпосередньо пов'язані із питанням прав і свобод людини. Питання розвитку євроспільноти пов'язуються із процесом імплементації у процес її функціонування тих морально-етичних пріоритетів, що базуються на необхідності всебічного розвитку людської екзистенції на засадах пошанування її гідності, основних базових свобод та прав людини як члена соціальної спільноти. З'ясовано, що особливу увагу Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як один із базових документів європейського права приділяє питанню забезпечення основних прав та свобод в умовах повоєнного європейського цивілізаційного простору, що диктувалось потребою подолання наслідків функціонування тут фашистських диктаторських режимів, що спричинились до серйозних руйнувань та трагедії цілих націй та народів. У силу цього питання про права та свободи людської особистості стали особливо актуальними.

Ключові слова: *європейське право, євроспільнота, Європейський Союз, хартія, конвенція, гідність, свобода, права людини.*

Постановка проблеми. Євроатлантична інтеграція сучасної України, закріплення положень про європейський вектор розвитку українського суспільства у Конституції України актуалізували питання широкої імплементації тих стандартів, що визначають сутнісні характеристики євроспільноти у всіх її вимірах – політичному, економічному та світоглядному. Важливими та нагальними завданнями українського суспільства у наш час стали дії, спрямовані на сприймання тих базових цінностей та стандартів європейського цивілізаційного простору, які напряму пов'язані із людською екзистенцією і дотримання яких реалізує ідею всебічного розвитку людини. У цьому контексті значно актуалізуються дослідження проблем гідності, свободи та прав людини як у правовому, так і у світоглядному їх вимірі. За час свого існування євроспільнота зуміла виробити чітку концепцію як тлумачення змісту цих важливих категорій, так і реалізації дій, спрямованих на максимально допустиме впровадження їх у практику. Саме тому можемо зазначити, що дослідження особливостей цього процесу, визначення його правового та світоглядного виміру виступає актуальною проблемою вітчизняної правової науки, а його реалізація у практичній площині повинна дати імпульс для реалізації основних демократичних стандартів розвитку України у найближчому майбутньому.

Аналіз дослідження проблеми. Питанням аналізу сутнісних характеристик категорій гідності, свободи та права людини у вітчизняній правовій та філософсько-правовій науці присвячено чимало досліджень. Відзначимо роботи В. С. Бліхара, М. Гранат, О. В. Грищук, О. Г. Кушніренка,

© Заяць О. С., 2019

О. М. Солоненка, С. Б. Цебенко, М. М. Цимбалюка, в яких гідність людини розглядається як морально-етичний та філософсько-правовий феномен, узагальнюються основні положення її дотримання у рамках європейського правового простору. У працях Д. А. Гудими, П. М. Рабіновича та інших аналізуються питання реалізації в сучасному світі базових прав та свобод людини, які становлять вагомий інтерес у процесі дослідження поставлених нами питань розвитку європейського права. Розкриття основних положень європейського права в контексті їх відношення до категорій гідності, свободи та права людини виступає важливою складовою наукових досліджень М. М. Гнатовського, С. Добрянського, Л. А. Луць, В. І. Муравйова, О. В. Стрельцової, Ю. С. Шемчушенка та інших. Проте слід відміти, що відчувається нестача наукових досліджень, в яких би розкривалась природа названих вище категорій у системі європейського права з позицій філософсько-правового їх виміру. Саме це і визначає основні напрямки нашого дослідження.

Мета роботи. На основі аналізу базових політико-правових документів євроспільноти, які є джерелами сучасного європейського права, розглянути особливості впровадження засад пошанування гідності, свободи та прав людини як особливих стандартів його функціонування.

Виклад основного матеріалу. Уже в преамбулі до Договору про Європейський Союз, підписаному в 1992 р., ми помічаємо відображення основних принципів функціонування європейської спільноти, які базуються на засадах поваги людської гідності, свободи особистості, всебічного пошанування прав людської екзистенції. Підписанти Договору констатують, що процеси євроінтеграції у рамках Європейського Союзу узалежнені від того, наскільки спільнота сприймає надбання історичної та культурної спадщини Європи, що стосуються питань формування та функціонування універсальних цінностей, до яких належать «недоторканні та невідчужувані права людської особистості, свобода, демократія, рівність та правова держава» та які надихають підписантів Договору.

У статті 2 розділу 1 Договору конкретизується зміст основних базових цінностей, на яких заснована європейська співдружність як форма сучасної інтеграції народів Європи, визначається пріоритетність серед них саме загальнолюдських, що сприяють розвитку людської особистості. «Союз заснований на цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави та дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншості, – йдеться у тексті Договору. – Ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, що базується на засадах плюралізму, недискримінації, толерантності, справедливості та рівності жінок та чоловіків» [9, с.17].

Слід зазначити, що згадані характеристики, визначені як пріоритетні засади формування європейської спільноти на ціннісно-орієнтаційному рівні, закріплюються й іншими статтями Договору. Наприклад, у статті 3 Договору зазначається, що констатація необхідності здійснення у межах європейської спільноти важливих економічних процесів, які передбачають встановлення внутрішнього ринку та збалансований економічний ріст, узгоджується з тими соціальними проблемами, що безпосередньо пов'язані із питанням прав та свобод людини. Стверджується, що Європейський Союз «бореться із соціальною ізоляцією та дискримінацією, підтримує соціальну справедливість та захист, рівність жінок та чоловіків, солідарність між поколіннями та захист прав дітей» [9, с. 17]. Теза щодо необхідності захисту прав та свобод людини закріплюється і в тій частині наведеної статті Договору, де йдеться про дії членів європейської спільноти у напрямі встановлення миру, безпеки, солідарності та взаємоповаги народів на основі дотримання принципів Статуту ООН.

Можемо зробити висновок, що питання розвитку Європейського Союзу у розглядуваному нами документі тісно пов'язуються із імплементацією у процес функціонування Європейського Союзу тих морально-етичних пріоритетів, які базуються на необхідності всебічного розвитку людської екзистенції на засадах пошанування її гідності, основних базових свобод та прав людини як члена соціальної спільноти.

Для розуміння суті пріоритетного трактування в межах права Європейського Союзу таких фундаментальних морально-етичних категорій, якими є гідність, свобода та права людини, варто звернутись до тих міжнародно-правових актів, що визначають основні напрями політики європейської спільноти стосовно широкої імплементації принципів вільного розвитку особистості. Стаття 6 Договору про Європейський Союз містить основні стандарти прав Європейського Союзу, основами якого є Хартія основних прав Європейського Союзу, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та визнання основних прав як загального принципу права Союзу.

Що стосується Хартії основних прав Європейського Союзу, ухваленої у 2000 році Європарламентом, Радою Європейського Союзу та Єврокомісією, то її основні цілі полягали в забезпеченні захисту прав та свобод людини, визнанні необхідності тлумачення прав і свобод людини, гарантованих на території Європейського Союзу, відповідно до принципів інтерпретації Європейським судом з прав людини, вирівнювання юридичних статусів соціальних і економічних прав, з одного боку, та прав громадянських і політичних – з іншого.

Аналізуючи цей міжнародний правовий акт, вітчизняний правознавець С. Добрянський зазначає: «По-перше, переважна більшість прав, які закріплені в Хартії, – це «права людини». Отже, знання можливостей людини, які зафіксовані в ній, є важливими для тих громадян України, які перебувають у країнах ЄС чи мають намір туди виїхати. По-друге, деякі положення цього документа вносять суттєві новели в сучасне розуміння тих можливостей, котрі складають інститут прав людини…» [3, с. 25].

У преамбулі Хартії зазначається: «Усвідомлюючи свою духовну та моральну спадщину, Союз засновується на неподільних, загальнолюдських цінностях людської гідності, свободи, рівності та солідарності; він базується на принципах демократії та верховенства права» [8]. Варто наголосити на пріоритетному характері тих положень Хартії, які стосуються питань людської гідності та засобів її захисту на правовому рівні. Цьому присвячено розділ 1 хартії, який називається «Гідність». Вихідна теза Хартії стосовно категорії гідності міститься у ст. 1 Хартії: «Гідність людини недоторканна. Її слід поважати та захищати» [8]. Зміст статей розділу 1 Хартії свідчить, що цей міжнародно-правовий документ трактує поняття гідності особи у широкому вимірі через призму її захисту на певних рівнях, до яких належать питання захисту права на життя (ст. 2), на особисту недоторканість (ст. 3), заборони катування та інших жорстоких дій та покарань, що принижують гідність (ст. 4).

Аналізуючи цю частину Хартії, на нашу думку, варто згадати думку вітчизняної дослідниці О. В. Грищук стосовно сутнісного розуміння гідності людини: «Людська гідність належить до понять, які інтуїтивно зрозумілі кожному, однак які непросто охарактеризувати з філософського, релігійного, психологічного, морального чи правового пункту бачення, а тим більше, враховуючи всі зазначені підходи одночасно. Це поняття охоплює багато складових і характеристик, кожна з яких є необхідною умовою його адекватного розуміння» [2, с. 98].

Не можна не погодитись із С. Б. Цебенко, яка, розглядаючи актуальні проблеми міжнародних стандартів визначення категорії гідності, стверджує, що «відповідно до міжнародних стандартів, гідність людини розуміється як цінність, яка властива усім, без винятку, людям і з якої випливають усі права людини. Тобто, якщо говорити мовою філософії й теорії прав людини, то міжнародні акти закріплюють людську антропну гідність, яка властива усім членам земної цивілізації від народження, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей» [7, с. 566].

Окрему увагу, на нашу думку, слід приділити аналізу Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р., що стала своєрідним дороговказом на шляху європейського співтовариства до максимального забезпечення дотримання прав та свобод людини та громадянина. Конвенція визначає основні види забезпечення прав та свобод людини, формуючи при цьому засади функціонування Європейського Союзу у напрямку забезпечення сталого розвитку європейської спільноти [5].

Слід зазначити, що Конвенція стала важливим етапом становлення європейської правової парадигми. Цей політико-правовий акт, базований на принципах та висновках Загальної Декларації прав людини, проголошеної ООН у 1948 р., уже у своїй преамбулі підтверджував «глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать», визнавав прихильність тогочасної повоєнної євроспільноти основоположним засадам її функціонування, які полягають у всебічному пошануванні людини як екзистенції, її гідності, свободи та прав, а отже, склав основу механізму захисту прав людини на європейському континенті [4, с. 28].

Особливу увагу в Конвенції приділено питанню забезпечення основних прав та свобод в умовах повоєнного європейського цивілізаційного простору. Це диктувалось потребою подолання наслідків функціонування тут фашистських диктаторських режимів, що спричинились до серйозних руйнувань та трагедії цілих націй та народів, в силу чого питання про права та свободи людської особистості стали особливо актуальними. Аналізуючи розділ 1 Конвенції,

можна зробити висновок, що чітке правове розуміння основних прав людини є важливим завданням цього документа, виступає важливою підставою визначення основних завдань розвитку євроспільноти у післявоєнний період.

У статті 2 Конвенції право на життя розглядається як таке, що охороняється законом. У статті врегульовуються умови, за настання яких можливе позбавлення життя людини у випадку порушення положень цієї статті, визначаються підстави для необхідного застосування сили у таких випадках. До таких умов документ відносить захист будь-якої особи від незаконного насильства, здійснення законного арешту або запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою, вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання [6]. Таке трактування, на нашу думку, неповною мірою відповідає високим моральним принципам функціонування сучасного європейського співтовариства, однобічно тлумачить проблему збереження існування людської екзистенції, залишає можливим існування тих політико-правових режимів, які широко використовують фізичну екстермінацію для свого порятунку у випадку масових протестів громадян проти несправедливості, насильства тощо, особливо у випадку реальних повстань людей проти таких режимів. Очевидно, це положення Конвенції спричинилось до того, що Європейський Союз до нині не є стороною цієї Конвенції.

У стосунку до положення, висловленого у розглядуваній статті Конвенції, варто звернути увагу на трактування питання про право людини на життя, яке подано у розглядуваній нами вище Хартії основних прав Європейського Союзу (2000). У ній помічаємо імплементацію положення, що повністю забороняє застосування смертної кари, у систему європейського права. Зокрема, стаття 2 Хартії стверджує, що (а) кожна людина має право на життя, а також (б) ніхто не може бути засуджений до смертної кари або страчений [8].

Чітке визначення основних прав людини у Конвенції корелюється з тими її положеннями, які стосуються визнання основних свобод людини. Для прикладу, стаття 5 «Право на свободу та особисту недоторканність», стверджуючи, що «нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом», визначає основні умови, за яких такі дії стають допустимими [6].

Слід зазначити, що Конвенція забороняє катування та нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3), рабство і примусову працю (ст. 4), дискримінацію (ст. 14), покарання без закону (ст. 7), забезпечує реалізацію прав: на свободу і особисту недоторканність (ст. 5), справедливий суд (ст. 6), повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8), на шлюб (ст. 12), на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13), на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9).

Відповідно до вимог згаданої Конвенції права і свободи людини становлять абсолютну цінність, є невід'ємні і належать кожному від народження. У будь-якому суспільстві вони є важливим інститутом, за допомогою якого і регулюється правовий статус особи, межі вторгнення в її особисту сферу, встановлюються гарантії захисту і реалізації її прав і свобод.

Можна погодитись із твердженням вітчизняного правознавця М. В. Буроменського: «Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод запровадила безпрецедентну для міжнародного права міжнародну систему їх захисту. Удосконалення системи з часом призвело до створення міжнародного судового механізму, який так само потребував постійного удосконалення та реформування у зв'язку з постійним ростом навантаження… Конвенція – це правовий акт, який містить передусім чітко визначені ціннісні, я би навіть сказав світоглядні орієнтири» [1, с. 93].

Зазначимо, що основні положення цього міжнародно-правового акта стали визначальними для політики Європейського Союзу у справі забезпечення прав та свобод громадян країн його членів. Важливим елементом функціонування системи європейського права та, зокрема, права Європейського Союзу виступають ті його положення, які стосуються прав та свобод людини, що забезпечуються за наявності примусових та жорстоких методів поводження з людьми та у специфічному насильницькому вигляді принижують їхню гідність. На нашу думку, порівняльний аналіз змісту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) та Хартії основних прав Європейського Союзу (2000) дає можливість помітити тенденції, характерні для розвитку європейського права XXI століття.

Низка розглядуваних нами положень, а саме: заборона катування, заборона рабства і примусової праці, викладені у Конвенції та Хартії рівнозначно та визначають зміст такого роду діянь. Водночас зауважимо, що статті, які стосуються права людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції та ст. 3 Хартії),

демонструють суттєві відмінності. У Хартії є помітним включення у правовий простір тих світоглядних орієнтирів, які безпосередньо пов'язані із психо-емоційними особливостями як окремої людської екзистенції, так і цивілізації (у цьому випадку – європейської) загалом. Якщо стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод більшу увагу звертає саме на правовий вимір розглядуваної проблеми, то подібного змісту стаття 3 Хартії основних прав Європейського Союзу актуалізує саме тлумачення особистої недоторканності через психофізичні її аспекти, що, на нашу думку, свідчить про зміни у ментальних орієнтирах євроспільноти. Зокрема, у цій статті визнається право кожної людини на недоторканість фізичну та недоторканість психіки, а також визначаються відповідні дії, що стосуються медичної та біологічної галузей.

Хартія основних прав Європейського Союзу у викладі базових елементів європейського права, які стосуються гідності, свободи та прав людини, розвиває основні правові принципи, викладені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, узагальнюючи досвід, який євроспільнота набула у другій половині XX ст.

Висновки. Процеси сучасної євроінтеграції узалежнені від того, наскільки євроспільнота сприймає надбання історичної та культурної спадщини Європи, які стосуються питань формування та функціонування універсальних цінностей цивілізаційного простору і таким чином визначають особливості становлення європейського права. У ключових документах європейського права конкретизується зміст основних цінностей, на яких заснована європейська співдружність як форма сучасної інтеграції народів Європи, визначається пріоритетність серед них саме загальнолюдських, які сприяють розвитку людської особистості. Характеристики, що визначені як пріоритетні засади формування європейської спільноти на ціннісно-орієнтаційному рівні, закріплені статтями Договору про Європейський Союз. У Договорі констатується необхідність здійснення важливих економічних процесів у рамках європейської спільноти, які передбачають встановлення внутрішнього ринку та збалансований економічний ріст, що узгоджуються з соціальними проблемами, безпосередньо пов'язаними із питанням прав та свобод людини.

Питання розвитку Європейського Союзу в політико-правових документах тісно пов'язані з імплементацією у процес функціонування Європейського Союзу тих морально-етичних пріоритетів, що базуються на необхідності всебічного розвитку людської екзистенції на засадах пошанування її гідності, основних базових свобод та прав людини як члена соціальної спільноти. Особливу увагу Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як один із базових документів європейського права приділяє питанню забезпечення основних прав та свобод в умовах повоєнного європейського цивілізаційного простору, що диктувалось потребою подолання наслідків функціонування тут фашистських диктаторських режимів, які спричинились до серйозних руйнувань та трагедії цілих націй та народів, у силу чого питання про права та свободи людської особистості стали особливо актуальними.

Список літератури:

1. Буроменський М. В. Європейський кодекс свободи та демократії. *Право України*. 2010. № 10. С. 89–97.
2. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософсько-правова рефлексія. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави :* збірн. тез Міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 р. Хмельницький : ХУУП, 2018. С. 98–105.
3. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдинний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 23–30.
4. Збірка договорів Ради Європи. Київ : Парламентське в-во, 2000. 656 с.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Голос України*. 2001. 17 листоп. (№ 3).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.02.2019).
7. Цебенко С. Гідність людини і міжнародні стандарти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: юридичні науки*. 2017. № 865. С. 563–569.
8. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union.* 30.3.2010. URL: https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/ LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:en:PDF
9. Wersje skonsolidowane Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Karta praw podstawowych Unii Europejskiej. Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej. 2010. 403 s.

Zaiats O. S. Dignity, freedom, human rights as the categories of the European law

Based on the analysis of the sources of modern European law, the article examines the implementation of basic standards for the functioning of a democratic society, based on the principles of respect for dignity, freedom, and fundamental human rights. It has been proved that the processes of European integration depend on the extent to which the European community perceives the heritage of Europe's historical and cultural heritage in relation to the formation and functioning of universal values. It is emphasized that the content of the basic values on which the European community is based as a form of modern integration of the peoples of Europe, determines the priority of universal, which contributes to the development of human personality. The need to carry out important economic processes within the European community, which include the establishment of the internal market and balanced economic growth, is consistent with the social problems that are directly related to human rights and freedoms. The issues of European community development in the article are closely connected with the process of implementation in the process of its functioning of those moral and ethical priorities, which are based on the need for comprehensive development of human existence based on respect for its dignity, fundamental freedoms and human rights as a member of the social community. It was found that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms pays special attention to the issue of ensuring fundamental rights and freedoms in the post-war European civilizational space, which was dictated by the need to overcome the consequences of fascist dictatorial regimes. serious destruction and tragedy of entire nations and peoples, due to which the question of the rights and freedoms of the human person became especially relevant.

Key words: *European law, European community, European Union, charter, convention, dignity, freedom, human rights.*

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-35

Г. В. Козяр
аспірант кафедри теорії та історії держави та права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена науковому аналізу методологічних засад дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави. Обґрунтовано, що дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави вимагає застосування чотирирівневої методологічної структури. Ця структура є поєднанням принципів, підходів, методів та прийомів пізнання. Завдяки такій структурі ми зможемо не лише вивчити це поняття в юридичному аспекті, а й з'ясувати його філософські парадигми шляхом розширення інструментарію пізнання. Відзначено, що сьогодні осмислення правової реальності є неможливим із використанням одного підходу, за вибіркового застосування певних методів та прийомів пізнання, адже така діяльність дослідника позбавляє його можливості виявити та вивчити певні аспекти поняття чи явища, що досліджується. Щодо вивчення поняття соціальної відповідальності як імперативу правової держави, то за такого підходу втрачається можливість дослідити суспільно-правові реалії України у процесі впровадження соціальної відповідальності як на особистісному, так і на державному рівнях; з поля зору дослідника зникнуть світоглядні концепти соціальної відповідальності; стане неможливим простеження рівня сприйняття населенням соціально відповідальної діяльності держави. Соціальна відповідальність розвивається разом із розвитком суспільства та держави, тобто досліджувати необхідно передусім соціальну дійсність, яка у XXI столітті характеризується перш за все динамічністю. Соціальна дійсність є виразником потреб населення, а держава має провадити діяльність таким чином, щоб основні потреби населення були задоволені, та створювати умови й можливості для розвитку особистості. Власне соціальна відповідальність є імперативом, тобто обов'язком держави щодо населення.

Ключові слова: *соціальна відповідальність, людина, імператив, правова держава, громадянське суспільство, філософія права.*

Постановка проблеми. Докорінні зміни, які відбулися в нашій державі впродовж останнього десятиріччя, поставили перед людиною, суспільством та державою нові завдання, що потребують якнайшвидшого вирішення. Усе це своєю чергою постійно стимулює розвиток науки, актуалізувавши наукові пошуки для вирішення нагальних проблем в усіх сферах діяльності людини і держави. Основні завдання, які сьогодні стоять перед вітчизняною наукою, можна поділити на дві групи: 1) впровадження в освітній процес новітніх методів навчання, якими послуговуються провідні світові навчальні заклади; 2) підвищення рівня наукових досліджень, що сприятиме отриманню нових знань та конкурентоспроможного продукту.

Вирішення першого завдання лежить у площині спільної діяльності людини (у цьому випадку вчителя, викладача та його готовності вдосконалювати себе як фахівця) та держави (інституту, який на загальнодержавному рівні забезпечує матеріальні, технічні можливості для діяльності закладу освіти). Перш за все це допоможе випускникам стати конкурентоздатними спеціалістами на ринку праці.

Друге питання та його вирішення більшою мірою належить до особистісних питань людини-науковця. Це передусім готовність відповідати ім'ям, науковою репутацією за свою роботу, тобто питання соціальної відповідальності. Наукові дослідження ведуться активно, однак значна їх кількість або має лише декларативну практичну спрямованість, або їх результати не є достатньо науково обґрунтованими, а відповідно, й не мають цінності у науковому світі. Обидві ці проблеми є актуальними та потребують вирішення. Однією з причин такого стану української науки є невідповідність обраної методології

© Козяр Г. В., 2019

тематиці дослідження, використання застарілих методів та методик дослідження.

Аналіз дослідження проблеми. Окремі питання, що їх досліджуємо у статті, були предметом вивчення багатьох науковців і вчених, серед яких В. С. Бліхар, М. М. Боднарчук, Т. З. Гарасимів, В. К. Грищук, М. М. Олексюк, М. С. Палій, А. С. Романова, А. С. Токарська, М. М. Цимбалюк та ін.

Разом із тим, власне філософсько-правовий дискурс задекларованої проблеми у темі наукової розвідки вивчений все-таки недостатньо.

Мета роботи полягає у філософсько-правовому аналізі методологічних засад дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави.

Виклад основного матеріалу. Загалом, методологічне підґрунтя являє собою сукупність базових принципів, відповідно до яких проводиться будь-яке наукове дослідження з метою отримання нового знання. «До першочергових завдань, що стоять перед вітчизняною юридичною наукою сьогодні, відносяться завдання методологічного характеру, які поєднують теоретичний вимір проблеми з її практичним значенням. Важливим є також вектор для ефективного правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями» [1, с. 7]. Завдяки правильно обраній методології, використанню найбільш доцільних для кожного конкретного дослідження підходів, методів та прийомів дослідник може сформувати цілісну картину об'єкта та предмета пізнання. Від ступеня доцільності обраної методології значною мірою залежить не лише хід дослідження, а і його результат.

Ще одним вкрай актуальним, на нашу думку, процесом чи етапом у дослідженні (принаймні для наук гуманітарного та суспільного спрямування) є необхідність врахування філософської складової явища чи поняття, що досліджується. «Філософські положення застосовуються до явищ ніби опосередковано, через систему конкретизованих на їх основі спеціальних понять. Такі поняття можуть скластися в практиці досліджень стихійно, без чіткого впливу філософських положень, але цей вплив завжди можна виявити під час наступного аналізу. Хоча понятійний апарат методології наукового пізнання, як правило, складається в процесі вирішення практичних завдань наукового дослідження, на його формування явно чи неявно впливають певні філософські постулати» [2, с. 65].

На наше переконання, дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави вимагає застосування чотирирівневої методологічної структури. Ця структура є поєднанням принципів, підходів, методів та прийомів пізнання. Завдяки такій структурі ми зможемо не лише вивчити це поняття в юридичному аспекті, а і з'ясувати його філософські парадигми шляхом розширення інструментарію пізнання. «У сучасній українській правовій науці відбувається процес докорінного переосмислення традиційних та водночас актуалізується пошук нових засобів пізнання як елементів змісту методології правознавства, що в результаті сприяє розширенню її інструментальних можливостей. Окремо наголошується на важливості теоретичного осмислення пізнавальної ролі раціональних та ірраціональних засобів пізнання, використання яких суттєво доповнює змістовну характеристику методології. Це знаходить відображення у подоланні вузьконормативного підходу до осмислення правової реальності» [3, с. 35].

Першим рівнем у пропонованій нами методологічній структурі дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави є *принципи*, тобто вихідні, початкові положення певної науки.

Напевно, основним принципом під час проведення будь-якого дослідження є принцип об'єктивності. Відповідно до цього принципу, під час дослідження певного поняття чи явища жодна думка, позиція не є вирішальною чи більш або менш правильною. Щоб отримати об'єктивні висновки щодо предмета дослідження, необхідно використовувати сукупність методів, яка допоможе отримати якнайбільше різнобічної інформації про нього. «Принцип об'єктивності стверджує: об'єкт пізнання існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання. Звідси випливає методологічна вимога – речі і явища потрібно пізнавати такими, якими вони є самі по собі, і не вносити в одержані результати нічого від себе» [4]. З огляду на предмет нашого дослідження, принцип об'єктивності зводиться до достовірної подачі, неприховування рівня життя людей, проблем, які існують у суспільстві та державі, що допоможе розробити найбільш доцільні програми у різних сферах соціальної відповідальності та ефективно їх впровадити.

Принцип загального зв'язку трактує навколишній світ як єдність з величезною кількістю зв'язків між явищами, поняттями, предметами. Між собою ці явища, поняття та предмети пов'язані

або безпосередньо, або через ланцюг проміжних зв'язків. «Кожен предмет має безліч властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими предметами. Інакше кажучи, кожне утворення виявляє себе через зв'язок з іншими утвореннями. За таких обставин, кожен об'єкт перебуває в закономірному зв'язку з іншими і бере участь у взаємодії з іншими об'єктами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією» [5, с. 182]. Так, якщо використовувати принцип загального зв'язку для дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави, то завдяки йому можна прослідкувати зв'язок між рівнем соціальної відповідальності держави та рівнем життя населення, що проявляється через взаємний вплив людини на державу та держави на людину у соціальних правових державах, та однобічний вплив держави на людину в тих країнах, де демократичний курс є лише декларативним.

Ще одним принципом, застосування якого допоможе найбільш повно дослідити філософську парадигму соціальної відповідальності як імперативу правової держави, є принцип єдності аналізу та синтезу. Цей принцип передбачає розподіл цілого на частини з подальшим їх поєднанням, що сприятиме виявленню нових аспектів, рис, функцій предмета дослідження. «Лише поєднуючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює частини як частини даного цілого; лише розглядаючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює ціле як складове із специфічних частин, яке володіє внаслідок цього специфічною якістю, що відрізняє його від інших предметів» [6].

Отже, принципи пізнання слугують своєрідними висхідними началами, відправною точкою для початку дослідження, оскільки дають змогу обрати стратегію і тактику дослідження. За допомогою принципів пізнання дослідник може виявити нові ознаки, характеристики, закономірності розвитку та функціонування предмета дослідження, вже володіючи певними знаннями щодо нього.

Другий рівень методологічної структури дослідження складає сукупність *підходів*, необхідних досліднику, аби зробити науково обґрунтовані висновки про предмет дослідження. Для дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми використовували системний підхід. «Сутністю системного підходу є визнання домінанти цілого над часткою, складного над простим, інтегративних властивостей об'єкта над окремими його властивостями. Застосування системного підходу для дослідження або управління об'єктом пов'язано з аналізом його структури та функцій, а також множини його внутрішніх і зовнішніх зв'язків та процесів, які відбуваються всередині об'єкта» [7, с. 33].

Із застосуванням цього підходу стало можливим вивчення соціальної відповідальності як певної сукупності компонентів, що взаємодіють між собою, тобто як системи. Соціальна відповідальність являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, що розташовані в певному порядку, мають деякі властивості і виконують конкретні функції. Між елементами структури розподілені функції, а самі елементи взаємодіють між собою та з навколишнім середовищем (елементами інших систем).

Система за жодних обставин не є статичною. Вона постійно перебуває у русі, зазнає змін, що викликані розвитком середовища. Так само і поняття соціальної відповідальності є динамічним, воно виступає своєрідною реакцією на потреби людини, суспільства, держави. Соціальна відповідальність покликана вирішувати актуальні проблеми, зумовлені розвитком суспільства та держави, як імператив правової держави сприяє налагодженню відносин в системі «людина – держава» шляхом усунення негативних явищ суспільної дійсності або мінімізації їх негативного впливу на людину.

Використовуючи системний підхід у дослідженні, ми змогли: з'ясувати стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави; виділити критерії, ознаки та функції соціальної відповідальності як імперативу правової держави; прослідкувати взаємозв'язок між рівнем соціальної відповідальності держави і рівнем соціальної відповідальності людини; використати знання інших галузей науки (соціології, політології, економіки, державного управління) для більш глибокого вивчення предмета та об'єкта нашого дослідження; окреслити напрями та шляхи підвищення рівня соціальної відповідальності, враховуючи українські реалії.

Глобальний еволюціонізм є інтегральним підходом, при застосуванні якого науковець повинен враховувати динаміку розвитку неорганічного, біологічного і соціального світів. Ця концепція «спирається на ідею про єдність Всесвіту і відзначається універсальністю, величезним інтеграційним потенціалом. Глобальний еволюціонізм вимагає негайного переходу до загально цивілізаційної мегапарадигми

в соціально-економічній і політичній еволюції людства. Це означає відхід всіх країн світу від конфліктної, конфронтаційної (зіткнення цивілізацій) цивілізаційної парадигми та перехід до глобального конструктивного міжцивілізаційного співробітництва й інтеграції на засадах визнання пріоритету соціально-гуманістичних і ліберально-демократичних цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування цілісної життєздатної світової цивілізації без зіткнення цивілізацій» [8, С. 64–65].

Застосування такого підходу у дослідженні соціальної відповідальності як імперативу правової держави дало змогу вивчати її у світовому контексті, як складову загального світового процесу розвитку, виявляти загальносвітові тенденції у розвитку соціальної відповідальності як імперативу правової держави та проєктувати їх на українські реалії.

Третій рівень структури складають *методи* пізнання. Методом називають спосіб пізнання предмета чи явища. Загалом правильно підібрана методологія (сукупність методів, якими керуються дослідник) дозволяє не лише визначити способи отримання нових наукових знань, а й досягти мети дослідження найбільш оптимальним шляхом, отримати різнобічну інформацію про об'єкт та предмет дослідження, допомагає систематизувати отриману інформацію та сформулювати науково обґрунтовані висновки.

Для того щоб підібрати методологію, яка буде оптимальною для кожного конкретного дослідження, на нашу думку, доцільним буде врахування таких критеріїв:

1) об’єктивність. Цей критерій сприяє тому, щоб вибір кожного конкретного методу був обумовленим предметом дослідження, тобто враховував усі його особливості, ознаки, функціональність;

2) істинність – критерій, який допомагає обрати метод дослідження, за допомогою якого можна не лише задекларувати певну тезу, а й обґрунтовано довести її вірогідність;

3) соціальність. Критерій, за допомогою якого можна виявити соціальну сутність, спрямованість понять чи явищ, які підлягають дослідженню, тобто з'ясувати, чи дасть застосування конкретного методу можливість дослідити ті чи інші соціально направлені особливості об’єкта та предмета вивчення;

4) функціональність. Критерій, який допоможе відповісти на питання, які конкретно функції виконує цей метод, що можна дослідити, з'ясувати з його допомогою та чи потрібною буде ця інформація, та врешті-решт, чи можливо з його допомогою отримати нове знання.

«Ефективність правових досліджень здебільшого зумовлена застосуванням науково обґрунтованої методології. … Для ефективності сучасного вітчизняного правознавства важливим є створення цілісної методологічної системи, яка б охоплювала найпродуктивніші концептуальні підходи з їх затребуваними методами і засобами пізнання як загальних, так і суто юридичних, а також за конкретними методиками правових досліджень» [3, с. 44]. Під час дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми користувалися сукупністю загальнофілософських, загальнонаукових та конкретно-наукових методів, що утворили певну систему. Завдяки цьому ми змогли отримати цілісну картину досліджуваного об'єкта, вивчити його характеристики, функції, виявити зв'язки як у межах системи, так і з іншими системами.

Соціальну відповідальність як імператив правової держави слід вивчати в її цілісності, у процесі розвитку цього поняття та виходячи з певних його суперечностей. Тобто ми розглянули поняття «соціальна відповідальність» як універсальне поняття, отримали загальну картину поняття, виокремили найзагальніші характеристики предмета та об'єкта дослідження. Завдяки його застосуванню стало можливим вивчити зміст понять «соціальна відповідальність» та «соціальна відповідальність як імператив правової держави», з’ясувати теоретико-правові проблеми дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави, виокремити світоглядні концепти соціальної відповідальності, дослідити роль темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні.

Прийоми пізнання утворюють четвертий рівень методологічної структури нашого дослідження. Умовно, прийомом можна назвати певний крок, зроблений для досягнення мети дослідження. Цей крок є лише елементом методу, ланкою у ланцюжку дій, які необхідно зробити, щоб досягти поставленої мети. Такі «кроки» мають бути пов’язані між собою органічно та утворювати певну систему. У статті використані як теоретичні, так і методичні прийоми, зокрема були застосовані прийоми ідеалізації (прийом пізнання, який дозволяє створювати певний ідеальний об’єкт, спираючись на якийсь прообраз, що вже реально існує), гіпоте-

тичний (процес створення гіпотез, що пов'язані між собою, з метою виведення конкретних тверджень, фактів) та аксіоматичний (один із прийомів пізнання, завдяки якому відбувається побудова теорій, де певні істинні положення стають вихідними твердженнями).

Висновки. Застосування філософського підходу дозволило вивчити основоположні поняття та ідеї, які виступають підґрунтям для поняття соціальної відповідальності загалом та соціальної відповідальності як імперативу правової держави зокрема. Сукупність загально- та конкретно наукових методів і прийомів, використаних у дослідженні, допомогла вивчити соціальну відповідальність як систему численних елементів, об'єднаних зв'язками як всередині системи, так і поза нею з елементами інших систем.

Отже, завдяки обраній чотирирівневій методологічній структурі, яка об'єднує в собі принципи, підходи, методи та прийоми пізнання, ми змогли ґрунтовно дослідити соціальну відповідальність як імператив правової держави, вивчити об'єкт та предмет дослідження, виконавши поставлені задачі, сформулювати науково обґрунтовані висновки, які в подальшому можуть стати підґрунтям для реалізації положень соціальної відповідальності у правовій державі в Україні.

Список використаної літератури:

1. Шемшученко Ю. С. Вступне слово. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 7.
2. Боднар В. І. Методологія та філософія наукового пізнання: подібність, відмінність, взаємозбагачення. *Український педагогічний журнал*. 2015. С. 59–68.
3. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
4. Решетов О. О., Ковальчук В. Т., Стежко З. В. Пізнання, чуттєве і раціональне пізнання. URL: www.kntu.kr.ua>stat_10_1 (дата звернення: 12.01.2019).
5. Соляр Л. Основні принципи та підходи філософської методології до формування етнокультурної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва. *Науковий вісник МНУ імені В. Сухомлинського*. *Педагогічні науки*. 2016. № 2 (53). С. 181–186.
6. Найчук А. Аналіз і синтез як методи пізнання сутності держави. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 6. С. 21–28.
7. Гусєв В. О. Дискурс методології досліджень соціально-економічної діяльності. Київ : НАДУ, 2014. 180 с.
8. Іщенко М. П., Іщенко О. М. Філософія гуманізму і демократії. *Вісник Черкаського університету*. *Серія «Філософія»*. 2017. № 1. С. 63–70.

Koziar H.V. Social responsibility as an imperative of the rule of law: research methodology

The article is devoted to the scientific analysis of methodological bases of research of social responsibility as an imperative of the rule of law. It is substantiated that the study of social responsibility as an imperative of the rule of law requires the use of a four-level methodological structure. This structure is a combination of principles, approaches, methods and techniques of cognition. Thanks to this structure, we will be able to study this concept not only from a legal point of view, but also to clarify its philosophical paradigms by expanding the tools of cognition. It is noted that today the understanding of legal reality is impossible with one approach, selective application of certain methods and techniques of cognition, because such activities deprive the researcher of the opportunity to identify and study certain aspects of the concept or phenomenon under study. Regarding the study of the concept of social responsibility as an imperative of the rule of law, such an approach loses the opportunity to explore the social and legal realities of Ukraine in the process of implementing social responsibility at both personal and state levels; worldview concepts of social responsibility will disappear from the researcher's field of view; it will be impossible to trace the level of perception of socially responsible activities of the state by the population. Social responsibility develops together with the development of society and the state, it is necessary to study first of all the social reality, which in the XXI century is characterized primarily by dynamism. Social reality is the expression of the needs of the population, and the state must conduct its activities in such a way that the basic needs of the population are met and create conditions and opportunities for personal development. In fact, social responsibility is an imperative, that is, a duty of the state to the population.

Key words: *social responsibility, person, imperative, law, state, civil society, philosophy of law.*

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-36

І. С.о. Нуруллаєв
кандидат юридичних наук,
керівник
Генеральної інспекції Офісу Генерального прокурора

ОСНОВНІ ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

В статті проведено аналіз основних та загальних принципів міжнародного публічного права як джерел правового регулювання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. Охарактеризовано їх спільні та відмінні риси. Досліджено зміст та значення основних принципів міжнародного публічного права в контексті визнання їх складовою міжнародних договорів як основного джерела міжнародного права та зясовано особливості їх застосування при здійснення міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. З'ясовано, що основні принципи прямо зафіксовані в міжнародних документах, як засади регулювання правовідносин між суб'єктами міжнародного права і не є характерними для внутрішнього права держав, в той час загальні принципи права є загальними для національних правових систем і використовуються лише при вирішенні спорів. Жоден суб'єкт міжнародного права не може розраховувати на будь-які переваги, що випливають з міжнародного права, не визнаючи при цьому його основних принципів. В статті досліджено основні міжнародні договори та статути міжнародних організацій, в яких закріплено основні принципи міжнародного публічного права. До загальних принципів права, на яких базуються усі норми міжнародного публічного права, належать юридичні принципи, визнані основними правовими системами світу. Часто в міжнародних договорах міститься пряме посилання на дію принципів права держав-учасниць, при здійсненні відповідними державами зобов'язань за міжнародними договорами, спрямованими на боротьбу зі злочинністю, наприклад, в Конвенції ООН проти корупції. Спільними рисами для них є наступні: 1) застосовуються для подолання прогалин у міжнародному праві; 2) застосовуються у взаємодії (основні - у правотворчості, а загальні - при тлумаченні). Досліджено загальні принципи права як окреме джерело міжнародного публічного права та тако його галузі як міжнародне кримінальне право, а також умови та способи набуття такими принципами значення загальних.

Ключові слова: *основні принципи міжнародного права; загальні принципи міжнародного права, джерела міжнародного кримінального права; принципи міжнародного кримінального права; принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю.*

Принципи права відображають корінні інтереси держав і міжнародного співтовариства загалом і становлять істотне значення загальновизнаного джерела права для сукупності правових норм міжнародного права, що регулюють співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю.

Принципи міжнародного права (від лат. *principium* – основа, початок) є загальновизнаними засадами, ідеями міжнародного права найбільш загального характеру та виконують дві функції: 1) сприяють стабілізації міжнародних відношень, обмежуючи їх визначеними нормативними рамками; 2) закріплюють усе нове, що з'являється в практиці міжнародних відношень, і в такий спосіб сприяють їхньому розвитку; 3) забезпечують пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей, насамперед, миру і безпеки, життя і здоров'я, міжнародного співробітництва та інших цінностей міжнародного порядку мирного співіснування; 4) служать основою ("мірилом") та системоутворюючим фактором всієї системи міжнародного публічного права, нормативною основою правотворчого, а також право-реалізаційного процесу на міжнародному рівні, а також прогресивного розвитку міжнародного права.

© Нуруллаєв І. С.о., 2019

В науці відсутній єдиний підхід до розмежування принципів міжнародного права на групи. Передусім у доктрині міжнародного права принципи поділяються на дві групи: 1) принципи, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки; 2) принципи, пов'язані з міжнародним співробітництвом держав. Першу групу відносять переважно до основних, а другу – до галузевих.

Засадничими принципами міжнародного права є основні принципи міжнародного права та загальні принципи міжнародного права, які чітко розмежовують в науці міжнародного публічного права [1, с. 49], оскільки основні принципи прямо зафіксовані в міжнародних документах, як засади регулювання правовідносин між суб'єктами міжнародного права і не були характерними для внутрішнього права держав, в той час як загальні принципи права є загальними для національних правових систем і використовуються лише при вирішенні спорів між акторами міжнародного права. Спільним для них є те, що вони: 1) застосовуються для подолання прогалин у міжнародному праві; 2) застосовуються у взаємодії (основні - у правотворчості, а загальні - при тлумаченні) [1, с. 49].

До вчених сучасного періоду, які досліджують правові аспекти міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, в тому числі функціонування міжнародних судів, джерела правового регулювання такої взаємодії суб'єктів міжнародного права, зокрема і принципи міжнародного кримінального права, слід віднести передусім М.В.Буроменського, О.І.Виноградова, О.Г.Волеводза, В.М.Волженкіна, Л.Н. Галенську, В.М.Дрьоміна, Н.В. Дрьоміну-Волок, Т.С.Гавриша, Н.А.Зелінську, І.І. Карпеця, О.В.Касинюка, Н.М.Кіпніса, М.М. Коркунова, М.І. Костенка, С.А.Лобанова, І.І. Лукашука, В.Т.Маляренка, І.С.Марусіна, Ф.Ф. Мартенса, В.В.Мілінчука, В.П.Панова, М.І.Пашковського, В.П.Пилипенка, М.І.Смирнова. О.І.Рабцевич та інших, а також зарубіжних спеціалістів, серед яких М.Ш. Бассіоуні, Х.Д. Вабрес, М.Ш. Гальво, В.Герхард, Д.Х.А. Дербі, Й. Динштейн, Є. Кіракосян, В.Фурундзя, та інші.

Метою статті є дослідження основних та загальних принципів міжнародного публічного права як джерел правового регулювання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю

Виклад матеріалу. Жоден інститут чи галузь міжнародного права як і цілком система міжнародного права не може функціонувати поза основними його принципами.

Основні принципи міжнародного права - це історично обумовлені основоположні загальновизнані норми, що виражають головний зміст міжнародного права, його характерні риси та володіють вищою, імперативною юридичною силою [2].

Основні принципи міжнародного права зафіксовані в Статуті ООН та Статуті Міжнародного Суду ООН від 26 червня 1945 року [3], а їх зміст розкривається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, що прийнята Генеральною Асамблеєю в 1970 р., у Віденській конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. [4], у Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21.03.1986 р. [5], а також у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року та інших міжнародних угодах.

Широко визнано, що принципи Статуту ООН не можуть бути скасовані державами в односторонньому порядку або за згодою.

В Статуті ООН встановлено наступні основні принципи міжнародного права, які були деталізовані в Декларації про принципи міжнародного права: 1. Суверенної рівності і незалежності всіх держав. 2. Не втручання у внутрішні справи держав. 3. Мирного вирішення міжнародних спорів (залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру). 4. Мирного співробітництва. 5. Рівноправності та самовизначення націй та народів (ч. 2 ст. 1 Статуту ООН). 6. Добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. 7. Заборони погрози силою або її застосування. 8. Загальної поваги і додержання прав людини й основних свобод для всіх. 9. Справедливості, який разом з іншими принципами міжнародного права застосовується при вирішенні міжнародних конфліктів (спорів) (ч. 1 ст. 1 Статуту ООН) [3].

Серед цілей Організації назване співробітництво в «заохочуванні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови і релігії» (ст. 55 та 68 Статуту ООН) [3], що дало можливість з часом тлумачити це положення Статуту ООН таким, що містить принцип міжнародного захисту прав людини.

Згідно Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, що

прийнята Генеральною Асамблеєю в 1970 році, основними принципами є: 1) незастосування сили або погрози силою; 2) мирне вирішення міжнародних спорів; 3) невтручання у внутрішні справи держави; 4) співробітництво держав на міжнародній арені; 5) рівноправність та самовизначення народів; 6) суверенна рівність держав; 7) добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом [6].

Зазначені принципи поширюються на всі питання міжнародного співробітництва держав, в тому числі і на протидію злочинності. Зокрема, «принцип невтручання у внутрішні справи не може використовуватися для прикриття актів геноциду чи інших злочинів, таких, як широкомасштабні порушення норм міжнародного гуманітарного права або масові етнічні чистки, що можуть обґрунтовано розглядатися як загроза міжнародній безпеці і через це вважатися підставою для вжиття заходів Радою Безпеки» (п. 200) [7].

В доповіді Міжнародної комісії з питань втручання та державного суверенітету «Відповідальність із захисту» наголошувалося «Міжнародне право, що розвивається, встановило безліч обмежень щодо того, що можуть робити держави, і не тільки у сфері прав людини. Концепція безпеки людини, що з'явилася, висунула додаткові вимоги й породила нові очікування відносно того, як держави мають поводитися зі своїм народом» (п. 1.33), а також «Навіть самі завзяті прихильники державного суверенітету не визнають за державою претензій на необмежену владу робити зі своїм народом все, що їй заманеться» (п. 1.35) [8].

Порушення таких меж формує міжнародно-протиправне діяння, за яке наступає притягнення до міжнародно-правової відповідальності. У доповіді Генерального секретаря ООН «За більшої свободи: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх» визнається «той факт, що ніколи не можна допускати, щоб який би то не було правовий принцип – навіть суверенітет – виступав у якості прикриття геноциду, злочинів проти людяності й масових людських страждань» (п. 129) [9].

Окремі основні принципи, що мають загальний характер і поширюються зокрема на відносини притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, сформульовані в Загальній декларації прав людини 1948 року. До них можна віднести наступні: 1) рівність людей перед законом; 2) гласність судового розгляду; 3) здійснення правосуддя тільки судом; 4) право на захист [10].

Заключний акт НБСЄ закріпив принцип поваги прав людини та основних свобод, а також додав до зазначених вище основних принципів них ще два: 1) непорушності кордонів; 2) територіальної цілісності.

Як зазначили В.Е.Теліпко та А.С.Овчаренко, "будучи спочатку закріпленими на регіональному рівні, ці принципи одержали всезагальне значення, що не раз підтверджувалося Генеральною Асамблеєю ООН» [1, с. 41]. Значення цього положення не раз підкреслювалося. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів закріплені, зокрема, такі основні принципи як: 1) вільної згоди і добросовісності; 2) "pacta sunt servanda" (угоди мають виконуватися); 3) мирного врегулювання спорів відповідно до принципів справедливості та міжнародного права щодо процесу вирішення спорів [5].

Відповідно до принципу добросовісності держава не має права користуватися своїми правами на шкоду іншій державі, надумано маскувати (приховувати) здійснений нею протиправний акт, а у разі виникнення спору має взаємодіяти з судом (арбітражем) у досягненні якнайшвидшого справедливого розв'язання спору відповідно до чинного міжнародного права [11].

Практичним аспектом принципу добросовісності, що поширюється на всі сфери його використання, є презумпція добросовісності. Це одна з основоположних правових презумпцій, яка була сформована ще в римському приватному праві та виражалася формулами: *«quivis praesumitur bonus dones probetur contrarium»* («кожен вважається чесним, поки не доведено протилежне»), *«bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur»* («добросовісність завжди припускається, якщо не доведено злого умислу»), *«malum non praesumitur»* («погане не презюмується») [12]. Отже, зміст основних принципів часто обгрунтовуюється і шляхом застосування загальних принципів права.

Основні принципи права прямо закріплені як положення міжнародних угод і тим самим одержали своє юридичне закріплення і, відповідно, кодифіковані, а тому відіграють роль норм-принципів міжнародного публічного права. Отже зміст основних принципів міжнародного права є стабільним, незважаючи на те, що окремі їх елементи розвиваються і мають певною мірою програмний характер.

Жоден суб'єкт міжнародного права не може розраховувати на будь-які переваги, що випливають з міжнародного права, не визнаючи при цьому його основних принципів [2].

Основні принципи міжнародного права за своїм походженням є звичаєвими нормами, що отримали своє закріплення на рівні міжнародних договорів, часто без їх тлумачення, що дає можливість судам акцентувати на окремих їх сторонах, здійснюючи інтерпретацію положень міжнародних договорів, а деяким авторам формулювати власні доктринальні принципи.

Усі зазначені принципи є взаємозалежними і зміст одного випливає і переплітається зі змістом іншого, а тому сутність кожного принципу можна з'ясувати лише в контексті інших [2].

Натомість до *загальних принципів права*, на яких базуються усі норми міжнародного публічного права, належать юридичні принципи, визнані основними правовими системами світу, а це переважно англо-американське загальне право та європейське континентальне право, які є основними правовими системами, до яких звертаються суди.

Часто в міжнародних договорах міститься пряме посилання на дію принципів права держав-учасниць, при здійсненні відповідними державами зобов'язань за міжнародними договорами, спрямованими на боротьбу зі злочинністю. Так, відповідно до Конвенції ООН проти корупції, що прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 31 жовтня 2003 року, яка вміщує досить великий перелік антикорупційних механізмів: "Кожна Держава-учасниця, згідно з основоположними принципами своєї правової системи, розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції, яка сприяє участі суспільства і яка відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності й непідкупності, прозорості й відповідальності" [13].

Таким чином, на міжнародне кримінальне право, як галузь міжнародного публічного права, що регулює питання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, прямо впливають загальні принципи кримінального права, і вони встановлюють правовий режим, обумовлений поєднанням систем кримінально-правового регулювання європейської континентальної (civil-law) та англо-аперикaнської (common-law) правових систем [14].

До загальних принципів права передусім відносять: принципи верховенства права, соціальної справедливості, гуманізму, рівності громадян, демократизму, законності, взаємної відповідальності держави перед особою, а особи перед державою, принцип поєднання переконання та примусу в праві [2]. У низці випадків ці принципи застосовувалися Міжнародним Судом ООН без згадування їх як загальних принципів права. Це мало місце по відношенню до таких принципів, як «добросовісність, незловживання правом, відповідальність за порушення. Частіше використовувалися процесуальні принципи (наприклад, ніхто не може бути суддею у власній справі, рівність сторін у спорі, пріоритет спеціального закону тощо)" [1]. **Д**ія загальних принципів має певну специфіку: «у міжнародній сфері головною сферою їх застосування є міжнародне право захисту прав людини та основних свобод. Зокрема, ці принципи використовуються судами з прав людини та кримінальними трибуналами: 1) наступний закон скасовує попередній; 2) рівний над рівним влади не має; 3) ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має; 4) закон, який має більшу юридичну силу, скасовує закон, який має меншу юридичну силу» [1, с. 47].

Для кримінального права це, наприклад, такі принципи, як «немає злочину і покарання без наперед установленого закону» (лат. *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poena lige*), «зворотну силу має кримінальний закон, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи» тощо

Герхард Верле наголошує, що "не всяке право, що виявляється в декількох або всіх правових системах, автоматично виступає принципом права і, в силу цього, елементом міжнародного правопорядку. Дві необхідних умови полягають в тому, щоб право являло собою правовий принцип і щоб він міг бути застосований" [15, с. 72]. Трибунал по колишній Югославії зробив з цього приводу таку заяву: "Коли міжнародні кримінально-правові норми не визначають категорію кримінального права, є виправданим звернення до національного права за таких умов: (i) ... міжнародні суди повинні звертатися до загальних концепцій і інститутів права, які поділяються всіма основними правовими системами світу [не тільки державами загального права і континентальної правової сім'ї] ...; (ii) ... при використанні категорій національного права слід враховувати особливий характер міжнародного кримінального процесу. Таким чином механічне імпортування або переміщення норм національного права в міжнародний кримінальний процес буде виключено " [16].

Зокрема, принципи відправлення міжнародного кримінального правосуддя містяться

в Римському Статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року, яким присвячується означена частина 3 «Загальні принципи кримінального права». Вона складається з дванадцяти статей і являє собою найважливішу частину Статуту, включаючи підстави для індивідуальної кримінальної відповідальності та підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. Серед них:

− жодну особу не може бути притягнено до суду двічі за один злочин (non bis in idem) (ст. 20);

− немає злочину без законного покарання (nullum crimen sine lege) (ст. 22);

− немає покарання без закону (nulla poena sine lege) (ст. 23);

− відсутність зворотної сили закону (ст. 11, 24);

− індивідуальна кримінальна відповідальність (ст. 25);

− презумпція невинуватості (ст. 66);

− виключення з юрисдикції неповнолітніх (ст. 26);

− неприпустимість посилання на посадове становище (ст. 27);

− відповідальність командирів та інших начальників (ст. 28);

− непридатність терміну давності (ст. 29) та ін [17].

Це важливо, оскільки для кримінально-правової норми потрібна достатня нормативна база, встановлена в міжнародного договорі або прямо визнана державою (державами). В іншому разі притягнення до відповідальності за вчинення міжнародного злочину, злочину міжнародного характеру чи транснаціонального злочину відбувалося би із порушенням презумпції невинуватості, принципу персональної кримінальної відповідальності, «немає покарання без закону" та інших.

Висновки. Отже, елементами міжнародного кримінального права є не всі юридичні норми, які поділяються як такі основними правовими системами, а лише загальні принципи, на яких ці норми засновані, визнання яких відбулось шляхом підтвердження його наявністі відповідною згодою держав.

Ці принципи діють яко окремі джерела міжнародного публічного права – загальні принципи права, або як положення, складові, міжнародних договорів, оскільки прямо закріплені в них – основні принципи.

Основні принципи міжнародного в системі правового регулювання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю - це керівні правила поведінки суб'єктів міжнародного права, що виникають як результат їх спільної практики, взаємодії суб'єктів міжнародного права; юридично закріплені засади міжнародного права, що являють собою найбільш загальне вираження і практику поведінки, яка встановилася в порядку міжнародного співробітництва, і взаємодії суб'єктів міжнародного права на міжнародній арені в рамках саме міжнародних відносин, спрямованих, зокрема, і на боротьбу зі злочинністю, на яких ґрунтується система спеціальних, міжінституційних та інституційних принципів міжнародного кримінального права.

До загальних принципів права, на яких базуються усі норми міжнародного публічного права, належать юридичні принципи, визнані основними правовими системами світу (переважно англо-американське загальне право та європейське континентальне право), які є основними правовими системами, до яких звертаються суди, які набувають значення джерела міжнародного права переважно одним з наступних шляхів: 1) в міжнародних договорах закріплюється пряме посилання на дію принципів права держав-учасниць, при здійсненні відповідними державами зобов'язань за міжнародними договорами, спрямованими на боротьбу зі злочинністю; 2) в міжнародних договорах чи інших міжнародних документах закріплюється принцип загального права (переважно в преамбулі) як загальна цінність, яку визнають держави-учасниці; 3) в міжнародному договорі прямо зазначаються такі принципи; 4) принцип визнається Міжнародним кримінальним судом (трибуналом) (іншим уповноваженим судом) як загально визнаний при вирішенні справи про притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини, злочини міжнародного характеру чи транснаціональні злочини.

Список використаної літератури:

1. Теліпко В.Е., Овчаренко А.С. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В.Е. Київ: *Центр учбової літератури*, 2010. 608 с
2. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навчальний посібник. посібник. 2-е вид., змін. та допов. Київ : КНТ, 2010. 344 с. URL: https://pidru4niki.com/12281128/pravo/ponyattya_kodifikatsiya_osnovnih_printsipiv_mizhnarodnogo_prava
3. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. Київ: *Представництво ООН в Україні; Департамент громадської інформації ООН*. 2008. 67 с.

4. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
5. Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21.03.1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text
6. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, що прийнята Генеральною Асамблеєю в 1970 році. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569
7. Доклад Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам «Более безопасный мир: наша общая ответственность». A/59/565 от 2 декабря 2004 г.
8. Доклад Международной комиссии по вопросам вмешательства и государственного суверенитета «Ответственность по защите» 2001 г. A/57/303 от 14 августа 2002 г.
9. Доклад Генерального секретаря ООН «При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех» A/59/2005 от 21 марта 2005 г.
10. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
11. Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве: автореф. дисс. … д-ра юрид. наук. Москва,1991. 49 с., с. 3–4, 18.
12. Сулейменов М. К. Добросовестность в праве (15.10.2015) // *Zakon.kz.* 2015. 15 октября. URL: https://www.zakon.kz/4749403-dobrosovestnost-v-prave-sulejjmenov.html#_ftnref7
13. Конвенція ООН проти корупції, що прийнята резолюцією ГА від 31 жовтня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
14. Yeghishe Kirakosyan, 'Finding Custom: The ICJ and the International Criminal Courts and Tribunals Compared' in Carsten Stahn and Larissa van den Herik (eds), *The Diversification and Fragmentation of International Criminal Law* (Martinus Nijhoff 2012) 149–161.
15. Верле Герхард. Принципы международного уголовного права : учебник / Герхард Верле; пер. с англ.С. В. Саяпина. – О. : Фенікс; М. : ТрансЛит, 2011. – 910 с.
16. Prosecutor V.Furundžija, МУТЮ (Судебная палата), решение от 10 декабря 1998 года, абзац 178.
17. Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Nurullaiev I. S. Basic and general principles of public international law as a source of legal regulation of international cooperation in the fight against crime

The article analyzes the basic and general principles of public international law as a source of legal regulation of international cooperation in the fight against crime. Their common and distinctive features are characterized. The content and significance of the basic principles of public international law in the context of their recognition as a component of international treaties as the main source of international law are studied and the peculiarities of their application in the implementation of international cooperation in the fight against crime are clarified. The article examines the main international treaties and statutes of international organizations, which enshrine the basic principles of public international law. No subject of international law can count on any advantages arising from international law without recognizing its basic principles. It was found that the basic principles are directly enshrined in international instruments as the basis for regulating legal relations between subjects of international law and are not specific to the domestic law of states, while the general principles of law are common to national legal systems and are used only in dispute resolution. The general principles of law, on which all norms of public international law are based, include legal principles recognized by the basic legal systems of the world. International treaties often contain a direct reference to the application of the principles of the law of member states in the implementation of the obligations of the respective states under international treaties aimed at combating crime, such as in the UN Convention against Corruption. Common features for them are the following: 1) used to bridge gaps in international law; 2) are used in interaction (basic - in lawmaking, and general - in interpretation). The general principles of law as a separate source of public international law and its branches as international criminal law, as well as the conditions and ways of acquiring such principles of general significance are studied.

Key words: *basic principles of international law; general principles of international law, sources of international criminal law; principles of international criminal law; principles of international cooperation in the fight against crime.*

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-37

І. М. Бондаренко
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВПЛИВ СИСТЕМНОСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ГАЛУЗІ НА СТРУКТУРУВАННЯ КОДИФІКОВАНИХ АКТІВ

У науковій роботі проаналізовано доктринальні положення вчених-юристів з проблематики структурування кодифікованих актів і впливу на таке структурування особливостей фінансово-правової галузі, зокрема системності. Автором визначено передумови детального структурування фінансово-правової галузі: сталі особливості суб'єктного складу, процедурного регулювання, об'єкту правового впливу бюджетних та податкових норм. Встановлено факт детального структурування галузі на рівні деталізації складових частин підгалузей бюджетного та податкового права. Обґрунтовано підхід щодо складності та не перспективності виділення в системі фінансового права Загальної частини. Автором виокремлено підстави, що покладені в основу акумуляції норм в Загальній частині і виділення сукупності норм Особливої частин: узагальненості, значущості, пріорітетності, виходячи з реалізації яких і будується розташування статей кодексу. Визначено два типи статей, що можуть бути відокремлені від подібної структурної побудови кодексу. Встановлено підходи до побудови кодифікованих актів інших держав кріз призму історичної ретроспективи. У науковому дослідженні щодо структурування кодифікованих актів встановлено наявність проблеми нумерації статей кодифікованого акту і акцентовано увагу на технічному, похідному її характері і, в той же час, наголошено на формуванні принципового підходу до характеру кодексу, спрямованого на тактичне, незначне оновлення чи реформу. Встановлено, що акумуляція сукупності законодавчих норм в відповідному законодавчому акті обумовлює їх об'єднання в певні групи і структурування останніх. У статті визначено типи нумерації з огляду на динаміку розв'язання зазначеної проблеми. За результатами проведеного дослідження автор дійшов висновку про значний вплив системності фінансово-правової галузі на структурування кодифікованих актів і виникнення у зв'язку з цим низки проблем у здійсненні структування. За висновком автора, принциповим моментом в застосуванні того чи іншого типу нумерації є і певна традиція юридичної техніки, на чому і будується нумерація статей в чинних кодексах, що входять до складу фінансового законодавства України.

Ключові слова: *законодавство, кодифікація, системність, структурування, фінансово-правова галузь, юридична техніка.*

Постановка проблеми. Фінасово-правова галузь характеризується значним ступенем системності, що обумовлює необхідність складного структурування вже існуючих норм, а також тих, які мають прийматися. Зважаючи на те, що структурування кодифікованих актів в сфері фінасового-правового регулювання є багатоетапним процесом і здійснюється з урахуванням необхідності охоплення всього масиву суспільних відносин, що підпадають під сферу регулювання, вплив системності галузі на визначення структури кодифікованих актів підлягає детальному дослідженню. Акцентовано увагу на пов'язаності системної побудови фінансово-правової галузі з проблемами системи фінансового законодавства, системної пов'язаності Загальних та Особливих частин, підстав та перспектив їх існування, або навпаки відсутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям цього дослідження стали праці вітчизняних та іноземних учених-юристів, серед яких слід згадати Л. К. Воронову, М. П. Кучерявенка, О. А. Лукашева, П. С. Пацурківського, Ю. А. Ровинського, Р. Й. Халфіну, О. І. Худякова, С. Д. Ципкіна та ін. При цьому необхідно приділити увагу різноманітності підходів до структурування кодифікованих актів.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення впливу системності фінансово-правової галузі на структурування кодифікованих актів.

Системність фінансово-правової галузі досліджувалась багатьма науковцями, серед

© Бондаренко І. М., 2019

яких слід згадати Л. К. Воронову, М. П. Кучерявенка, О. А. Лукашева, П. С. Пацурківського, Ю. А. Ровинського, Р. Й. Халфіну, О. І. Худякова, С. Д. Ципкіна та ін.[1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8] До інститутів фінансового права Ю. А. Ровинський відносив бюджетне право, обов'язкові платежі державних підприємств та організацій, податкове право, державні запозичення та ощадне право, державне страхування, державні видатки, кредитно-грошову систему. [9, с. 94] Р. Й. Халфіна виділяла в системі фінансового права такі інститути, як бюджетне право, податки та збори, мита, доходи з державного майна, організація кредиту, грошова система, фінансування народного господарства, культури управління та оборони [7, с. 182-183]. Як підгалузь фінансового права М. І. Піскотін виділяв бюджетне право [11, с. 50].

«Безумовною ознакою появи в межах фінансово-правової галузі інституту, який перетворюється у підгалузь або в перспективі в окрему галузь, є не лише кількісне накопичення фінансово-правових норм, а й якісне перетворення, складне структурування вже існуючих норм, а також тих, які мають прийматися. Одним із яскравих прикладів цього, на наш погляд, є розвиток бюджетного та податкового права до фінансово-правових підгалузей. Активний розвиток суспільних відносин (бюджетних та податкових) привів до стрімкого збільшення кількості нормативних приписів у цьому регулюванні» [4, с. 171-172]. Сталі особливості суб’єктивного складу, процедурного регулювання, об’єкту правового впливу бюджетних та податкових норм, як раз і призводять до появи об’єктивних умов в ще більш детальному структуруванні фінансово-правової галузі (вже на рівні деталізації складових частин підгалузей бюджетного та податкового права).

Саме тому, и погоджуємося з О.А. Лукашевим щодо його аналізу стану та перспектив розвитку системи фінансового права. Принциповий та новий акцент робиться ним стосовно складності та не перспективності виділення в системі фінансового права Загальної частини. Цій дуже не простій та досі актуальній проблемі присвячується підрозділ 2.2.2. «Загальна частина фінансового права як наукова проблема» його дисертаційної роботи [4, с. 174-186].

Зрозуміло, що системна побудова фінансово-правової галузі не могла не торкатися і проблем системи фінансового законодавства, системної пов’язаності Загальних та Особливих частин, підстав та перспектив їх існування, або навпаки відсутності. Ю. А. Ровинський підкреслював, що «головною метою дослідження проблем Загальної й Особливої частин фінансового права повинне бути вдосконалення й кодифікація фінансового законодавства, приведення норм фінансового права у відповідність до тих змін, які відбулися за останні роки у фінансових відносинах» [6, с. 96].

Хочемо приєднатися до позиції щодо структурування системи фінансового права, на чому наголошує Лукашев О. А., куди, на його погляд, входить [4, с. 178-179]:

а) простий фінансово-правовий інститут. Ідеться про найбільш елементарне угруповання фінансово-правових норм за відповідною ознакою (окрема стадія бюджетного процесу щодо певного виду бюджету; окремий вид податку чи збору і т. д.);

б) складний фінансово-правовий інститут формується шляхом об'єднання декількох простих фінансово-правових інститутів. Він регулює більш значущі суспільні відносини, які можна структурувати за окремими напрямами, що є предметом впливу простих фінансово-правових інститутів (наприклад, інститут бюджетного процесу, державного бюджету, місцевих бюджетів, непрямих податків, податків з фізичних осіб тощо);

в) комплексний фінансово-правовий інститут охоплює сукупність однорідних фінансово-правових норм, які входять до різних інститутів або підгалузей фінансового права. Як приклад можна навести інститут доходів державного бюджету, який формується шляхом поєднання бюджетно-правових норм та податково-правових норм, які забезпечують надходження одного із основних каналів формування бюджету – податків та зборів. Ще більш ускладнене угруповання фінансово-правових норм являє собою інститут виконання державного бюджету за доходами, де до наведеного вище комплексного інституту додається відповідне коло засобів правового регулювання, які відображають стосовно цього процесуальні аспекти третьої стадії бюджетного процесу;

г) підгалузь фінансового права як специфічне, відносно відокремлене угруповання фінансово-правових норм та інститутів.

«Поєднання податкового, бюджетного та інших інститутів чи підгалузей не є механічним складанням таких сукупностей правових норм. Вони повинні бути узгодженими в межах галузевого утворення, на їх кордоні можуть виникати комплексні правові інститути, але відокремлене

існування фінансового права як певної абстрактної інтеграційної системи та його складових (інститутів та підгалузей) навряд чи можливо. До того ж дуже складно визначити саме на нормативному рівні той спільний знаменник, який би мав поєднати фінансово-правові інститути та підгалузі. Якщо йдеться про варіант загальної частини фінансового права, то навряд чи сьогодні така позиція може бути аргументованою» [4, с. 181]. Треба погодитись з тим, що в основі такої позиції лежить принципова зміна суспільних відносин, на регулювання яких була спрямована вся сукупність норм фінансового законодавства. Більш того, дійсно складно підвести єдиний знаменник під сукупності законодавчих норм, які є виключно фінансово-правовими за своєю природою (податкові та бюджетні), та законодавчими нормами, які забезпечують регулювання суспільних відносин фінансово-правовими методами, але на межі з іншими галузями (цінні папери, валютне регулювання і т.д.).

Обґрунтований підхід щодо відсутності Загальної частини в фінансовому праві зовсім не означає неможливості диференціації фінансово-правових підгалузей. Так, на сьогодні є абсолютно аргументовані та вагомі підстави виділення Загальної та Особливої частини, як в бюджетному праві, так і в податковому праві. Зрозуміло, що існування підгалузі з диференціацією на Загальну та Особливу частину об'єктивно обумовлює і відповідне структурування кодифікованого акту, який безпосередньо забезпечує регулювання їх предметних відносин. В той же час це не означає, що подібна ситуація автоматично відображається в чинному законодавстві. Якщо Бюджетний кодекс України, передбачав існування Загальної та Особливої частини в першій редакції з 2000 року (що зникло при прийнятті другої редакції Бюджетного кодексу України з 2011 року), то подібні дві частини податкового кодифікованого акту не були прийняті взагалі. Так, Загальна та Особлива частина в Податковому кодексі України, передбачалася в перших варіантах його проекту, але при прийнятті остаточної редакції в 2010 році таке розподілення зникло. Показово, що якої-небудь вагомої, помітної аргументації щодо доцільності таких змін не було проголошено ні підчас обговорення проектів, ні під час прийняття. Перевага була віддана суб'єктивний уявам розробників або осіб, які приймали ці акти.

Аналіз підходів щодо структурування кодексу, логічно пов'язувати, або в окремих випадках починати із з'ясування базового елементу кодифікованого закону – правової норми. «Вихідною структурною одиницею в дусі Римської традиції залишається стаття, яка складає базовий елемент законодавчого тексту і є для кодексу тим, чим атом є для матерії» [12, с. 369]. Показово, що французька правова традиція, передбачає закріплення значення статті, як структурного елементу закону безпосередньо в Конституції. Акцентуючи увагу на цьому, Р. Кабрияк посилається на ст. 10 Конституції Франції 1958 р., де йдеться про те, що Президент Республіки в праві вимагати від Парламенту нового обговорення «закону чи окремих його статей» [12, с. 370].

Акумуляція сукупності законодавчих норм в відповідному законодавчому акті обумовлює їх об'єднання в певні групи і структурування останніх. «Класична побудова кодексу, як правило йде від загального до особливого … Загальна частина кодексу передує його особливим частинам, тобто, текст кодексу поступово рухається в бік найбільш спеціальних положень» [12, с. 370-371]. В основі як акумуляції норм в Загальній частині та виділення сукупності норм Особливої частини може знаходитись декілька підстав.

По-перше – узагальненість. До Загальних частин включаються норми, що мають певні родові ознаки, що вимагає їх деталізації, визначення особливостей в окремих інститутах Особливої частини. Так, наприклад, визначення податку, як родового платежу, що має обов'язкове значення в Загальних частинах Податкових кодексів, обумовлює існування окремих інститутів Особливих частин, які закріплюють справляння податкового обов'язку по окремому податку чи збору. Подібну логіку закладено практично по кожному елементу податкового механізму, коли видова деталізація платника, об'єкта, ставки, пільг і т.д. податку чи збору, базується на підставі визначення такого поняття (платних, об'єкт, ставка і т.д.) в Загальних частинах кодексу.

По-друге – значущість. Подібна підстава обумовлює розташування спочатку норм-принципів, норм-дефініцій, на підставі яких, в подальших розділах деталізуються конкретні механізми правового упорядкування відповідного типу відносин. Крім-того навіть розташування окремих розділів, які за типом можна віднести до Особливої частини, передбачають виокремлення з почасту найбільш важливих розділів. Так, наприклад, після Загальних положень в Подат-

ковому кодексі України та розділу, що містить закріплення процедур адміністрування податків та зборів, розміщено розділи, які акумулюють норми, що забезпечують справляння податків, за рахунок яких формується переважна частина доходів бюджетів: податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на додану вартість, акцизний податок.

По-трете – пріоритетність. Ця підстава, в деяких аспектах збігається із значущістю. Але, на наш погляд, в цьому випадку важливим, якщо не принциповим моментом є процедурна особливість в регулюванні відповідного типу відносин. Відповідне узгодження, співіснування процедур і будує пріоритетну конструкцію, розташування відповідної послідовності процедурної норми, коли наступну процедуру не можливо застосувати без попередньої.

Виходячи з реалізації цих обставин і будується розташування статей кодексу. При цьому реалізація подібної логіки зберігається, як відносно всього кодифікованого акту в цілому, так і в кожній частині або розділі. Трохи відокремлена від подібної структурної побудови кодексу може знаходитись два типи статей. Йдеться про вступні положення та заключення, висновки. Досить тривалий час подібні статті закріплювались на початку кодифікованого акту поза звичайної структури кодексу. В переважній більшості актів минулих сторічь подібні блоки статей відігравали символічний характер, філософські принципи, що покладалися в основу регулювання. «Треба шанувати гармонію» - з цього починався зміст японського кодексу принца Шотоку, до якого входило 17 статей (604 рік) [12, с. 376-377].

В XX сторіччі кодифіковані акти в соціалістичних державах дуже часто починалися з проголошення та просування ідей комуністичної ідеології, що відображалося в юридико-політичних принципах правового регулювання. Так, в ст. 2 Кримінального кодексу КНР 1980 року визначалася мета кримінального права: «використовувати кримінальне покарання для боротьби з контор-революційний та будь-якими іншими злочинними діяннями, щоб забезпечити захист режиму диктатури пролетаріату» [12, с. 377-378]. Показово, що примат соціалістичної диктатури був характерний не лише для регулювання публічних відносин (що ще, певним чином, можна було б зрозуміти), але і торкався засад приватно-правового регулювання. Цивільний кодекс ЧССР визначав, що основою майнових відносин є соціалістична система господарства. Відповідно до, ст. 1 Цивільного кодексу НДР «Головним завданням соціалістичного суспільства був безперервне зростання рівня матеріального благополуччя та культурного розвитку народу, а також перетворення кожного громадянина всебічно освічену особистість – достойного члена соціалістичного суспільства. Цивільне право Німецької Демократичної Республіки має в нести свій вклад в здійсненні цього завдання» [12, с. 378].

Подібний підхід породжував ще одну дуже цікаву конструкцію, коли йшлося про поєднання, або комплексне регулювання однотипних відносин різними соціальними нормами. В якості прикладу, можна навести посилання на мусульманські кодифіковані акти, де релігійна доктрина поєднувалась з правовою. В багатьох цивільних кодексах ісламських держав в перших статтях закріплювалось пряме посилання до мусульманського права, у випадку відсутності засобів спеціального регулювання таких відносин. Так, в ст.1 Цивільного кодексу Єгипту закріплено: «1) Закон регулює всі сфери до яких відноситься буква чи дух його положень; 2) У випадку відсутності законодавчого положення суддя має прийняти рішення відповідно звичаю, а при відсутності звичая – у відповідності з принципами мусульманського права. Якщо ж в конкретному випадку такі принципи також відсутні, суддя має звернутися до звичайного права та правилам справедливості». Подібні положення повторюються і в Цивільному кодексі Алжира (1975 р.) та Цивільному кодексі Бахрейна (2001 р.) [12, с. 379].

Галузеві кодифіковані акти, що були прийняті в XX сторіччі в якості водних статей, включали і загальнотеоретичні конструкції, що стосувалися родових понять в механізмі правового регулювання в цілому. Вони, в деяких випадках, були присвячені, як загальним підходам до з'ясування природи та співвідношення джерел права, загальних засад тлумачення. Так, Вступний титул Цивільного кодексу Швейцарії поєднує чотири статті, кожна із яких присвячується окремому джерелу права. «Закон регулює всі сфери, до яких відноситься буква чи дух будь-якого із його положення. У випадку відсутності відповідного законодавчого положення суддя вирішує справу на підставі норм звичаєвого права, а при відсутності звичаю – за правилами, які він створив би, якби йому було надано законотворчість з даного питання. Він має враховувати також рішення, які запропоновані доктриною та судовою практикою» [12, с. 380].

Водний титул до Цивільного кодексу Коста-Рики закріплює не лише розгорнуту систему джерел права, але і пропонує детальні принципи їх тлумачення.

Подібний підхід характеризує і кодифіковані акти, які регулюють публічні відносини. Так, Кримінальний кодекс Франції 1994 р. закріплює фундаментальні кримінально-правові принципи, на яких базується кодекс в цілому: принцип законності, принцип відсутності у закону зворотної сили, принцип індивідуалізації покарання і т.д. «Десятьма заповідями» починається Кодекс адміністративної юстиції Франції (2000 р.). Так, у водному титулі перелічені десять фундаментальних принципів, які регулюють адміністративну юстицію. Їх узагальненість та значущість підкреслюється не лише тим, що вони розміщенні в спеціальному розділі на початку кодифікованого акту, але до них застосовується не наскрізна, а особлива нумерація статей [12, с. 382].

Треба враховувати, що в якості окремих структурних елементів подібні статті, або блоки статей в кодифікаційній діяльності в Україні сьогодні не виокремлюються. Подібні настанови пов'язуються із змістом перших статей, що характеризують сферу застосування кодифікованого акту, характер суспільних відносин, які він регулює. Так, відповідно до ст. 1 Податкового кодексу України цей акт регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків та зборів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства [13]. Подібний підхід характеризує і аналогічну початкову статтю Бюджетного кодексу України. Відповідно до ст. 1 цього акту Бюджетним кодексом України регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства, і питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства, а також визначаються правові засади утворення та погашення державного і місцевого боргу [14].

Проблема нумерації статей кодифікованого акту, на перший погляд, набуває технічного, похідного характеру, але в той же час формує і принциповий підхід до характеру кодексу, спрямованого на тактичне, незначне оновлення чи реформу. Динаміка розв'язання цієї проблеми породила декілька типів нумерації: 1) нумерація суцільна (1, 2, 3…); 2) нумерація, що переривається. Фактично це є поєднання з попереднім типом нумерації, коли послідовна та суцільна нумерація застосовується в межах окремого розділу чи частини кодексі, а новий розділ знов-таки починається з статті 1; 3) індексна нумерація, передбачає поєднання кодексів декількох книг, в межах яких зберігається наскрізна нумерація, але з посилання на книгу (наприклад, ст. 208 в книзі II – виглядає 2 – 208). В процесі розвитку законотворчості у Франції використовувались при нумерації статей і посилання на окремі літери, застосування яких обумовлювалось позначенням типу нормативно-правового акту. Останні мали різну юридичну природу, що обумовлювало номер статті, яка починалася з літери: LO –для органічних законів; L – для звичайних законів; R*, R, D*, D –для різного типу декретів, A – для відомчих актів міністерства.

Порівнюючи суцільну та індексну нумерацію, можна прийти до висновку про певні переваги кожної із них. Так, суцільна нумерація свідчить про певну єдність та повноту кодифікованого акту. Але, в той же час породжує окремі перешкоди при оновлені кодексу, особливо в режимі компіляції. Індексна нумерація, передбачає побудову кодифікованого акту, як системного, що поєднує відносно відокремленні інституційні чи підгалузеві блоки. Саме окремий індекс і буде свідчити про віднесення статті до окремого інституту, що міститься в кодексі. На наш погляд, принциповим моментом в застосуванні того чи іншого типу нумерації є і певна традиція юридичної техніки. Саме на цьому і будується нумерація статей в чинних кодексах, що входять до складу фінансового законодавства України.

Висновки. Отже, передумовами детального структурування фінансово-правової галузі є: сталі особливості суб'єктного складу, процедурного регулювання, об'єкту правового впливу бюджетних та податкових норм. Детальне структурування фінансового права здійснюється на рівні деталізації складових частин підгалузей бюджетного та податкового права. Недоліком структурування кодифікованих актів у галузі фінансового права є проблема нумерації статей кодифікованого акту: принциповим моментом в застосуванні того чи іншого типу нумерації виступає певна традиція юридичної техніки. Таким чином, системність фінансово-правової галузі чинить значний вплив на структурування

кодифікованих актів, у зв'язку чим і виникає низка проблем у здійсненні структування.

Список використаної літератури:

1. Воронова Л. К. До питання про систему фінансового права. *Вісник Академії правових наук України.* 1994. № 2. С. 75–82.
2. Кучерявенко М. П. До питання про систему фінансового права. *Право України.* 2003. № 4. С. 33–36.
3. Кучерявенко М. П. Целостность и системность финансового права. Финансовое право. 2003. № 2. С. 12–17.
4. Лукашев О. А. Система фінансового права: теоретичні проблеми розвитку і трансформації: дис. …. д-ра. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 426 с.
5. Пацурківський П. С. Проблеми теорії фінансового права Чернівці : Чернівецький уіверситет, 1998. 276 с
6. Ровинский Е. А. Основные вопросы теории советского финансового права. Москва. : Юридическая литература, 1960. 193 с.
7. Халфина Р. О. К вопросу о предмете и системе советского финансового права. *Вопросы советского административного и финансового права*. Москва , 1952. С. 182–214;
8. Худяков А. И. Основы теории финансового права. Алматы : Жеті жаргы, 1995. 288 с.;
9. Цыпкин С. Д. Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельность Советского государства. Москва, 1983. 80 с.
10. Ровинский Е. А. Основные вопросы теории советского финансового права: монографія. Москва: Юридическая литература, 1960. 193 с.
11. Пискотин М. И. Советское бюджетное право. Москва: Юридическая литература, 1971. 312 с.
12. Кабрияк Р. Кодификации: пер. с фр. Л.В. Головко. Москва: Статут 2007.
13. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Ст. 3248.
14. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2010, № 50-51, ст.572.

Bondarenko I. M. The influence of the system of the financial and legal industry on the structuring of codified acts

The scientific work analyzes the doctrinal positions of legal scholars on the issue of structuring codified acts and the impact on such structuring of the features of the financial and legal field, in particular systematization. The author identifies the prerequisites for detailed structuring of the financial and legal sector: the constant features of the subject composition, procedural regulation, the object of legal influence of budget and tax rules. The fact of detailed structuring of the industry at the level of detailing the components of the subsectors of budget and tax law is established. The approach to the complexity and non-prospects of allocation in the system of financial law of the General Part is substantiated. The author singles out the grounds underlying the accumulation of norms in the General Part and the allocation of a set of norms of the Special Parts: generalization, significance, priority, based on the implementation of which the location of the articles of the Code. There are two types of articles that can be separated from a similar structural construction of the code. Approaches to the construction of codified acts of other states through the prism of historical retrospect are established. The research on the structuring of codified acts identified the problem of numbering articles of the codified act and focused on its technical, derivative nature and, at the same time, emphasized the formation of a principled approach to the nature of the code aimed at tactical, minor updates or reform. It is established that the accumulation of a set of legislative norms in the relevant legislative act determines their unification into certain groups and structuring of the latter. The article identifies the types of numbering based on the dynamics of solving this problem. According to the results of the study, the author concluded that the systemic nature of the financial and legal field has a significant impact on the structuring of codified acts and the emergence of a number of problems in the implementation of structuring. According to the author, the fundamental point in the application of a particular type of numbering is a certain tradition of legal techniques, on which the numbering of articles in the current codes, which are part of the financial legislation of Ukraine.

Key words: *legislation, codification, systematization, structuring, financial and legal branch, legal technique.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.951:336.22 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-38

Я. В. Янушевич
кандидат юридичних наук

ПОДАТКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

У статті висвітлено сутність та ключові ознаки податкових правовідносин. З'ясовано, що особливість податкових правовідносин полягає у специфіці їх змісту, який пов'язано зі сферою оподаткування та зі сплатою податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного і місцевих бюджетів.

Встановлено, що у зв'язку з різноманітністю визначень поняття «податкові правовідносини», доцільно розкривати його зміст через сукупність ознак, яких притаманно податковим правовідносинам: 1) є різновидом фінансових відносин, що регулюють процес формування, розподілу і використання фондів грошових коштів; 2) виникають між юридично нерівними між собою суб'єктами; 3) забезпечують публічний інтерес усіх членів суспільства; 4) характеризуються майновим (грошовим) аспектом.

Запропоновано підхід, відповідно до якого податкові правовідносини виникають, змінюються або припиняються за наявності таких підстав: а) нормативної, тобто законодавчого закріплення податкового обов'язку; б) фактичної, що передбачає безпосередню реалізацію належної поведінки особи у сфері оподаткування; в) процесуальної, яка має місце у випадку порушення податкового законодавства та накладення адміністративного стягнення.

Визначено, що структура податкових правовідносин складається із таких елементів, як: суб'єкт, об'єкт та зміст. Звернено увагу на те, що суб'єкт податкового права перетворюється на реального учасника податкових правовідносин за наявності в нього спеціальної юридичної властивості – податкової правосуб'єктності, яка поєднує податкову правоздатність, податкову дієздатність та податкову деліктоздатність. Акцентовану увагу на тому, що набуття суб'єктами податкових правовідносин елементів податкової правосуб'єктності здійснюється не одночасно, що обумовлюється, насамперед, їх правовим статусом.

Виокремлено систему суб'єктів податкових правовідносин, що включає: а) державу в особі органів, яких наділено повноваженнями у сфері оподаткування; б) контролюючі податкові та митні органи; в) фізичних та юридичних осіб як платників податків; г) інших суб'єктів податкових правовідносин, що забезпечують виконання податкового обов'язку.

Ключові слова: *підстави виникнення податкових правовідносин, податкові правовідносини, система, суб'єкти податкових правовідносин, сфера оподаткування.*

Актуальність дослідження. У сучасний період розвиток податкових правовідносин характеризується значною динамічністю та суперечливістю процесів, що пояснюється численними соціальними, економічними та політичними факторами. Незворотність євроінтеграційного та євроатлантичного вектору України сприяла встановленню курсу на трансформацію суспільного життя, що полягає у реформуванні положень чинного податкового законодавства, удосконаленні функціонування податкових правовідносин, а також у появі ефективних механізмів їх правового регулювання.

Підвищена увага до правової природи та змісту податкових правовідносин пояснюється збільшенням ролі податків та зборів у формуванні державного та місцевих бюджетів, завдяки чому забезпечується існування держави та всього державного механізму, визначається рівень життя населення, а також здійснюється розвиток економічної сфери України. Між тим,

© Янушевич Я. В., 2019

з'ясування особливостей розвитку податкових правовідносин, їх системоутворюючих елементів, а також підстав їх виникнення, зміни та припинення дозволяє здійснювати належне регулювання сфери оподаткування, а також оцінити доцільність та ефективність впровадження реформ податкової системи в Україні. Вказане свідчить, що дослідження сутності та ключових ознак податкових правовідносин та їх розгляд є актуальним з огляду на те, що податкові правовідносини мають суттєве значення для розвитку податкової системи України.

Ступінь розробленості проблеми. Не дивлячись на те, що питання правової природи та змісту податкових правовідносин є надзвичайно важливим та актуальним, вказаній проблематиці у науковій літературі не приділено належної уваги. Більш того, у контексті встановлення курсу на трансформацію суспільного життя та зважаючи на активне реформування положень чинного податкового законодавства, удосконалення функціонування податкових правовідносин, а також появу ефективних механізмів їх правового регулювання.

Разом із тим, основою проведеного дослідження стали напрацювання щодо окремих аспектів розвитку податкових правовідносин, зокрема, це праці таких вчених-правознавців та практиків як: Є.О. Алісов, М.І. Ануфрієв, О.О. Бандурка, В.Т. Білоус, Д.В. Вінницький, Л.К. Воронова, Л.М. Касьяненко, Ю.О. Крохіна, М.П. Кучерявенко, А.М. Новицький, Г.В. Петрова, В.І. Теремецький та багатьох інших. Однак на сучасному етапі реформування, незважаючи на значну кількість наукових праць, проблема правової природи та змісту податкових правовідносин потребує відповідних якісно-нових досліджень.

Мета дослідження. Метою дослідження є з'ясування поняття, сутнісних ознак та специфічних особливостей податкових правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження правової природи та ознак податкових правовідносин необхідно розкрити їх загальнотеоретичні аспекти, що дасть змогу визначити особливості податкових правовідносин. Так, у теорії права правовідносини або правові відносини визначено як вид суспільних відносин, яких врегульовано нормами права. Відповідно, основними ознаками правовідносин, у тому числі й податкових, є те, що вони: а) виступають юридичним вираженням окремого виду суспільних відносин; б) виникають, припиняються або змінюються на основі принципів та норм права; в) суб'єкти правовідносин мають між собою взаємні права та обов'язки.

Правовідносини, на думку О.Ф. Скакун, характеризуються конкретним зв'язком між правомочним та зобов'язуючим суб'єктом, що є носієм суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та відповідальності [9, с. 374]. При цьому, підтримуючи таку думку і враховуючи зобов'язальний характер податкових правовідносин, С.Г. Пепеляєв вважає за доцільне замінити термін «податкові правовідносини» на «податкові зобов'язання» [6, с. 138]. Видається, з такою позицією дослідника можна погодитися частково, беручи до уваги податковий обов'язок громадян, пов'язаний зі сплатою податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного і місцевих бюджетів, а також до публічних цільових фондів, якого передбачено положеннями ст. 67 Конституції України [2], який у широкому розумінні, крім сплати податків і зборів, включає також обов'язок ведення податкового обліку та обов'язок щодо податкової звітності. Разом із тим, за такого підходу не враховано відносини між податковим органом та його територіальними підрозділами, що носять не зобов'язальний характер, а характер взаємодії.

Загалом, поняття «податкові правовідносини» є теоретичним та не має загальноприйнятого визначення. Так, на думку Д.В. Вінницького, податкові правовідносини є суспільними відносинами щодо розподілу публічних видатків серед членів суспільства, яких засновано на принципах рівності, загальності, економічної обґрунтованості, що мають організаційно-майновий характер, здатні існувати лише в правовій формі, складаються між суб'єктами, яких наділено владними повноваженнями (публічними суб'єктами), та суб'єктами, яких не наділено такими повноваженнями (приватними суб'єктами) [1, с. 141]. М.П. Кучерявенко у монографії «Податкові процедури: правова природа і класифікація» розглядає податкові правовідносини як особливий зв'язок між особами, при якому платник податку реалізує свою соціальну роль, від виконання якої залежить рівень задоволення публічного, у тому числі державного, інтересу [3, с. 77]. Авторами навчально-методичного посібника з податкового права Т.А. Латковською, О.С. Койчевою та М.І. Сідором визначено, що податкові правовідносини являють собою врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі стягненням податків і зборів на території держави [4].

Аналізуючи різноманітні підходи до визначення поняття «податкові правовідносини», видається доцільним розкрити його зміст через сукупність ознак, яких притаманно податковим правовідносинам, серед яких:

1) вони є різновидом фінансових відносин, тому що регулюють процес формування, розподілу (перерозподілу) та використання публічних фондів грошових коштів;

2) виникають між юридично нерівними між собою суб'єктами – платниками податків, з одного боку, та владним суб'єктом – державою, з іншого;

3) забезпечують публічний інтерес усіх членів суспільства, що визначається законодавчою формою закріплення податку, обов'язком його сплати і застосуванням примусу при забезпеченні такого обов'язку;

4) характеризуються майновим (грошовим) аспектом, адже об'єктом правового регулювання є гроші у вигляді податкових надходжень.

Ще однією ознакою податкових правовідносин є імперативність, але у сучасному контексті розвитку податкового законодавства варто звернути увагу на інституалізацію елементів диспозитивності, що формують сучасний підхід регулювання сферою оподаткування та мають прояв у впровадженні договірної форми регулювання податкових правовідносин, що дає змогу обирати ефективні способи взаємодії між платниками податків та податковими органами.

Таким чином, податкові правовідносини – це врегульований нормами права правовий зв'язок, що виникає між платниками податків та владним суб'єктом у вигляді податкового органу чи між податковим органом та його територіальними підрозділами у сфері фінансової діяльності держави з приводу сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного і місцевих бюджетів, а також до публічних цільових фондів, і має публічний владно-майновий характер.

Що стосується особливостей податкових правовідносин, то В.І. Теремецьким запропоновано до них віднести: соціальну значимість відносин, що виникають між певними особами (юридичними та фізичними); владність відносин між суб'єктами податкового права, які виникають із приводу грошових коштів та сплати їх у дохід держави, а також із приводу придбання певних прав або дозволів (щодо зборів); чітку визначеність, яка проявляється у неможливості без відповідного закріплення в нормі податкового законодавства вносити будь-які зміни та доповнення; суворо визначений склад учасників (сплата податку завжди проводиться адресно); тривалість, що пояснюється як зв'язком з економічними відносинами, так і тим, що, будучи врегульованими нормами права, податки мають стягуватися протягом всієї історії суспільно-економічного життя [11, с. 122].

Разом із тим, застосування системного підходу та критичний аналіз наукового доробку вчених, які займалися розробкою окремих аспектів податкових правовідносин, дає змогу зробити висновок про те, що до основних ознак податкових правовідносин належать такі: 1) виникають у сфері податкової діяльності держави як форма реалізації фінансово-правових норм; 2) мають грошову оцінку та фінансову визначеність; 3) є різновидом публічно-правових відносин, адже мають на меті забезпечення публічного інтересу; 4) належать до владних правовідносин, адже обов'язковим суб'єктом в таких правовідносинах завжди є держава в особі податкового органу.

Слід вказати, що податкові правовідносини, як і інші правовідносини, виникають, змінюються та припиняються на основі юридичних фактів. При цьому, О.О. Мамалуй, проаналізувавши різноманітні підходи до визначення поняття «юридичні факти», конкретизує, що юридичний факт – це визначена гіпотезою норми права обставина об'єктивної дійсності (одинична обставина) або ж комплекс обставин (юридичний склад), з наявністю яких у праві передбачаються виникнення, зміна або ж припинення правових відносин, у рамках яких відповідні суб'єкти права реалізують належні їм права та обов'язки [5, с. 125]. Таким чином, юридичні факти є певними обставинами, що виступають підставами виникнення, припинення або іншої трансформації податкових правовідносин.

Разом із тим, юридичні факти, що опосередковують наявність та динаміку податкових правовідносин, можливо класифікувати за такими критеріями:

1) за вольовою ознакою: а) дії (наприклад, сплата платником податків загальнообов'язкових платежів); б) події (наприклад, закінчення трирічного строку, який дає можливість контролюючому органу призначити проведення планової перевірки);

2) залежно від специфіки прояву: а) позитивні (наприклад, реєстрація особи як платника податків); б) негативні (наприклад, відсутність певної суми грошового обороту дозволяє платнику податків перебувати на спрощеній системі оподаткування);

3) залежно від сукупності обставин, що можуть призвести до правового наслідку: а) юридичні факти (наприклад, настання конкретної дати зумовлює необхідність сплати податку); б) юридичні склади (наприклад, проведення виїзної перевірки здійснюється за наявності наказу про призначення перевірки, направлення на проведення перевірки та службового посвідчення посадових осіб контролюючого органу).

У світлі податкових реформ, як зазначає Н.С. Хатнюк, можна говорити також про «договірну форму визначення прав і законних інтересів платника податків» як правову підставу виникнення, зміни та припинення податкових правовідносин та як спосіб захисту прав платників податків шляхом закріплення відповідних заходів впливу, спрямованих на усунення порушення прав і законних інтересів [12, с. 30].

Вбачається, податкові правовідносини виникають, змінюються або припиняються за наявності таких підстав: а) нормативної (законодавче закріплення обов'язку сплати податків, права проведення перевірок контролюючими органами тощо); б) фактичної (безпосередня сплата податків та зборів або реєстрація особи як платника податків); в) процесуальної (під час порушення податкового законодавства, наприклад, накладення штрафу за прострочення сплати податку). Слід зазначити, що перші дві підстави є загальними (обов'язковими), натомість остання є факультативною, але може набувати статусу головної за конкретних умов. Так, під час сплати податків та інших загальнообов'язкових платежів, податкові правовідносини виникають за наявності двох підстав: нормативної – законодавчого закріплення відповідного податкового обов'язку та фактичної, тобто фактичної сплати особою податків та зборів до податкового органу.

Щодо стосується структури податкових правовідносин, то доцільно виокремити такі підходи до її характеристики: 1) до будь-якого виду правовідносин застосовується така структура: суб'єкт правовідносин (учасники, яких наділено суб'єктивними правами та обов'язками); об'єкт (предмет, благо, з приводу якого складаються правовідносини); зміст (суб'єктивні права, обов'язки, яких виражено у поведінці суб'єктів, тобто зовнішній формі правовідносин); 2) структура правовідносин включає: суб'єкт; об'єкт; зміст правовідносин та юридичний факт; 3) структура правовідносин включає суб'єкт та зміст; 4) структура правовідносин складається лише з одного елемента – суб'єкта [10].

Водночас, щодо податкових правовідносин доцільним видається використання підходу, відповідно до якого структуру податкових правовідносин формують такі елементи, як суб'єкт, об'єкт та зміст.

При цьому, характеризуючи суб'єктів податкових правовідносин, уявляється доречним провести розмежування понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Так, якщо суб'єкт права – це особа, що не є учасником правовідносин, але за наявності певних умов може ним стати, то суб'єкт правовідносин є учасником конкретних правовідносин. Таким чином, специфікуючи сказане до предмету дослідження, можна дійти висновку, що суб'єктом податкового права є особа, поведінка якої регулюється нормами податкового права і яка за конкретних умов стає учасником податкових правовідносин, натомість суб'єкт податкових правовідносин – це особа, яка реалізувала своє право на участь у податкових правовідносинах.

Однак для того, щоб суб'єкт податкового права став реальним учасником податковим правовідносин, необхідно, щоб було виконано умову наявності в нього спеціальної юридичної властивості – податкової правосуб'єктності. Відзначимо, що податкова правосуб'єктність складається із основних взаємопов'язаних між собою компонентів, якими є: а) податкова правоздатність, що являє собою здатність особи бути носієм податкових прав та обов'язків; б) податкова дієздатність, що є здатністю особи своїми діями набувати та реалізовувати податкові права та обов'язки; в) податкова деліктоздатність, яка полягає у здатності особи нести відповідальність за порушення податкового законодавства.

Варто акцентувати увагу на тому, що елементи податкової правосуб'єктності для різних учасників податкових правовідносин виникають нерівномірно. Так, для фізичної особи–платника податків податкова правоздатність виникає з народження, податкова дієздатність – з моменту, коли особа набуває здатності отримувати майно або доходи, які є об'єктами оподаткування. Що стосується юридичних осіб, то всі елементи податкової правосуб'єктності набуваються таким суб'єктом одночасно з моменту його реєстрації в якості платника податків та постановки на облік у податковому органі.

Варто акцентувати увагу і на тому, що загальноприйнятим є віднесення до системи суб'єктів податкових правовідносин трьох груп учасників: 1) держава в особі органів влади, що встановлюють

та регулюють сферу оподаткування; 2) податкові органи; 3) платники податків [7, с. 17].

Наголосимо, що враховуючи положення Податкового кодексу України, доцільною є конкретизація системи суб'єктів податкових правовідносин таким чином:

1) держава, якою встановлено порядок адміністрування податків та інших обов'язкових платежів. Крім цього, до вказаної групи можна віднести Верховну Раду Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування, які в межах своїх повноважень здатні самостійно встановлювати на своїй території податки та збори. Так, ст. 284 Податкового кодексу України передбачено, що Верховна Рада АРК та органи місцевого самоврядування встановлюють ставки плати за землю та пільги щодо земельного податку, що сплачується на відповідній території [8];

2) контролюючі органи, до яких віднесено: податкові органи (щодо дотримання законодавства з питань оподаткування) та митні органи (щодо дотримання законодавства з питань митної справи та оподаткування митом);

3) платники податків, до яких належать фізичні та юридичні особи, як резиденти, так і нерезиденти України;

4) особи, які є непрямими учасниками податкових правовідносин, адже сприяють здійсненню податкового обов'язку, зокрема: представники платників податків, банківські установи та податкові агенти.

Поряд із цим, слушними видаються висновки Н.С. Хатнюк щодо доповнення переліку учасників податкових правовідносин такими суб'єктами, як: податковий консультант, податковий радник, податковий експерт та податковий омбудсмен [12, с. 28].

Ще одним елементом змісту податкових правовідносин є їх об'єкт, тобто те, з приводу чого виникають податкові правовідносин. У вказаному контексті потрібно відрізняти об'єкт податкових відносин від об'єкту оподаткування. Так, зміст поняття «об'єкт податкових правовідносин» відображено у положеннях ст. 6 Податкового кодексу України як загальнодержавні та місцеві податки та збори, що справляються у встановленому порядку та становлять податкову систему України. У свою чергу, під «об'єктом оподаткування» відповідно до положень ст. 22 Податкового кодексу України слід розуміти майно, товари, дохід (прибуток) або його частину, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, з наявністю яких у платника податків виникає податковий обов'язок [8]. Таким чином, об'єкт податкових правовідносин та об'єкт оподаткування співвідносяться як форма (податок) та зміст (матеріальне благо, з якого він сплачується).

Що стосується змісту податкових правовідносин, то він розглядається як сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників податкових правовідносин. При цьому, розрізняють юридичний зміст, тобто законодавчо закріплені права та обов'язки суб'єктів податкових правовідносин, та фактичний зміст, який характеризується фактичними їх діями [7].

Варто відмітити, що міра можливої та міра належної поведінки суб'єктів податкових правовідносин буде залежати від їх правового статусу та цілей, яких на них покладено державою. Так, повноваження контролюючих органів, яких передбачено положеннями ст.20 та ст. 21 Податкового кодексу України, визначаються тими завданнями, з якими пов'язана мета їх існування, ключовим серед яких є здійснення регулювання та контролю за процесом надходження податків і зборів. Щодо прав та обов'язків платників податків, то їх конкретизовано положеннями ст. 16 та ст. 17 Податкового кодексу України. Натомість імперативний податковий обов'язок витікає зі ст. 67 Конституції України, якою передбачено обов'язок громадян, якого пов'язано зі сплатою податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного і місцевих бюджетів, а також до публічних цільових фондів [2].

Вказане свідчить, що система податкових правовідносин складається із взаємопов'язаних та взаємозалежних між собою елементів, які виражають правову природу та сутнісні особливості податкових правовідносин та надають останнім специфічного характеру.

Висновки. Отже, податкові правовідносини є різновидом суспільних відносин, що складаються під час справляння податків, зборів та інших обов'язкових платежів до державного і місцевих бюджетів. При цьому, податкові правовідносини характеризуються низкою ознак: 1) є різновидом фінансових відносин, що регулюють процес формування, розподілу і використання фондів грошових коштів; 2) виникають між юридично нерівними між собою суб'єктами; 3) забезпечують публічний інтерес усіх членів суспільства; 4) характеризуються майновим (грошовим) аспектом.

Поряд із цим, податкові правовідносини як специфічний різновид правових відносин

виникають, змінюються або припиняються за наявності таких підстав: а) нормативної – законодавчого закріплення податкового обов'язку; б) фактичної – передбачає безпосередню реалізацію належної поведінки особи у сфері оподаткування; в) процесуальної – має місце у випадку порушення податкового законодавства. Між тим, для трансформації суб'єкта податкового права в учасника податкових правовідносин необхідно, щоб було виконано умову – наявність податкової правосуб'єктності, яка поєднує податкову правоздатність, податкову дієздатність та податкову деліктоздатність. Набуття ж суб'єктами податкових правовідносин елементів податкової правосуб'єктності здійснюється не одночасно, що обумовлюється, насамперед, їх правовим статусом.

Список використаної літератури:

1. Вінницький Д.В. Податкове право: проблеми теорії та практики: навч. посібн. СПб : Юрид. центр Пресс, 2003. 397 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кучерявенко М.П. Податкові процедури: правова природа і класифікація : монографія. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 460 с.
4. Латковська Т.А. Податкове право : навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання) / Т.А. Латковська, О.С. Койчева, М.І. Сідор. Одеса : Фенікс, 2019. 63 с.
5. Мамалуй О.О. Підстави виникнення, зміни та припинення податкових відносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. Т. 2. 2019. № 4. С. 124–128.
6. Налоговое право. Учебное пособие / Под общ. ред. С.Г. Пепеляева. Москва : ФБК-Пресс, 2000. 601 с.
7. Податкове право: Навч. посіб. / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, Д.А. Кобильнік та ін.; за ред. проф. М.П. Кучерявенка. Київ : Юрінком Інтер, 2003.400 с.
8. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI URL : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2755-17
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : посібник. Харків : Консум, 2000. 704 с.
10. Теремецький В.І. Загальна характеристика елементів структури податкових правовідносин. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1. С. 175–188.
11. Теремецький В.І. Сутність та ознаки податкових правовідносин в аспекті сучасного податкового права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 115−126.
12. Хатнюк Н.С. Система податкових правовідносин: теорія і практика правового регулювання в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2019. 46 с.

Yanushevych Ya. V. Tax legal relations: concepts and attributes

The essence and key features of tax relations have been highlighted in the article. It has been revealed that the peculiarity of tax relations lies in the specificity of their content, which is related to the field of taxation and payment of taxes, fees and other mandatory payments to the state and local budgets.

It has been established that due to availability of various definitions, it is advisable to define the meaning of 'tax relations' via a set of features that are inherent in the tax relations: 1) are a variety of financial relations regulating formation, distribution and use of monetary funds; 2) arise between legally unequal entities; 3) ensure public interest of all the society members; 4) are characterized by property (monetary) aspect.

An approach has been proposed, according to which tax legal relations arise, change or terminate in the presence of the following grounds: a) regulatory, which means normative consolidation of tax liability; b) actual, which involves the direct implementation of an individual's proper conduct in the field of taxation; c) procedural, which occurs in case tax legislation is violated and administrative penalty imposed.

It has been determined that the structure of tax relations consists of such elements as subject, object and content. Attention has been drawn to the fact that a subject of tax law becomes a real participant in tax relations in case he/she has a special legal feature - tax judicial personality, which combines tax legal status, tax capacity and tax delictual dispositive capacity. Emphasis is placed on the fact that the acquisition of elements of tax judicial personality by the subjects of tax legal relations does not happen simultaneously, which results, first of all, from their legal status.

The system of subjects of tax legal relations has been singled out, which includes: a) the state represented by the bodies endowed with powers in the sphere of taxation; b) controlling tax and customs authorities; c) natural persons and legal entities as taxpayers; d) other subjects of tax legal relations that ensure the fulfilment of tax liability.

Key words: *grounds for tax legal relations arising, tax legal relations, system, subjects of tax legal relations, field of taxation.*

УДК 342.7: 477
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-39

О. П. Мельничук
кандидат юридичних наук

РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА І УЧАСНИК АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У роботі досліджено наукові джерела, в яких аналізуються думки про співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Також в статті на прикладі релігійних організацій обґрунтовано необхідність розмежування в науці адміністративного права понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Акцентовано увагу на тому, що дослідження особливостей участі релігійних організацій у адміністративних правовідносинах є важливим, по-перше, для розуміння сучасної системи суб'єктів адміністративного права, яка поступово трансформується у відповідності до потреб науки та практики, по-друге, для усвідомлення специфіки адміністративно-правового статусу релігійних організацій в Україні, по-третє, для усвідомлення ролі релігійних організацій, яку вони відіграють у загальній системі суб'єктів адміністративного права. Доведено, що проблема співвідношення «суб'єкта права» та «суб'єкта правовідношення» активно розглядається в межах науки адміністративного права та процесу. При цьому, в науковій літературі зустрічаються як діаметрально протилежні думки з цього приводу, так і більш «гнучкі», які чітко визначають сфери наукових досліджень чи правового регулювання, де допускається використання обох понять як синонімів, і сфери, в яких ототожнення цих понять вважається недопустимою помилкою. З'ясовано, що зміст Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє говорити про релігійні організації, по-перше, як про суб'єктів права, адже за ними національне законодавство закріплює певний комплекс прав та обов'язків, по-друге, як про учасників конкретних конституційних, адміністративних, цивільних та інших правовідносин. Щоб бути суб'єктом адміністративного права релігійна організація повинна мати адміністративну правоздатність. Для цього достатньо, що б національне законодавство закріпило за релігійною організацією певний об'єм адміністративних прав і обов'язків. Лише маючи статус суб'єкта адміністративного права релігійна організація може стати суб'єктом конкретних адміністративних правовідносин. Для цього релігійна організація повинна мати адміністративну дієздатність, тобто можливість реалізовувати свої адміністративні права чи виконувати юридичні обов'язки. Статус суб'єкта адміністративних правовідносин з'являється у релігійної організації лише з моменту, коли вона починає реалізовувати закріплені за нею адміністративні права чи виконувати юридичні обов'язки.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання відносин держави та церкви, релігійні організації, суб'єкти адміністративного права, суб'єкти адміністративних правовідносин.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Дослідження особливостей участі релігійних організацій у адміністративних правовідносинах є важливим, по-перше, для розуміння сучасної системи суб'єктів адміністративного права, яка поступово трансформується у відповідності до потреб науки та практики, по-друге, для усвідомлення специфіки адміністративно-правового статусу релігійних організацій в Україні, по-третє, для усвідомлення ролі релігійних організацій, яку вони відіграють у загальній системі суб'єктів адміністративного права.

Зазначені обставини свідчать про актуальність теми статті та про необхідність проведення подальших досліджень релігійних організацій як учасників адміністративних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Характеристику релігійних організацій як учасників адміністративних правовідносин у своїх наукових працях здійснювали В. Авер'янов, С. Архіпов, В. Бевзенко, М. Віхляєв, В. Галунько, Н. Дараганова, М. Костів, П. Лютіков, Т. Мацелик, Р. Мельник, О. Миколенко, Я. Сандул, Ю. Фролов, С. Якубов та ін.

© Мельничук О. П., 2019

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених безпосередньо участі релігійних організацій в адміністративних правовідносинах, замало. Такі дослідження мають бути складовою формування теорії суб'єктів адміністративного права.

Постановка завдань.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких аналізуються думки щодо співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин».

2. Обґрунтувати необхідність розмежування понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» в науці адміністративного права на прикладі релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Якщо не поглиблюватись у наукові дискусії стосовно дефініції «суб'єкт адміністративного права», то його, як правило, визначають як «учасника суспільних відносин, який має суб'єктивні права та виконує суб'єктивні обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами» [1, с. 214-215].

Проте, аналіз теоретико-правових розробок показує, що з цього приводу не вщухає полеміка відносно співвідношення категорій «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Ця проблематика, за своєю суттю, відноситься до сфери загальної теорії права, ніж до питань науки адміністративного права. Разом з тим, до цієї дискусії постійно приєднуються представники адміністративного права і процесу (особливо в сучасних умовах, коли оновилися дослідження з питань адміністративної процесуальної правосуб'єктності), що показує принципову різницю між потенційним учасником правовідносин (суб'єкт права) та реальним учасником правовідносин (суб'єкт правовідносин). Особливо актуальним це питання є при характеристиці, так званих, «організаційних правовідносин (наприклад, адміністративних процедурних чи адміністративних процесуальних правовідносин), адже особа може мати загальне право звертатись до органів публічної адміністрації чи в суд, але не відповідати вимогам щодо участі у конкретній процедурі чи процесі. Отже, на перший погляд суто теоретичне питання співвідношення понять «суб'єкт адміністративного права» та «суб'єкт адміністративних правовідносин» має широкий спектр практичного свого застосовування.

Наприклад, Д.М. Бахрах вважав, що суб'єкти адміністративного права та суб'єкти адміністративних правовідносин збігаються за змістом. На його думку, зазначені два поняття доцільно розглядати як синоніми, оскільки суб'єкта адміністративного права не можливо належним чином розглядати без адміністративних правовідносин, які він своїми діями чи бездіяльністю породжує» [2, с. 55]. Аргумент слабкий і нагадує дискусію щодо первинності курки чи яйця – «курки не могло б бути без яйця, в той же час – яйце теж не може виникнути без існування курки». Такий підхід є методологічно невірним. Адміністративні правовідносини, як відомо з теорії адміністративного права, можуть за наявності юридичних фактів припинятись, змінюватись або виникати. Тобто можливі ситуації, коли є особа, яка наділена відповідним об'ємом прав та обов'язків, але правовідносини, в яких би вона могла реалізувати свої суб'єктивні права та обов'язки, відсутні. Власне тому і виникає необхідність розмежування понять «суб'єкт адміністративного права» та «суб'єкт адміністративних правовідносин».

Відомий український адміністративіст В.Б. Авер'янов свого часу висловлював протилежну точку зору. Він зазначав, що на відміну від суб'єкта адміністративних правовідносин суб'єкт адміністративного права має лише потенційну здатність вступати у правовідносини. На його думку, суб'єкт адміністративних правовідносин – це фактичний носій правових зв'язків, тобто він обов'язково в них бере реальну участь, а суб'єкт адміністративного права є, так би мовити, претендентом на цю участь» [3, с. 95]. Тобто вчений чітко розмежовує між собою «потенційну можливість» бути учасником правовідносин та «реальний стан речей», коли особа вже перебуває у правових зв'язках.

Подібний підхід використовує у своїх працях і В.К. Колпаков. Вчений зазначає, що, по-перше, суб'єкт адміністративного права є претендентом на участь в адміністративних правовідносинах (така особа повинна мати необхідний обсяг правосуб'єктності), по-друге, особа стає «претендентом» тільки тоді, коли держава, використовуючи адміністративно-правові норми, наділяє його відповідними правами і обов'язками [4, с. 190]. По-суті, В.К. Колпаков розкрив алгоритм, за яким особа стає суб'єктом права.

Більш розгорнутий підхід та аргументацію пропонує Н.В. Драгоманова. В своїх публікаціях вчена підтверджує необхідність розмежування понять «суб'єкт адміністративного права» та «суб'єкт адміністративних правовідносин». Пояснює таку необхідність вчена тим, що суб'єкт адміністра-

тивних правовідносин завжди є фактичним учасником правових відносин, він обов'язково бере реальну участь в них, на відміну від суб'єкта адміністративного права, який є лише можливим, потенційним претендентом на цю участь. Та для того, щоб визнаватись таким претендентом, відповідна особа повинна бути потенційно здатним носієм суб'єктивних прав і обов'язків. Причому, умовами вступу в такі правовідносин є, на думку В. Драгоманової: а) наявність загальної норми, що передбачає джерела виникнення прав та обов'язків учасників адміністративних відносин; б) наявність правосуб'єктності учасників адміністративних відносин; в) наявність юридичних фактів як підстави виникнення, зміни або припинення врегульованих нормами адміністративного права правовідносин [5, с. 207]. По-суті, автор запропонувала певний алгоритм, за яким особа спочатку стає суб'єктом адміністративного права, а потім перетворюється у суб'єкта адміністративного правовідношення: «наявність норми права, яка закріплює за особою об'єм адміністративних прав та обов'язків» - «суб'єкт адміністративного права» - «виникнення нових чи зміна старих адміністративних правовідносин, в яких особа приймає реальну участь» - «суб'єкт конкретних адміністративних правовідносин».

Отже проблема співвідношення «суб'єкта права» та «суб'єкта правовідношення» активно розглядається і в межах науки адміністративного права та процесу. При цьому, в науковій літературі можна зустріти як діаметрально протилежні думки з цього приводу, так і більш «гнучкі», які чітко визначають сфери наукових досліджень чи правового регулювання, де допускається використання обох понять як синонімів (наприклад, М.І. Матузов, М.М. Марченко, Д.М. Чечот і ін.), і сфери, в яких ототожнення цих понять вважається недопустимою помилкою (С.С. Алексєєв, С.Ф. Качек'ян, Л.С. Явич і ін.).

Варто також звернути увагу на аргументацію науковців, які доводять тотожність чи принципову відмінність зазначених понять. Наприклад, С.А. Якубов зазначає, що «правоволодіння – це приналежність прав і обов'язків суб'єктам права з огляду на наявність регламентації їх у нормах об'єктивного права. Воно притаманне суб'єктові права, а правореалізація – суб'єктові правовідношення. Реалізація суб'єктивного права (обов'язку) можлива лише в конкретному правовідношенні, керуючись проявом конкретної правосуб'єктності» [6, с. 116].

С.А. Якубов є представником цивільного права, а тому його висновки базуються на знанні специфіки цивільних правовідносин та суб'єктів цивільного права. Разом з тим, вчений застосував цікавий науковий підхід щодо співвідношення суб'єкта права та суб'єкта правовідношення, використовуючи терміни «правоволодіння» та «правореалізація» (при цьому, поняття «право» використовується в суб'єктивному значенні). Таким чином, можна зробити висновок, що особі достатньо мати передбачені національним законодавством права, щоб бути суб'єктом права, тоді як стати учасником правовідносин особа зможе тільки тоді, коли почне реалізовувати свої суб'єктивні права чи обов'язки. Наприклад, Розділ IV Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплює перелік прав релігійних організацій, якими можуть користуватись релігійні організації [7]. Це означає, що релігійні організації є суб'єктами права і «можуть» користуватись своїми правами чи реалізовувати їх. До того ж положення Розділу IV Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяють не тільки стверджувати, що релігійні організації є суб'єктами права, а є власне суб'єктами адміністративного права. Зокрема, частина 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає можливість участі релігійної організації у адміністративній процедурі щодо отримання дозволу на проведення публічного богослужіння, релігійних обрядів, церемонії та процесії [7, ст. 21].

Дещо інший підхід до розмежування понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» пропонує О.І. Миколенко. Зокрема, вчений зазначає, що під час розгляду адміністративного процесу як певної сукупності правовідносин, слід усвідомлювати, що суб'єкт права у розумінні його як особи, що володіє правосуб'єктністю, може й не бути у певний момент учасником правовідносин, у тому числі й адміністративного процесу, проте у будь-якому разі учасником правовідносин може бути виключно суб'єкт права [8, с. 146-147]. У запропонованому визначенні акцент зроблено на місці знаходження особи у часі та просторі. Тобто особа, яка має правосуб'єктність, вже є суб'єктом права, але виникає необхідність уточнення того факту, чи перебуває особа в даний момент у правовідносинах щодо реалізації відповідних суб'єктивних прав та обов'язків. Наприклад, релігійна організація визнається юридичною особою з дня її державної реєстрації [7, ст. 13]. Це означає, що з моменту реєстрації релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення), тобто є суб'єктом

права. При цьому, новостворена релігійна організація за власним бажанням чи виходячи із власних потреб вступає у ті чи інші правовідносини з іншими суб'єктами права. І лише з цього моменту вона стає «реальним» учасником правовідносин (конституційних, цивільно-правових, адміністративних чи інших правовідносин).

М.Ю. Віхляєв для визначення та розмежування понять «суб'єкт права» та «учасник правовідносин» пропонує звернутися до Великого тлумачного словника сучасної української мови, який визначає поняття «учасник» як: 1) того, хто бере чи брав участь у чому-небудь; 2) того, хто входить до складу якої-небудь організації, об'єднання. На підставі аналізу зазначених визначень М.Ю. Віхляєв робить висновок, що «особа набуває статусу учасника з моменту вступу в певні відносини, до настання такого моменту цю особу неможливо вважати учасником відповідних правовідносин» [2, с. 55]. Повністю підтримаємо висновок, зроблений М.Ю. Віхляєвим, але не можемо погодитись із методикою наукового пошуку цього висновку. Якби всі відповіді на складні наукові питання знаходились у словниках, то науково-дослідна діяльність взагалі б втратила сенс свого існування. До того ж словники для побуту та професійно-орієнтовані словники це дві паралельно існуючі світи, які можуть між собою ніколи не перетинатись.

Цікаву аргументації пропонує М.В. Костів. Вчений констатує незадовільний стан теорії права, яка не пропонує, на його думку, чіткої диференціації між поняттями «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Він підтверджує факт існування в науковій літературі чисельних підходів до визначення та співвідношення понять «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Разом з тим, робить, з наукової точки зору, не досить коректний висновок, адже стверджує, що поняття «суб'єкт правовідносин» є більш вузьким, ніж поняття «суб'єкт права», оскільки носій прав і обов'язків може й не бути учасником конкретних, реальних правовідносин [9, с. 26-27]. Не можна таким чином співвідносити поняття, які характеризують дещо різні правові виміри. Правові явища в принципі не можуть бути «більш вузькими» чи «більш ширшими». Іноді правові явища можуть включати до свого змісту інші явища. Це правило, наприклад, можна застосовувати до поняття «склад адміністративного правопорушення», яке охоплює своїм змістом суб'єкта, об'єкта, суб'єктивну та об'єктивну сторони складу правопорушення. Разом з тим, це правило не можна використовувати при співвідношенні понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідношення», адже, як вже зазначалося, вони характеризують різні виміри права – перший характеризує правотворчий, а другий – правозастосовний вимір.

С.І. Архіпов, який запропонував авторську теорію суб'єктів права, стверджує, що «внутрішньою керівною ланкою системи права не може бути ні норма, ні правовідносини, ні акт застосування реалізації права, ні інші подібні елементи, а може бути тільки суб'єкт права» [10, с. 32]. Спірне твердження, адже ні системи права, ні суб'єкта права не існувало б без норми права. Тому звертаємо увагу на те, що іноді дискусії в науці обумовлені не стільки особливими поглядами вченого на об'єкт дослідження, скільки необґрунтованими висловлюваннями чи невмілим використанням термінології.

Отже, запропоновані вище визначення дозволяють зробити наступні узагальнюючі висновки:

1) суб'єкт права не завжди в даний момент є учасником якихось конкретних правовідносин, тоді як учасником правовідносин може бути виключно суб'єкт права;

2) особа стає суб'єктом права з моменту закріплення за нею певного об'єму прав та обов'язків, учасником же правовідносин особа стає тільки тоді, коли починає реалізовувати закріплені за нею суб'єктивні права чи виконувати юридичні обов'язки.

Зміст Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє говорити про релігійні організації, по-перше, як про суб'єктів права, адже за ними національне законодавство закріплює певний комплекс прав та обов'язків, по-друге, як про учасників конкретних конституційних, адміністративних, цивільних та інших правовідносин.

Таким чином, коли релігійні організації розглядаються як суб'єкти сучасного адміністративного права, то варто мати на увазі два аспекти. По-перше, йдеться про висвітлення місця релігійних організацій в системі суб'єктів саме сучасного адміністративного права, норми якого в умовах сьогодення є необхідною передумовою та засобом функціонування публічних адміністрацій, які, виконуючи функції та завдання держави, призначені через власну адміністративну діяльність створювати належні умови для безперешкодної реалізації особами прав і свобод у конкретних правовідносинах. По-друге, визнаючи певний зв'язок між категоріями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», завжди можна показати місце релігійних організацій в загальній системі суб'єктів адміністративного

права та простежити еволюцію теоретичних уявлень про правове положення релігійних організацій в правовій системі України.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Зміст Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє говорити про релігійні організації, по-перше, як про суб'єктів права, адже за ними національне законодавство закріплює певний комплекс прав та обов'язків, по-друге, як про учасників конкретних конституційних, адміністративних, цивільних та інших правовідносин.

Щоб бути суб'єктом адміністративного права релігійна організація повинна мати адміністративну правоздатність. Для цього достатньо, що б національне законодавство закріпило за релігійною організацією певний об'єм адміністративних прав і обов'язків. Лише маючи статус суб'єкта адміністративного права релігійна організація може стати суб'єктом конкретних адміністративних правовідносин. Для цього релігійна організація повинна мати адміністративну дієздатність, тобто можливість реалізовувати свої адміністративні права чи виконувати юридичні обов'язки. Статус суб'єкта адміністративних правовідносин з'являється у релігійної організації лише з моменту, коли вона починає реалізовувати закріплені за нею адміністративні права чи виконувати юридичні обов'язки.

Список використаної літератури:

1. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У двох томах. Том 1: Загальна частина / Ред. колегія: В.Б Авер'янов (голова) та ін. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.
2. Віхляєв М.Ю. Співвідношення понять «суб'єкти адміністративного права» та «суб'єкти адміністративних правовідносин» у контексті розгляду громадських об'єднань як суб'єктів адміністративного права. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 50-57.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У двох томах. Том 1: Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. К.: Юрид. думка, 2005. 624 с
4. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У 2 томах. Т. 1. Загальна частина / Ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Юрид. думка, 2004. 584 с.
5. Дараганова Н.В. Дискусійні питання класифікації суб'єктів адміністративного права. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*: *збірник наукових праць.* 2010. № 4 (8). С. 206-210
6. Якубов С.А. Субъекты советского гражданского процессуального права. Ташкент: Изд. «ФАН» Узбекской ССР, 1973. 260 с.
7. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 25. Ст. 283.
8. Миколенко А.И. Административный процесс и административная ответственность: учеб. пособие. Харків: Одиссей, 2006. 351 с.
9. Костів М.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Л.: ПП Лукащук В.С., 2006. 152 с.
10. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 469 с.

Melnychuk O. P. A religious organization as the subject of administrative law and participant of administrative-legal relations

Summary. *The article studies scientific sources analyzing ideas of the correlation of the concepts "legal subject" and "subject of legal relations". By using the example of religious organizations, the paper justifies the need to differentiate the concepts "legal subject" and "subject of legal relations" amidst administrative law. The focus is on the fact the study of features of the participation of religious organizations in administrative legal relations is important, first, to understand the modern system of the subjects of administrative law, which is gradually transforming according to the needs of science and practice; second, to realize the specifics of an administrative-legal status of religious organizations in Ukraine; third, to come to grips with the role of religious organizations they play in the general system of subjects of administrative law. It is substantiated that the problem of the correlation of "legal subject" and "subject of legal relations" is actively considered under the framework of the science of administrative law and process. At the same time, scientific literature has not only polar opposite visions of this case but also more "flexible", which clearly identify the research areas or legal regulation that tolerate the use of both concepts as synonyms and the areas in which the equation of these concepts are regarded to be an inexcusable mistake. The author has found out that the content of the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" allows suggesting religious organizations, first, as legal subjects, because national legislation reserves a particular complex of rights and obligations for them; second, as the participants of specific constitutional,*

administrative, civil and other legal relations. Only having the status of a subject of administrative law, a religious organization can become a subject of specific administrative legal relations. Consequently, the religious organization shall have administrative capacity, i.e. an opportunity to realize its administrative rights or fulfill legal obligations. A religious organization gains the status of a subject of administrative legal relations only when starts implementing its administrative rights or exercising legal obligations.

Key words: *administrative-legal regulation of state-church relations, religious organizations, subjects of administrative law, subjects of administrative legal relations.*

УДК 341.45
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-40

І. М. Леган,
кандидат економічних наук,
завідувач кафедри підприємництва, фінансів та оподаткування
Університет державної фіскальної служби України (Житомирська філія)

ІНТЕРПОЛ ЯК ЦЕНТР МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей діяльності Інтерполу та його роль і значення у міжнародному співробітництві держав щодо запобігання та протидії транснаціональній злочинності. У статті представлено хронологію створення Інтерполу як міжнародного правоохоронного органу у напрямку запобігання та протидії транснаціональній злочинності. Крім того доведено, що активізація діяльності та збільшення числа транснаціональних злочинних організацій, сприяло розвитку міжнародної консолідації поліцейських сил. Визначено, що однією з головних цілей Інтерполу є боротьба з організованою злочинністю, оскільки її масштаби, важливість і вплив вимагають загальних скоординованих дій всіх держав-членів. Проаналізовано та доведено, що Інтерпол підтримує правоохоронну діяльність держав-членів за допомогою певних методик та методів. Доведено, що ідея створення Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерполу) була започаткована ще на початку минулого століття. У статті окреслено, що призначенням Інтерполу є забезпечення координації міжнародного співробітництва правоохоронних органів щодо забезпечення громадської безпеки, боротьби з тероризмом, злочинами в області високих технологій, наркотрафіком, економічними злочинами, торгівлею людьми та іншими видами організованої злочинності. У статті визначено, що основними напрямами діяльності Інтерполу є: кримінальна реєстрація, міжнародний розшук злочинців, підозрюваних в скоєнні міжнародних злочинів, осіб, зниклих без вісті, викрадених цінностей та інших об'єктів злочинного посягання, міжнародний розшук осіб, зниклих без вісті та міжнародний розшук викрадених цінностей. У статті охарактеризовано, що угоди про співпрацю розробляються шляхом взаємних переговорів відповідно до правових документів з обов'язковим підписанням уповноваженими представниками сторін.

Ключові слова: *організована злочинність, транснаціональна злочинність, Інтерпол, міжнародне співробітництво, запобігання, протидія.*

Постановка проблеми. Останнім часом спостерігається активізація діяльності та збільшення числа транснаціональних злочинних організацій, які використовують розвиток зв'язків в своїх злочинних цілях. Міжнародна організація кримінальної поліції грає найважливішу роль в боротьбі з транснаціональною злочинністю та сприяє міжнародному розшуку злочинців та осіб, що зникли без вісті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями, що пов'язані з особливостями запобігання та протидії транснаціональній злочинності присвячені наукові доробки таких вітчизняних вчених: М. Г. Вербенського, О. М. Бандурки, П. Д. Біленчука, В. В. Голіни, О. М. Джужи, А. Д. Дорошенка, В. М. Дрьоміна, Г. П. Жаровської, А. П. Закалюка, Н. А. Зелінської, О. В. Козаченко, В. А. Мисливого, Г. П. Пожидаєва, О. С. Проневича, І. В. Пшеничного, Е. В. Расюка, О. Б. Сахарової, Є. Д. Скулиша, В. В. Топчія, О. Ю. Шостко та інших. Попри значну увагу та зацікавленість вчених до даної проблематики, окремі аспекти ролі та значення Інтерполу в міжнародному співробітництві держав щодо запобігання та протидії транснаціональній злочинності досліджені у наукових публікаціях не достатньо.

Метою статті є всебічний аналіз ролі та значення Інтерполу у міжнародному співробітництві держав щодо запобігання та протидії транснаціональній злочинності.

Виклад основного матеріалу. Ідея створення Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерполу) була започаткована ще на початку минулого століття. Перший крок був зроблений Едвардом Генрі який у 1901 році

© Леган І. М., 2019

організував у Скотланд-Ярді центральне відділення дактилоскопії і запропонував всім зацікавленим фахівцям взяти участь у вивченні цього нововведення. У 1905 році на міжнародній конференції криміналістів німецькомовних країн була зроблена чергова спроба об'єднати зусилля у напрямку протидії міжнародній злочинності. На 10-тій міжнародній асамблеї в м. Гамбург криміналісти за пропозицією франкомовних держав прийняли резолюцію, яка підтверджувала зростаючий попит на туризм та подорожі, що в свою чергу сприяло появі нових форм міжнародної злочинності. Для її вивчення та запобігання пропонувалося вжити спільні міжнародні заходи. У всіх країнах у складі поліцейських підрозділів передбачалося організувати центральні бюро, основним завданням яких мав стати обмін інформацією про міжнародну злочинність з метою її запобігання та протидії, а також поліпшення відносин та ефективна взаємодія її членів.

У 1914 р. в Монако відбувся перший міжнародний конгрес кримінальної поліції, де юристи та співробітники поліції з 24 країн світу розглянули питання про можливість створення відділу з обліку міжнародної кримінальної інформації та уніфікації процедури екстрадиції злочинців.

Перша світова війна перервала розпочатий процес міжнародної консолідації поліцейських сил, але вже 7 вересня 1923 року в м. Відень (Австрія) відбувся другий міжнародний конгрес кримінальної поліції. На цьому конгресі 138 представниками з 20 країн була створена Міжнародна комісія кримінальної поліції Interpol (фр. Organisation Internationale de Police Criminelle, OIPC, англ. International Criminal Police Organization, ICPO) та було прийнято її статут.

У травні 1924 року Міжнародна комісія кримінальної поліції прийняла резолюцію з п'яти важливих питань, які визначили напрямок дій на багато років вперед, серед яких: створення інформаційних відділень по збору фактів про міжнародну злочинність; розробка систем доказів та міжнародний пошук злочинців; організація відділень по ідентифікації людей на відстані; видання газети міжнародної поліції; створення спільної програми щодо запобігання та виявлення підроблених банкнот і документів.

У листопаді 1924 року на прохання Інтерполу Віденська поліція приступила до випуску поліцейського огляду «International offentiliche Sicherheit» (Міжнародна громадська безпека).

Друга сесія Міжнародної комісії кримінальної поліції відбулася у Відні в 1926 році, де було прийнято 21 важливу резолюцію. Вони в основному стосувалися установ інформації з міжнародної злочинності, введення правил телеграфного зв'язку між поліцейськими силами, та необхідності мір, спрямованих проти розповсюдження порнографічних фільмів і літератури. На другій сесії також було підтримано пропозицію представника Бельгії пана Кеффер про проведення чергового конгресу в 1926 році у Берліні.

На Берлінському конгресі Міжнародної кримінальної поліції, який відбувся з 17 по 30 вересня 1926 року були присутні 245 осіб. Конгрес в основному був присвячений темі екстрадиції (видачі злочинців). Однак тільки у вересні 1930 року Інтерполом були розроблені принципи, на підставі яких могла здійснюватися екстрадиція. Чергові конгреси Міжнародної комісії кримінальної поліції пройшли в 1934 р. у Відні, в 1935 р. в Копенгагені, в 1936 р. в Белграді, в 1937 р. у Лондоні і в 1938 р. в Бухаресті.

12 березня 1938 року німецькі війська увійшли до Австрії, і вісімнадцять місяців потому почалася друга світова війна. Діяльність Міжнародної комісії кримінальної поліції була істотно порушена.

Таким чином, 1923 рік вважається роком створення Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, хоча офіційно до 1956 р. вона називалася Міжнародною комісією кримінальної поліції, а вже у 1956 році Міжнародна комісія кримінальної поліції була перейменована на «Міжнародну організацію кримінальної поліції – Інтерпол».

У 1989 році штаб-квартира Інтерполу (Генеральний секретаріат) переїхала з передмістя Парижа в Ліон, де знаходиться і сьогодні. У 1996 році Генеральна Асамблея ООН затверджує міжурядовий статус Інтерполу як спостерігача на Генеральній Асамблеї. У 1997 році Інтерпол і ООН підписують угоду про співпрацю, що свідчить про високий авторитет цієї організації.

У листопаді 2014 року під час 83-ьої Генеральної Асамблеї Інтерполу в Монако Юрген Шток обраний на пост Генерального секретаря Інтерполу. Свою поліцейську службу Ю. Шток почав у 1978 році та працював на різних посадах в територіальних підрозділах поліції Німеччини. У період з 2004 по 2014 рр. Ю. Шток був заступником керівника Федерального відомства кримінальної поліції Німеччини.

Радянський Союз став членом Інтерполу у 1990 році. 7 квітня 1990 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР № 338 «Про вступ СРСР до Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол». 27 вересня 1990 р. на 59-й сесії Генеральної асамблей Інтерполу

(м. Оттава, Канада) СРСР був прийнятий в члени Інтерполу. На початку 1991 р. обговорювалася можливість самостійного членства України в складі Інтерполу, але через відсутність автономної та ефективної правоохоронної системи, вертикальну залежність від МВС СРСР, яке будь-які міжнародні контакти ідентифікувало як виключно свою компетенцію, та ще з ряду вагомих причин, реалізувати цю ідею в той час не вдалося.

Після розпаду СРСР НЦБ Інтерполу в Україні стало правонаступником союзного Бюро. У 1992 році уряд України звернувся до Генерального секретаріату Міжнародної організації кримінальної поліції з проханням прийняти Україну до складу Інтерполу (Постанова Кабінету Міністрів України № 555 від 30 вересня 1992 р.) [5].

Даною Постановою Кабінет Міністрів України постановив:

1. Прийняти пропозицію Міністерства внутрішніх справ, погоджену з Міністерством юстиції, Міністерством закордонних справ та Службою безпеки, про вступ України до Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. Подати від імені Уряду заявку про вступ України до цієї організації.

2. Виділити для сплати вступного та річного внесків Інтерполу 328 700 швейцарських франків. Державному експортно-імпортному банку профінансувати зазначені витрати за рахунок коштів Державного валютного фонду України [5].

Дана заява була розглянута на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу, а саме прийняття України до складу Інтерполу відбулося 4 листопада 1992 року на цій же 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу у м. Дакар (Сенегал).

Після набуття членства у складі Інтерполу в Україні виникла необхідність створення відповідного підрозділу, який забезпечив би функцію Національного центрального бюро Інтерполу в Україні. Відповідно до зобов'язань, передбачених членством України в Організації та на виконання Постанови Кабінету Міністрів України № 220 «Про Національне центральне бюро Інтерполу» 25 березня 1993 року рішенням Уряду України було створене Національне центральне бюро Інтерполу. Того ж дня було затверджене й Положення про Національне центральне бюро Інтерполу.

Робочий апарат Укрбюро Інтерполу є центральним органом забезпечення та координації взаємодії правоохоронних та інших державних органів України з компетентними органами іноземних держав з питань, що належать до компетенції Інтерполу та Європолу [4].

На даний час Інтерпол є великою міжнародною організацією, до складу якої входять 194 держави світу, за чисельністю членів схожа з ООН і є найбільшою організацією правоохоронних органів. Вона наділена широкими повноваженнями та досить успішно функціонує у цьому напрямку. Фахівці Інтерполу успішно протидіють великим злочинними організаціями, таким як «Рожеві пантери» (група приблизно з 300 осіб, що спеціалізується на збройних пограбуваннях ювелірних магазинів в США і країнах Азії), «злодіям в законі» у країнах – членах ЄС, незаконним букмейкерським мережами тощо.

Призначенням Інтерполу є забезпечення координації міжнародного співробітництва правоохоронних органів щодо забезпечення громадської безпеки, боротьби з тероризмом, злочинами в області високих технологій, наркотрафіком, економічними злочинами, торгівлею людьми та іншими видами організованої злочинності.

Основні цілі організації сформульовані в ст. 2 Статуту:

1. забезпечувати і розвивати широке взаємне співробітництво всіх органів (установ) кримінальної поліції в рамках існуючого законодавства країн і в дусі Загальної декларації прав людини;

2. створювати і розвивати установи, які можуть успішно сприяти попередженню і боротьбі із загальною кримінальною злочинністю.

Стаття 3 Статуту регламентує, що Інтерпол не здійснює ніяких втручань в діяльність політичного, військового, релігійного і расового характеру.

Вищим пленарним органом Інтерполу є Генеральна Асамблея, в період між її сесіями вищим адміністративним органом з більш вузькими повноваженнями і складом є Виконавчий комітет на чолі з президентом. Постійно діючим робочим органом є Генеральний секретаріат, на чолі якого стоїть Генеральний секретар. Особливе становище в системі органів управління Інтерполу займають Національні центральні бюро (НЦБ), що діють одночасно в двох системах: окремої держави і даної організації з відповідним подвійним підпорядкуванням. Замикають систему органів управління радники, які виконують виключно консультативні функції.

До складу Генеральної Асамблеї входять представники всіх країн-членів. Кількісний склад делегації не регульований. У роботі сесії можуть брати участь в якості спостерігачів представники країн, що не входять в Інтерпол, а також делегати від міжнародних організацій.

Сесії Генеральної Асамблеї проводяться щорічно, восени, на різних континентах і в різних країнах. Кожна делегація при голосуванні має один голос. Статутними повноваженнями Генеральної Асамблеї є визначення основних напрямків співробітництва поліції різних країн в рамках Інтерполу; проведення заходів, що полегшують таке співробітництво; прийняття нових членів; розгляд та затвердження плану роботи та бюджету на майбутній рік, обирання посадових осіб організації і вирішення фінансових питань. Тут же утворюються постійні і тимчасові комісії зі спеціального вивчення окремих питань боротьби зі злочинністю неповнолітніх, розповсюдженням наркотиків тощо. Резолюції Генеральної Асамблеї по внутрішньо-організаційним і процедурним питанням є обов'язковими для виконання, а резолюції на адресу поліцейських органів та урядів носять рекомендаційний характер.

Крім названих сесій, представники держав-членів організації регулярно проводять Регіональні конференції з проблем, які недоцільно виносити на сесію Генеральної Асамблеї. Ряд проблем вимагають попереднього обговорення в країнах певних регіонів. Як правило, тут формується єдина точка зору ряду країн по даній проблемі, єдиний підхід до її вирішення, узгоджуються і координуються практичні зусилля по боротьбі з окремими міжнародними злочинами кримінального характеру, розповсюдженими в даному регіоні.

Виконавчий комітет виконує функції Генеральної Асамблеї в період між сесіями. Він стежить за проведенням в життя рекомендацій Генеральної Асамблеї, контролює діяльність Генерального секретаря і готує порядок денний чергової сесії. Виконавчий комітет складається з обраних Генеральною Асамблеєю Президента (терміном на 4 роки), трьох Віце-президентів (терміном на 3 роки), які повинні представляти різні країни і континенти (Азію, Америку, Африку, Австралію і Європу) і дев'яти делегатів.

Президент Виконавчого комітету Інтерполу фактично є главою всієї організації і керує її діяльністю в період між сесіями Генеральної Асамблеї. Все управління здійснюється як через Виконавчий комітет, так і безпосередньо шляхом прийняття одноосібних рішень по поточним справам. Засідання Виконавчого комітету проводиться не менше одного разу на рік, всі рішення приймаються більшістю голосів. Однак Президент користується своїм правом голосу тільки в тому випадку, якщо голоси інших членів розподілилися порівну. При виконанні своїх функцій всі члени Виконавчого комітету діють як представники Інтерполу, а не як представники своїх країн (ст. 21 Статуту).

Генеральний секретаріат є постійно діючою службою усієї організації, включає в себе Генерального секретаря, фахівців і адміністративний персонал. Він втілює в життя рішення Генеральної Асамблеї і Виконавчого комітету, діє як міжнародний центр по боротьбі із загальною злочинністю, а також як спеціалізований та інформаційний центр, забезпечує ефективне адміністративне керівництво Інтерполом, підтримує зв'язки з НЦБ і міжнародними організаціями, готує необхідні публікації, виконує обов'язки робочого секретаріату на сесіях Генеральної Асамблеї і засіданнях Виконавчого комітету, підтримує зв'язок з Президентом тощо.

Очільником та ключовою особою секретаріату є Генеральний секретар, який призначається Генеральною Асамблеєю строком на 5 років з числа осіб, які не старше 65 років. Він на власний розсуд підбирає персонал Генерального секретаріату і керує всіма його службами. У 1997 році в штаті Секретаріату налічувалося близько 280 співробітників, з яких 16 працювали за контрактом, решта була делегована поліцейськими службами країн-членів організації. Делегованим співробітникам заборонено при виконанні своїх функціональних обов'язків запитувати або дотримуватися інструкцій будь-якого уряду або інших органів поза Інтерполом. Вони повинні утримуватися від будь-яких дій, які можуть перешкоджати виконанню їхньої міжнародної місії (ст. 30 Статуту).

З 1987 року у складі Генерального секретаріату діє Європейський секретаріат для дозволу чисто регіональних проблем боротьби з незаконною торгівлею наркотиками на континенті та іншими злочинами та вдосконалення поліцейського співробітництва держав у Європі.

Національні Центральні бюро (НЦБ) створюються в структурі поліцейської служби кожної держави-члена Інтерполу. Вони є центрами міжнародного співробітництва держав по протидії та запобіганню злочинності, так званими «опорними пунктами» Інтерполу на місцях [2].

У конкретній державі НЦБ є постійно діючим органом Інтерполу та одночасно поліцейським органом цієї держави, наділеним великим спектром повноваженнь по боротьбі зі злочинністю. Подібних органів немає в жодній міжнародній організації. Будучи опорними пунктами міжнародного поліцейського співробітництва НЦБ у своїх країнах підтримують ділові зв'язки із судом, прокуратурою, прикордонною та митною службами, а на міжнародному рівні – з НЦБ інших країн і Генеральним секретаріатом.

Основними напрямами діяльності Інтерполу є:

1. Кримінальна реєстрація.

2. Міжнародний розшук злочинців, підозрюваних в скоєнні міжнародних злочинів, осіб, зниклих без вісті, викрадених цінностей та інших об'єктів злочинного посягання. У практиці Інтерполу розрізняють три види розшуку: звичайний, терміновий і змішаний.

3. Міжнародний розшук осіб, зниклих без вісті.

4. Міжнародний розшук викрадених цінностей. До їх числа відносяться автомобілі та інші транспортні засоби, твори мистецтва (картини, скульптури, антикваріат, інші музейні експонати), археологічні цінності тощо.

Крім основних функцій, статут наділяє Генеральний секретаріат Інтерполу повноваженнями технічного та інформаційного центру, головною метою діяльності якого є збір інформації з питань боротьби з кримінальною злочинністю, її узагальнення, обробка та розповсюдження за допомогою технічних засобів та публікацій у пресі.

У глобальному масштабі жодна міжнародна організація не може ефективно діяти ізольовано. Необхідна співпраця з іншими відповідними установами, які можуть надавати додаткову допомогу та знання. З цією метою Інтерпол налагоджує міцні взаємовідносини з широким колом партнерів – міжнародними міжурядовими і неурядовими організаціями.

Правова основа спільної роботи визначена в угодах про співпрацю. На сьогоднішній день Інтерполом підписані угоди з низкою міжнародних організацій, таких як: Організація Об'єднаних Націй і кілька її спеціалізованих установ; ЄВРОПОЛЬ; Співдружність Незалежних Держав; Міжнародний кримінальний суд; Африканський союз; Організація американських держав; Рада міністрів внутрішніх справ арабських країн.

Висновки і пропозиції. Угоди про співпрацю розробляються шляхом взаємних переговорів відповідно до правових документів з обов'язковим підписанням уповноваженими представниками сторін. Проте в зазначені угоди можуть вноситися корективи, а також остаточно замінюватися новими угодами за необхідності та погодження обома сторонами.

Список використаної літератури:

1. Костроміна О. Г. *Наукові* засади розслідування економічних злочинів, вчинених організованими групами : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2003. 17 с.
2. Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання. К.: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
3. Організована злочинність в Україні та країнах Європи: [посіб.] / за заг. ред. проф. О.М. Джужі. К., 2007. 248 с.
4. Офіційний сайт Інтерполу. URL: https://www.interpol.int/
5. Постанова Кабінету Міністрів України № 555 від 30 вересня 1992 р. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-92-%D0%BF#Text

Legan I. M. Interpol as a center for international cooperation between states to prevent and combat transnational crime

The article is devoted to the study of the peculiarities of Interpol's activity and its role and significance in the international cooperation of states on the prevention and counteraction of transnational crime. The article presents the chronology of the establishment of Interpol as an international law enforcement agency in the direction of preventing and combating transnational crime. In addition, it has been proven that the intensification of activities and increase in the number of transnational criminal organizations has contributed to the development of international consolidation of police forces. It has been identified that one of the main objectives of Interpol is to combat organized crime, as its scale, importance and impact require joint coordinated action by all Member States. It is analyzed and proved that Interpol supports law enforcement activities of member states through certain methods and techniques. It is proved that the idea of creating the International Criminal Police Organization (Interpol) was launched at the beginning of the last century. The article outlines that Interpol's purpose is to coordinate international law enforcement cooperation on public safety, the fight against terrorism, high-tech crimes, drug trafficking, economic crimes, human trafficking and other organized crime. The article defines that the main activities of Interpol are: criminal registration, international search for criminals suspected of committing international crimes, missing persons, stolen valuables and other objects of criminal encroachment, international search for missing persons and international search stolen valuables. The article describes that cooperation agreements are developed through mutual negotiations in accordance with legal documents with the obligatory signing of authorized representatives of the parties.

Key words: *organized crime, transnational crime, Interpol, international cooperation, prevention, counteraction.*

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-41

Д. А. Шевченко
кандидат юридичних наук
Харківський національний університет внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що в досліджуваний період існувало безліч точок зору щодо системи взаємин подружжя з приводу майна. Всі їх можна об'єднати в три основні групи: підпорядкування майна дружини праву чоловіка; спільності прав на майно подружжя; роздільності майнових прав кожного з подружжя. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічалися всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право на протязі всієї історії. Натомість, окремі дослідники доводять, що в Україні ніколи не існувало єдиної системи майнових відносин між подружжям, що було викликано тим, що до початку XVIII століття дані відносини регулювалися угодами сторін, зміст яких міг схилятися до єдності або ж до роздільності майна, в залежності від волі самих молодят. У зв'язку з цим в конкретні історичні періоди могла переважати та чи інша система взаємин подружжя з приводу майна. Крім того, стороною в таких договорах, як правило, виступали батьки нареченої, а не сама жінка. Останнє призводило до того, що дружина в сім'ї чоловіка не отримувала не тільки жодних особистих прав, але навіть права на захист у разі порушення договору, укладеного батьками і нареченим, В даному випадку дружина повинна була звертатися за допомогою до своїх батьків, які зверталися до суду для притягнення чоловіка до відповідальності.

Ключові слова: *шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.*

Постановка проблеми. Сім'я є первинним соціальним осередком і джерелом відтворення соціуму, яке постає в якості виховного середовища в рамках якого формуються і закріплюються на побутовому рівні світоглядні, культурологічні та моральні основи життєдіяльності суспільства. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюборозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування.

Стан дослідження. Проблематика пов'язана із дослідженням правових засад шлюбно-сімейних відносин привертала увага багатьох вітчизняних науковців, зокрема такими вченими як: С. Д. Гусарєв, В. М. Єрмолаєв, К. Р. Добкіна, О. В. Зайчук, В. М. Іванова, О. Л. Копиленко, Кудін С. В., П. П. Музиченко, Н. М. Онищенко, В. І. Озель, В. В. Россіхін,. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, дослідження та комплексний аналіз нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії) належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Виклад основного матеріалу. Ще в період Київської Русі слов'яни перейшли до стану сім'ї, основою виникнення якої стало укладення

© Шевченко Д. А., 2019

шлюбу. Крім того, вже на даному етапі укладення шлюбу поставало наслідком виникнення між подружжям особистих і майнових відносин. Подібне розділення залежало від того, чи стосуються вони особи або майна подружжя. З огляду на вище наведене, тобто розподіл сімейних відносин, в теорії виникла суперечка про те, які з них є первинними. На даний момент переважає точка зору, згідно з якою основу сімейних відносин складають особисті немайнові відносини, тоді як майнові відносини носять залежний, похідний від особистих відносин характер. Разом з тим ми дотримуємося дещо іншої точки зору, згідно з якою саме розширення майнових прав заміжньої жінки протягом усієї історії української державності сприяло розширенню особистих прав [1, с. 404]. Таким чином, для обґрунтування своєї позиції ми вважаємо за необхідне розглянути ґенезис не тільки майнових, але й через дану призму, особистих відносин.

В цілому ж майнові відносини подружжя можна об'єднати у групи, засновані на: підпорядкуванні майна дружини праву чоловіка, спільності прав на майно подружжя, роздільності майнових прав кожного з подружжя. Що ж стосується особистих відносин, то вони могли ґрунтуватися на рабстві одного боку, на владі і підпорядкуванні або ж на рівність подружжя.

Спочатку, до прийняття християнства у 988 році нормативною основою сімейних відносин був виключно звичай, внаслідок чого, при дослідженні майнових відносин подружжя виникає проблема недостатності історичних даних, оскільки ні особисті, ні майнові відносини між членами сім'ї не підлягали законодавчому регулюванню. Причиною цього могло стати й те, що стародавнє сімейне право в основному будувалося на договірних засадах. І хоча деякі законодавчі обмеження договірної свободи існували, їх дія послаблювалося тим, що саме сімейне право тільки починало зароджуватися [2, с. 270]. Проте загальний характер відносин між подружжям можна в деякій мірі визначити на підставі існуючих пам'яток літератури і деяких обрядів, що збереглися з найдавніших часів. Відтак, в перших архівних хроніках містяться дані, що разом з нареченою в руки і у владу чоловіка віддавалося придане, але при цьому майнові права дружини не поглиналися повністю правами чоловіка. Аналогічної позиції дотримувалися й окремі вчені, які також вказували на збереження за заміжньою жінкою майнової правоздатності, майнового зв'язку зі своєю рідною сім'єю і на визнання за нею в родині чоловіка всіх прав члена цієї родини [3, с. 69].

Після прийняття християнства державна влада була надто зайнята інтересами політичної самостійності, щоб звертати увагу на сімейні відносини. Тож не дивно, що на українських територіях сімейне право складалося зі звичаїв і рішень органів церковної влади, заснованих на візантійському шлюбному праві. Однак візантійські закони не завжди могли застосовуватися до вітчизняної дійсності і у суддів часто виникало питання про застосування даного джерела або ж звичайного права [4, с. 26].

Найбільш повно розглянути правове становище подружжя в майновій сфері дозволяють інститути приданого і наслідування. Що стосується інституту приданого в період після прийняття християнства, то його існування не заперечується, але і в законах відображення не знаходить. Так чи інакше, але дача приданого була характерна для всіх верств населення, а перші випадки були зафіксовані ще у XII столітті. Варто відзначити, що спочатку не закон, а звичай зобов'язував батьків надавати дочці придане. Однак якщо видача заміж здійснюється не батьками, а братами або іншими родичами, то надання приданого ставало обов'язком. У разі припинення шлюбу придане ставало для жінки основним засобом для існування. Так, після смерті чоловіка і при відсутності дітей вдова отримувала право на відновлення приданого, а після її смерті таке право переходило до її родичів.

У цей же період у зв'язку з відсутністю в пам'ятках права чітких визначень щодо майнових прав подружжя можливе звернення до аналогічних постанов литовського права [5, с. 105]. Так, згідно з Литовським статутом 1529 року дружина при вступі в шлюб приносила з собою деяке майно, яке призначалося не чоловікові, а новій сім'ї. При цьому основною метою шлюбу передбачалося народження дітей, і після її досягнення придане вже назавжди залишалося в розпорядженні сім'ї (як правило, воно переходило до дітей в формі спадщини). Однак допускалися ситуації, в яких у родини не було дітей, дружина переживала чоловіка або ж чоловік за життя вимагав майно дружини [6, с. 25]. Для запобігання негативним наслідкам вищевказаних подій на чоловіка лягав обов'язок при здійсненні шлюбу, а в окремих випадках і після –забезпечити цілісність приданого за допомогою застави на відому частину свого власного майна. Спочатку не існувало чітких приписів щодо розміру

частини майна, яким досягалося таке забезпечення, проте пізніше було зазначено, що чоловік міг віддавати в заставу лише третину свого майна, що було викликано зловживаннями збоку дружин.

З іншого боку, у розглянутий період велике значення надавалося договірним засадам шлюбу і ще до укладення шлюбу оформлялися рядні, які могли містити права і обов'язки майбутнього подружжя, в тому числі і щодо майна, відтак, в одній із них вказувалося, що Михайло дав своїй дочці Настасії і зятю своєму Мині маєток, тобто в даному випадку придане передавалося не тільки нареченій, а подружжю, що говорить про спільність майна подружжя [7, с. 303]. Таким чином, в період шлюбу подружжя розпоряджалося майном спільно, що виражалося, наприклад, в укладанні угод від імені обох.

В період існування шлюбу майно, що становить придане і майно чоловіка, записане на дружину, знаходилося під загальним правом подружжя. У разі відсутності заповіту на користь дружини закон захищав її інтереси, згідно з яким чоловік, що пережив дружину довічно користувався вотчинами, якщо не вступав у інший шлюб. Пізніше, придане дружини стали оформляти на чоловіка, що значно посилило залежність заміжньої жінки від чоловіка. Розпорядження нерухомістю, що входить в придане стало здійснюватися в більшості випадків одноосібно чоловіком, а в разі опору з боку дружини – остання піддавалася жорстоким побоям. У рідкісних випадках нерухоме майно, яке увійшло в придане, відчужувалося спільно подружжям, що все ж говорило про спільність майна подружжя. Однак при цьому чоловік не ставав єдиним власником приданого, що підтверджується угодами, в яких чоловік розпоряджався приданим зі згоди дружини, а також законами, які забороняють таке відчуження [8, с. 20-21].

Щодо спадщини слід зазначити, що спадкові права жінок вперше з'являються в законі в XI столітті, а право на спадкування нерухомого майна лише в кінці XII - початку ХШ століття, відтак, серед підстав спадкування виділяли закон і заповіт. Цікаво те, що до X століття надання жінці права спадкування було немислимим, оскільки це могло призвести до підвищення добробуту чужого роду і, як наслідок, до соціальної нерівності. Щодо більш пізнього періоду – XI-XII століть – немає чітких приписів, які говорять про наявність чи відсутність спадкових прав жінки. Наступним етапом розвитку спадкового права було надання жінці права спадкування частини рухомого майна, яке, мабуть, не могло бути за розміром менше частки кожного з синів. Більш того, в деяких випадках жінка мала не тільки спадкові права, але навіть і переваги перед чоловіком. Так, жінка могла вибирати, кому з дітей передати свою спадщину. Крім того, виняток із загального правила робився для княжих смердів, майно яких успадковували тільки сини, а якщо ж їх не було, то майно переходило князю, але при цьому частина спадщини виділялася незаміжнім донькам [9, с. 60]. Правом володіння майном, що залишилося після смерті чоловіка, мала і дружина, яка при цьому не ставала його власником. Крім того, при розтраті майна дружини чоловік повинен був відшкодувати збиток, що також дозволяє говорити про відносну рівність прав подружжя в майновій сфері. Варто також відзначити, що в кінці XIII століття навіть незаконна дружина могла претендувати на частину майна померлого, якщо вона мала спільних з ним дітей.

Цікаво, що аж до кінця XVII століття розмір спадкової частки вдови міг бути будь-якого розміру, оскільки не існувало чіткого критерію для його визначення і лише у другій половині XVII століття були введені деякі обмеження щодо складу спадкової частки вдови. Так, родові вотчини заборонялося давати частинами, в тому числі і за заповітом. Що ж стосується жалуваних земель, то жінки могли отримати у власність тільки їх частину, інша частина залишалася на прожиток, але тільки якщо землі були подаровані всій сім'ї, а не комусь одному [10, с. 128].

У зв'язку з вищесказаним виникає цікава позиція, при якій два принципи побудови майнових відносин подружжя – принцип єдності майна і принцип роздільності майна – об'єднуються. Так, роздільність майна ґрунтувалася на користь колишньої родини чоловіка, а саме на випадок бездітної його смерті. З іншого боку, отримавши майнову самостійність, заміжня жінка встала на позицію рівного по відношенню до чоловіка суб'єкта, який також прагнув до якнайкращого забезпечення своєї сім'ї. Останнє призводило до того, що подружжя було зацікавлене в об'єднанні свого майна для досягнення спільної мети, при цьому зберігаючи можливість в будь-який час розділити його на початкові або ж на заздалегідь визначені частки. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що два вищеназваних принципи повинні взаємодіяти і доповнювати один одного. Якщо буде пану-

вати тільки принцип спільності подружжя, то можливі порушення інтересів рідної сім'ї чоловіка. Використання лише принципу роздільності майна, суперечить самій ідеї шлюбу.

Велике значення для сім'ї мало визначення правового становища майна, придбаного в період шлюбу на спільні кошти подружжя. Так, широке поширення одержав принцип спільності нерухомого майна, що підтверджується купчами того часу, в яких, як правило, вказувалося, що вотчина продана такому-то і дружині його [11, с. 355]. Виходячи з цього можна стверджувати, що куплені вотчини були спільним майном подружжя і дружина після смерті чоловіка отримувала право на таке майно. В той же час, зазначені приписи породжували питання про те, кому передавати куплені вотчини при бездітній смерті обох подружжя, як наслідок, пізніше буде встановлено правило, згідно з яким «вотчину віддавати в рід чоловіка її, а її родичам не давати». Подібні приписи руйнували спільність майна подружжя, готуючи ґрунт для встановлення принципу роздільності [12, с. 145].

Спільність майнових прав подружжя найбільш чітко виявлялася в зобов'язальному праві. Дане положення підтверджувалося зокрема тим, що з найдавніших часів неспроможні боржники видавалися кредитору разом з дружинами і дітьми до тих пір, поки не буде відпрацьований борг і лише наприкінці XVII століття було закріплено, що діти виключалися з боржників і чоловіки можуть видаватися лише з дружинами, а дружини з чоловіками. Однак дружина могла уникнути відповідальності за зобов'язаннями чоловіка, якщо такі виникли в результаті так званих «хибних дій».

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що в досліджуваний період існувало безліч точок зору щодо системи взаємин подружжя з приводу майна. Всі їх можна об'єднати в три основні групи: підпорядкування майна дружини праву чоловіка; спільності прав на майно подружжя; роздільності майнових прав кожного з подружжя. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічалися всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право на протязі всієї історії. Натомість, окремі дослідники доводять, що в Україні ніколи не існувало єдиної системи майнових відносин між подружжям, що було викликано тим, що до початку XVIII століття дані відносини регулювалися угодами сторін, зміст яких міг схилятися до єдності або ж до роздільності майна, в залежності від волі самих молодят. У зв'язку з цим в конкретні історичні періоди могла переважати та чи інша система взаємин подружжя з приводу майна. Крім того, стороною в таких договорах, як правило, виступали батьки нареченої, а не сама жінка. Останнє призводило до того, що дружина в сім'ї чоловіка не отримувала не тільки жодних особистих прав, але навіть права на захист у разі порушення договору, укладеного батьками і нареченим, В даному випадку дружина повинна була звертатися за допомогою до своїх батьків, які зверталися до суду для притягнення чоловіка до відповідальності.

Список використаної літератури:

1. Копелянская С. Е. Социально-правовая помощь матери и ребенку. Москва : Гос. изд-во мед. лит-ры, Медгиз, 1950. 244 с.
2. Костянтиноградське духовне правління, м. Костянтиноград, Катеринославського намісництва. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1021. Оп. 1. Спр. 1.
3. Другокласний дівочий монастир, Хорошевський Вознесенський, с. Хорошеве, Харківського повіту. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1.
4. Таращанське повітове поліцейське управління, м. Тараща Таращанського повіту Київської губернії. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 1302. Оп. 1. Спр. 10.
5. Харківська духовне правління. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 578. Оп. 3. Спр. 2.
6. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России. Москва : Наука, 1984. 342 с.
7. Эскин Ю. М. Очерки истории местничества в России XVI – XVII вв. Москва : Квадрига,2009. 512 с.
8. Тимофеев В. Женщина в век фиджм и папильёна (Очерк нравов XVIII века). Наша старина. 1914. № 5. С. 423-426.
9. Козырев Н. Эволюция взглядов на положение русской женщины. Наша старина. 1914. № 2. С. 192-201.
10. Колекція метричних книг відділу реєстрації актів цивільного стану Ананьївського районного управління юстиції Одеської області. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 896. Оп. 1. Спр. 11.

11. Переяславське дитяче містечко Київської окружної інспектури народної освіти, м. Переяслав Київського округу. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. Р-1533. Оп. 3. Спр. 62.
12. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе: С 12.12.1825 по 28.02.1881: в 55-ти томах. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830-1885. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/260-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-vtoroe-s-12-12-1825-po-28-02-1881-v-55-ti-t-s-ukaz-spb-1830-1885?per_page=100

Shevchenko D. A. Normative-legal bases of regulation of property relations of spouses (on materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian empire)

The scientific article is devoted to research and the complex analysis of normative-legal bases of institute of property relations of spouses (on materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian empire).

Taking into account the doctrinal study, it stated that in the period under study there were many points of view on the system of marital relations regarding property. All of them combined into three main groups: subordination of the wife's property to the rights of the husband; common property rights of spouses; separation of property rights of each spouse. Based on this, we can assume that in our history, there were all these forms of marital relations, but they changed each other over time. Thus, in the period under review, the principle of joint property of the spouses prevailed, but the separation of their property was an exception to the general rules. On the other hand, it argued that in some areas there has always been a system of separation of property of the spouses, which introduced into our law throughout history. Instead, some researchers argue that in Ukraine there has never been a single system of property relations between spouses, which caused by the fact that until the beginning of the XVIII century these relations were governed by agreements of the parties, the content of which could tend to unity or separation of property. will of the newlyweds themselves. In this regard, in specific historical periods dominated by one or another system of marital relations over property. In addition, the parties to such agreements were usually the bride's parents, not the woman herself. The latter led to the fact that the wife in the husband's family did not receive not only any personal rights, even the right to protection in case of breach of contract between parents and groom. In this case, the wife had to seek help from their parents who applied to court to bring the man to justice.

Key words: *marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.*

УДК 343.97(477):343.85
DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2019-4-42

І. А. Вітюк
аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Університету державної фіскальної служби України

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті наголошено, що на європейському рівні вжито ряд заходів для створення сучасної системи запобігання економічній злочинності. Європейські інституції покращують співпрацю з метою запобігання зі зростаючою кількістю економічних кримінальних правопорушень, вчинених як у приватному, так і в державному секторах, у той час як держави-члени наближають своє законодавство до встановлених положень Європейського Союзу. Головними напрямами запобігання злочинності у сфері економіки в країнах Європи, які визначені на рівні Європейського Союзу є: запобігання з шахрайству, яке спрямоване на фінансові інтереси ЄС та в основному включає шахрайські дії під час використання коштів Європейського Союзу та оподаткування; запобігання контрафактній продукції; запобігання корупції, легалізації (відмиванню) коштів здобутих злочинним кримінальним протиправним шляхом; запобігання організованій злочинності. З метою запобігання таким негативним злочинним впливам на розвиток економіки та суспільства в цілому, для кожної із зазначених сфер прийнято законодавчі, інституційні, технічні та організаційні заходи.

З'ясовано, що на запобігання злочинності у сфері економіки економічною злочинністю уповноважені національні правоохоронні органи в державах-членах підтримуються європейськими інституціями. Крім того, через негативний вплив, який чинить така злочинність на економічне та соціальне середовище, така діяльність стала пріоритетом для Європейського Союзу. Разом зі створенням законодавчої бази для боротьби зі злочинністю на європейському рівні було вжито низку технічних та організаційних заходів, зокрема реформування спеціалізованих правоохоронних структур на європейському рівні, які, хоча й не мають судових повноважень, відіграють значну роль у координації зусиль національних органів влади та сприяють обміну інформацією й передовим досвідом.

Водночас, незважаючи на те, що було прийнято достатню кількість європейських законодавчих актів, в основному розроблених національними представниками в робочих групах Ради, їх максималізуючий ефект був мінімізований, головним чином з огляду на різні рівні імплементації позитивних практик у національне законодавство. Такі недоліки поряд із розбіжностями, які все ще існують у національному законодавстві та практиці, що ускладнює кримінологічну діяльність правоохоронних органів щодо економічної злочинності в Європейського Союзу.

Ключові слова: *запобігання, злочинність, європейські стандарти, Європейський Союз, економічна безпека, фінансова безпека, органи правопорядку, декларація, концепція, стратегія.*

Завдяки створенню зони вільного пересування людей, товарів, послуг і капіталів Європейському Союзу (далі – ЄС) вдалося покращити як економічний, так і соціальний клімат, а також створити зону без кордонів для пересування та дій злочинців. Щоб вирішити цю нову проблему, необхідно було перетворити зону вільного пересування в зону свободи, безпеки та справедливості. Трансформація почалася з підписанням Маастрихтського договору 7 лютого 1992 року, який набув чинності 1 листопада 1993 року [1].

Маастрихтський договір (англ. Maastricht Treaty) (формально – договір про утворення ЄС), також відомий як договір про ЄС (ДЄС) – договір, який започаткував ЄС, підписаний в місті Маастрихт (Нідерланди) між членами Європейської спільноти та став результатом окремих консультацій стосовно політичного і валютного союзів. Маастрихтський договір передбачав запровадження спільної валюти євро та засновану на трьох стовпах структуру ЄС [2], а також запровадив назву «Європейський Союз» і визначив головні його цілі: сприяння соціально-економічному прогресу країн-членів шляхом утворення простору без внутрішніх кордонів, утворення монетарного союзу та запровадження

© Вітюк І. А., 2019

спільної грошової одиниці; уведення європейського громадянства; формування спільної зовнішньої політики та безпеки; співпраця у сфері правосуддя і внутрішніх справ; посилення захисту прав громадян країн-членів.

Початково регулювання в межах Європейських спільнот стосувалось переважно питань у сфері економіки та торгівлі. Серед владних інституцій найширші владні повноваження отримали Європейська Комісія та Європейський суд [3].

Далі, у 2005 р. був підписаний Договір про заснування Європейської Спільноти, завданнями якої є, запроваджуючи спільний ринок, економічний та валютний союз, а також виконуючи спільні політики та діяльність (ст. 3–4), поширювати в межах усієї Спільноти гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність жінок і чоловіків, стабільне та безінфляційне зростання, високий рівень конкурентоспроможності й конвергенції економічних показників, високий рівень захисту й поліпшення стану довкілля, підвищення рівня та якості життя, економічну й соціальну згуртованість та солідарність держав-членів [4].

Таким договорам, вдалося представити європейську перспективу того, що раніше було просто серією двосторонніх або багатосторонніх угод і конвенцій між державами-членами з питань юстиції та внутрішніх справ. Правову основу цієї сфери співробітництва становлять Розділ IV Договору про заснування Європейських Співтовариств (Візи, притулок, імміґрація та інші питання, пов'язані з вільним пересуванням осіб) і Розділ VI Договору про Європейський Союз (Маастрихтський договір). З набрання чинності Амстердамською угодою (1999 р.) [5], простір свободи, безпеки та правосуддя регулюється як першим – Основою Співтовариства, так і третім – Співпрацею правосуддя та поліції у кримінальних справах – Основою міжурядової співпраці [6]. На даний момент ця сфера керується Гаазькою програмою, яка рекомендує зміцнення співпраці на європейському рівні в питаннях, пов'язаних з юстицією та внутрішніми справами, на період 2020-2025 років. Програма містить ряд заходів, які мають бути реалізовані на національному рівні з метою покращення взаємодії між правоохоронними органами у сфері: покращення обміну інформацією та доступності, збільшення уваги до поширення релігійного фундаменталізму та залучення громадян до терористичних актів підвищення ролі Європолу (Європейського поліцейського офісу) та Євроюсту (Європейська мережа судової співпраці, яка сприяє транскордонному співробітництву у цивільних і кримінальних справах, а також застосуванню принципу взаємного визнання). Боротьба з економічною злочинністю та організованою економічною злочинністю є частиною цієї політики ЄС і поділяється на п'ять основних сфер діяльності: *запобігання з шахрайству, яке спрямоване на фінансові інтереси ЄС та в основному включає шахрайські дії під час використання коштів Європейського Союзу та оподаткування; запобігання контрафактній продукції; запобігання корупції; легалізації (відмиванню) коштів здобутих злочинним кримінальним протиправним шляхом; запобігання організованій злочинності* [7; 8].

I. *Запобігання шахрайству*.

За цим напрямом вельми актуальним є *захист фінансових інтересів ЄС,* який в основному забезпечується за допомогою внутрішнього контролю, застосуванням кримінально-правових норм, організаційними заходами діяльності органів сектору безпеки, співпрацею правоохоронних органів та інституцій, договорами з третіми країнами, які отримують фінансову підтримку Союзу. Загальну правову базу забезпечують такі акти:

повідомлення Комісії до Ради, Європейського Парламенту та Європейської Рахункової палати від 17 січня 2006 року під назвою План дій Комісії щодо інтегрованої системи внутрішнього контролю, який містить керівні принципи, які необхідно враховувати при створенні інтегрованої основи внутрішнього контролю на європейському рівні: спрощення законодавства на період 2017-2025 рр., інтеграція загальних принципів внутрішнього контролю в пропозицію щодо переглянутого Фінансового регламенту [9]; встановлення та узгодження стратегій контролю, що забезпечують ґрунтовану впевненість, ініціювання міжінституційного діалогу щодо ризиків, яким слід запобігати в транзакціях; сприяння деклараціям управління операційного рівня та узагальненим звітам на національному рівні; перевірка управління декларації за межами режиму спільного та непрямого централізованого управління; імплементація найкращих практик для підвищення ефективності аудитів на рівні проєкту; побудова ефективних інструментів для обміну результатами аудиту та контролю й впровадження єдиного підходу до них; започаткування пілотних проєктів з оцінки вигод,

аналізуючи засоби контролю в рамках спільного управління (зокрема, структурних фондів) на регіональному рівні; надання детальних вказівок для структурних фондів щодо управління ризиком помилок [10]. Варто зауважити, що 80 % фінансових ресурсів Комісія спрямовує на запобігання економічній злочинності держав-членів. Це причина, чому надзвичайно важливо, щоб держави-члени мали правову базу, придатну для здійснення контролю, і, що більш важливо, щоб така база була дотриманою й дієвою. Держави-члени повинні переконатися, що адміністрування фондів ЄС здійснюється без помилок, а згодом зменшити ризик нерегулярних витрат до прийнятного рівня, а також мати можливість продемонструвати це національним і європейським аудиторам. У 2019 р. було опубліковано попередній звіт Комісії до Ради Європейського парламенту та Європейського суду аудиторів про виконання Плану дій із позитивними висновками [11], в якому представлений систематичний аналіз ризиків відмивання коштів або фінансування тероризму для конкретних продуктів та послуг. У ньому сфокусовано увагу на слабких сторонах, виявлених на рівні ЄС, як з точки зору нормативної бази, так і з точки зору ефективного застосування, і надаються рекомендації щодо їх усунення.

2. Боротьба з контрафактною продукцією та піратством.

Регламент Ради (ЄС) № 1338/2001 від 28 червня 2001 року, що встановлює заходи, необхідні для захисту євро від підробки, створює правову основу для співпраці між державами-членами, Комісією, Європейським центральним банком і Європолом. Співпраця передбачає обмін інформацією та взаємодопомогу у запобіганні та боротьбі з підробкою банкнот і монет євро [12]. Було створено Європейський технічний і науковий центр (ETSC), який займається аналізом підроблених монет євро та допомагає національним органам влади в їхніх зусиллях. Центр функціонує в рамках Європейської комісії в Брюсселі та приєднаний до Європейського офісу по боротьбі з шахрайством. Правовою основою для його функціонування є Рішення Комісії 2005/37/ЄС від 29 жовтня 2004 р. про заснування Європейського технічного та наукового центру (ETSC) та забезпечення координації технічних дій із захисту монет євро від підробки [13].

3. Боротьба з корупцією

У 2005 р. Європейська Комісія та Голова Ради підписали Конвенцію ООН проти корупції від імені Європейського Співтовариства. Метою Конвенції є заохочення та посилення заходів для більш ефективного та результативного запобігання та боротьби з корупцією, сприяння, сприяння та підтримка міжнародного співробітництва та технічної допомоги, а також сприяння доброчесності, підзвітності та належному управлінню державними справами та громадськістю [14].

У багатьох державах ЄС створені та функціонують спеціалізовані органи з різноманітними функціями – превентивною, репресивною, координаційною, дослідницькою тощо [15], однак оцінити ефективність їх роботи, а також порівняти їх проблематично, насамперед через національні, культурні, правові, адміністративні особливості кожного з них. Водночас зауважимо, що в Данії, Швеції та Фінляндії, найбільш благополучних країнах у плані корупції, немає спеціалізованих антикорупційних органів. Більше того в цих державах корупція не розглядається як така, що становить значну небезпеку для суспільства. Наприклад, у Швеції не існує навіть будь-яких спеціальних урядових програм щодо боротьби з корупцією. Відповідальність за корупційні злочини та хабарництво передбачена загальним шведським законодавством, зокрема, Кримінальним кодексом, Кодексом про судочинство, Актом про аудит та іншими законодавчими і підзаконними актами або нормами міжнародних організацій, насамперед, Інтерполом [16]. У Данії також не передбачено окремого пакета антикорупційних законів, однак щодо злочинів подібного характеру відповідні статті включено до датського кримінального законодавства. Данії притаманна інформаційна прозорість державних структур, які ухвалюють рішення відносно того чи іншого питання, і свобода доступу преси до документів, на яких ці рішення ґрунтуються. У цій країні лише запроваджено ключові державні та приватні антикорупційні ініціативи, пов'язані з бізнесом та запропоновані суспільними організаціями [17].

4. Боротьба з відмиванням грошей

Щоб запобігти використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму, прийнято Директиву 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 жовтня 2005 р. про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей та фінансування тероризму [18]. На додаток до вищезазначеної Директиви, з метою запровадження превентивних дій для боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тero-

ризму шляхом більш ефективного митного співробітництва, Європейський Парламент та Рада прийняли Регламент (ЄС) № 1889/2005 від 26 жовтня 2005 р. про контроль над готівкою, яка ввозиться або вивозиться зі Співтовариства. Регламент зобов'язує будь-яку фізичну особу, яка в'їжджає або виїжджає зі Співтовариства та має готівку на суму 10000 євро або більше, декларувати цю суму компетентним органам. Органи влади можуть перевіряти дотримання обов'язку декларувати гроші шляхом проведення контролю фізичних осіб [19].

5. Боротьба з організованою злочинністю

Організована фінансова злочинність підриває законних економічних суб'єктів і зміцнює тіньову економіку, таким чином гальмуючи економічне зростання та зменшуючи державні ресурси. Зменшення організованої фінансової злочинності має ширший вплив на боротьбу з організованою злочинністю в цілому, оскільки гроші є джерелом життя організованої злочинності. Усунення доступу організованих злочинних груп до грошей неминуче послабить їхню владну базу. Боротьба з організованою злочинністю включає запобігання та боротьбу з організованою злочинністю у фінансовому секторі. Він охоплює низку незаконних дій, включаючи відмивання грошей, фінансове шахрайство та підробку євро, якщо вони здійснюються злочинними організаціями. Іншим напрямком діяльності є боротьба з корпоративними та фінансовими зловживаннями, чого можна досягти чотирма засобами: внутрішній контроль у компанії та корпоративне управління, допомога незалежних третіх сторін, нагляд спеціалізованих установ та правоохоронних органів. Виявлення та конфіскація доходів, одержаних організованими економічними злочинами, також використовується для того, щоб перешкоджати злочинним організаціям. Щоб допомогти, було створено європейську структуру для взаємного визнання та співпраці між офісами з повернення активів у державах-членах.

У своєму Повідомленні до Ради та Європейського Парламенту від 27 вересня 2004 р. про запобігання та боротьбу з корпоративними та фінансовими зловживаннями Комісія визначає чотири лінії «захисту» проти корпоративних зловживань:

а) внутрішній контроль у компаніях та корпоративне управління;

б) використання незалежних третіх сторін, таких як аудитори, бухгалтерські фірми, банки, юристи, рейтингові агентства та фінансові аналітики;

в) нагляд, що здійснюється спеціалізованими установами держав-членів та європейськими наглядовими органами, такими як Комітет європейських регуляторів цінних паперів, Європейський банківський комітет, Європейський комітет страхування та пенсійного забезпечення, Комітет органів нагляду за страхуванням та професійним пенсійним забезпеченням та Комітет органів банківського нагляду;

г) дотримання закону, і забезпечення безпеки органами сектору безпеки, включаючи поліцію та судові органи, відповідальні за розслідування та переслідування, що може носити як превентивний, так і репресивний характер [20]. На сьогодні має бути посилено взаємодію правоохоронних органів та запроваджено відстеження фінансових потоків для реєстрації електронних платежів. Такий напрям повинен включати План дій у сфері фінансових послуг, впровадження рамок для фінансових ринків і Плану дій щодо модернізації законодавства про компанії та вдосконалення корпоративного управління в ЄС.

Таким чином, пріоритетними напрямами ЄС у запобігання злочинності у сфері економіки, що відповідають тим кримінальним правопорушенням, які статистично впливають на європейське економічне та соціальне середовище є: запобігання шахрайству, яке спрямоване на фінансові потоки Європейських Співтовариств – здійснюється шляхом протидії шахрайським використанням європейських фондів, зокрема податковому. Саме в цій сфері європейська кримінологічна діяльність є найбільш суттєвою, удосконалюючи повноваження контролю над національними та європейськими установами; запобігання контрафактній продукції, піратству, корупції фінансово підтримується уповноваженими органами ЄС, тоді як запобігання відмиванню грошей передбачає створення національних структур, відповідальних за обмін інформацією та передовим досвідом між правоохоронними органами. Запобігання організованій економічній злочинності характеризується ідентифікацією, відстеженням, замороженням, вилученням та конфіскацією засобів злочинної діяльності та доходів від неї, а також ґрунтується на взаємодії органів державної влади.

На запобігання злочинності у сфері економіки економічною злочинністю уповноважені національні правоохоронні органи в державах-членах підтримуються європейськими інституціями. Крім того, через негативний вплив, який чинить така злочинність на еконо-

мічне та соціальне середовище, така діяльність стала пріоритетом для ЄС. Разом зі створенням законодавчої бази для боротьби зі злочинністю на європейському рівні було вжито низку технічних та організаційних заходів, зокрема реформування спеціалізованих правоохоронних структур на європейському рівні, які, хоча й не мають судових повноважень, відіграють значну роль у координації зусиль національних органів влади та сприяють обміну інформацією й передовим досвідом.

Водночас, незважаючи на те, що було прийнято достатню кількість європейських законодавчих актів, в основному розроблених національними представниками в робочих групах Ради, їх максималізуючий ефект був мінімізований, головним чином з огляду на різні рівні імплементації позитивних практик у національне законодавство. Такі недоліки поряд із розбіжностями, які все ще існують у національному законодавстві та практиці, що ускладнює кримінологічну діяльність правоохоронних органів щодо економічної злочинності в ЄС.

Список використаної літератури:

1. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Київ: ІнЮре, 2001. 448 с.
2. Маастрихтський договір. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%85%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80
3. Маастрихтський договір 1992 р. і утворення ЄС. URL: https://studies.in.ua/idpzk-shporu/3789-maastrihtskiy-dogovr-1992-r-utvorennya-yes.html
4. Маастрихтський договір. URL: https://www.wikizero.com/uk/–Маастрихтський_договір
5. Мінгазутдінов І. О. Амстердамський договір 1997. *Українська дипломатична енциклопедія*: у 2-х т./ редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
6. Anghel C. (2010). Fighting economic crime in the european arena. The Annals of the University of Oradea Economic Sciences, 23–37. URL: http://anale.steconomiceuoradea.ro/volume/2010/n2/001.pdf
7. ЄС встановлює договірні відносити з Україною. *Eu neighbours east*. 2023. URL: https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/yes-vstanovlyuye-dogovirni-vidnosyty-z-ukrayinoyu/
8. The EU and Ukraine will recognise and enforce each other's court decisions. *European Council.* 2023. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/04/24/the-eu-and-ukraine-will-recognise-and-enforce-each-other-s-court-decisions/
9. Council Regulation (EC, Euratom) No 1605/2002 of 25 June 2002 on the Financial Regulation applicable to the general budget of the European Communities, Official Journal L 248 of 16.09.2002, p. 1. URL: http://eur-lex.europa.eu >.
10. Communication from the Commission to the Council, European Parliament and the European Court of Auditors of 17 January 2006 named "Commission Action Plan towards an Integrated Internal Control Framework {SEC(2015) 49}, C0M/2016/0009 final, Brussels: 17.01.2016. p. 15. URL: http://eur-lex.europa.eu.
11. Звіт комісії до європейського парламенту і ради про оцінку ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму, що впливають на внутрішній ринок та пов'язані з транскордонною діяльністю. Брюссель, 24.07.2019 COM(2019). URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/НОР/Документи/2020/Звіт%20Комісії.pdf
12. Council Regulation (EC) No 1338/2001 of 28 June 2001 laying down measures necessary for the protection of the Euro against counterfeiting, OJ L 181, 4.7.2001, p. 6-10. Available from < http://eur-lex.europa.eu
13. Commission Decision 2005/37/EC of 29 October 2004 establishing the European Technical and Scientific Centre (ETSC) and providing for coordination of technical actions to protect Euro coins against counterfeiting, OJ L 19, 21.1.2005, p. 73-74. URL: http://eur- lex.europa.eu
14. Романюк Б. В. Світовий досвід створення та функціонування інституцій з попередження та боротьби з корупцією. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2010. № 22. С. 3–12
15. Спеціалізовані інститути по боротьбі з корупцією: огляд моделей. URL: www.oecd.org
16. Зарубіжний досвід відносно запобігання і протидії корупції. URL: http://www.guds.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=89917&cat_id=73427
17. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. 564 с.
18. Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council of 26 October 2005 on the prevention of the use of the financial system for the purpose of money laundering and terrorist financing, OJ L 309, 25.11.2005, p. 15-36. URL: http://eur-lex.europa.eu
19. Regulation (EC) No 1889/2005 of the European Parliament and of the Council of 26 October 2005 on controls of cash entering or leaving the Community, Official Journal L 309 , 25/11/2005 P. 0009 - 0012. URL: http://eur-lex.europa.eu
20. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Preventing and Combating Corporate and Financial Malpractice, COM/2004/0611 final. URL: http://eur-lex.europa.eu

Vitiuk I. A. Economic crime prevention in European countries as an object of criminological research

The article emphasizes that a number of measures have been taken at the European level to create a modern system for the prevention of economic crime. European institutions are improving cooperation to prevent the growing number of economic crimes committed in both the private and public sectors, while member states are bringing their legislation closer to the established provisions of the European Union. The main directions of crime prevention in the economic sphere in European countries, which are defined at the level of the European Union, are: prevention of fraud, which is aimed at the financial interests of the EU and mainly includes fraudulent actions during the use of European Union funds and taxation; prevention of counterfeit products; prevention of corruption, legalization (laundering) of funds obtained through criminal criminal illegal means; prevention of organized crime. In order to prevent such negative criminal influences on the development of the economy and society as a whole, legislative, institutional, technical and organizational measures have been adopted for each of the specified areas.

It was found that the national law enforcement agencies in the member states are supported by European institutions to prevent economic crime through economic crime. In addition, due to the negative impact that such crime has on the economic and social environment, such activities have become a priority for the European Union. Along with the creation of a legislative framework to fight crime at the European level, a number of technical and organizational measures were taken, including the reform of specialized law enforcement structures at the European level, which, although they do not have judicial powers, play a significant role in coordinating the efforts of national authorities and facilitate the exchange of information information and best practices.

At the same time, despite the fact that a sufficient number of European legislative acts were adopted, mainly developed by national representatives in the working groups of the Council, their maximizing effect was minimized, mainly due to the different levels of implementation of positive practices into national legislation. Such shortcomings, along with discrepancies that still exist in national legislation and practice, complicate the criminological activities of law enforcement agencies in relation to economic crime in the European Union.

Key words: *prevention, crime, European standards, European Union, economic security, financial security, law enforcement agencies, declaration, concept, strategy.*